

Emile Zola

Еміль Золя

Pot-bouille

Кухня

1882

Переклад - Тетяна Жарко (2021 рік)

Відповідно до статті 4 Всесвітньої конвенції про авторське право 1952 р., строк охорони оригінального твору скінчився. Авторські права на переклад захищені відповідно до статті 5 цієї ж Конвенції.

Перекладачка оприлюднює цей текст виключно для приватного читання. Для іншого використання цього перекладу прохання звертатись до перекладачки - zharkotanya@yahoo.com

«Горщик з розсолем» – так мальовничо Іван Франко переклав назву роману Еміля Золя *Pot-bouille*. В сучасній французькій мові це слово є архаїзмом, і пересічний француз мусить зазирнути до товстого словника, щоб зрозуміти його значення. *Pot-bouille* – це найдешевша базова страва, аби лиш забити кендюх. Іван Котляревський сказав би «юшка», для Івана Франка це був «розсол». Але в сучасній українській мові значення цих слів змінилося, як змінився за сто п'ятдесят років і склад базового харчування. Незмінним протягом тисячоліть залишаються людські зажерливі апетити і бажання вхопити від життя якомога більше, не перебираючи засобами. Про це нам і розповідає Золя у своїй сазі «Ругон-Макари».

Я перекладаю назві роману *Pot-bouille* як «Кухня»: з кухні розпочинається знайомство молодого провінціала Октава зі справжньою суттю розкішного буржуазного дому, з розмов служниць на кухнях він усвідомлює і ницість бундючних буржуа, і власну ницість, розмовою на кухні цей роман підсумовується: «Ця халупа чи інша – усі вони однакові. Як на сьогодні, то хто наварганив одну, той наварганив й іншу. Все це свинство і компанія.»

Поціновувачі творчості Золя вгадають у амбітному Октаві Муре головного героя роману «Жіноче щастя». У *Pot-bouille* він починає кар'єру продавцем і завершує чоловіком власниці магазину. У «Жіночому щасті» він вже мільйонер, який зробив переворот у роздрібній торгівлі. Але з останньої книги «Ругон-Макарів» «Доктор Паскаль» читач дізнається, що натураліст Золя винищить його рід і виявить марність його існування: у Октава і колишньої продавчині «Жіночого щастя» Денізи народяться кволі діти. Так Золя, в дусі свого часу, пророкував вимирання буржуазії, неспроможної вистояти проти природного добору.

А для сучасного читача цей роман, як і «Ярмарок марнославства» Теккерея, розповідь про інше: так, головним для людини ХХІ століття буде тема марнославства. Найяскравішим персонажем, самою ілюстрацією

марносластва, є пані Жозеран. «Коли у мене є двадцять су, то я кажу, що у мене їх сорок. Гроші – це завжди гроші. Ліпше, аби тобі заздрили, аніж тебе жаліли.» У Парижі часів Другої імперії ця дама живе понад свої статки і з усіх сил утримує престижний салон, сьогодні вона не пропустила б жодної світської «тусовки» і ретельно ретушувала б свої фотографії у соціальних мережах. Вона не могла дати посагу своїм дочкам, тому навчала їх, як підчепити багатого чоловіка, сьогодні вона влаштовувала б тренінги «Як вийти заміж за олігарха». Адже, на її думку, єдине виправдання для існування чоловіків – це утримувати жінок.

Поруч із сатиричними образами буржуа, Золя, майстер жорстокого реалізму, змальовує глибоко трагічні історії: покритка, котру викидають з житла, і вона з відчаю стає дітовбивцею; служниця, згвалтована власником будинку, потайки і без медичної допомоги народжує дитину і залишає її під ворітьми; убога стара жінка за дрібні гроші змушена прибирати розкішний будинок. Усі вони є жертвами хижацьких апетитів тих людей, котрі вважають себе вершками суспільства. «Мати Божа! Який пан, такий і слуга! Коли власники дають подібний приклад, то двораки цілком можуть мати непорядні смаки. Безсумнівно, все у Франції летить шкереберть!» Добрий священник намагається врятувати грішні душі, але розуміє, що з душпастиря перетворився на церемоніймейстера, котрий не лікує гнійник, а лишень приховує його. «Він плакав, як Марія та Магдалина, він оплакував померлу істину та порожні небеса. Поза мармуром та коштовностями, велетенський гіпсовий Христос вже не мав і краплини крові.»

Тож, за задумом Еміля Золя чи поза його волею, головною проблемою роману постає моральний вибір, і великий письменник намагався простягнути своєму читачеві ліхтар, який допоможе не схибити на життєвому шляху і не впасти до зажерливості та марносластва.

Кухня

I

На вулиці Ньов-Сент-Огюстен навантажений трьома валізами фіакр, яким Октав приїхав з Ліонського вокзалу, застряг у скупченні возів та екіпажів. Незважаючи на дошкульний холод похмурого листопадового дня, молодий чоловік опустил шибку на дверцятах. Він був здивований тим, як швидко згасає сонце у цьому кварталі вузьких вулиць, вщент переповнених натовпом. Його оглушила безкінечна штовханина на тротуарах, щільна шерега крамниць, що кишіли продавцями і покупцями, форкання коней та лайка візників, які виляскували батогамі. Він уявляв Париж чистішим і не очікував на таку затяту комерцію, проте відчував, що це місто гостинно відкриється апетитам витривалих парубків.

- Вам треба пасаж Шуазель? – перехилившись, запитав візник.
- Та ні, вулиця Шуазель... Напевно, це має бути новий будинок.

Лишень фіакр завернув за ріг, як перед ним постав будинок, другий від повороту, - великий п'ятиповерховий будинок, камінні стіни якого ще були майже білі, заледве рудуваті поміж заіржавілого тиньку сусідніх старих фасадів. Зійшовши на тротуар, Октав машинально зміряв і обстежив поглядом цю споруду, від магазину шовкових тканин, що займав перший поверх та антресолі, до заглиблених вікон п'ятого поверху, оточеного вузькою терасою. На другому поверсі жіночі голови підпирали балкон з майстерно оздобленою кутною огорожею. Вікна були обрамовані химерними прикрасами, грубо випилянами з каменю за єдиним лекалом. А нижче, над ворітьми до внутрішнього двору, найдужче обтяженими оздобленням, двоє амурчиків розкручували сувій, на якому було намальовано номер будинку. Цей напис вночі підсвітлювався внутрішнім газовим різком.

Із вестибюля вийшов товстий білявий чоловік і, побачивши Октава, раптово спинився.

- Як! Ви вже тут! – вигукнув він. – Я очікував на вас лишень завтра!
- Господи! Я поїхав із Пласана на день раніше, - відповів хлопець. – Кімната для мене ще не готова?
- О, так!.. Я винайняв її ще два тижні тому і одразу ж умеблював, як ви мене й просили. Зачекайте, я допоможу вам облаштуватися.

І, незважаючи на заперечення Октава, він повернувся до будинку. Візник стягнув три вазіли. У двірницькій шляхетний чоловік з поголеним довгастим обличчям дипломата навстоячки поважно переглядав урядову газету «Дороговказ». Все ж він знайшов гідним себе зацікавитися валізами, які виставили перед його дверима, і, підійшовши, запитав у мешканця, архітектора з четвертого, як він його собі називав:

- Пане Кампардон, це і є та особа?
- Так, пане Гурд, це пан Октав Муре, для котрого я винайняв кімнату на п'ятому поверсі. Він спатиме там і їстиме у нас... Я рекомендую Вам пана Муре як друга родичів моєї дружини.

Октав розглядав парадний вхід зі стінами, вкритими штучним мармуром, та склепінням, суцільно у ліплених розетках. Вистелений бруківкою і зацементований внутрішній двір сяяв поважною холодною чистотою. Самотній кучер біля дверей стайні клаптем шкіри натирав вудила. Сюди, напевно, ніколи не зазирає сонце.

Пан Гурд тим часом роздивлявся валізи. Він пхнув їх ногою і, оцінивши їхню вагу, перейнявся шаною та сказав, що піде покликати носія, щоб той затяг їх чорними сходами.

- Пані Гурд, я пішов, - гукнув він, перехилившись досередини двірницької.

Двірницька була невеличким салони́ком зі світлими вікнами, з килимом у червоних квітах та палісандровими меблями. Крізь прочинені двері було видно куток спальні та ліжко, вкрите брунатним репсом. Дуже повна пані Гурд, в очіпку з жовтими стрічками, напівлежала у кріслі, склавши руки і байдикуючи.

- Добре, ходімо, - промовив архітектор.

Він штовхнув у вестибюлі двері з червоного дерева і додав, побачивши враження, яке справили на молодого провінціала чорна оксамитова ярмулка та блакитні пантофлі пана Гурда:

- Знаєте, це колишній лакей герцога Вожелад.
- Ага! – лишень і сказав на це Октав.
- Саме так! Він одружився з удовою дрібного судового виконавця із Мертвовіля¹. У них там навіть є власний дім. Але вони чекають, доки накопичать три тисячі франків ренти, перш ніж переїхати туди... О! Це пристойні консьєржі!

І вестибюль, і сходи були нахабно розкішними. Знизу суцільно позолочена скульптура жінки, щось на кшталт неаполітанки, несла на голові амфору, з якої стирчали три газові ріжки, вкриті прозористими скляними кулями. Підроблені під білий мармур панно з рожевими рамцями рівномірно здіймалися вздовж круглого прогону, а кута балюстрада, з поручнями з червоного дерева, імітувала старе срібло із золотим листям. Долі лежав червоний килим, прикріплений до сходів мідними стрижнями. Але що найдужче вразило Октава, тільки-но він зайшов до будинку, так це тепло, мов у оранжереї, буцімто йому в обличчя повіяло приємним подихом.

¹ Золя вживає вигадану назву Mort-la-Ville – « місто смерті» (примітки перекладача)

- Ого! Тут сходи обігріваються? – здивувався він.
- Звісно, - відповів Кампардон. – Тепер усі власники, котрі поважають себе, роблять такі витрати... Це дуже пристойний будинок, дуже пристойний...

Він озирнувся, немовби досліджував стіни поглядом архітектора.

- Дорогий мій, ось побачите, він дуже пристойний... І мешкають у ньому виключно шановані особи!

Поволі здіймаючись сходами, він називав наймачів. На кожному поверсі було дві квартири, одна вікнами на вулицю, інша – у двір, а їхні двері з червоного дерева височіли навпроти. Спершу він зронив слово про пана Огюста Вабра: це старший син власника, навесні він перебрав на себе магазин шовкових тканин на першому поверсі, а також займає усі антресолі. Далі, на другому поверсі, на бік двору, розташувався інший син власника, пан Теофіл Вабр, і його пані, а з боку вулиці живе сам власник, колишній нотаріус з Версаля, разом із сім'єю свого зятя, пана Дювейріє, радника апеляційного суду.

- Тому хлопцю ще нема сорока п'яти, - спинившись, промовив Кампардон. – Ну як? Непогано!

Він здійнявся на дві сходинки і, раптово озирнувшись, додав:

- І на кожному поверсі вода та газ.

Крізь високі вікна з шибками, обрамованими грецьким меандром, на сходи лилося біле світло, а попід вікнами на кожному майданчику стояли вкриті оксамитом вузькі ослінчики.

- А там? – запитав Октав, вказуючи на двері великої квартири.

- А, там, - зронив архітектор. – То люди, яких ніколи не видно, з ними ніхто не знається... Наш дім їх би радо здихався. Зрештою, всюди є плями...

І він зі зневагою присвиснув.

- Гадаю, той пан робить книжки.

Але на четвертому поверсі він знову задоволено усміхнувся. Квартира, що виходила у двір, була переділена на двоє: там жила пані Жюзер, дуже нещасна жіночка, і вельмиповажний пан, котрий винаймав кімнату, до якої заходив у справах раз на тиждень. Не уриваючи пояснень, Кампардон відчинив двері до іншої квартири.

- А ось ми і у мене вдома, - промовив він. – Зачекайте, я маю взяти ваш ключ... Спершу ми підемо до вашої кімнати, а тоді ви побачитеся з моєю дружиною.

Протягом двох хвилин Октав залишався на самоті, відчуваючи, як його заповнює поважна тиша сходів. Він перехилився через поручні, ніжачись у приємному теплі, що здіймалося із вестибюля. Хлопець звів голову і прислухався, чи не пролунає згори хоч якийсь звук. Довкола панував мертвий спокій ретельно зачиненого буржуазного салону, до якого іззовні не залітає жодний подув вітру. Поза гарними блискучими дверима з червоного дерева буцімто розверзлася цнотлива прірва.

- У вас будуть чудові сусіди, - повернувшись з ключем, розповідав Кампардон. – З боку вулиці мешкає уся родина Жозеранів: батько – касир на фабриці кришталю у кварталі Сен-Жозеф, а ще дві дочки на відданні. Поруч з вами буде родина скромного службовця Пішона – вони не мають скарбів, проте бездоганно виховані... Усе має бути винайняте, чи не так? Навіть у такому домі.

Починаючи від четвертого поверху, замість червоного килима на сходах лежала звичайна сіра тканина, і це трохи діткнуло самолюбство Октава. Він помалу перейнявся повагою до сходів і був зворушений тим, що житиме у такому, як висловився архітектор, дуже пристойному будинку. Простуючи слідом за ним коридором, що вів до його кімнати, парубок помітив крізь прочинені двері молоду жінку, яка стояла перед колискою. Зачувши шум, вона звела голову. Це була білявка зі світлими порожніми очима, і він вловив лише на диво ясний погляд, бо жіночка враз почервоніла і, засоромившись, немов її заскочили зненацька, квапливо штовхнула двері.

Кампардон озирнувся і повторив:

- Мій дорогий, на кожному поверсі вода та газ.

Після цього він вказав на двері, що відчинялися на чорні сходи. На піддашші знаходилися кімнати прислуги. Зупинившись у кінці коридора, він промовив:

- Ось ми нарешті і у вашому помешканні.

Досить велика квадратна кімната, обклеєна сірими шпалерами у синіх квіточках, була умебльована дуже просто. Біля алькова було обладнано туалетний куточок – тільки щоб помити руки. Октав одразу ж підійшов до вікна, через яке лилось зеленкувате світло. Вглибині ховався чистий і сумний двір з рівною бруківкою та колодязь з блискучим мідним краном. І досі жодної людини, жодного звуку, лиш однаковісінські вікна – ні клітки з пташкою, ні горщика з квітами, самі нудні білі фіранки. Аби приховати високу голу стіну будинку, що ліворуч, який замикав квадрат двору, на ній також повторили вікна – несправжні намальовані вікна з довічно зачиненими віконницями, за якими буцімто тривало замуроване життя сусідніх квартир.

- Але мені тут буде чудово! – вигукнув задоволений Октав.
- Справді? – перепитав Кампардон. – Господи! Я влаштував як для себе. До того ж, я виконав вказівки, які були у ваших листах... Тож меблі вам сподобалися? Це все, що потрібно молодому чоловікові. А згодом ви побачите.

Октав потис йому руку, дякуючи і водночас вибачаючись за те, що завдав стільки клопоту, а той продовжував з поважним виглядом:

- Ось тільки, мій хлопче, тут не повинно бути жодного гармидеру, головне – ніяких жінок!.. Слово честі! Якщо ви приведете жінку, то спричините справжню революцію.
- Будьте спокійні! – трохи знічено пробурмотів молодий чоловік.
- Ні, дозвольте пояснити: це я буду скомпрометований... Ви ж бачили наш дім. Тут усі буржуа, і з такою суворою мораллю! Поміж нами кажучи, вони занадто шануються. Ніколи жодного слова, ніколи жодного звуку, як ви тільки-но почули... І не думайте! Пан Ґурд піде по пана Вабра, і ми обидвоє вляпаємося! Дорогий мій, я прошу вас про це задля мого спокою: поважайте наш дім.

Октав, переможений такою цнотливістю, заприсягся шанувати її. Тож Кампардон, недовірливо озирнувшись довкола, додав стиха, буцімто їх могли почути, хоча очі його зблиснули:

- Деінде – то нікого не обходить. А що? Париж достатньо великий і місця усім доволі... Бачите, в душі я митець, тож мені начхати!

Посильний затяг валізи. Облаштування завершилося, архітектор побатьківськи прослідкував за тим, як причепурився Октав, і, зводячись, припросив його:

- Тепер ходімо відвідати мою дружину.

На четвертому поверсі покоївка, тендітна чорнява і кокетлива дівчина, повідомила, що мадам зайнята. Кампардон, аби його молодий друг почувався невимушено, та й сам натхненний першими поясненнями, показав йому квартиру: перш за все, щедро прикрашений ліпниною великий салон, білий з позолотою, а обабіч знаходилися малий салон зелених барв, перетворений на робочий кабінет, і спальня, куди вони не змогли зайти, але про яку він повідомив, що вона видовжена та обклеєна бузковими шпалерами. Далі він завів гостя до їдальні, де стіни були підроблені під дерево і прикрашені на диво складним нагромадженням багетів та кесонів. Зачарований Октав вигукнув:

- Це так по-багатому!

На стелі дві великі тріщини перетинали кесони, а в кутку крізь облуплену фарбу визирав тиньк.

- Так, це дуже ефектно, - поволі вимовив архітектор, ковзаючи поглядом по стелі. – Ви ж розумієте, такі будинки споруджено, щоб вони справляли ефект... Ось тільки не слід занадто ретельно досліджувати стіни. Йому ще немає дванадцяти років, а воно вже лупиться... Фасад роблять з гарного каменю, зі скульптурами й усякими штукенціями, на сходах лаку в три шари, квартири позолочені та помальовані, і на всіх це справляє враження, до цього відчуваєш повагу... О! Воно ще міцне, воно напевне протримається не менше, ніж ми!

Він знову провів хлопця через передпокій, освітлений крізь тьмяні шибки. Ліворуч, з боку двору, була друга спальня, для їхньої дочки Анжель. Цілком білесенька, цього листопадового післяполудня вона здавалася смутною, як могила. В кінці коридору знаходилася кухня, до якої він неодмінно хотів завести гостя, говорячи, що усе потрібно розгледіти.

- Заходьте-но, - повторив він, штовхнувши двері.

Зачувся жахливий гамір. Незважаючи на холоднечу, вікно було широко відчинене. Чорнява покоївка та товста, неохопно кругла кухарка, спершись на поручень підвіконня, перехилилися до вузького колодязя внутрішнього двору, куди виходили, одне навпроти одного, вікна кухонь на усіх поверхах. Вигнувши попереки, жінки водночас волали, а з глибин цієї кишки здіймалися вибухи вульгарних голосів впереміш зі сміхом та прокльонами. Здавалося, що прорвало вигрібну яму: тут зібралась уся прислуга будинку і викладалася донесхочу. Октав мимохить пригадав буржуазну величність парадних сходів.

Але жінки за підказкою інстинкту озирнулися і, побачивши хазяїна з якимось паном, завмерли. Пролунав легенький посвист, вікна позачинялись, і знову запала мертва тиша.

- Що там, Лізо? – спитав Кампардон.

- Пане, - відповіла вкрай збуджена покоївка, - це знов та бруднуля Адель. Вона викинула у вікно кролячий потрох... Панові годилося б поговорити з паном Жозераном.

Кампардон зберігав поважність і не бажав втручатися. Повертаючись до робочого кабінету, він пояснював Октаву:

- Ви все бачили. На усіх поверхах однакові квартири. Я винаймаю свою за дві тисячі п'ятсот франків на рік, і це на четвертому поверсі! Комірне зростає щодня... На цьому будинку пан Вабр має заробляти десь двадцять дві тисячі франків. І воно й надалі зростатиме, бо саме обговорюється прокладення великої магістралі – від Біржової площі до нової Опери... Менш як дванадцять років тому ділянка під цей будинок була придбана задарма – після тої великої пожежі, яку спричинила аптекарева кухарка!

Вони зайшли до кабінету, і Октав побачив над креслярським столом побожну картинку в коштовних рамцях – Богородицю з розверзтими грудьми, де палало велетенське серце. Хлопець не міг стримати порух здивування і позирнув на Кампардона: у Пласані він знав його неабияким дотепником.

- А, то я не сказав вам? – злегка почервонівши, перепитав той. – Мене призначено архітектором діоцезії – так, у Евре. О! Грошей то приносить якусь мізерію – за все разом ледве дві тисячі франків на рік. Але й робити нічого не треба, хіба час від часу подорожувати, а для решти я маю на місці інспектора... Однак, бачите, то вже немало, коли можеш написати на своїй картці «урядовий архітектор». Ви й не уявляєте, скільки завдяки цьому я маю замовлень у найвищому суспільстві.

Розповідаючи, він позирав на Богородицю з палаючим серцем.

- Але зрештою, - продовжував він, раптово пройнявшись відвертістю, - мені на все те наплювати – на всі їхні махінерії!

Проте, коли Октав засміявся, архітектора охопив страх: навіщо він довірився цьому жевжику? Він скося позирнув, набрав розчуленого вигляду і спробував упіймати свої слова:

- Може, мені наплювати, а, може, й ні... Господи! Так, я дійшов до цього. Ось побачите, ось побачите, мій друже: коли ви трохи поживете, то зробіте, як усі.

Він заговорив про свої сорок два роки, про порожнечу існування, намагався вдавати меланхолію, що не узгоджувалося з його міцним здоров'ям. З-під личини митця, яку він витворив собі, - з буйним волоссям, з короткою квадратною борідкою, мов у Генріха IV, – визирав товстий череп і міцна щелепа буржуа з обмеженим кругозором та зажерливими

апетитами. А замолоду він був набридливим веселуном. Октав зупинив погляд на примірнику урядового часопису «Газета Франції», що валявся поміж креслень. Кампардон, знітившись ще більше, викликав дзвінком покоївку і спитав, чи пані звільнилася. Так, лікар вже йде, і пані зараз буде.

- Пані Кампардон нездоровиться? – поцікавився молодий чоловік.

- Ні, вона почувається як зазвичай, - знудьговано відповів архітектор.

- А! То що з нею?

Кампардон знову знітився і не відповів прямо.

- Знаєте, жінки – у них завжди щось ламається... З нею то вже тринадцять років – відколи вона народила... Але щодо решти вона квітне, мов троянда. Ось побачите, як вона погладшала.

Октав припинив розпитування. Якраз повернулася Ліза і принесла картку. Архітектор вибачився і поквапився до салону, припросивши молодого чоловіка поговорити з пані Кампардон, доки він зайнятий. Крізь різко розчинені і зачинені двері хлопець помітив посеред біло-золотого великого салону чону пляму ряси.

В ту ж мить із передпокою зайшла пані Кампардон. Він її не впізнав. Давно, ще підлітком, він бачився з нею у Пласані, у її батька, пана Домерг, головного наглядача за спорудженням доріг та мостів. Тоді, у двадцять років, вона була худою і негарною, тонесенькою, ніби дівчинка, котра переживає підліткову кризу. Тепер він побачив її пухкенькою, зі світлою і чистою шкірою черниці, з ніжними очима, з ямочками на щоках і з поглядом ласої кицьки. Вона не змогла стати красунею, але до тридцяти років розквітла, набула солодкого смаку та запашного запаху соковитого осіннього яблука. Він лиш помітив, що вона ступала важко, розгойдуючи

станом. Вона була вдягнена у довгий шовковий пеньюар жовтавого відтінку і від цього виглядала млявою.

- Та ви тепер справжній чоловік! – весело вигукнула вона, простягаючи йому руки. – І як витяглись, відколи ми востаннє бували у ваших краях.

Вона розглядала його – високого вродливого брюнета з ретельно догляненими вусами та борідкою. Він повідомив свій вік – двадцять два роки – і вона зойкнула: та він виглядає принаймні на двадцять п'ять! А він, котрого в присутності жінки, бодай останньої зі служниць, переповнювала втіха, сипав дзвінким сміхом і пестив пані Кампардон своїми очима кольору старого золота, ніжними, немов оксамит.

- Ах, так, - розіміло повторював він. – Я витягся, я підріс... Ви пригадуєте, як ваша кузина Гаспарін купувала мені скляні кульки?

Після цього він повідомив новини про її батьків: пан і пані Домерг щасливо живуть в будинку, до якого переїхали на старість. Вони тільки скаржаться, що лишилися цілком самотніми і буркочуть на Кампардона за те, що він вкрав у них їхню маленьку Розу, коли приїздив у справах до Пласана. Хлопець спробував перевести розмову на кухню Гаспарін, адже його досі гризла давня цікавість хлопчика, котрий зарано подорослішав і хотів дізнатися про пригоду, що залишалася для нього таємничою: архітектор запалав пристрасстю до Гаспарін – високої та вродливої, але бідної дівчини, а тоді раптово одружився з худющою Розою з тридцятьма тисячами франків посагу, після чого відбулася неабияка сцена зі сльозами, сварка і втеча зрадженої дівчини до Парижа – до тітки-швачки. Але обличчя пані Кампардон лишилося так само спокійним і блідо-рожевим, немовби вона не зрозуміла. З неї неможливо було витягнути жодних подробиць.

- А ваші батьки? – в свою чергу спитала вона. – Як почуваються пан і пані Муре?
- Дякую, дуже добре, - відповів парубок. – Моя матінка більш не виходить зі свого садка. Якби Ви потрапили на вулицю Банн, то побачили б наш дім таким само, як колись.

Пані Кампардон, здавалося, не могла довго залишатися навстоячки і стомлено сіла на високий креслярський стілець, простягнувши вкриті пеньюаром ноги. А він підсунув до неї низького ослінчика і надалі говорив, здіймаючи голову зі своїм звичним виглядом обоження. Попри широкі плечі, він був жінкою – він мав розуміння жінки, завдяки котрому негайно потрапляв до її серця. Тож за десять хвилин обидвоє балакали, мов давні друзі.

- Відтепер я Ваш столувальник, - говорив він, пестячи бороду гарною рукою з ретельно догляненими нігтями. – Ось побачите, ми станемо справжньою родиною... Як то було мило з Вашого боку згадати про хлопчика із Пласана і за першим словом узяти на себе усі клопоти!

Проте, вона заперечила:

- Ні, не варто дякувати. Я вже занадто зледащіла, я майже не рухаюся. Це Ашіль облаштував усе... Та й, загалом, хіба не досить того, що моя матінка довірила нам ваше бажання столуватися у якійсь родині, аби ми одразу ж вирішили відкрити вам наш дім? Вам не потрібно буде заходити до незнайомців і, до того ж, нам буде компанія.

Тож він розповів їй про свої справи. Довчившись, врешті-решт, у ліцеї, аби лиш задовольнити родичів, він протягом останніх трьох років жив у Марселі – працював у великій текстильній фірмі, що спеціалізується на набивному перкалі, їхня фабрика розташована неподалік від Пласана. Його захоплює комерція – торгівля жіночими предметами розкошів, до якої він

додає спокусу, повільне завоювання вишуканими словами та завороженими поглядами. Переможно сміючись, він розповів, як заробив п'ять тисяч франків, без котрих ніколи не ризикнув би переїхати до Парижа, адже насправді був обачним, наче єврей.

- Уявіть собі, у них був перкаль «помпадур» - у біло-рожеві букетики, старовинний малюнок – просто диво... Але ніхто на нього не клював, він два роки провалявся у погребках... Тож коли я їхав до департаментів Вар та Нижні Альпи, мені спало на думку викупити зі знижкою усе гамузом і розмістити власним коштом. О! То був успіх! Скажений успіх! Жінки виривали відрізи одна у одної з рук. Тепер там немає жодної пані, у котрої не було б на тілі мого перкалю... Треба сказати, що я їх люб'язненько обпатрошив! Вони усі були моїми, я міг би зробити з ними усе, що забажав.

Він сміявся, а пані Кампардон, спокушена і схвильована думкою про той перкаль «помпадур», розпитувала його далі. Невеличкі букетики на бежевому тлі, чи не так? Вона усюди шукає таке на літній пеньюар.

- Я подорожував протягом двох років, і цього досить, - продовжував Октав. – До речі, треба колись підкорити Париж... Я одразу ж почну шукати собі щось.
- Як?! – вигукнула вона. – Ашіль вам нічого не розповів? Але ж він має для вас місце – за два кроки звідси!

Він дякував, зачудований, немов опинився у казковому краю, і жартома питався, чи не знайде, бува, сьогодні ввечері у своїй кімнаті ще й жінку та сто тисяч франків ренти. Аж тут висока і негарна чотирнадцятирічна дівчинка, бліда білявка, штовхнула двері і перелякано скрикнула.

- Заходь, не бійся, - промовила пані Кампардон. – Це пан Октав Муре, ти чула, як ми говорили про нього.

І, озирнувшись до хлопця, повідомила:

- Моя дочка Анжель... Ми не брали її із собою, коли востаннє їздили до Пласана. Вона була така тендітна! Але ось, погляньте, вона помалу набирає тіла.

Анжель знічено набурмосилася, як зазвичай дівчата цього невдячного віку, і влаштувалася позаду матері, звідки кидала погляди на усміхненого молодого чоловіка. Майже водночас з'явився пожвавлений Кампардон. Він не міг стриматися і кількома уривчастими реченнями розповів дружині про щасливу нагоду: абат Модві, вікарій пишної церкви Святого Роха, домовився з ним про ремонт. О! Звичайнісінький ремонт, але завдяки йому можна буде далеко сягнути. Він і досі був збуджений, хоча вже й досадував через те, що розбалакався у присутності Октава, тож плеснув у долоні і спитався:

- Ну ж бо! Ну ж бо! Що ми робитимемо?
- Але Вам треба йти, - промовив Октав. – Я не хочу ставати Вам на заваді.
- Ашіль, - пробурмотіла пані Кампардон, - те місце, у крамниці Едуенів...
- Так-так! Справді! – вигукнув архітектор. – Мій любий, місце головного продавця у магазині модних новинок. Я там декого знаю, і про вас уже замовили слівце... На вас чекають. Ще немає четвертої, хочете, я вас представлю?

Октав завагався: його тривожив сумнів, чи належно він зав'язав свою краватку, адже глибоко переймався вишуканістю свого одягу. Але пані Кампардон заприсяглася, що він виглядає дуже пристойно, тож хлопець вирішився. Млявим порухом вона підставила своєму чоловікові лоба, і він, переповнений ніжністю, поцілував її, повторюючи:

- До побачення, моя кицю... До побачення, моя курочко...
- Ви ж знаєте, ми вечеряємо о сьомій, - попередила пані, проводжаючи чоловіків до салону, де вони забрали свої капелюхи.

Анжель незграбно почалапала за ними, але на неї вже чекав учитель музики, і вона одразу ж почала гримати по клавішах дерев'яними пальцями. У цих звуках потонув голос Октава, котрий затримався у передпокої, вкотре дякуючи. Він спускався сходами, а піаніно немовби переслідувало його: посеред теплої тиші озвалися інструменти у мадам Жюзер, у помешканні Вабрів, у квартирі Дювейріє. До них долучались фортепіано – на кожному поверсі вони награвали іншу мелодію, що долітала, далека і побожна, крізь наглухо зачинені двері.

Надворі Кампардон звернув до вулиці Ньов-Сент-Огюстен. Він мовчав з виглядом чоловіка, котрий не знає, як перейти до іншої теми.

- Ви пам'ятаєте панну Гаспарін? – нарешт спитався він. – Вона головна продавчиня у крамниці Едуенів... Ви її побачите.

Октав вирішив, що випадає слухна нагода задовольнити давню цікавість.

- Он як! – вигукнув він. – То вона мешкає разом з Вами?

- Ні-ні! – жваво заперечив архітектор, немовби це його зачепило за живе.

Хлопець, схоже, був здивований такою емоційністю, тож Кампардон продовжував знічено й лагідно:

- Ні, вона і моя дружина більше не бачаться... Знаєте, як то бува у родинях... Але я, зустрівши її, не зміг відмовити їй у підтримці, чи не так? Тим паче, вона, бідолашна дівчина, зовсім не має золота в кишенях. Ось таким чином вони отримують за моїм посередництвом новини... У таких старих сварках потрібен час, аби загоїлися рани.

Октав вирішив було відверто розпитати про одруження, але архітектор водночас увірвав цю розмову, промовивши:

- Ось ми й прийшли!

Крамниця модних тканин знаходилася на розі вулиць Нью-Сент-Огюстен та Мішодьєр, а її двері виходили на вузький трикутник площі Гайон. На вивісці, що перегороджувала два вікна антресолей, великі літери, з яких облупилася позолота, повідомляли: «Жіноче щастя. Фірму засновано 1822 року». А на прозорих шибках вітрини було написано червоним приналежність товариства: «Дельоз, Едуен та компанія».

- Тут немає сучасного шику, але заклад чесний та надійний, - квапливо пояснював Кампардон. – Пан Едуен, головний продавець, одружився з дочкою найстаршого з Дельозів, котрий помер два роки тому. Тож закладом зараз керує молоде подружжя, а старий дядечко Дельоз і ще один компаньйон, я гадаю, обидвоє тримаються навідалі... Ось побачите пані Едуен. О! Це жінка з розумом у голові!.. Заходьмо.

Пан Едуен якраз поїхав до Ліля закупити сукна, тож їх прийняла пані Едуен. Вона навстоячки віддавала накази двом помічникам, які складали до ящиків сувої тканини, а за вухом у неї була встромлена ручка із залізним пером. Вона була такою високою, а її обличчя з правильними рисами, оточене гладко зачесаним волоссям, здалося Октаву таким дивовижно вродливим, і вона сама, вдягнена у чорну сукню, на який вирізнялися тільки плаский комірець та невеличка чоловіча краватка, так поважно усміхнулася до хлопця, що він, хоч і не був від природи сором'язливим, проте зміг лишень щось пробелькотіти. Все владналося за кілька слів.

- Гаразд, - промовила вона зі спокійним лицем та звичною витонченістю крамарки, - оскільки Ви вільні, то роззнайомтесь із магазином.

Вона покликала одного з продавців і доручила йому зайнятись Октавом, а тоді чемно відповіла на запитання Кампардона, що панна Гаспарін вийшла у місто, і, відвернувшись, узялася до своєї справи, стиха віддаючи короткі накази.

- Не туди, Александре... Покладіть шовк згори... Зверніть увагу, це вже інша марка!

Кампардон, повагавшись, зрештою сказав Октаву, що зайде згодом – забрати його на вечерю. Тож молодий чоловік протягом двох годин оглядав крамницю. На його думку, вона була погано освітленою, маленькою і захаращеною крамом, що вивалювався із переповненого підвалу та був розтиканий по кутках, так що поміж високими стосами сувоїв залишалися тільки вузькі проходи. Кілька разів він перестрівався із заклопотаною пані Едуен, котра просковзувала у найвужчі коридорчики, жодного разу не зачепившись і краєчком сукні. Вона здавалася жвавою та врівноваженою душею цього закладу, де працівники корилися найменшому поруху її білих долонь. Октава діткнуло те, що вона більш на нього не дивилася. За чверть сьома, коли він востаннє піднімався з підвалу, його повідомили, що Кампардон зараз на другому поверсі разом із панною Гаспарін. Там знаходився відділ білизни, яким завідувала ця панянка. Але здійнявшись гвинтовими сходами, хлопець мусив спинитися за пірамідою із сувоїв ситцю, бо почув, як архітектор звертається до Гаспарін на «ти».

- Присягаюся, що ні! – волав він, забувшись настільки, що підвищив голос.

Йому відповіла тиша.

- Як вона відчувається? – запитала молода жінка.

- Господи! І досі те саме. То ліпше, то гірше... Тепер вона відчуває, що усе скінчилося. Воно вже ніколи не налагодиться.

Гаспарін співчутливо продовжувала:

- Мій бідний друже, це тебе треба жаліти. Зрештою, якщо ти зміг влаштуватися в інший спосіб... Перекажи їй, що мені прикро було дізнатись про її слабкість...

Але Кампардон не дав їй договорити, схопив її за плечі і пристрасно поцілував в губи. Повітря у комірчині було гарячим від спаленого газу, що почав важко купчитися під низькою стелею. Дівчина повернула поцілунок і прошепотіла:

- Якщо можеш, то завтра зранку, о шостій... Я залишусь у ліжку. Постукай тричі.

Спантеличений Октав нарешті зрозумів, кашлянув і вийшов з-поза сувоїв. На нього чекала й інша несподіванка: кухня Гаспарін була сухою, худою, кістлявою, з важкою щелепою і жорстким волоссям. На її землистому обличчі збереглися тільки прекрасні великі очі. У неї було ревниве чоло, енергійні та вольові уста, і вона схвилювала Октава не менше, аніж його зачарувала Роза своїм пізнім розквітом лінивої білявки.

Гаспарін була чемною, але без запалу. Вона згадала про Пласан і побалакала з молодим чоловіком про минулі дні. Коли Октав виходив разом з Кампардоном, вона потисла йому руку. А на першому поверсі пані Едуен попросту сказала хлопцеві:

- До завтра, пане.

На вулиці, посеред штовханини перехожих, оглушений фіакрами Октав не стримався і зауважив, що та дама дуже вродлива, проте не виглядає люб'язною. Наново прикрашені сліпучі вітрини магазинів, палаючи газовими ріжками, відкидали на чорну брудну бруківку квадрати яскравого світла. А старі крамниці з темними полицями смутно зяяли на вулицю

затіненими дірами, освітлені лишень всередині кіптявими лампами, що виблискували, ніби далекі зорі. На вулиці Нью-Сент-Огюстен, неподалік від повороту на вулицю Шуазель, проходячи повз одну з таких крамниць, архітектор привітався.

Струнка й елегантна молода жінка, загорнена у коротке шовкове літнє пальто, стояла на порозі і міцно тримала за ручку трирічного хлопчика, аби він не стрибнув під колеса. Вона гомоніла зі старою простоволосою жінкою, безсумнівно, крамаркою, до якої зверталася на «ти». У цих сутінках, до яких потрапляли тільки танцівливі відблиски газових ріжків із сусідніх будинків, Октав не міг розгледіти риси її обличчя. Вона здалася йому вродливою, хоча він побачив лиш пару запальних очей, котрі на мить зупинилися на ньому, немов два багаття. А позаду провалювалася волога крамниця, подібна до підвалу, звідки здіймався примарний запах поташу.

- Це пані Валері, дружина пана Теофіла Вабра, молодшого сина власника нашого будинку. Знаєте, родина з другого поверху? – пояснив Кампардон, коли вони відійшли на кілька кроків. – О! Дуже чарівна дама!.. Вона народилася у цій крамниці – галантерейній фірмі, що у нашому кварталі має найбільше клієнтів. Її батьки, пан та пані Луєт, досі тримають цей заклад, аби мати заняття. Вони заробили круглу копійку, це я вам кажу!

Але Октав не розумів комерції такого штибу, у цих закутках старого Парижа, де колись на вітрині тримали єдиний сувій тканини. Він присягався, що нізащо у світі не погодився б жити вглибині такої пивниці. Там можна підчепити добрячі болячки!

І далі балакаючи, вони здійнялися сходами. Пані Кампардон вдягла сіру шовкову сукню, кокетливо зачесалася і, взагалі, ретельно доглянула за собою. Кампардон поцілував її в шию з виглядом зразкового чоловіка.

- Доброго вечора, моя кицю... Доброго вечора, моя курочко.

Усі перейшли до їдальні. Вечеря була чарівною. Пані Кампардон спершу заговорила про Дельозів та Едуенів. Цю родину поважає увесь квартал, вона усім добре відома: один з кузенів тримає паперову крамницю у пасажі Шуазель, племінники та племінниці мають власні заклади повсюди у околиці. Тоді розмова завершила на інше – тепер зайнялися Анжель, котра рівненько сиділа на стільці і рвучкими рухами брала страви. Мати виховує її вдома – так певніше. Не бажаючи говорити більше, вона кліпнула очима, аби натякнути, що у пансіонах панянки навчаються огидних речей. Дівчинка ж нишком рівненько поставила свою тарілку на ножа. Ліза, прибираючи посуд, мало не розбила її і вигукнула:

- Панно! Це з вашої вини!

Обличчям Анжель промайнув божевільний сміх, хоча вона з усіх сил намагалася його стримати. Пані Кампардон лишень погойдала на це головою. Ліза вийшла за десертом, і вона розсипалася у похвалах служниці: дуже розумна, дуже дієва, справжня паризька дівчина, котра завжди знає, як викрутитися. Вони могли б обійтися без кухарки Віктуар, котра через глибоко поважний вік почала втрачати охайність, але ж вона бачила народження пана, в будинку його батька, тож вони шанують цю родинну реліквію. Покоївка повернулася з печеними яблуками.

- Бездоганна поведінка, - продовжував Кампардон на вухо Октава. – Я досі нічого не знайшов... Лиш один вільний день на місяць, коли вона йде з дому, аби поцілувати свою стареньку тітоньку, котра мешкає дуже далеко.

Октав позирнув на Лізу. Він роздивився її, нервову, з пласкими грудьми, обважілими повіками, і йому спало на думку, що вона має до біса бенкетувати у своєї старенької тітоньки. Зрештою, він гаряче схвалив наведені матір'ю погляди на виховання: дівчина – це така тяжка відповідальність, потрібно відгородити її навіть від подиху вулиці. І увесь

цей час Анжель, заповнена гарячковою потребою в інтимності, щоразу, коли Ліза схилялася поруч з її стільцем, аби змінити тарілки, щипала їй сідниці, хоча ні одна, ні інша, дуже поважні, навіть не зморгнули оком.

- Потрібно бути доброчесним задля себе самого, - повчально промовив архітектор, буцімто завершив невисловлені міркування. – Мені начхати на думку інших – я митець!

По вечері вони залишалися у салоні до півночі: таким дебошем відсвяткували приїзд Октава. Пані Кампардон виглядала дуже стомленою, помалу забувалася і зручно розвалювалася на канапі.

- Тобі недобре, моя кицю? – спитав у неї чоловік.

- Та ні, - відповіла вона упівголоса. – Усе та сама річ.

Вона поглянула на нього і лагідно запитала:

- Ти її бачив у Едуенів?

- Так... Вона просила розповісти новини про тебе.

Розі на очі набігли сльози.

- О! Вона... Вона почувається добре!

- Ну ж бо! Ну ж бо! – промовив архітектор, засипаючи дрібними поцілунками її волосся, забувши, що вони не самі. – Ти знову нашкодиш собі... Хіба ти не знаєш, що я однак тебе кохаю, моя бідна курочко!

Октав тактовно відійшов до вікна, буцімто хотів визирнути на вулицю, а тоді зі жвавою цікавістю взявся вивчати обличчя пані Кампардон і намагався зрозуміти, чи знає вона. Але вона знову зробила люб'язне та скорботне лице і згорнулася калачиком вглибині канапи як жінка, котра

віднайшла свою насолоду попри те, що змушена відмовитися від своєї долі пестошів.

Кінець кінцем, Октав побажав їм добраніч. Узявши свічку зі свічником, він вийшов на сходи і почув, як по підлозі шарудять шовкові сукні. З ввічливості він відступив убік. Вочевидь, це були дами з п'ятого поверху – пані Жозеран та дві її дочки, котрі поверталися зі світського вечора. Проходячи поруч, матір, велично вродлива повнотіла жінка, уважно глипнула на нього, старша панна відступила з шорстким поглядом, а молодша легковажно і усміхнено позирнула крізь яскравий племінчик свічки. Ось ця була справді чарівною – з милим личком, світлою шкірою та каштановим волоссям, що вигравало золотавими відблисками русьвки. Вона мала зухвалу граційність та вільну ходу нареченої, котра повертається з весільного балу у вибагливій сукні, обтяженій стрічками та мереживами, які дівчата на відданні зазвичай не носять. Шлейфи прошелестіли уздовж поручнів, грюкнули двері. А Октав і далі стояв, втішений веселим сяйвом дівочих зіниць.

Поволі, він і собі попростував сходами. Горів самотній газовий ріжок, сходи засинали у важкій задусі. Вони здавалися ще зосередженішими, з такими цнотливими дверима – багатими дверима з червоного дерева, що зачиняли доброчесні спальні. Не було чути жодного зітхання, панувала тиша гарно вихованих людей, котрі стримують подих. Тим часом, все ж пролунало тихе шарудіння. Хлопець перехилився і побачив пана Гурда у пантофлях та ярмулці - він загасив останній газовий ріжок. Довкола розверзлася безодня, будинок провалився в урочисту пітьму, буцімто щез у вельмиповажному та благопристойному сні.

Однак, Октав насилу заснув. Він гарячково ворочався, а його мозок був переповнений новими обличчями, які стрілися йому. Чому, до дідька, ці Кампардони такі люб'язні? Може, вони мріють згодом віддати йому свою

дочку? Може, чоловік узяв його столувальником, аби зайняти і розважити дружину? А ця нещасна дама, що за дивна хвороба у неї? Його думки ще більше сплуталися і перед ним замелькали тіні: молоденька пані Пішон, сусідка з порожнім і ясным поглядом, вродлива пані Едуен, така правильна і серйозна в чорній сукні, запальні очі пані Валері, веселий сміх панни Жозеран. Як же він подорослішав за кілька годин на паризькій бруківці! Він завжди мріяв про це – про жінок, які візьмуть його за руку і допоможуть йому в його справах. Але саме ці поверталися і переплутувалися з виснажливою затятістю. Він не знав, котру обрати, намагався зберегти ніжний голос та пестливі рухи. І враз вимучений, сповнений відчаю, він остаточно піддався брутальності, лютій зневазі, яку насправді мав до жінок і лиш приховував її під закоханим обожненням:

- Чи дозволять вони врешті-решт мені заснути?! – вголос вигукнув він і рвучко перевернувся горілиць. – Бодай перша, котра захоче, мені наплювати! Або усі водночас, якщо їм так закортить!.. Ну ж бо, спати! Завтрашній день покаже.

II

Пані Жозеран, женучи поперед себе своїх панянок, вийшла з прийому у Дамбревіль, котрі мешкали на п'ятому поверсі, на розі вулиць Ріволі та Оратуар, і рвучко ляснула парадними дверима, переможена нестримним нападом люті, яку гамувала протягом двох годин. Берта, її молодша дочка, вкотре прогавила одруження.

- Ну що? Що ви там робите? – не тямлячись, заволала вона до дівчат, які спинилися під аркадою і дивились, як вулицею проїздять фіакри. – Ну ж бо! Рушайте!.. І не сподівайтесь, що ми візьмемо коляску! Аби витратити ще два франки, га?

- Гарненько ж тут буде – у такій багнюці. Мої черевики там і залишаться, - пробурмотіла старша Гортензія.
- Рушайте! – повторила остаточно розлючена мати. – Коли у вас не буде черевиків – залишитесь у ліжку, от і все! Однак нема жодної користі від того, що виводиш вас у світ!

Берта і Гортензія, похнюпившись і звернули на вулицю Оратуар. Вони підіймали якомога вище свої довгі спідниці з кріноліном, коцюрбилися і тремтіли під тонкими нарядними пальтечками. Пані Жозеран крокувала позад них, загорнена у старе хутро – животики сірих білок, потерті, ніби котячі шкурки. Усі троє, замість капелюшків, обгорнули голови широкими мереживами, мов на бал, і останні перехожі, убачивши їхні зачіски, озиралися, здивовані тим, що такі ошатні дами поспішають уздовж будинків, одна за одною, згорбившись і не відводячи погляду від калюж. Роздратування матері дедалі посилювалося, коли вона пригадувала про безліч подібних повернень протягом трьох останніх зим – у зіжмаканих пишних сукнях, посеред чорної вуличної багнюки та реготу припізнілих дотепників. Ні, безперечно, з неї того досить – тягати цих панянок по усіх кінцях Парижа і навіть не мати змоги дозволити собі таку розкіш, як фіакр, аби не бути змушеною на завтра урізати собі вечерю.

- Ото ще їхні весіллячка! – голосно промовляла вона, повертаючись до пані Дамбревіль; вона говорила сама до себе, щоб вибалакатися, і навіть не зверталася до своїх дочок, які повернули на вулицю Сент-Оноре. – Гарненькі ж у них весіллячка! Купа задрипаних принцесок, які приперлися невідь звідки! О! Якби ж то я не мусила того робити!.. Це як її останній успіх – та наречена, котру вона притягла, аби показати нам, що воно не завжди зривається! Гарнесенький приклад! Бідолашна дитиночка, яку вона мусила на півроку відправити до монастиря, аби відмити її від гріха!

Коли дівчата переходили площу Пале-Руаяль, розпочалася злива. Це було справжнє побоїсько: вони зупинялися, ковзали, ляпали по калюжах і знову позирали на фіакри, що їхали порожніми.

- Поворухіться! – волила безжалісна мати. – Тепер ми вже заблизько, воно не варте сорока су... А ще ваш братик Леон відмовився піти разом з нами – злякався, що муситиме платити за нас! Тим гірше, хай собі обробляє свої справи з тією дамою! Але ж ми знаємо, що то геть непристойно! Жіночка, якій перевалило за п'ятдесят і яка приймає виключно молодих чоловіків! Колишнє неабищо, котру самі знаєте, хто, одружив з тим пришелепкуватим Дамбревілем за те, що призначив його керівником канцелярії!

Гортензія і Берта дріботіли під дощем, одна за одною, і буцімто нічого не чули. Коли їхня мати у такий спосіб полегшувала душу, вивергала із себе усе, забувши про ригоризм вишуканого виховання, у якому їх тримала, то вони за мовчазною домовленістю вдавали глухих. Все ж Берта, ступивши на темну й похмуру вулицю Ешель, наважилася повстати:

- Погляньте-но! – вигукнула вона. – У мене каблук зараз відпаде... Я не можу далі йти!

Пані Жозеран грізно заволила:

- Чи ви зволите йти?!.. Хіба я скаржуся? Хіба це моє місце – о цій годині на вулиці, ще й по такій погоді?!.. Якби ж то ви ще мали батька, як у інших! Але ні! Пан залишається вдома і ніжитья! Це завжди моя черга виводити вас у світ, він ніколи не погодиться на таке ярмо! Агов! Повідомляю вам, що я маю досить того! Ваш батечко виводитиме вас, якщо забажає. А я... До дідька, якщо я вас вдруге приведу в дім, де мене дратують!.. Чоловік, який обманув мене щодо своїх талантів і від якого я не маю жодної втіхи!

О! Господи Боже мій! Ось з ким я не одружилась би, якщо можна було б усе змінити!

Дівчата більше не опиралися і квапливо простували вулицею Сент-Ан. Вони знали цей невичерпний лемент своєї матері про розтоптані надії. Мереживо прилипло їм до облич, а черевики промокли наскрізь. Але на вулиці Шуазель, якраз на порозі будинку, на пані Жозеран чекало останнє приниження: екіпаж Дювейріє, повертаючись, забризкав їх грязюкою.

На сходах виснажені та роздратовані мати і панянки, проходячи повз Октава, віднайшли звичну граційність. Тільки-но зачинилися двері, як вони кинулися через темну квартиру, чіплялися об меблі, поспішали до їдальні, де пан Жозеран писав при кволому світлі невеличкої лампи.

- Упустили! – крикнула пані Жозеран і повалилася на стілець.

Вона шпарко здерла мереживо, що заповивало її голову, кинула на спинку стільця своє хутро і залишилася у полум'яно-червоній сукні, обшитій чорним атласом – велетенська, дуже глибоко декольтована, з іще гарними плечима, схожими на лискучі стегна породистої кобили. На її квадратному обличчі з відвислими щоками та завеликим носом грала трагічна лють королеви, котра насилу стримується, аби не принизитися до слів базарної перекупки.

- Ах! – тільки й промовив пан Жозеран, ошелешений такою буремною появою.

Він занепокоєно кліпав повіками. Присутність дружини завжди пригнічувала його, коли вона з'являлася перед ним з відкритими велетенськими грудьми, котрі, він це достоту відчував, немовби проламували йому карк. Він був одягнений у старий потертий сурдут, який доношував удома, а його обличчя ніби розм'якло та виляло після

тридцяти п'яти років роботи у конторі. Якусь мить він вкрай знічено дивився на дружину великими блакитними очима, а тоді, не знаходячи жодного слова, відгорнув за вуха кучеряві сивуваті пасма і сів, аби знову взятися до праці.

- Ви що, не розумієте?! – скрикнула пані Жозеран різким голосом. – Кажу ж вам, ще одне одруження гупнуло в річку – вже четверте!

- Так-так, я знаю, четверте, - пробурмотів він. – Це прикро, дуже прикро...

І, щоб втекти від жахкої нагоди дружини, він з доброю усмішкою обернувся до своїх дочок. Вони також поскидали із себе мережива і пальта і лишилися в сукнях – старша в блакитній, а молодша в рожевій. Їхні убори, розкроєні занадто відверто і оздоблені забагато, були своєрідною провокацією. Гортензія мала жовтаву шкіру, а її обличчя було зіпсуте носом, подібним до матиного, від чого воно мало впертий та зневажливий вираз. Їй нещодавно виповнилося двадцять три роки, але вона виглядала на двадцять вісім. Натомість Берта, молодша на два роки, повністю зберегла дитячу граційність, хоча і мала такі ж риси, проте дещо тошні, а її обличчя було сліпучо білим. Хіба що ближче до п'ятидесяти років воно могло б набути спадкової важкості.

- Якби ж то ви бачили нас утрюх! – волала пані Жозеран. – Заради Господа милосердного! Полиште вашу писанину! Мені це діє на нерви!

- Але ж, моя любя, я надписую конверти на замовлення, - примирливо відповів чоловік.

- О! Так! Ваші конверти! Три франки за тисячу!.. Якби ж то з цими трьома франками ви могли одружити ваших дочок!

Стіл, освітлений слабенькою лампою, дійсно був усіяний широкими аркушами сірого паперу. Це були видрукувані конверти, на яких пан

Жозеран заповнював пробіли на замовлення великого видавництва, котре мало численні періодичні видання. Його платні касира ніяк не вистачало, тож він ціліснітькі ночі потайки проводив за цією невдячною роботою, соромлячись того, що хтось може дізнатися про їхню скруту.

- Три франки – це три франки, - повільно і стомлено відповів він. – З цими трьома франками ви зможете додати стрічок на сукні і запропонувати тістечка вашим вівторковим гостям.

Він одразу ж пожалкував про ці слова, бо відчув, що вони вдарили пані Жозеран у саме серце, у роз'ятрену виразку її честолюбства. Її до обличчя припливла кров, аж плечі стали пурпуровими, здавалося, вона ось-ось вибухне убивчими словами, але, зібравши всю гідність, вона лиш пробелькотіла:

- О, Господи! О, Господи!

Вона позирнула на дочок і неперевершено розчавила свого чоловіка, грізно знизавши плечима, немовби промовила: «Га? Чуєте? Ну й телепень!» Дівчата погойдали головами. Відчувши себе переможеним і не маючи сил тримати перо, батько розгорнув помірковано ліберальну газету «Час», яку щовечора приносив з контори.

- Сатурнін спить? – сухо перепитала пані Жозеран, маючи на увазі молодшого сина.
- І давно, - відповів батько. – Я вже відіслав Адель... А Леон? Ви його бачили у Дамбревівлів?
- До дідька! Він там спить! – ображено вигукнула вона, не в змозі стриматися.
- А, ти так гадаєш? – наївно перепитав здивований батько.

Гортензія і Берта знову оглухли. Все ж вони злегка усміхнулися, вдаючи, що зайняті своїми черевиками, які були у жалюгідному стані. А пані Жозеран задля розради шукала інший привід для сварки з паном Жозераном: вона просила його забирати із собою газету щоранку і не залишати її у квартирі протягом дня, як то було, скажімо, напередодні і якраз із номером, де йшлося про огидну судову справу – дівчата могли те прочитати. І саме за цим вона упізнавала його низьку моральність.

- Що, йдемо спати? – перепитала Гортензія. – Але я голодна.
- О! І я також! – додала Берта. – Я подихаю!
- Як то?! Ви голодні?! – заволатала обурена пані Жозеран. – Ви що, не поїли там булки? Ото ще дурепи! Але ж треба було їсти!.. Ось я поїла.

Але панянки заперечували: вони голодні, їм від того зле. Тож мати врешті-решт пішла разом з ними на кухню, аби подивитись, чи не лишилося чогось. А батько одразу ж квапливо взявся до конвертів. Він добре знав, що без цих конвертів зникнуть усі розкоші родини. І тому, незважаючи на зневагу та несправедливі сварки, він до самого світанку потайки затявся у цій праці, тішачись радістю доброго чоловіка, коли уявляв, що ще один шматок мережива стане вирішальним для багатого одруження. Вони вже обмежували себе в їжі, але на туалети та вівторкові прийоми однак не вистачало, тож він, одягнений у лахи, прирік себе на жертвний труд, доки мати й дочки гасали по салонах з квітами у волоссі.

- Яка тут бридота! – вигукнула пані Жозеран, зайшовши на кухню. – А я ще ніяк не доб'юсь від тієї посмітюхи Адель, щоб вона залишала вікно відчиненим! Бачте, каже мені, що зранку тут усе замерзає.

Вона негайно прочинила вікно, і з вузького чорного двору здійнялася крижана волога і тьмянний запах запліснявілого підвалу. Від запаленої

Бертою свічки на протилежній стіні затанцювали колосальні тіні голих плечей.

- Як вона то утримує! – продовжувала пані Жозеран, повсюди приношуючись і засовуючи носа до брудних закутків. – Вона вже два тижні не мила стіл... А осьде позавчорашні тарілки. Слово честі, це просто гидко!.. А мийка! Погляньте! Понюхайте-но цю мийку!

Вона розпалювалася у своїй люті. Вона перекидала посуд руками, білими від рисової пудри і завішаними золотими браслетами. Вона волочила вогняно-червону сукню посеред плям, чіплялася нею за кухонне начиння, що валялося під столом, розбазарювала між поміями ретельно виплекані розкоші. Зрештою, вона вибухнула, побачивши щербатого ножа.

- Завтра ж я викину її за двері!
- І чого ти цим доб'єшся? – спокійно запитала Гортензія. – У нас жодна не застається. Це перша, котра залишається більше трьох місяців... Як тільки вони підчистяться і навчаться робити білий соус, так одразу ж тікають.

Пані Жозеран стисла губи. Дійсно, лише дурна зачухана Адель, котра нещодавно приїхала з Бретані, могла витримати у цих марнославних злигоднях буржуа, які зловживали її неосвіченістю та неохайністю, аби погано її годувати. Вже вдвадцяте, знайшовши гребінця на хлібині, або ж після жахливої мішанки, від котрої їх хапали кольки, вони казали, що виженуть її геть. Проте, вони кінець кінцем змирилися, адже замінити її було нелегко: навіть злодійки відмовлялися йти до них – до цієї «контори», де було пораховано кожен шматочок цукру.

- Але я нічогосінько не бачу! – пробурмотіла Берта, порпаючись у шафі.

Полиці зняли меланхолійною порожнечою та фальшивими розкошами родин, котрі купують м'ясні обрізки, аби мати можливість поставити квіти на стіл. Там сумували тільки ідеально чисті порцелянові тарілки із золотими прожилками, щіточка для хліба, з руків'я котрої обдерлося срібло, та слоїчки, на денці яких засохли олія та оцет. І жодної забутої шкоринки, жодної крихти, що залишилася б після вечері, ані яблука, ані коржика, ані грудочки сиру. Було помітно, що голод Адель, який вона ніколи не могла задовольнити, підлизав усі тарілки, аж обдер з них позолоту, щоб визбирати рештки соусу, залишеного господарями.

- Та вона з'їла усього кролика! – вигукнула пані Жозеран.

- Справді, лишався шматочок хвостика, - підтвердила Гортензія. – А ні, ось він. Мене здивувало б, якби вона насмілилася... Чуєте, я беру його. Він холодний, але байдуже!

Водночас Берта теж безуспішно мишкувала. Врешті-решт, вона поклала руку на пляшку, до якої мати змила старий горщик з-під варення, аби зробити порічковий сироп для вівторкового прийому. Вона налила собі півсклянки, примовляючи:

- А що, це ідея! Я можу вмочити туди хліб!.. Бо ж однак більш нічого немає!

Але стурбована пані Жозеран суворо поглянула на неї:

- Не соромся, наливай уже повну склянку!.. А завтра я запропоную тим дамам та панам водички, чи не так?

На щастя, нова провина Адель увірвала її докори. Вона і далі крутилась по кухні, вишукуючи злочини, і нарешті побачила на столі книжку, після чого відбувся найпотужніший вибух:

- Ах! Нечупара! Вона знову притягла на кухню мого Ламартіна!

Це був примірник любовної поеми «Жослін». Вона узяла його, потерла, нібито хотіла висушити, і повторила, що вдвадцять забороняла кухарці тягати повсюди книжку, щоб писати на ній свої рахунки. Тим часом Берта і Гортензія розділили останній шматок хліба. Забираючи із собою перекуску, вони повідомили, що хочуть спершу роздягнутись. Мати востаннє кинула оком на крижану плиту і повернулася до їдальні, так міцно притискаючи Ламартіна під пахвою, що томик сховався в її буйній плоті.

Пан Жозеран досі писав. Він сподівався, що дружина, проходячи через кімнату, аби вкlastися спати, задоволиться зневажливими поглядами, якими пригнітить його. Але вона знову впала навпроти нього на стілець і пильно дивилася на чоловіка, без жодного слова. Він відчував цей погляд, і його охопила така тривога, що перо роздирало тонкий папір конвертів.

- Тож це ви не дали Адель приготувати крем для завтрашнього вечора? – нарешті промовила вона.

Вражений, він наважився звести голову.

- Я, моя люба?

- О! Ви знову казатимете, що ні, як зазвичай... То чому вона не зробила крем, який я їй замовила?.. Ви ж добре знаєте, що завтра, перед нашим прийомом, до нас прийде на вечерю дядечко Башеляр. Його іменини випадають дуже погано – якраз на день прийому. Якщо не приготувати крему, то буде потрібне морозиво – ось іще п'ять франків лягнуть у воду!

Він не намагався виправдовуватись і не наважувався повернутись до роботи, тож почав крутити перо між пальцями. Запала тиша.

- Завтра зранку, - продовжувала пані Жозеран, - ви зробите мені таку приємність, зайдете до Кампардонів і дуже чемно нагадаєте їм, якщо

зможете, що ввечері ми розраховуємо на них... Сьогодні після обіду приїхав їхній молодий чоловік. Попросіть їх взяти його із собою. Чуєте? Я хочу, щоб він прийшов.

- Який молодий чоловік?

- Молодий чоловік – задовго вам пояснювати... Я розпитала про нього. Мені необхідно спробувати усе, бо ви скинули своїх дочок мені на руки, як торбу з цяцьками, і їхнє одруження цікавить вас не більше, аніж торішній сніг.

Від цієї думки її лють пробудилася.

- Ви ж бачите, я опанувала себе, але я маю того вже достатньо! Так! Пане, нічого не кажіть, нічого не кажіть, або я по-справжньому вибухну...

Він нічого не сказав, проте вона однак вибухнула:

- Це, зрештою, вже нестерпно! Попереджаю вас, що котрогось ранку я таки накиваю п'ятами, і лишайтесь тут самі, з вашими донечками-макітрами... Хіба ж я народилася для такого злиденного життя? Завжди заощаджувати на дріб'язку, відмовляти собі навіть у парі черевиків, не мати жодної можливості порядно прийняти друзів! І все це з вашої вини!.. Ні! Не гойдайте головою, не виводьте мене із рівноваги ще більше! Так, з вашої вини!.. Пане, ви мене зрадили, підло зрадили! Не слід одружуватися із жінкою, якщо вирішив залишити її у злигоднях. Ви вдавали із себе казна-що, ви намагалися переконати, що у вас велике майбутнє, ви були другом синів вашого хазяїна – цих братів Бернхаймів, котрі відтоді мають вас у носі... Як? Ви наслідують стверджувати, що вони не наплювали на вас?! Але ж зараз ви мали б бути їхнім компаньйоном! Це ви зробили з їхньої фабрики те, чим вона є – одну з перших фірм Парижа, а самі залишилися

касиром, підлеглим, найманим працівником... Послухайте! У вас серця нема! Та замовкніть!

- Я маю вісім тисяч франків на рік, - прошепотів працівник. – Це гарна посада.

- Гарна посада! І це після тридцяти років служби! – продовжувала пані Жозеран. – Та вас обібрали, а ви ще й радієте... Знаєте, що я зробила б? Послухайте! Я двадцять разів поклала б ту фірму собі до кишені. Це ж так просто – я це побачила, коли одружувалася з вами, і відтоді я не припиняю підштовхувати вас до того. Але тут потрібно ініціативи й розуму, не можна куняти на своєму стільці, як той лежень.

- Послухай, - увірвав її пан Жозеран, - то ти тепер докоряєш мені моєю чесністю?

Вона звелася і підійшла до нього, розмахуючи своїм Ламартіном.

- Чесністю?! Що ви під цим розумієте?.. Перш за все, будьте чесним зі мною. Сподіваюсь, решта йдуть після мене! Повторюю вам, пане, що немає нічого чесного у тому, аби задурити голову дівчині, вдавати, що бажаєш одного дня розбагатіти, а тоді отупіти, стережучи чужу касу. Справді, мене добряче заморочили!.. О, якби я могла усе повторити спочатку, якби я бодай знала вашу родину!

Вона гнівно крокувала кімнатою. А чоловік, незважаючи на те, що понад усе прагнув спокою, не міг стримати першу нетерплячість.

- Тобі слід лягати спати, Елеоноро, - промовив він. – Вже за першу, і, запевняю тебе, ця робота термінова... Моя родина тобі нічого не зробила, тож не говори про неї...

- Га? Чому ж то? Ваша родина, я гадаю, не менш священна, аніж будь-яка інша... У Клермоні усім відомо, що ваш батечко продав свою адвокатську

контору і розорився задля кухарки. Ви б давно вже одружили ваших дочок, якби він не ганявся за хвойдами, коли йому минуло сімдесят літ. Ось ще один, котрий забив мені памороки!

Пан Жозеран зблід і відповів тремтливим голосом, дедалі гучніше:

- Послухайте, не слід вкорті шпурлятися одне в одного нашими родинами... Ваш батько ніколи не сплатив мені ваш посаг – тридцять тисяч франків, як обіцявся.

- Га? Що? Тридцять тисяч франків!

- Саме так, не вдавайте подив... І якщо мій батько зазнав лиха, то ваш повівся просто негідно щодо нас. Я так і не зміг розібратися з його спадщиною, стільки з нею відбулося викрутасів, аби зрештою школа, що на вулиці Фосе-Сен-Віктор, відійшла до чоловіка вашої сестри – цього вихователя-невдахи, котрий з нами сьогодні навіть не вітається... Та нас пограбували, мов при битій дорозі.

Пані Жозеран була геть біла, їй перехопило подих від такого немислимого повстання її чоловіка.

- Не кажіть злого на мого тата! Протягом сорока років він був гордістю освіти. Спитайтесь про заклад Башеляра у кварталі довкола Пантеона!.. А щодо моєї сестри і зятя – то вони є тим, ким є, вони пограбували мене, я це знаю. Але не вам про те казати, я того не потерплю, ви чуєте?!.. Чи ж я розповідаю вам про вашу сестру, нормандську провінціалку з містечка Анделіс, котра втекла з якимось офіцером?! О, з вашого боку годі шукати порядності!

- Пані, той офіцер одружився з нею... А ще ж є дядечко Башеляр – ваш брат без жодної моралі...

- Пане, та ви божеволієте! Він багатий, він заробляє на комерції скільки захоче, і він пообіцяв дати посаг для Берти... То ви вже нічого не шануєте?

- А, так! Посаг для Берти! Хочете, закладемося, що він не дасть і гроша, і що ми намарно терпимо його огидні звички? Мені соромно через нього, коли він приходить сюди. Брехун, гульвіса, експлуататор, котрий спекулює на всьому, котрий вже протягом п'ятнадцяти років, бачачи, як ми колінкуємо перед його багатствами, щосуботи відводить мене на пару годин до своєї контори, щоб я перевірів його гроббухи! Так він заощаджує сто су... Ми ще дізнаємося, чого нам коштували його подарунки.

Пані Жозеран перехопило подих, тож на мить вона замовкла, але зрештою випустила останній крик:

- А у вас, пане, племінник служить у поліції!

Знову запала тиша. Невеличка лампа зблідла, конверти розліталися від гарячкових жестів пана Жозеран. Він дивився на дружину впритул – на цю декольтовану жінку, і наважився сказати усе, хоча і тремтів від своєї сміливості.

- З вісьмома тисячами франків можна багато чого зробити, - продовжував він. – Ви постійно скаржитесь. Проте, не потрібно було облаштовувати наш дім понад наші статки. Це ваше хворобливе бажання влаштовувати прийоми і робити візити, мати власний салон, пригощати чаєм та тістечками...

Вона не дала йому договорити:

- Ось ми й добалакалися! Так зачиніть мене негайно у скрині. Закидайте мені те, що я не ходжу гола й боса... А ваші дочки, пане, з ким вони одружаться, якщо ми ні з ким не бачитимемось? У нас і так не збирається

натовп... Ось і жертвуй собою після цього, аби вас ще й так ницо обсудили!

- Пані, ми усі жертвуємо собою. Леон мав зникнути задля сестер: він пішов з дому, бо міг розраховувати тільки на себе. Що ж до Сатурніна, нашого бідолашного хлопчика, то він навіть не вміє читати... Я собі в усьому відмовляю, ціліснічкі ночі працюю...

- То навіщо ви, пане, зробили дочок?.. Сподіваюсь, ви не закидатимете їм їхню освіченість? На вашому місці, будь-який інший чоловік пишався б шкільним атестатом Гортензії і талантами Берти: вона сьогодні увечері знову порадувала усе товариство – так гарно заграла вальс «Береги Уази». А її остання картина, безперечно, завтра потішить наших гостей... Але ви пане, ви навіть не батько, ви б відправили ваших дітей корів пасти, замість того, аби віддати їх до пансіону.

- Он як?! Та ж я уклав договір страхування на ім'я Берти. Хіба ж не ви, пані, після четвертого внеску забрали ці гроші, аби змінити оббивку на меблях у салоні? А після того ви навіть забрали зроблений внесок.

- Звісно! Бо ж ви залишили нас помирати з голоду... О! Пане! Ви ще гризтимете собі нігті, коли ваші дочки зістаряться у дівках!

- Гризти собі нігті?!.. Але, до дідька! Це від вас тікають чоловіки, з вашими туалетами і сміховинними прийомами!

Ніколи ще пан Жозеран не заходив так далеко. Пані Жозеран, задихаючись, пробелькотіла: «Я, я сміховинна?!» Але враз двері відчинилися: це прийшли розплетені Гортензія і Берта у нижніх спідницях, домашніх блузках і капцях.

- Ого! Як же холодно у нашій кімнаті! – промовила, дрижачи, Берта. – Навіть шматок у роті замерзає... Принаймні тут цього вечора є вогонь.

Дівчата перетягли стільці і сіли коло грубки, у якій ще залишилися рештки тепла. Гортензія тримала пучками кролячу кісточку, з якої вправно оббирала крихти м'яса, а Берта вмочувала скибку хліба до склянки сиропу. До речі, розпалені батьки, здавалося, зовсім не помітили їхньої появи і продовжували:

- Сміховинні?! Сміховинні?! Пане!.. То я більш не буду сміховинною! Нехай мені ліпше зітнуть голову, аніж я зношу ще пару рукавичок, аби одружити їх... Ваша черга! І спробуйте не бути таким сміховинним, як я!

- До біса! Пані! Після того, як ви їх повсюди тягали і скомпрометували! Хоч одружуйте їх, хоч не одружуйте – мені на те наплювати!

- А мені наплювати ще з більшої висоти, пане Жозеране! Мені на те настільки наплювати, що я їх вижену на вулицю, якщо ви мене і надалі до того підштовхуватимете. А як вам самому того закортить, то можете рушати за ними, двері широко відчинені... О! Господи! Ото здихаюся мороки!

Панни слухали це спокійно, звичні до затятих суперечок. Вони собі їли. Блузки з'їхали їм з плечей, і вони терлися голою шкірою об теплу кахляну грубку. Незважаючи на неохайність, вовчий голод і опухлі від безсоння очі, сестри були чарівні у своїй юності.

- Ви зовсім даремно сваритесь, - нарешті промовила Гортензія з повним ротом. – Мама псує собі кров, а татові завтра у конторі знову стане зле... Я вважаю, що ми достатньо дорослі, аби одружитися самостійно.

І сцена цілковито змінилася. Виснажений батько удав, що знову взявся до конвертів і опустив ніс до паперу, але не міг писати, настільки йому тремтіли руки. А мати, котра доти вертілася по кімнаті, немов левиця, котру випустили з клітки, тепер стовбичила над Гортензією.

- Якщо ти говориш про себе, то ти ще та дурепа!.. Твій Вердє ніколи з тобою не одружиться.

- Це тільки моя справа, - простісінько відповіла дівчина.

Вона зі зневагою відмовила п'ятьом чи шістьом залицяльникам – дрібному службовцю, синові кравця та іншим хлопцям, яких вважала без майбутнього, - і зупинилася на адвокаті, якого зустріла у Дамбревіль і якому минуло вже сорок років. Вона вирішила, що у нього великі здібності і він здобуде великі статки. Але біда була у тому, що Вердє протягом п'ятнадцяти років жив разом з коханкою, котру в кварталі навіть вважали його дружиною. Зрештою, вона про це знала і зовсім цим не переймалася.

- Донечко, - звівши голову, промовив батько, - я благав тебе забути про це одруження... Ти ж знаєш, яке там становище.

Дівчина припинила обсмоктувати кісточку і нетерпеливо зронила:

- І що?.. Вердє пообіцяв кинути її. Це дурна курка.

- Гортензіє, ти помиляєшся, коли кажеш таке... А якщо той хлопець одного дня кине і тебе, аби повернутись до тієї, яку залишив через тебе?

- Це тільки моя справа, - уривчасто повторила дівчина.

Берта слухала. Вона знала всю історію і щодня обговорювала її подробиці зі своєю сестрою. Вона, до речі, як і їхній батько, була на боці бідної жіночки, котру, як казали, треба було викинути на вулицю після п'ятнадцяти років співмешкання. Але втрутилася пані Жозеран:

- Та облиште! Ті нещасні завжди закінчують тим, що опиняються на тротуарі. Ось тільки самому Вердє ніколи не стане сили розлучитися з нею... Дорогенька, він водить тебе за носа. На твоєму місці, я б і секунди на нього не чекала, а спробувала б знайти іншого.

Голос Гортензії згірк, а на її щоках виступили дві свинцеві плями.

- Мамо, ти ж знаєш, яка я... Я його хочу і я його матиму. Я нізащо не одружуся з іншим, навіть якщо мені доведеться чекати сто років.

Мати знизала плечима.

- І ти ще називаєш інших дурними курками!

Але дівчина звелася, тремтячи.

- Чуєш? Не нападайся на мене! – кричала вона. – Я доїла свого кролика і тепер ліпше піду спати... Якщо ти не спроможна одружити нас, то треба дати нам волю зробити це на власний копил.

І вона пішла геть, грюкнувши дверима. Пані Жозеран велично повернулася до чоловіка і глибокодумно промовила:

- Ось, пане, як ви їх виховали!

Пан Жозеран не заперечував і зайнявся тим, що ставив собі на нігті чорнильні крапки, очікуючи, доки матиме можливість знову взятися за писанину. Берта доїла хліб і вмочувала до склянки пальця, вибираючи сироп. Їй було хороше, спину приємно пекло, тож вона не поспішала, не маючи особливого бажання йти до спальні, де муситиме терпіти сварливий настрій сестри.

- Ось яка винагорода! – продовжувала пані Жозеран, відновивши прогулянку вітальнею. – Протягом двадцяти років уриваєш собі спину коло цих панянок, сидиш на хлібі та воді, щоб зробити з них шанованих жінок, а вони не зроблять вам навіть такої радості, аби одружитися на ваш смак... Якби ж то їм у чомусь відмовляли! Але я і гроша ніколи на себе не лишала, заощаджувала на власних уборах, щоб вдягнути їх так, нібито у нас п'ятдесят тисяч франків ренти... Ні, справді, я була занадто дурною! Як

тільки ви дасте цим пройдохам вишукану освіту, рівно стільки, скільки треба з релігії, навчите їх виглядати, мов багаті панни, так вони вас одразу ж кидають, вони патякають, що одружаться з адвокатами – з пройдисвітами, які живуть у розпусті!

Вона зупинилася перед Бертою і пригрозила їй пальцем.

- А ти, якщо ти поведешся, як твоя сестра, то матимеш справу зі мною.

І вона знову затупотіла по їдальні, говорила сама до себе, перестрибувала з однієї думки на іншу, суперечила собі з прямою жінки, котра завжди має рацію.

- Я зробила те, що мала зробити, і якби можна було б переробити, то я вчинила б так само... У житті програють тільки послідуці. Гроші – це гроші: коли їх нема, то треба простісінько лягати. Я, якщо я маю двадцять су, то завжди кажу, що у мене їх сорок. Бо в тому й мудрість: ліпше, щоб тобі заздрили, аніж жаліли... Мало отримати освіту: якщо у тебе немає пристойного одягу, то люди тебе зневажатимуть. Це несправедливо, але так є... Ліпше я носитиму брудну білизну, аніж ситцеву сукню. Їжте картоплю, але коли до вас приходять на вечерю, то виставляйте курку... А хто каже протилежне, той бовдур!

Вона пильно поглянула на чоловіка, котрому були спрямовані останні міркування. Проте він, геть виснажений, відмовлявся від нової битви і боязко промовив:

- Це свята правда: зараз усе вирішують гроші.

- Чуєш? – продовжувала пані Жозеран, повертаючись до дочки. – Йди вперед і намагайся принести нам втіху... Як ти знову прогавила те одруження?

Берта зрозуміла, що надійшла її черга.

- Не знаю, мамо, - прошепотіла вона.

- Заступник керівника відділу, - вела далі мати, - йому ще нема і тридцяти років, блискуче майбутнє. І щомісяця він має платню – це надійно. Ось що головне!.. Ти знов утнула якусь дурість, як і з іншими?

- Мамо, запевняю, що ні... Певно, він розпитав і дізнався, що у нас немає і ламаного гроша.

Але пані Жозеран вигукнула:

- А посаг, який має дати тобі дядечко! Усі знають про той посаг... Ні, там щось інше, він занадто раптово увірвав... Ви танцювали, а тоді перейшли у малий салон.

Берта знітилася.

- Так, мамо... А коли ми залишилися на самоті, то він захотів огидних речей, він поцілував мене, він схопив мене ось так. Тож я злякалася і штовхнула його на якусь меблю...

Охоплена люттю мати увірвала її:

- Штовхнула на якусь меблю! О! Нещасна! Штовхнула на якусь меблю!

- Але, мамо, він мене схопив...

- І що?.. Він вас схопив – ото ще дива! І віддавайте таких макітр до пансіону! Чого вас навчили? Ну ж бо!

Кров рясно приплинула дівчині до щік та плечей, на очі їй набігли сльози, вона розгубилася, як незайманиця, на котру нападають.

- Це не моя вина – у нього був такий недобрий вигляд... А я не знала, що треба робити.

- Що треба робити?! Вона ще питає, що треба робити!.. Хіба ж я не казала вам сто разів, що ваші переляки смішні! Вам треба жити у світі. Якщо чоловік стає брутальним, то він вас кохає, і завжди є можливість поставити його на місце у чемний спосіб... Через поцілунок за зачиненими дверима!.. Справді, хіба ж ви мали б говорити нам про таке, нам, вашим батькам? А тоді ви штовхаєте людей на якусь меблю! І ось – прогавили одруження!

Вона набрала повчального вигляду і продовжувала:

- Це кінець. Я у відчаї. Ви дурепа, моя дочко... Вам треба усе розжовувати, а це вже незручно. Оскільки у вас немає статків, то зрозумійте нарешті, що ви мусите брати чоловіків іншим. Будьте люб'язною, зробіть ніжні очі, забудьте ручку в його долоні, дозвольте певні дітвацтва, немовби ви тут ні до чого. Врешті-решт, ловіть чоловіка... А якщо ви думаєте, що очі вам погарнішають від того, що ви будете ревти, мов корова!..

Берта ридала.

- Ви мені дієте на нерви. Припиніть плакати... Пане Жозеране, накажіть своїй дочці не псувати обличчя такими риданнями. Ще чого бракувало – щоб вона стала бридкою!

- Донечко, - промовив батько, - будь розумничкою, послухай матінку, вона дає добрі поради. Не потрібно псувати собі вроду, моя дорогенька.

- Але що мене дратує, так це те, що вона й не така кепська, коли хоче того,
- продовжувала пані Жозеран. – Ну ж бо, утри сльози, подивись на мене, нібито я чоловік, який залицяється до тебе... Ти усміхаєшся, ти впустила віяло, аби той пан, підіймаючи його, торкнувся твоїх пальців... Ні, не так. Ти вивертаєш груди, ти схожа на хвору курку... Нахили голову, покажи шию, вона у тебе досить молода, її можна показувати.

- Це так, матінко?

- Так, це вже ліпше... І не сиди така пряма, мов тичка, стан має бути гнучким. Чоловіки не люблять деревиняк... Особливо, коли вони заходять надто далеко, не вдавай із себе макоцвітну. Чоловік, моя дорогенька, який заходить далеко, попався.

У вітальні годинник пробив другу. Збуджена таким пізнім чуванням, заповнена скаженим бажанням негайного одруження, мати забувалася і починала думати вголос, крутила і вертіла дочкою, ніби картонною лялькою. Розм'якла і безвільна дівчина дозволяла торсати себе, хоча серце їй щеміло, а страх і сором стискали їй груди. Враз посеред дзвінкого сміху, якого мати намагалася її навчити, обличчя їй скривилося, вона гірко розридалася і пробелькотіла:

- Ні-ні! Мені від того болить!

Якусь мить пані Жозеран стояла вражена і обурена. Відколи вони вийшли від Дамбревів, їй свербіли долоні, а в повітрі пахло бійкою. Тож вона навідмаш врзала Берті ляпаса.

- Ось тобі! Як ти мене дістала!.. Ну й довбня! Слово честі, чоловіки мають рацію!

Від удару Ламартін, якого вона досі тримала під пахвою, впав долі. Вона підняла його, обтерла і, не додаючи жодного слова, пішла до спальні, по-королівськи волочачи свою полум'яно-червону сукню.

- Так і мало скінчитися, - прошепотів пан Жозеран, не наважуючись затримати дочку, котра також втекла, тримаючись за щоку і ридаючи ще голосніше.

Йдучи навпомацки через передпокій, Берта побачила, що її брат Сатурнін прокинувся і стоїть босоніж, підслуховуючи. Це був незграбний високий хлопець з дивними очима. Йому було років двадцять п'ять, але він

залишився дитиною внаслідок мозкової лихоманки. Хоч він і не був божевільним, проте лякав увесь будинок нападами сліпого насильства, якщо йому суперечили. Тільки Берта могла приборкати його самим поглядом. Коли вона була підлітком, він лікував її під час тривалої хвороби, корився, мов пес, капризам хворої дитини. Відколи він урятував її, то запалав до неї обожненням, у якому поєднувалися любов і кохання.

- Вона тебе знову побила? – тихо, але пристрасно спитався він.

Берта, стурбована тим, що зустріла його тут, намагалася спровадити його.

- Йди спати, тебе то не обходить.

- А ні, мене то обходить. Я не хочу, щоб вона тебе лупила!.. Вона так верещала, що розбудила мене... Нехай вона не починає, бо я як дам!

Вона стисла його зап'ястя і заговорила до нього, мов до непокірної тварини. Він одразу ж скорився і белькотів, плачучи, як маленький хлопчик:

- Тобі болить, правда?.. Де тобі болить? Я поцілую...

Знайшовши у темряві її щоку, він поцілував її, намочив своїми слізьми і повторював:

- Явилікував, явилікував.

Тим часом пан Жозеран лишився на самоті. Перо випало у нього з рук, а серце розривалося від скорботи. За кілька хвилин він звівся і тихенько пішов послухати коло дверей. Пані Жозеран хропла. У спальні дівчат не плакали. Квартира була чорною і спокійною. Відчуваючи певне полегшення, він повернувся, налаштував лампу, яка почала кіптявіти, і взявся до механічної писанини. В урочистій тиші приспаного будинку дві великі сльози, яких він не відчував, скотилися на конверти.

III

Відколи подали рибу – ската сумнівної свіжості під масляним соусом, якого партачка Адель втопила у оцті – Гортензія і Берта, сидячи праворуч та ліворуч від дядечка Башеляра, підмовляли його пити, по черзі наливали йому склянку і припрошували:

- Це ваші іменини, тож пийте!.. За ваше здоров'я, дядечку!

Вони влаштували змову, аби змусити його віддати їм двадцять франків. Щороку їхня завбачлива мати садовила їх саме так – обабіч від свого брата, і полишала його на них. Але це нелегке завдання вимагало неабиякої рішучості від дівчат, котрих обсідали мрії про вишиті черевички на підборах та про рукавички з п'ятьма гудзиками. Щоб отримати від дядечка двадцять франків, його потрібно було остаточно споїти. З родичами він був зятим скупердяєм і проїдав поза домом, під час огидних гулянок, усі дев'яносто тисяч франків, які заробляв на комерції. На щастя, того вечора він прийшов уже заливши за комір, бо провів післяобідню пору у такої собі фарбувальниці з передмістя Монмартр, котра заради нього виписувала вермут із Марселя.

- За ваше здоров'я, мої кошенятка! – відповідав він низьким голосом щоразу, як перехиляв склянку, і йому вже заплітався язик.

Він був обвішаний прикрасами, в його бутоньєрці стирчала троянда, і він займав середину столу – величезний, широкоплечий, достоту горластий гендляр-безпутник, який скуштував усіх гріхів. Його штучні зуби осявали занадто яскравою білістю спаплюжене обличчя, на якому великий червоний ніс палав під сніговою шапкою коротко обстриженого волосся. Час від часу його повіки самі собою падали на збляклі затуманені очі. Гьолен, син його своячки, стверджував, що дядечко не витрережувався протягом останніх десяти років – відколи овдовів.

- Нарцисе, трохи ската, він чудовий, - припрошувала пані Жозеран, усміхаючись сп'янінню свого брата, хоча насправді серце її переверталось.

Вона сиділа навпроти нього, ліворуч від неї – парубчак Гьолен, а праворуч – Ектор Трюбло, молодий чоловік, якого вона мусила запросити у відповідь. Вона зазвичай користувалася з цієї сімейної вечері, аби спекатися певних запрошень. Саме тому одна із дам з їхнього будинку, пані Жюзер, також опинилася тут, біля пана Жозерана. Зрештою, оскільки дядечко поведився за столом дуже погано, і щоб терпіти його без огиди, потрібно було розраховувати на його спадщину, то вона показувала його виключно близьким знайомим, а також особам, котрих, на її думку, вже не варто було засліплювати. Скажімо, якийсь час вона розглядала молодого Трюбло як майбутнього зятя, бо він тоді працював у біржового агента, очікуючи, коли його батько, великий багатій, викупить для нього частку у тій конторі. Але Трюбло проповідував спокійну ненависть до шлюбу, тож вона з ним більш не церемонилася, навіть садовила поруч із Сатурніном, який так і не навчився пристойно їсти. Берта завжди сиділа поруч з братом: їй доручали стримувати його поглядом, якби він занадто встромляв пальці в соус.

Після риби з'явився жирний пиріг, і панянки вирішили, що надійшов час переходити в наступ.

- Пийте, мій дядечку! – промовила Гортензія. – Це ваші іменини... Ви нічого не даруєте на ваші іменини?

- Так-так! Це правда! – наївно додала Берта. – У день іменин треба щось подарувати... Подаруйте нам двадцять франків.

Зачувши про гроші, дядечко Башеляр враз перебільшив своє сп'яніння. Це був його звичайний коник: його повіки впали, він вдавав недоумкуватого.

- Га? Що? – белькотів він.

- Двадцять франків. Ви ж добре знаєте, що таке двадцять франків, не клейте дурня, - продовжувала Берта. – Подаруйте нам двадцять франків, і ми вас любитимемо. О! Як ми вас любитимемо!

Вони кинулись йому на шию, наділяли його ніжними іменами, цілували його розпашіле обличчя, не відчуваючи огиди до запаху ницої розпусти, який ширився від нього. Пан Жозеран, занепокоєний цим постійним смородом абсенту, тютюну та мускусу, обурився, побачивши, як його граційні незаймані дочки труться об цю ганьбу, зібрану з усіх тротуарів.

- Облиште його! – вигукнув він.

- Чому? – перепитала пані Жозеран, кидаючи на чоловіка грізний погляд. – Вони веселяться... Якщо Нарцис хоче подарувати їм двадцять франків, то він хазяїн своїх грошей.

- Пан Башеляр такий добрий до них! – запопадливо прошепотіла тендітна пані Жюзер.

Але дядечко відбивався, дедалі розм'якаючи, і повторював, з ротом повним слини:

- Це смішно... Слов' честі, не зна'! Не зна'!..

Тож Гортензія і Берта, обмінявшись поглядами, полишили його. Безперечно, він ще не достатньо напився. І вони знову взялися наповнювати йому склянку зі сміхом повій, котрі прагнуть обібрати чоловіка. Їхні чарівно округлі молоді голі руки щохвилини миготіли під великим полум'яним носом дядечка.

Тим часом Трюбло, як мовчкуватий хлопець, котрий сам знаходить для себе насолоду, слідкував поглядом за Адель, доки та важко совалася позад

гостей. Він був дуже короткозором, і тому вона здавалася йому гарною, хоч мала виразні бретонські риси та світле волосся кольору брудних конопель. Вона якраз подавала печеню – шматок телятини у каструлі, і майже лягла на його плече, аби досягнути середини столу. А він, вдаючи, що піднімає серветку, сильно вщипнув її гомілку. Кухарка не зрозуміла і поглянула на нього так, буцімто він попросив у неї хліба.

- Що таке? – спитала пані Жозеран. – Пане, вона зачепила Вас?.. О! Ця дівка! Вона сама незграбність! Але що Ви хочете? Воно зовсім новеньке, потрібно його вимуштрувати.

- Безсумнівно, в тому немає лиха, - відповів Трюбло, пестячи свою густу чорну бороду з незворушністю молодого індійського бога.

Розмова пожвавилася, і доти крижана їдальня помалу нагрівалася від м'ясних запахів. Пані Жюзер вкотре переповіла панові Жозерану про смуток свого самотнього тридцятиліття. Вона здіймала очі до неба і задовольнялася стриманим натяком на трагедію свого життя: чоловік кинув її після десяти днів шлюбу, ніхто не знав чому, та й вона сама про те не розповідала. Тепер вона жила самотньо в постійно замкненому помешканні, м'якому, наче перина, куди заходили тільки священники.

- В моєму віці це так сумно! – спроквола прошепотіла вона, делікатними жестами відправляючи до рота шматочки телятини.

- Яка ж це нещасна жіночка, - з виразом глибокого співчуття мовила пані Жозеран на вухо Трюбло.

Але Трюбло кидав байдужі погляди на цю богомолку зі світлими очима, повну стриманості та недомовок: вона не на його смак.

Тим часом здійснюлася паніка: Сатурнін, за яким Берта, надміру зайнята дядечком, припинила стежити, розважався з м'ясом і, розрізаючи його,

робив малюнки у своїй тарілці. Це нещасне створіння доводило до відчаю матір, котра боялася і соромилася його. Вона не знала, як його здихатися, бо з честолюбства не наважилася віддати його у робітники після того, як пожертвувала ним задля його сестер і забрала із пансіону, де його приспаний розум пробуджувався занадто повільно. І протягом років, які він тинявся вдома, непотрібний та отупілий, вона перебувала у постійній тривозі, коли мусила представляти його товариству. Її пиха від цього стікала кров'ю.

- Сатурніне! – гукнула вона.

Але Сатурнін реготався, щасливий з мішанини, яку наробив у своїй тарілці. Він не поважав матір і з ясновидінням божевільного, котрий міркує вголос, відверто називав її великою брехухою та капосною коростою. Звісно, все скінчилося б погано, він пожбурих би тарілку їй у лице, якби Берта, повернувшись до свого обов'язку, не позирнула на нього пильно. Він хотів опиратись, але його очі згасли, і до кінця вечері він похмуро та обважіло сидів на стільці, буцімто уві сні.

- Сподіваюсь, Гьолене, ви принесли флейту? – спитала пані Жозеран, намагаючись розвіяти напруженість, що запала поміж гостями.

Гьолен грав на флейті як затятий любитель, але тільки у тих домах, де почувався невимушено.

- Флейту? Звісно, - відповів він.

Він виглядав розгубленим, а його волосся та бакенбарди наїжачилися ще сильніше, ніж зазвичай, - його дуже зацікавили маневри панянок довкола дядечка. Він працював у страховій компанії, і як тільки виходив з контори, одразу ж перестрівався із дядечком Башеляром і більш не полишав його, волочився слідом за ним по тих самих кафе і тих самих підозрілих місцях.

Поза здоровенним розхлябаним тілом одного завжди можна було з упевненістю побачити бліде личко іншого.

- Егей! Не полишайте його! – раптово промовив він, мов чоловік, який слідкує за борцями.

А дядечко, дійсно, вже зовсім не тримався на ногах. Коли після овочів – звареної на воді зеленої квасолі – Адель подала ванільне морозиво з порічками, довкола столу запанувала неочікувана радість. Панянки, зловживаючи становищем, змусили дядечка випити півпляшки шампанського, яке пані Жозеран купила за три франки у найближчого бакалійника. Він ставав ніжним і забув грати комедію про недоумка.

- Як? Двадцять франків?.. Чому двадцять франків?.. А, то ви хочете двадцять франків?! Але у мене їх нема, правда-правда! Спитайте у Гьолен. Чи не так? Гьолене, я забув свого гаманця, і ти мусив заплатити за мене у кафе... Якби, мої кошениатка, я їх мав, то подарував би вам, бо ви такі добренькі.

Гьолен, з холодним виглядом, сміявся, мов незмащена шестерня. Він пробурмотів:

- Старий пройдоха!

І враз, розпалившись, вигукнув:

- Так обшукайте його!

Берта і Гортензія, не стримуючись, знову накинулися на дядечка. Жадання двадцяти франків, доти стримане вишуканим вихованням, врешті-решт довело їх до сказу, і вони мов з цепу зірвалися. Одна з них обома руками обмацувала кишені жилетки, а інша запхала долоні, по саме зап'ястя, до кишень сурдута. Дядечко завалився на спинку стільця, однак продовжував

боротися. Проте, ним заволодів сміх – той сміх уривало тільки п'яне гикання.

- Слово честі! Не маю ні гроша... Припиніть, ви мене лоскочете.

- У штанях! – енергійно вигукнув Ґьолен, збуджений цим видовищем.

Берта рішучо порпалася у кишенях штанів. У обох дівчат тремтіли руки, вони ставали брутальними і були готові надавати дядечкові ляпасів. І ось Берта переможно вигукнула: вона витягла з глибин кишені жменю монет і висипала їх на тарілку. Посеред купи мідного дріб'язку та кількох срібних монет блищали двадцять золотих франків.

- Мої! – вигукнула вона, геть червона, розкуйовджена, підкидаючи вгору і ловлячи монету.

Усі заплескали в долоні, бо вважали це дотепним. Здійнявся гармидер – це була найвеселіша частина вечері. Пані Жозеран дивилася на дочок з ніжним материнським усміхом. Дядечко зібрав гроші і повчально промовив, що як хочеш мати двадцять франків, то треба їх заробити. Стомлені й задоволені панянки відсапувалися навсебіч, а їхні губи досі тремтіли від нервового бажання.

У двері подзвонили. Вечеря просувалась повільно, і вже почали приходити запрошені на прийом. Пан Жозеран, котрий вирішив сміятися, як і його дружина, залюбки проспівав за столом одну з пісень Беранже. Але пані, ображена у своїх поетичних смаках, наказала йому замовкнути. Вона квапилася з десертом, тим паче, дядечко, стуманілий після вимушеного подарунку, шукав привід для сварки і скаржився, що його племінник Леон не знайшов за потрібне потурбувати себе і привітати його з іменинами. Леон мав прийти тільки на прийом. Коли виходили з-за столу, Адель

повідомила, що архітектор з нижнього поверху і молодий чоловік чекають у салоні.

- А, так, той молодий чоловік, - пробурмотіла пані Жюзер, спираючись на руку пана Жозерана. – То Ви його запросили?.. Я побачила його сьогодні у двірницькій. Він дуже поштивий.

Пані Жозеран взяла під руку Трюбло, як враз Сатурнін, котрий залишився самий за столом і доти спав з розплющеними очима, навіть не чуючи галасу довкола двадцяти франків, у раптовому нападі люті перекинув свого стільця і заволав:

- До дідька! Я не хочу! Я не хочу!

Саме цього завжди побоювалася його мати. Вона кивнула панові Жозерану, аби він вивів пані Жюзер, а тоді облишила руку Трюбло, котрий усе зрозумів і зник. Але він вочевидь помилився, бо подріботів у напрямку до кухні, слідом за Адель. Башеляр і Гьолен, не зважаючи на схибленого, як вони його між собою називали, реготали в куточку і жартома ляскали одне одного.

- Він був таким дивном, я передчувала, що цього вечора дещо станеться, - прошепотіла вкрай стурбована пані Жозеран. – Берто, швидко сюди!

Берта якраз показувала Гортензії двадцятифранкову монету. Сатурнін схопив ножа, повторюючи:

- До дідька! Я не хочу! Я їм животи порозпорюю!

- Берто! – у відчаї кликала мати.

Дівчина прибігла саме вчасно, аби схопити його за руку і перепинити за крок від салону. Вона розлючено поторсала ним, а він намагався їй пояснити з логікою божевільного:

- Пустити мене, їх треба уколошкати!.. Кажу тобі, так буде краще... З мене того досить – їхніх брудних пригод. Вони нас усіх спродадуть.

- Ти мене врешті-решт доконаєш! – вигукнула Берта. – Що з тобою? Що ти таке цвенькаєш?

Він розгублено дивився на неї і, тіпаючись від похмурої люті, побелькотів:

- Тебе знову одружать... Ніколи! Чуєш?!.. Я не хочу, щоб тобі зробили зле!

Дівчина не змогла стримати сміх. З якого доброго дива він вирішив, що її одружать? Він лишень погойдав головою: він це знає, він це відчуває. Мати втрутилась було, аби його заспокоїти, але він з такою злістю схопився за ножа, що вона відступила. Вона тремтіла ще й від тривоги, що цю сцену почують, тож квапливо наказала Берті вивести його звідти і зачинити його у спальні. А хлопець, божеволіючи дедалі дужче, волав усе голосніше:

- Я не хочу, щоб тебе одружили, я не хочу, щоб тобі зробили зле!.. Якщо тебе одружать, то я їм усім кишки випущу!

Берта поклала руки йому на плечі і пильно поглянула на нього.

- Послухай, - сказала вона, - заспокойся, або ж я тебе більш не любитиму.

Він похитнувся, відчай розм'якшив його обличчя, а очі наповнилися сльозами.

- Ти мене вже не любиш, ти мене вже не любиш... Не кажи цього. О! Благаю, скажи, що ти мене ще любиш, скажи, що ти мене досі любиш, скажи, що ти нікого ніколи не любитимеш.

Вона взяла його за руки і вивела з їдальні, покірного, мов дитина.

Тим часом у салоні пані Жозеран, перебільшуючи близькість стосунків, називала архітектора дорогим сусідом. Чому пані Кампардон не зробила їм такої приємності завітати до них? Архітектор відповів було, що його дружині і досі трохи нездоровиться, і на це пані Жозеран вигукнула, що вони радо прийняли б її у пеньюарі та пантофлях. Але її усмішка не полишала Октава, котрий розмовляв з паном Жозераном, уся її люб'язність, пролітаючи понад плечима Кампардона, була спрямована на нього. Коли чоловік представив їй хлопця, то вона виявила таку глибоку приязнь, аж йому стало незручно.

Сходилися гості: товсті матері з худими дочками, батьки і дядьки, заледве прокинувшись від дрімоти по конторах, гнали поперед себе череди дівчат на відданні. Дві лампи, загорнені у рожевий папір, заливали салон тьмяним світлом, у якому потонули старі меблі, вкриті потертим жовтим оксамитом, піаніно, з якого облупився лак, і три закоптілі швейцарські краєвиди, які виглядали чорними плямами на холодній оголеності білих стін з позолотою. Гості танули у цьому скупому світлі, їхні обличчя виглядали злиденними і мовби зім'ятими, а їхній нарядний одяг убогим і водночас претензійним. Пані Жозеран була у вчорашній вогняній сукні, ось тільки, аби збити усіх з пантелику, вона цілісінький день пришивала рукави до корсажа і припасувала пелерину з мережив, щоб вкрити плечі. А водночас поруч із нею її дочки в брудних кофтинках завзято штирхали голками, прилаштовуючи нові оздоби на свої єдині святкові сукні, котрі вони змінювали у такий спосіб, шматочок за шматочком, від минулої зими.

Після кожного дзвінка із передпокою долинав шепіт. У похмурій кімнаті усі розмовляли стиха, лиш час від часу фальшивою нотою лунав присилуваний дівочий сміх. Поза тендітною пані Жюзер, Башеляр та Ѓюлен підштовхували один одного ліктями та обмінювалися непристойнощами. Пані Жозеран стежила за ними стривоженим оком,

оскільки побоювалася за несвітський вигляд свого брата. Але пані Жюзер могла вислухати усе: її губи злегка тремтіли, і на сороміцькі оповідки вона усміхалася з янгольською лагідністю. Дядечко Башеляр мав репутацію небезпечного чоловіка. Його племінник, навпаки, був цнотливим. Які б вдалі нагоди не випадали йому, але він переконано відмовлявся від жінок, і не через те, що зневажав їх, а тому, що побоювався ранку, який настає за ніччю щастя: самі лиш прикрощі, казав він.

Нарешті з'явилася Берта, спішно підійшла до матері і прошепотіла їй на вухо:

- Ого! Ну й мала я клопіт! Він не хотів вкладатися, тож я зачинила його на два оберти... Але боюсь, що він там, у кімнаті, усе переламає.

Пані Жозеран з усієї сили смикнула її за сукню – Октав, котрий стояв поруч з ними, озирнувся до них.

- Моя дочка Берта, пане Муре, - промовила вона як тільки могла вишукано, представляючи їх. – Пан Октав Муре, моя люба.

І позирнула на дочку. Берта добре знала цей погляд, що був немов командою до бою, і прочитала в ньому нічний урок. Вона негайно скорилася з люб'язністю та байдужістю дівчини, котру вже не налякати жодним сватанням. Вона зразково відіграла свою роль, виявила безпосередню граційність парижанки, яку геть натомили й вимучили усі ці балачки, натомість із захватом заговорила про південь Франції, де ніколи ще не бувала. Октав, звичний до скутості провінційних незайманиць, був зачарований цим щебетом чарівної жіночки, котра пропонувала себе як товаришку.

Але в ту мить Трюбло, який зник ще наприкінці вечері, зайшов квапливим кроком через двері до їдальні. Помітивши його, Берта байдуже спиталася,

звідки він прийшов. Він промовчав і виглядав зніченим. Тож, аби припинити незручну мовчанку, вона представила молодих людей одне одному. Матір, не відводячи від неї погляду, поводитися мов генерал-аншеф і, сидячи у кріслі, керувала операцією. Коли вона вирішила, що перша сутичка досягла свого результату, то порухом голови покликкала дочку до себе і тихенько сказала їй:

- Зачекай з музикою, доки придуть Вабри... І грай голосно!

Залишившись наодинці з Трюбло, Октав спробував його розпитати.

- Чарівна особа.

- Так, непогана.

- Та панна в блакитному – її старша сестра, чи не так? Вона не така гарна.

- До дідька! Вона худіша!

Трюбло дивився, не бачачи, короткозорими очима і зберігав поставу міцного самця, який затявся у своїх смаках. Він повернувся задоволеним і хрупав щось чорненьке, і Октав з подивом упізнав, що це зернята кави.

- Скажіть-но, - раптово спитався він, - на півдні жінки мають бути пухкенькими?

Октав усміхнувся і одразу ж відчув приязнь до Трюбло. Їх зблизили спільні переконання. Сидячи на канапі, що стояла осторонь, вони завели довірчу бесіду: перший заговорив про хазяйку «Жіночого щастя», пані Едуен, до біса гарну жіночку, але занадто холодну, а другий повідомив, що з дев'ятої до п'ятої займається листуванням у свого біржового агента, пана Демарке, у якого дивовижна кухарка. Поміж тим, двері салону відчинилися, і зайшли три особи.

- Це Вабри, - пробурмотів Трюбло, нахилившись до нового друга. – Здоровенний, Огюст, у котрого обличчя, мов у хворого барана, старший син власника: тридцять три роки, постійні головні болі, від яких йому смикаються очі і через які він не довчився у ліцеї – похмурий парубок, докотився до комерції... Інший, Теофіл, той вишкребок з жовтим волоссям та ріденькою борідкою, стариганчик двадцяти восьми років, яким постійно тіпають кашель та сказ, перепробував дюжину ремесел, а тоді одружився з молодю жіночкою, котра йде першою, пані Валері...

- Я її вже бачив, - увірвав його Октав. – Це дочка місцевого галантерейника, чи не так? Але які оманливі ці вуальки! Вона здалась мені вродливою... Однак у ній щось є, хоча у неї перекошене обличчя і свинцева шкіра!

- Ще одна, котра не буде жінкою моєї мрії, - повчально вів Трюбло. – У неї прекрасні очі, і деяким чоловікам того досить... Подивіться, яка вона сухоребра!

Пані Жозеран звелася, аби потиснути руку Валері.

- Як?! – вигукнула вона. – Пан Вабр не з вами? І пан та пані Дювейріє не зробили нам честі прийти? Але ж вони нам пообіцяли! Як це прикро!

Молода жінка вибачилася за свекра, котрий залишився вдома через поважний вік і котрий, до речі, ввечері воліє працювати. Що ж до швагера та зовиці, то вони доручили їй переказати їхні вибачення, бо ж отримали запрошення на офіційний прийом, від якого ніяк не могли відмовитися. Пані Жозеран стисла губи. Вона не пропустила жодного суботнього прийому у тих вискочнів з другого поверху, котрі вважали б для себе безчестям, якби одного вівторка піднялися на п'ятий поверх. Звісно, її скромний чай не вартий їхніх концертів з повним оркестром. Але

зачекаймо! Коли обидві її дочки одружаться і вона матиме двох зятів та їхні сім'ї, щоб заповнити свій салон, у неї також заспіває хор.

- Приготуйся, - прошепотіла вона на вухо Берті.

Їх було десь тридцятьоро, і ставало тіснувато, тому що малий салон не відкривали – він правив панянкам за спальню. Прибулі обмінялися потисками рук. Валері сіла біля пані Жюзер, а Башеляр та Гьолен висловлювали вголос далеко не відрадні міркування щодо Теофіла Вабра і знайшли дотепним називати його «нездарою». Пан Жозеран сховався в куточку: він настільки знічувався у власному домі, що виглядав немов гість, і, бувало, його продовжували шукати, коли він стояв навпроти. Зараз він розгублено слухав розповідь одного зі старих приятелів: чи знає він Боно, того самого, котрий був головним бухгалтером на Північній залізниці і чия дочка одружилася минулого року, навесні? Так ось, Боно нещодавно дізнався, що його зять, дуже пристойний молодий чоловік, колись був клоуном і протягом десяти років жив неодруженим з цирковою вершницею.

- Тихо! Тихо! – зашепотіли запопадливі голоси.

Берта відкрила піаніно.

- Господи! – пояснювала пані Жозеран. – Це простісінькій уривочок, звичайна фантазія... Пане Муре, Ви ж любите музику, чи не так? Тож підійдіть... Моя дочка грає досить добре. О! Як звичайна аматорка, але з душею. Так, вона вкладає багато душі.

- Злапали! – тихо промовив Трюбло. – Будуть добивати сонатою.

Октав мусив звестись і став біля піаніно. Як подивитись на лагідну запопадливість, котрою оточила його пані Жозеран, то виглядало, що вона посадила Бертю грати виключно задля нього.

- «Береги Уази», - продовжувала вона. – Це справді гарно... Ну ж бо, моя люба, не хвилюйся. Пан буде доброзичливим.

Дівчина без жодного хвилювання взялася за мелодію. До речі, мати не зводила з неї очей з виглядом сержанта, готового відважити ляпаса за теоретичну помилку. Вона була у відчаї від того, що інструмент, виснажений п'ятнадцятьма роками щоденних гам, не мав такої звучності, як великий рояль у Дювейріє. До того ж, на її думку, Берта ніколи не грала достатньо гучно.

Починаючи з другого такту, Октав, зробивши зосереджений вигляд і погойдуючи підборіддям, щоб підкреслити бравуру, більше не слухав, а розглядав аудиторію: чемну і розгублену увагу чоловіків та удаване замилювання жінок – усю благопристойність людей, полишених на себе самих, і котрі одразу ж поринули у щоденні клопоти, тінь яких виринала на їхніх стомлених обличчях. Матері у несвідомому забутті привідкривали роти з хижими зубами і вочевидь мріяли, що одружать своїх дочок. То був шал цього салону – скажений апетит на зятів, який пожирав буржуазних дам під астматичні звуки піаніно. Дуже стомлені дівчата засинали, увібгавши голови межі плечі і забуваючи, що потрібно сидіти рівно. Октав, котрий зневажав юних осіб, глибше зацікавився Валері. Звісно, вона негарна, у неї дивна сукня із жовтого шовку, оздоблена чорним атласом, але він однак повертався до неї, попри усе, схвильований та зваблений. А вона, знервована різкою музикою, блукала тьмяними очима і очманіло усміхалася, наче хвора.

Аж тут вибухнула катастрофа. Пролунав дзвінок, і без попередження зайшов якийсь чоловік.

- О! Докторе! – гнівливо промовила пані Жозеран.

Доктор Жюєра вибачився жестом і залишився на місці. Берта в ту мить повільними та млявими пальцями завершувала коротку фразу, яку товариство привітало улесливим бурмотінням. О! Чарівно! Незрівнянно! Пані Жюзер умлівала, ніби від лоскоту. Гортензія стояла біля сестри і перегортала сторінки. Вона залишалася похмурою під зливою нот і напружено прислухалася, чи не подзвонять у двері. І коли зайшов лікар, то вона так роздосадувалася, що розірвала сторінку на пюпітрі. Враз піаніно затремтіло під тендітними пальцями Берти, котрі били, як молотки: це був кінець фантазії в оглушливому торохкотінні встеклих акордів.

Усі, прокидаючись, завагалися. Вже скінчилося? А тоді залунали компліменти. Чарівно! Дивовижний талант!

- Мадмуазель справді першокласна артистка, - промовив Октав, змушений увірвати спостереження. – Ніколи ще ніхто не дарував мені подібної насолоди.

- Справді, пане? – радісно вигукнула пані Жозеран. – Слід визнати, вона з цим непогано впоралася... Господи! Ми їй ні в чому не відмовляли, нашій дівчинці. Це наш скарб! Усі таланти, які хотіла отримати, вона отримала... О, пане, якби ж то ви знали...

Салон знову наповнився гамором. Дуже спокійна Берта приймала похвалу і не відходила від піаніно, чекаючи, коли мати звільнить її від цієї повинності. А та саме розповідала Октавові, як її дочка дивовижно виконує «Женців» - запальний танець-галоп, аж тут здивовані гості почули глухі віддалені удари. Якусь мить поштовхи посилювалися, буцімто хтось намагався виламати двері. Усі вмовкли і запитально презиралися.

- Що це там? – наважилася поцікавитись Валері. – Воно ще раніш почало стукати – як закінчувалася мелодія.

Пані Жозеран глибоко зблідла: вона зрозуміла, що Сатурнін б'ється плечима об двері. Ох, цей клятий недоумок! Вона вже бачила, як він вривається посеред товариства. Якщо він і далі гатитиме, то зірветься ще одне одруження.

- Це грюкочуть двері на кухні, - промовила вона з вимушеним усміхом. – Адель ніколи їх не зачинає... Берто, сходи-но, поглянь.

Дівчина також усе зрозуміла, тож звелася і вийшла. Грюкіт негайно припинився, але вона повернулася не одразу. Дядечко Башеляр, котрий скандально потривожив «Береги Уази» голосними розмірковуваннями, остаточно збентежив свою сестру, гукнувши до Гьолена, що його дістали і він піде пити грог. Обидвоє пішли до їдальні і хряснули за собою дверима.

- Ах, цей любий Нарцис! Він завжди такий оригінал! – промовила пані Жозеран до пані Жюзер та Валері, поміж якими тільки-но сіла. – Він увесь час зайнятий справами! Знаєте, цього року він заробив близько ста тисяч франків!

Октав нарешті звільнився і спішно повернувся до Трюбло, котрий закуняв на канапі. Неподалік утворився гурток довкола доктора Жюера – старого лікаря з їхнього кварталу, посереднього чоловіка, який, проте, з часом став хорошим практиком. Він приймав пологи в усіх цих дам і лікував усіх цих панянок. Він спеціалізувався на жіночих хворобах, і тому ввечері його обступили чоловіки, котрі прагли в закутку салону отримати безкоштовну консультацію. Теофіл якраз розповідав йому, що у Валері напередодні знову був напад: вона постійно задихається і скаржиться, що їй до горла підіймається клубок. Та й він сам почувався недобре, але то зовсім інше. І далі він говорив виключно про свою персону, перелічував свої невдачі: він розпочав було вивчати право, перейшов до індустрії – до ливарні, скуштував адміністрації у благодійній позичковій касі, тоді зайнявся

фотографією і сподівався, що зробить винахід, завдяки якому екіпажі зможуть їздити самі собою, а поки що люб'язно погодився поширювати мелодики – музичний інструмент, винайдений одним з його друзів. І він знову напосівся на дружину: це з її вини у них нічого не вдається, вона добиває його своїми постійними нервами.

- Докторе, дайте їй нарешті щось! – благав він, кашляючи, скиглячи і плачучи від люті на своє безсилля, а в його зіницях палала ненависть.

Трюбло, сповнений зневаги, вивчав його, але, поглянувши на Октава, беззвучно засміявся. А доктор Жюєра тим часом винаходив заплутані слова заспокоєння: безсумнівно, для цієї милої дами знайдеться полегшення. В чотирнадцять років вона вже задихалася у крамниці на вулиці Ньов-Сент-Огюстен. Він лікував її від запаморочень, що закінчувалися кровотечею з носа. Теофіл у відчаї нагадав про те, якою млявою та ніжною дівчиною вона була, а тепер вона катує його своїми вибриками і змінює настрій двадцять разів на день, на що доктор лишень погойдав головою: шлюб не усім жінкам йде на користь.

- До дідька! – пробурмотів Трюбло. – Її батько стуманів від того, що тридцять років продавав голки й нитки, у матері уся пика завжди була в прищах, і все це в дірі старого Парижа, без повітря. І ви після цього ще хочете мати приємних дівчат?!

Октав був здивований. Він втрачав повагу до цього салону, куди зайшов з хвилюванням провінціала. В ньому прокинулася цікавість, коли він побачив, що Кампардон також у свою чергу консультиється з лікарем, але зовсім тихо, як статечний чоловік, котрий не бажає долучати будь-кого до пертурбацій у своєму подружжі.

- До речі, оскільки Ви усе знаєте, - звернувся хлопець до Трюбло, - скажіть-но мені, на що хворіє пані Кампардон?.. Я бачу, що всі роблять прикрі лиця, коли про це заходить мова.
- Але, мій дорогий, у неї...

І він схилився до вуха Октава. Слухаючи, той спочатку усміхався, тоді його обличчя видовжилося і на ньому з'явився глибокий подив.

- Неможливо! – вигукнув він.

Трюбло заприсягся своєю честю. Він знає й інших дам у такому ж становищі.

- Зрештою, - продовжував він, - внаслідок пологів іноді трапляється...

І він знову заговорив пошепки. Переконаний Октав посмутнішав: він бо якусь мить плекав такі наміри, мріяв про такий роман – архітектор зайнятий деінде, а його підштовхує до своєї дружини, аби її розважити! У кожному випадку, він знав, що вона під надійним замком. Молоді люди терлись один коло одного, збуджені жіночою білизною, в якій порпалися, забувши, що їх можуть почути.

А пані Жюзер якраз довіряла пані Жозеран свої враження від Октава. Безсумнівно, вона вважала його дуже пристойним, але їй був більш до вподоби пан Огюст Вабр. А той, такий незугарнений, стояв увесь час мовчки в кутку салона зі звичною вечірньою мігренню.

- Що мене дивує, люба пані, так це те, що Ви не подумали про нього для Вашої Берти. Хлопець зі становищем, дуже обачний. Йому потрібна жінка, я знаю, що він бажає одружитись.

Пані Жозеран здивовано слухала її. Дійсно, вона б і не подумала на торговця тканинами. А пані Жюзер і далі наполягала, бо через власну недолу мала пристрасть присвячувати себе щастю інших жінок і тому

переймалася усіми сердечними справами в їхньому домі. Вона стверджувала, що Огюст без упину дивиться на Бертю. Зрештою, вона покликала на своїй досвід з чоловіками: пан Муре нізащо не дасть себе підчепити, а той добрий пан Вабр буде дуже зручним, дуже вигідним. Але пані Жозеран, зваживши того парубка прискіпливим поглядом, беззаперечно вирішила, що подібний зять аж ніяк не умеблює її салон.

- Моя дочка його ненавидить, - промовила вона, - а я ніколи не піду наперекір її серцю.

Висока худа панна завершувала виконувати фантазію з опери «Біла дама». Дядечко Башеляр заснув у їдальні, тож Гьолен вийшов з флейтою і зімітував соловейка. Його, до речі, не слухали, бо усіх захопила пригода з Боно. Пан Жозеран і досі був глибоко засмучений, батьки здіймали вгору руки, матері задихалися. Як! Зять Боно був клоуном! Кому ж тоді можна довіритися? І усі, запалені апетитом до одруження, полинули у кошмари про поважних каторжан у чорних фраках. Насправді ж Боно був такий радий прилаштувати свою дочку, що задовольнився поверховими розпитуваннями, хоча й був суворо обачним та вправним бухгалтером.

- Мамо, чай подано, - промовила Берта, відчиняючи разом з Адель обидві стулки дверей.

Доки гості повільно переходили до їдальні, вона підійшла до матері і прошепотіла:

- З мене вже того досить!.. Він хоче, аби я залишилася з ним і розповідала йому казки, бо інакше він каже, що усе розтрощить!

На сірій завузкій скатертині було ретельно насервіровано чай – булка з найближчої пекарні, оточена коржиками та канапками. А з обох боків сяяли розкошами квіти – чудові й дорогі троянди, котрі мали приховати

дешевість масла та старий порох на бісквітах. Усі вигукнули, запалені заздрощами: безсумнівно, ці Жозерани розорюються, щоб одружити своїх дочок. І гості, кидаючи косі погляди на букети, заливалися гірким чаєм, нерозважливо накидалися на черстві тістечка та погано пропечену булку, адже навмисне легко повечеряли, а тепер думали тільки про те, аби лягти спати з повним животом. Для тих осіб, котрі не люблять чай, Адель розносила склянки з порічковим сиропом, який визнали чудовим.

А дядечко тим часом спав у куточку. Його не будили, навіть ввічливо вдавали, що не бачать його. Одна з дам заговорила про виснажливість комерції. Берта клопітливо пропонувала канапки, розносила чашки з чаєм, питала у чоловіків, чи бажають вони більше цукру. Але вона не могла впоратись одна, тож пані Жозеран почала шукати іншу дочку, Гортензію, і побачила її посеред пустого салону, де вона балакала з якимось паном, від котрого було видно тільки спину.

- Ах, так! – гнівно вирвалось у неї. – Нарешті він прийшов.

Пробігли перешіптування: це Вердье, котрий вже п'ятнадцять років живе з якоюсь жінкою, доки не одружиться з Гортензією. Кожен знав цю історію, панянки презиралися, але говорити про неї уникали, а лиш задля пристойності стискали губи. Октав, дізнавшись про це, зацікавлено розглядав спину того пана. Трюбло знав його коханку: добра дівчина, колишня хвойда, яка виправилася і тепер, казав він, є чеснішою за найчеснішу буржуазну даму, піклується про свого чоловіка, доглядає за його білизною. Він був повен до неї батьківського співчуття. Доки за ними стежили з їдальні, Гортензія влаштовувала Вердье сцену з приводу запізнення з дражливістю незайманої та гарно вихованої дівчини.

- Га? Порічковий сироп? – зронив Трюбло, побачивши перед собою Адель з тацею в руках.

Він понюхав його і на відруб відмовився. Проте, коли кухарка розверталася, лікоть товстої дами підштовхнув її до нього, і він сильно ущипнув її за крижі. Вона усміхнулася і піднесла до нього тацю.

- Ні, дякую, - проголосив він. – Трохи згодом.

Жінки розсілися довкола столу, а чоловіки їли, стоячи поза ними. Зачулися вигуки, захоплення глушилося у повних ротах. Покликали панів. Пані Жозеран кричала:

- Справді, я про те й не подумала... Погляньте-но, пане Муре, адже Ви любите мистецтво.
- Стережіться, в бій пішла акварель! – прошепотів Трюбло, котрий добре знав цей дім.

Це було ліпше, ніж акварель. На столі ніби випадково опинилася порцелянова ваза, на дні якої, взята в новесенькі рамці з лакованої бронзи, була намальована «Дівчина з розбитим глеком» у пастельних тонах – від світло-бузкового до ясно-блакитного. Берта усміхалася посеред хвалебних промов.

- Мадмуазель наділена усіма талантами, - промовив Октав з неабиякою вишуканістю. – О! Яке поєднання кольорів, і як точно! Як точно!
- Щодо малювання я гарантую! – тріумфально продовжувала пані Жозеран. – Ні на одну волосинку ані більше, ані менше... Берта скопіювала тут, з гравюри. У Луврі бачиш дійсно забагато наготи, а людей там іноді така мішанина!

На останньому зауваженні вона стишила голос, бажаючи повідомити молодому чоловіку, що хоча її дочка і є мисткинею, але це аж ніяк не призводить до безсоромності. Проте, Октав їй видався байдужим, вона

відчула, що ваза не вразила його, і почала занепокоєно пасти його очима, в той час як Валері та пані Жюзер, допиваючи по четвертій чашці чаю, розглядали малюнок із захопленими вигуками.

- Ви на неї і досі дивитесь, - сказав Трюбло до Октава, побачивши, що той не відводить погляду від Валері.
- А, так! – відповів хлопець, трохи знітившись. – Дивно, в цю мить вона гарна... Пристрасна жінка – одразу видно... Скажіть-но, а чи можна було б ризикнути?

Трюбло надув щоки.

- Пристрасна? Того ніколи не знати... Дивний смак! Менш з тим, це ліпше, аніж одружитися з тою дівчинкою.
- Якою дівчинкою? – забувшись, вигукнув Октав. – Як?! Ви гадаєте, що я дам себе обкрутити?! Ніколи! Любий мій, ми, у Марселі, не одружуємося!

Пані Жозеран якраз була неподалік. Ці слова вразили її у саме серце. Ще одна даремна кампанія! Ще один втрачений вечір! Удар був настільки потужним, що вона мусила спертися на стілець, з відчаєм дивлячись на спустошений стіл, де валявся тільки перепалений недогризок булки. Вона вже не рахувала свої поразки, але ця буде останньою, вона склала в тому жахливу клятву і заприсяглася ніколи більш не годувати людей, котрі приходять до неї виключно задля того, аби натоптатися. Розгублена, вона у відчаї обмацувала поглядом їдальню – вона шукала, в обійми якого чоловіка зможе кинути свою дочку, і враз побачила під стіною німого Огюста, котрий нічого не з'їв.

Усміхнена Берта саме прямувала до Октава з чашкою чаю в руці. Вона продовжувала кампанію, вона корилася своїй матері. Але та схопила її за лікоть і пошепки назвала її бісовою дурепою.

- Віднеси-но цю чашку панові Вабру, котрий вже годину чекає, - милостиво промовила вона вголос.

А тоді, з войовничим поглядом, додала на вухо:

- Будь люб'язною, інакше матимеш справу зі мною !

Берта на мить розгубилася, але швидко опанувала себе. Частенько такі зміни відбувалися тричі за вечір. Вона віднесла чашку чаю Огюстові з усмішкою, яку наготувала для Октава. Вона була люб'язною, заговорила про ліонський шовк, виставляла себе як привітну персону, котра дуже добре почуватиметься за прилавком. Руки Огюста злегка тремтіли, він почервонів, бо того вечора його мучив страшенний головний біль.

Кілька осіб із ввічливості повернулися на хвилюку посидіти у салоні. Усі поїли і збиралися йти. Коли ж кинулися за Вердье, то він уже пішов. І темпераментні дівчата винесли тільки нечіткий спогад про його спину. Кампардон, не чекаючи на Октава, вийшов разом з лікарем і затримав його ще й на сходах, аби розпитати, чи дійсно вже немає надії. Під час чаювання одна з ламп згасла, поширюючи запах згірклої олії, а інша, з нагорілим гнотом, так похмуро освітлювала кімнату, що навіть Вабри звелись, незважаючи на люб'язність, якою засипала їх пані Жозеран. Октав випередив їх у передпокої, і там на нього чекала несподіванка: Трюбло, взявши свого капелюха, несподівано зник. Він міг втекти тільки через кухню і чорний коридор.

- Агов! Де він? Він пішов чорними сходами? – бурмотів хлопець.

Але він не зосереджувався на цьому інциденті. Поруч стояла Валері і шукала свою крепдешинову хустку. Обидва брати, Теофіл та Огюст, не звертаючи на неї уваги, пішли собі. Хлопець знайшов хустку і простягнув їй із розпроміненним виглядом, з яким у «Жіночому щасті» обслуговував

вродливих клієнток. Вона поглянула на нього, і він був певен, що її очі, зупинившись на його очах, вибухнули полум'ям.

- Пане, Ви дуже люб'язний, - попросту сказала вона.

Пані Жюзер, котра виходила останньою, огорнула їх обох ніжною і делікатною усмішкою. Коли дуже розпалений Октав повернувся до своєї холодної кімнати, то якусь мить розглядав себе у дзеркалі. Господи! Він таки ризикне!

А пані Жозеран тим часом походжала пустельною квартирою, німа, буцімто захоплена грозовим вітром. Вона хряснула кришкою піаніно, загасила останню лампу, а тоді перейшла до їдальні і почала задмухувати свічки таким сильним подихом, що від нього затремтіла люстра. Вид спустошеного столу з побоїськом пустих тарілок і чашок ще дужче розлютив її. Вона крутилась по кімнаті і кидала грізні погляди на свою дочку Гортензію, котра спокійнесенько сіла доїдати підгорілий кінчик булки.

- Мамо, ти знову наженеш собі жовч, - промовила вона. – Що, не вийшло?.. А я задоволена. Він купляє їй сорочки, аби вона забралася геть.

Мати знизала плечима.

- Га? Ти кажеш, що це нічого не доводить. Добре, керуй своїм човном, а я керуватиму моїм... Ну й ну! Ось булка, яка може пишатися тим, що дійсно погана! Напевно, вони взагалі ніколи не відчувають огиди, якщо проковтнули таку бридоту.

Пан Жозеран, як завжди, розбитий після прийомів, що влаштовувала його дружина, безсило впав на стільця. Але він злякався зустрічі і побоювався, що пані Жозеран розтопче його у своїй лютій ході, тож підійшов до Башеляра та Ђолена, які сиділи за столом навпроти Гортензії. Дядечко,

прокинувшись, віднайшов пляшечку рому. Він спорожнив її і з гіркотою повернувся до двадцяти франків.

- Не йдеться про гроші, - повторював він племінникові. – Я кажу про манери... Ти ж знаєш, який я з жінками: я їм віддам свою сорочку, але не потрібно, щоб вони просили... Як тільки вони починають просити, мене це дратує, і я їм не дам і картоплини.

Сестра повторила було його обіцянки.

- Замовкни, Елеоноро! Я знаю, що маю зробити для дівчинки... Але, бачиш, жінки, які мене просять, це сильніше за мене. Я таких ніколи не тримав, чи не так, Ѓюлене?.. І ще, справді, мене тут так мало шанують! Леон навіть не потрудився прийти і привітати мене з іменинами.

Пані Жозеран, стискаючи кулаки, знову крокувала кімнатою. Дійсно, ще ж є Леон, котрий обіцявся, але обманув, як й інші. Ось цей точно не пожертвує вечором задля одруження своїх сестер! Вона віднайшла коржик, що закотився за вазу, і замкнула його в шухляді, аж тут Берта, котра пішла звільнити Сатурніна, привела його. Вона заспокоювала брата, а він, кидаючи ворожі та недовірливі погляди, гарячково нишпорив по кутках, мов пес, якого довгий час тримали замкненим.

- Ну й дурний він! – казала Берта. – Він думає, що мене тільки-но одружили. І він шукає мого чоловіка! Ходи, мій бідний Сатурніне, можеш пошукати тут... Кажу ж тобі, що воно зірвалося! Ти ж добре знаєш, що воно завжди зривається.

І тут пані Жозеран вибухнула.

- А! Присягаюся, що цього разу не зірветься, навіть якщо мені доведеться особисто прив'язати його за ногу! Буде один, котрий заплатить за інших... Так-так, пане Жозеране, не дивіться на мене так, нібито не розумієте:

весілля буде, навіть без вас, якщо вам це не подобається... Чуєш, Берто, цього ти маєш тільки підняти!

Сатурнін буцімто нічого не чув і зазірав під стіл. Дівчина поглядом вказала на нього, але пані Жозеран махнула рукою, немов проголосила, що зробить так, аби він зник. А Берта прошепотіла:

- Тож вирішено: це пан Вабр? О, мені байдуже... Подумати тільки, мені не залишили бодай однієї канапки!

IV

Починаючи з наступного ранку, Октав узявся до Валері. Він вислідковував її звички, знав час, коли могла трапитися їхня зустріч на сходах. Він підлаштував, аби якчастіше повертатися до своєї кімнати, користувався обідом, на який приходив до Кампардонів, навіть, якщо було потрібно, тікав під будь-яким приводом із «Жіночого щастя». Незабаром він помітив, як щодня, близько другої, молода жінка відводить свою дитину до парку біля імператорського палацу Тюільрі і прямує вулицею Гайон. Тож він ставав на порозі магазину, чекав на неї, вітав її однією з галантних усмішок вродливого гендляря. За кожної зустрічі Валері чемно відповідала йому, киваючи головою, але ніколи не зупинялася. Все ж він бачив, як у її чорному погляді палає пристрасть, і віднаходив заохочення у її хворобливій блідості та у гнучкому погойдуванні її стану.

Він вже уклав свій план – зухвалий план спокусника, звичного безцеремонно розпоряджатися цнотою продавчинь. Потрібно буде лишень заманити Валері до його кімнати на п'ятому поверсі. Сходи завжди пусті й урочисті, тож ніхто не здогадається, що вони там, нагорі. І він реготався на

думку про моральні поради архітектора, бо приводити жінку і взяти одну з тих, котрі є в будинку, – це не те ж саме.

Турбувало Октава одне: кухня Пішонів була відокремлена від їхньої їдальні коридором, і тому вони частенько були вимушені залишати двері відчиненими. О восьмій ранку чоловік йшов до контори і повертався на п'яту. А у парні дні тижня він ще ходив після вечері, тобто, від восьмої до півночі, вести рахунки. До речі, дуже стримана, майже дика молода жінка, лиш зачувши кроки Октава, негайно зачиняла двері, буцімто тікала. Він бачив тільки її спину та підібране у дрібненький вузол біде волосся. Крізь цю сором'язливу щілину він досі роздивився лишень куточок кімнати: сумні чисті меблі, білизну, збляклу від сірого світла, що падало крізь вікно, якого він не бачив, частину дитячого ліжечка вглибині другої кімнати – усю монотонну самотність жінки, котра з ранку до вечора крутиться в тих самих клопотах дружини службовця. Зрештою, від них ніколи не долітало жодного шуму. Дитина здавалася німою і млявою, як і її мати. Іноді можна було заледве розчути тихеньке зумкотіння романсу, який жіночка наспівувала протягом кількох годин кволим голосочком. Все ж Октав не міг стримати люті проти цієї, як він казав, нечупари. Можливо, вона за ним шпигує. У кожному випадку, Валері ніколи не зможе прийти до нього, якщо двері Пішонів будуть ось так увесь час відчинені.

І якраз, на його думку, він був на правильному шляху. Якось у неділю, коли чоловіка не було вдома, він підлаштувався так, аби опинитися на прогоні другого поверху в ту мить, коли молода жінка, у пеньюарі, виходила від зовиці і поверталася до себе. Вона мусила з ним заговорити, вони затрималися на кілька хвилин, обмінюючись ввічливостями. Тож він сподівався, що наступного разу зможе потрапити до її квартири. Решта ж влаштується саме собою, тим паче, з такою темпераментною молодницею.

Того вечора за столом у Кампардонів зайнялися Валері. Октав намагався розбалакати їх. Але оскільки Анжель слухала, кидаючи хитренькі погляди на Лізу, яка з поважним виглядом розносила печеню, батьки спершу розсипалися у похвалах. Архітектор, як і завжди, захищав «респектабельність» будинку з переконаністю марнославноного наймача, котрий, здавалося, підтримував завдяки цьому власну доброчесність.

- О, мій любий, це пристойні люди! Ви бачили їх у Жозеранів. Чоловік не дурний: він повен задумів і, врешті-решт, знайде щось дуже вдале. Що ж до дружини, то вона з родзинкою, як кажемо ми, митці.

Пані Кампардон, котрій від учора сильніше нездоровилося, напівлежала, хоча хвороба не ставала їй на заваді їсти великі шматки м'яса з кров'ю. Вона також спроквола прошепотіла:

- Цей бідний пан Теофіл, він, як і я, животіє... Так, Валері має чесноти, бо це аж ніяк не весело – мати коло себе чоловіка, який дрижить від лихоманки і через хворобу частенько буває сварливим та несправедливим.

За десертом Октав, сидючи між архітектором та його дружиною, дізнався навіть більше, аніж запитував. Вони забули про Анжель і говорили прозорими натяками з підморгуваннями, що підкреслювали подвійний зміст слів. Коли вони не могли дібрати виразів, то по черзі схилялись йому до вуха і завершували навпростець відверту розповідь. У підсумку, той Теофіл виявився безсилим недоумком, котрий заслуговує на те, що дружина зробила з ним. Що ж до Валері, то вона ще те казна-що, вона однак поводитися б кепсько, навіть якби чоловік задовольняв її, настільки вона залежить від своєї вдачі. Зрештою, усім це відомо: через два місяці після одруження вона була у такому відчаї від того, що ніколи не матиме дитини, і так боялася втратити частку у спадщині старого Вабра, якби

Теофіл невдовзі помер, що зробила свого маленького Каміля з помічником різника з вулиці Сент-Ан.

Кампардон востаннє схилювався до вуха Октава:

- Одним словом, ви ж розумієте, мій дорогий, - це істеричка!

Він вкладав у це слово всю буржуазну непристойну дотепність, блудливу усмішку батька родини, чия раптово звільнена уява розквітає картинами оргій. Анжель опустила очі до тарілки і намагалася не дивитись на Лізу, аби не розсміятися, боцімто усе почула. Але розмова зайшла про інше – заговорили про Пішонів, і відтоді хвалебним словам не було упину.

- О! Ось ці – справді чесні люди! – повторювала пані Кампардон. – Іноді, коли Марі виходить гуляти зі своєю крихіткою Ліліт, я дозволяю їй взяти із собою Анжель. Присягаюся вам, пане Муре, я не довірю свою дочку абикому. Я маю бути непохитно переконаною у моральності такої особи... Анжель, ти ж дуже любиш Марі, чи не так?

- Так, мамо, - відповіла Анжель.

Додалися нові подробиці. Неможливо знайти ліпше виховану жінку із суворішими принципами. Досить лиш подивитись, наскільки щасливий її чоловік! Скромне подружжя, таке чемне, а яке охайне, а як вони любляться, та ще від них ніколи не почуєш грубого слова!

- До речі, їх не залишили б у нашому будинку, якби вони погано поводитися, - поважно вимовив архітектор, забувши про свою сповідь стосовно Валері. – Ми хочемо, аби тут жили виключно порядні люди... Слово честі! Я виїду звідси в той день, коли моя дочка зможе перестрїтися на сходах з такою собі жіночкою.

Того вечора він потайки вів кухню Гаспарін до Опера-Комік, тож одразу пішов по свого капелюха, повідомивши, що допізна затримається у

справах. Однак, Роза вже мусила знати цю партію, бо Октав почув, як вона приречено прошепотіла материнським голосом, коли чоловік підійшов до неї, аби поцілувати її зі звичним запалом ніжності:

- Розважайся гарно і не застудись, коли виходитимеш на вулицю.

Наступного дня Октаву сяйнула думка: зробити пані Пішон добросусідські послуги і у цей спосіб заприятелювати з нею. У такому випадку, якщо вона колись побачить Валері, то закриє очі. Нагода випала того ж дня. Пані Пішон вивозила на прогулянку півторарічну Ліліт у невеличкому плетеному візочку, котрий викликав лють у пана Гурда. Консьєрж нізащо не хотів, аби візочок заносили через парадні сходи, тож вона мусила йти чорними сходами. І оскільки нагорі двері до помешкання були вужчими, щоразу потрібно було знімати колеса та ручку, що було неабияким клопотом. Якраз того дня Октав повертався додому, а молода сусідка, котрій заважали рукавички, ніяк не могла відкрутити шрубки. Відчувши, що він стоїть позад неї і чекає, коли вона звільнить сходовий майданчик, жінка остаточно втратила голову і її руки затремтіли.

- Але, пані, чому Ви завдаєте собі стільки клопоту? – врешті-решт спитався він. – Буде простіше ставити цього візочка в кінці коридора, за моїми дверима.

Вона, занадто сором'язлива, не відповідала йому і залишалася навпочіпки, несила звестись. Він побачив, як під капелюшком її потилиця та вуха залилися густою червінню, і продовжував наполягати:

- Пані, запевняю Вас, мені це анітрохи не заважатиме.

Не зволікаючи, він узяв візочок і переніс його з невимушеним виглядом. Вона мусила йти за ним, проте залишалася такою розгубленою, такою

спантеличеною цією значущою подією у її пласкому буденному житті, що знічено стежила за ним і спромоглася лишень пробелькотіти уривки фраз:

- Боже мій! Пане, це забагато клопоту... Мені незручно, Вам заважатиме... Мій чоловік буде дуже втішений.

Вона зайшла до себе і цього разу щільно зачинила двері, неначебто їй було соромно. Октав подумав, що вона дурна. Візочок йому дуже заважав, бо перешкоджав відчиняти двері, тож він мусив прослизати до своєї кімнати боком. Натомість сусідка, схоже, була підкорена, тим паче, пан Гурд, завдяки впливу Кампардона, милостиво дозволив таке нагромадження вглибині далекого коридора.

Щонеділі батьки Марі, пан та пані Війом, приходили на цілий день до молодого подружжя. Коли наступної неділі Октав виходив зі свого помешкання, то побачив, що уся родина сидить за кавою. З делікатності він прискорив крок, але молода жінка жваво схилилася чоловікові до вуха, і той, квапливо звівшись, промовив:

- Пане, даруйте мені, я рідко буваю вдома і ще не мав нагоди Вам подякувати. Але я бажаю повідомити Вам, наскільки я був щасливим...

Октав чемно відмовлявся, але врешті-решт мусив зайти. Хоч він вже й випив кави, але його змусили взяти чашку. Аби виявити йому честь, його всадовили поміж паном та пані Війом. Навпроти, по інший бік круглого столу, Марі знову виглядала геть зніченою, від чого їй щомиті, без видимої причини, кров приливала від серця до обличчя. Октав дивився на неї, бо йому ще ніколи не випадало розгледіти її як слід. Але, як сказав Трюбло, вона не була його ідеалом: вона видалася йому мізерною, непримітною, з невиразним обличчям, рідким волоссям, хоча риси були тонкими і гарними. Коли вона трохи опанувала себе, то, стиха сміючись, розпочала безкінечну розповідь про візочок.

- Жюль, якби ж то ти бачив, як пан підхопив і поніс його... О! Не треба було багато часу!

Пішон знову подякував. Він був високим та худим, виглядав кволим, вже зігнений механічним життям у конторі, а у його каламутних очах була отупіла приреченість коня, якого ганяють по колу.

- Прошу Вас! Не говорімо більше про це, - кінець кінцем сказав Октав. – Справді, воно того не варте... Пані, Ваша кава чудова, я ніколи ще не пив такої.

Вона знову почервоніла, і так сильно, що навіть її руки стали рожевими.

- Не балуйте її, пане, - поважно вимовив пан Війом. – Її кава добра, але є й ліпші. Ви ж бачите, як вона одразу запишалася!

- Пиха нічого не варта, - проголосила пані Війом. – Ми завжди радили їй скромність.

Вони обидвоє були дуже старими, маленькими й сухенькими, з сірими личками. Жінка була затиснена у чорну сукню, а чоловік вдягнений у дешевий сурдут, на якому виднілася тільки пляма широкої червоної стрічки.

- Пане, - продовжував він, - я отримав орден у шістдесят років – у день, коли вийшов на пенсію після того, як тридцять дев'ять років пропрацював адміністратором у міністерстві народної освіти. І що? Пане, того дня я повечеряв так само, як і в інші дні, і пиха жодним чином не завадила моїм звичкам... Я мав отримати цього хреста, я знав це. Я був усього лиш повен вдячності.

Його існування було чітким, і він хотів, щоб усі про це знали. Після двадцяти п'яти років служби йому підвищили платню до чотирьох тисяч франків на рік, тож його пенсія становила дві тисячі. Проте, він мусив

продовжити службу писарем за півтори тисячі, бо їхня Ліліт народилася дуже пізно, коли пані Війом не сподівалась уже ні на хлопчика, ні на дівчинку. Тепер дитина була прилаштована, і вони ощадливо жили на його пенсію на вулиці Дюрантен, на Монмартрі, де життя було не таким дорогим.

- Мені сімдесят шість років, - промовив він у підсумку. – І ось, і ось – мій зять!

Стомлений і мовчазний Пішон впірів у нього погляд, не відводячи очей від орденської стрічки. Так, це буде і його історією, якщо доля усміхнеться йому. Він був наймолодшою дитиною зеленярки, котра спустила свою крамницю на те, аби дати освіту своєму сину, бо всі у кварталі казали, що він дуже розумний. Вона померла банкрутом за тиждень до того, як він з тріумфом закінчив Сорбонну. Пробідувавши три роки у свого дядечка, йому неочікувано пощастило вступити на службу до міністерства, що стало запорукою його успіху, і тоді він вже оженився.

- Ми робимо свій обов'язок, а уряд свій, - пробурмотів він, машинально підраховуючи, що йому доведеться чекати ще тридцять шість років, аби отримати орден і пенсію у дві тисячі франків.

А тоді він обернувся до Октава.

- Бачите, пане, діти коштують дуже дорого.

- Звісно, - промовила пані Війом. – Якби ми мали друге, то ніколи б не змогли звести кінці з кінцями... Тож, пам'ятаєте, Жюль, чого я вимагала, коли віддавала за вас Марі: одна дитина, не більше, або ж ми з вами посваримося!.. Тільки робітники можуть плодити малечу, мов курка яйця, не переймаючись тим, скільки це коштуватиме. Справді, вони ж бо

викидають їх на бруківку – справжні отари худоби, від яких мене на вулицях нудить.

Октав поглянув на Марі, подумавши було, що від цієї делікатної теми її щоки стануть пурпуровими. Але вона залишилася блідою: вона схвалювала матір з простодушним спокоєм. Він смертельно нудився і не знав, у який спосіб зникнути. Так ці люди проводили у маленькій холодній їдальні усю післяобідню пору, щоп'ять хвилин пережовуючи повільні слова і говорячи виключно про власні справи. Навіть доміно занадто потривожило б їх.

Тепер пані Війом пояснювала свої переконання. Після тривалої тиші, котра не здалася незручною нікому з них чотирьох, буцімто вони відчували потребу зібратися з думками, вона продовжувала:

- Пане, у Вас немає дітей? Це прибуде... О! Яка це відповідальність, особливо для матері! Коли народилася ця дівчинка, я, пане, мала сорок дев'ять років, і, слава Богові, у цьому віці вже знаєш, як поводитись. Ще хлопчик може вирости сам по собі, але дівчинка! Я тішуся тим, що сповнила свій обов'язок. Так-так!

І вона короткими фразами виклала свій план виховання. Перш за все – порядність. Жодних ігор на сходах, дитина завжди вдома, ще й під пильним наглядом, бо дівчиська думають тільки про лихе. Двері зачинені, вікна зачинені, ніколи ніяких протягів, які приносять з вулиці огидні речі. Надворі ніколи не відпускати руку дівчинки, привчити її тримати очі долі, аби уникнути поганих видовищ. Стосовно релігії – жодних перебільшень, лиш те, що потрібно як моральне гальмо. Потім, коли вона підросте, брати вчительок, а не віддавати її до пансіону, де невинність псується. А ще – бути присутньою під час уроків, стежити за тим, чого вона не повинна знати, і, звісно, ховати газети та замикати книжкову шафу.

- Панна завжди знає забагато, - на завершення проголосила стара дама.

Доки матір говорила, Марі затуманеними очима дивилась у порожнечу. Вона знову бачила невеличке замкнене помешкання, тісненькі кімнати на вулиці Дюрантен, де їй забороняли стояти біля вікна. Це було тривале дитинство, безліч заборон, яких вона не розуміла, закреслені матір'ю рядки у модній газеті, яку вони разом читали, і вона червоніла, бачачи ці чорні лінії, потім відцензуровані уроки, від яких знічувалися навіть учительки, коли вона їх розпитувала. Зрештою, дуже ніжне дитинство, м'яве і тепле зростання у задушній теплиці, сон на яву, у якому звичайні слова та щоденні події набирали перекрученого безглузлого значення. Ще й сьогодні вона, з відсутнім поглядом, переповнена цими спогадами, з дитячою усмішкою на вустах, залишалася, попри шлюб, у повному невіданні.

- Можете мені вірити чи не вірити, пане, - говорив пан Війом, - але моя дочка у повні вісімнадцять років не прочитала жодного роману... Чи не так, Марі?
- Так, тату.
- Я, - продовжував він, - маю Жорж Санд у дуже гарних палітурках і, незважаючи на побоювання її матері, я вирішився дозволити їй за кілька місяців до її весілля прочитати «Андре» - твір без жодної небезпеки, суцільна вигадка, і який підносить душу... Особисто я – за ліберальну освіту. Безперечно, література має права... Пане, це читання справило на неї надзвичайний вплив. Вона плакала вночі, уві сні, і це доводить, що тільки чиста уява може допомогти зрозуміти генія.
- Як це прекрасно! – прошепотіла молода жінка, і її очі заблищали.

Пішон виклав свою теорію: жодних романів до одруження – усі романи після одруження. Пані Війом на це погойдала головою: вона ніколи не читала і відчувається добре. А Марі лагідно заговорила про свою самотність.

- Господи! Іноді я берусь за книжку. До речі, це Жюль добирає їх для мене в бібліотеці у пасажі Шуазель... Якби ж то я грала на піаніно!

Усі знітилися. Батьки навели низку несприятливих обставин, не бажаючи зізнатись, що їх стримували витрати. До речі, пані Війом стверджувала, що Марі співає від самого народження, а в юності вона співала безліч різноманітних дуже гарних романсів, їй достатньо лиш одного разу почути мелодію, аби запам'ятати її. І мати нагадала пісеньку про Іспанію – історію в'язня, котрий згадує свою кохану, і яку її дівчинка виконувала з таким почуттям, що викликала сльози із найчерствіших сердець. Проте, Марі лишалась засмученою. Вона не могла стриматися і вигукнула, простягаючи руку до сусідньої кімнати, де спало малятко:

- О! Присягаюся, що Ліліт вивчиться грати на піаніно, навіть якщо мені задля цього доведеться усім пожертвувати!
- Потурбуйся перш за все про те, аби виховати її так, як ми виховали тебе саму, - суворо промовила пані Війом. – Звісно, я не нападаюся на музику, вона розвиває почуття. Але, перш за все, стеж за своєю дочкою, захищай її від злого впливу, потурбуйся, аби вона зберегла незнання...

І вона завела ту ж розповідь, навіть наполегливіше наголошувала на релігії, визначала кількість сповідей на місяць, називала меси, на які неодмінно треба ходити – і все з точки зору благопристойності. Октав більш не міг того терпіти і сказав, що мусить йти, бо на нього чекає зустріч. У вухах йому гуло від нудьги, він розумів, що ця розмова

триватиме у такий спосіб до самого вечора. Він звівся і залишив Пішонів та Війомів переповідати одне одному те, що вони повторювали щонеділі за тими ж чашками кави, яку вони повільно цідили. Коли він востаннє попрощався, Марі враз і без жодної причини стала пурпуровою.

Починаючи від цього післяполудня, Октав у неділю квапливо пробігав повз двері Пішонів, особливо якщо чув уривчасті голоси пана та пані Війом. Він, до речі, був суцільно поглинений завоюванням Валері. Незважаючи на полум'яні погляди, котрі, як він вважав, були адресовані саме йому, вона зберігала незрозумілу стриманість, і він вбачав у тому гру кокетки. Він перестрів її навіть вдень, у парку Тюїльрі, і вона спокійнесенько заговорила з ним про вчорашню грозу, що остаточно переконало його в її майстерності. Тож він вже не полишав сходи, вистежував нагоду потрапити до її помешкання і вирішив бути брутальним.

Тепер щоразу, коли він проходив, Марі усміхалася, червоніючи. Вони обмінювалися привітаннями як добрі сусіди. Якось вранці, незадовго до обіду, він заніс їй листа, якого довірив йому пан Гурд, аби самому не йти на п'ятий поверх, і застав її вкрай збентеженою: вона всадила Ліліт у одній сорочечці на обідній стіл і намагалася вдягнути її.

- Що таке? – спитався хлопець.
- Це моя дівчинка! – відповіла Марі. – Мені трапилася кепська думка роздягнути її, бо вона жалілася. А тепер я не знаю! Я не знаю!

Він здивовано поглянув на неї. Вона крутила спідничку на всі боки і шукала гаплички, а тоді додала:

- Розумієте, її батько допомагає мені спорядити її вранці, перед тим, як йде... А я сама ніколи не могла у тому допетрати. Мене це дратує, мене це нервує...

Тим часом дитина, знудившись сидіти у самій сорочечці і перелякана виглядом Октава, покотилася по столу.

- Обережно! – вигукнув він. – Вона впаде!

То була катастрофа. Марі буцімто не наважувалася торкнутися тільця своєї дитини. Вона і далі дивилася на неї із зачудуванням незайманиці, здивованої тим, що вона змогла таке зробити. Окрім страху зламати немовля, до цієї незграбності домішувалася примарна огида до цієї живої плоті. Все ж за допомогою Октава, котрий заспокоював її, вона зуміла вдягнула Ліліт.

- А що Ви робитимете, як їх у вас буде тузін? – промовив він, сміючись.

- Але їх у нас ніколи більш не буде! – розгублено відповіла вона.

Він на це пожартував: даремно вона зарікається, дитину так швидко зробити!

- Ні-ні! – вперто повторила вона. – Ви вже чули маму. Вона це суворо заборонила Жюлю... Ви її не знаєте: це будуть безкінечні сварки, якщо з'явиться друге.

Октава веселив спокій, з яким вона обговорювала це питання. Він провокував її, але не міг знітити. Зрештою, вона робила те, чого хотів її чоловік. Безсумнівно, вона любить дітей, і якби він міг бажати інших, то вона не сказала б «ні». І з-під цієї люб'язності, котра корилася наказам матері, проглядала байдужість жінки, материнство якої ще не прокинулося. Ліліт займала її так само, як і хатні клопоти, котрі вона сповняла з відчуттям обов'язку. Помивши посуд і погулявши з дитиною, вона поверталася до колишнього дівочого життя, заповненого сонною порожнечею, заколисувала себе несвідомим очікуванням радості, котра

ніяк не приходила. І коли Октав сказав їй, що вона має нудитись, бо завжди самотня, вона була здивована: ні, вона ніколи не нудьгує, дні спливають самі собою, і, лягаючи спати, вона не знає, чим саме займалася з ранку до вечора. А ще у неділю вона іноді виходить зі своїм чоловіком, приходять її батьки, або ж вона читає. Якби від читання їй не боліла голова, то вона читала би цілісінький день, бо ж тепер їй дозволено читати усе.

- Що мені докучає, - вела вона далі, - так це те, що в бібліотеці у пасажі Шуазель нічогосінько немає... Скажімо, я хотіла «Андре», аби перечитати, бо колись я над ним так плакала. І що ж?! У них якраз вкрали цей том... До того ж, батько відмовляється дати мені свій, бо Ліліт видирає малюнки.

- Але мій друг Кампардон має усі твори Жорж Санд... Я попрошу у нього «Андре» для Вас.

Вона почервоніла, а її очі засяяли. Справді, він занадто люб'язний! І коли він пішов геть, вона стояла перед Ліліт, опустивши руки, без жодної думки в голові – так, як могла залишатися протягом усієї післяобідньої пори. Вона ненавиділа шити, але плела гачком – завжди той самий клопоть, що валявся на меблях.

Наступного дня, у неділю, Октав приніс їй книгу. Пішон якраз вийшов, аби занести візитну картку одному зі своїх керівників. Молода жінка тільки-но повернулася із закупів у сусідніх крамницях, тож була вдягнена, і хлопець з цікавості спитав її, чи вона, бува, повернулася з меси, бо вважав її побожною. Вона відповіла заперечно. Матір водила її туди дуже регулярно, доки не одружила. Протягом першого півріччя шлюбного життя вона за звичкою поверталася туди і завжди боялася спізнитись. Потім, пропустивши кілька мес, вона, сама не знаючи чому, більше не ступала туди ногою. Її чоловік ненавидить священників, а матір зараз про

це навіть не розтуляє рота. Все ж вона була зворушена запитанням Октава, так ніби він пробудив у ній щось, поховане під ледачістю її існування.

- Мені слід сходити якимось вранці до церкви Святого Роха, - промовила вона. – Якщо вам бракує якоїсь звички, то на її місці відчуваєш порожнечу.

І на її блідому обличчі дівчинки, котра народилася у застарих батьків і запізно подорослішала, з'явився хворобливий жаль за іншим існуванням, про яке вона мріяла колись, у примарному краю. Вона не могла нічого приховати – усе негайно виступало на її обличчі, на її тонкій і прозористій анемічній шкірі. Вона розчулилася і приязним жестом взяла Октава за руки.

- Ах, яка я Вам вдячна за те, що Ви принесли мені цю книгу!.. Приходьте завтра, після обіду. Я Вам її поверну і розповім про враження, яке вона справила на мене... Це буде цікаво, чи не так?

Полишаючи її, Октав подумав, що вона усе ж непогана. Кінець кінцем, вона його зацікавила, і він вирішив поговорити з Пішоном, аби розтуркати його, і він, у свою чергу, її б трохи потермосив. Адже очевидно, що ця жіночка потребує лишень, аби нею потермосили. Якраз наступного дня він перестрів службовця, коли той виходив зі свого помешкання, і провів його, хоча через це сам прийшов до «Жіночого щастя» із запізненням на чверть години. Але йому здалось, що Пішон пробудився ще менше, аніж його дружина: в ньому зароджувалося безліч дивних маній, і він був цілковито поглинений тим, аби у сльоту не забрьохати свої черевики. Він дибав навшпиньки і безкінечно розповідав про заступники свого керівника. Врешті-решт Октав, яким у цій справі рухали братерські наміри, полишив його на вулиці Сент-Оноре, попередньо порадивши йому частенько водити Марі до театру.

- Це ж чому? – запитав спантеличений Пішон.

- Бо це добре для жінок. Вони від цього стають лагідними.

- А, Ви так думаєте?

Він пообіцяв поміркувати над цим і перейшов дорогу, з жахом видивляючись фіакри, бо в його житті був єдиний клопіт – не заляпатись у багнюку.

В обідню пору Октав постукав до Пішонів, аби забрати книгу. Марі читала, спершись ліктями на стіл і увіпхавши обидві долоні у розколошкане волосся. Вона тільки-но з'їла, не розстилаючи скатертину, яечню із бляшаної пательні, котра валялася посеред квапливо відсуненого посуду. Забута Ліліт спала долі, носиком в уламках тарілки, яку, безсумнівно, сама й розбила.

- Ну як? – спитався Октав.

Марі відповіла не одразу. Вона так і лишилась у вранішньому пеньюарі з відірваними гудзиками, що оголював шию в безладді жінки, котра зводиться з ліжка.

- Я прочитала заледве сто сторінок, - нарешті промовила вона. – Вчора приходили мої батьки.

Вона говорила прикрим голосом, немовби їй в роті було гірко. В юності вона прагла жити у лісовій гущавині. Вона і досі мріяла зустріти мисливця, котрий сурмить у ріжок. Він підійде, стане перед нею навколішки. Це трапиться у переліску, дуже далеко, де троянди квітнуть, наче у парку. А тоді вони враз уже одружені і живуть там, довічно гуляючи поміж деревами. І вона, дуже щаслива, більш нічого не бажала. А він, лагідний і покірний, наче раб, лишатиметься біля її ніг.

- Сьогодні вранці я побалакав з вашим чоловіком, - повідомив Октав.
– Ви замало виходите в люди, і я переконав його відвести вас до театру.

Але вона затремтіла, зблідла і погойдала головою. Запала тиша. Вона повернулася до тісної їдальні, сповненої холодного світла. Образ похмурого і коректного Жюля враз кинув тінь на мисливця із романсів, які вона наспівувала, і чий ріжок досі бринів у її вухах. Іноді вона прислухалася: можливо, він ось-ось прийде. Чоловік ніколи не брав її ноги між свої долоні, аби поцілувати їх. І ніколи він не ставав перед нею навколішки, аби сказати, що обожнює її. Проте, вона його дуже любить, але її дивує, що в цьому коханні замало ніжності.

- Знаєте, я задихаюся, коли у романах трапляються місцях, у яких персонажі освідчуються, - продовжувала вона, повертаючись до книги.

Октав уперше сів. Йому кортіло засміятися, бо він не мав особливого смаку до сентиментальних дурниць.

- А я ненавиджу фрази, - сказав він. – Якщо обожнюєш одне одного, то ліпше негайно довести це.

Але вона буцімто не зрозуміла і зберігала чистий погляд. Він простягнув руку, торкнувся її долоні й схилився, аби побачити уривок твору. Він опинився так близько до неї, що його подих грів їй плече крізь розкритий пеньюар. Проте, її плоть лишилася мертвою. Тож він звівся, переповнений зневаги, змішаної з жалістю. Коли він виходив, вона додала:

- Я читаю дуже повільно і не завершу до завтра... От завтра буде цікаво! Приходьте ввечері.

Звісно, він не мав жодних намірів щодо неї, а все ж він був збурений. Він відчував незвичну приязнь до цього молодого подружжя – вони доводили його до відчаю, настільки здавалися йому безпорадними в житті. У нього виникла думка зробити їм послугу попри їхнє бажання: він запросить їх на вечерю, підпоїть їх і тішитиметься з того, що кине їх в обійми одне одного. Коли його заповнювали подібні напади доброти, то він, котрий не позичив би і десяти франків, обожнював розкидатися грошима, аби обкрутити двох закоханих і подарувати їм щастя.

Загалом, холодність молодесенької пані Пішон повернула Октава до пристрасної Валері. Звісно, цій не потрібно буде вдруге дихати в потилицю. І він просувався у її симпатіях: одного дня, коли вона йшла вгору сходами перед ним, він ризикнув сказати комплімент про її ніжку, і вона, схоже, не образилася.

Нарешті випала довгоочікувана нагода. Це трапилося того вечора, коли Марі змусила його пообіцяти прийти: її чоловік має повернутися дуже пізно, вони будуть самі і побалакають про роман. Але молодий чоловік, нажаханий цим літературним бенкетом, волів вийти у місто. Проте, близько десятої він наважився ризикнути і перестрів на прогоні другого поверху перелякану покоївку Валері, котра проторохкотіла:

- У пані нервовий напад, пана немає двома, усі, навпроти, у театрі...
Ходіть, благаю Вас. Я одна, я не знаю, що робити.

Валері лежала у кріслі, у своїй спальні, її тіло задерев'яніло. Покоївка розшнурувала її, і з відкритого корсета визирали груди. Напад, до речі, минув майже водночас. Вона розплющила очі і з подивом подивилася на Октава, поводячись достоту немов перед лікарем.

- Прошу дарувати мені, пане, - прошепотіла вона ще стисненим голосом. – Ця дівчина у мене лиш від учора, тож втратила голову.

Молодий чоловік знітився від того, як вона цілком спокійно зняла корсет і заціпнула сукню. Він стояв поруч і заприсягався собі, що не піде ось так, проте не наважувався сісти. Вона відіслала геть покоївку, вигляд котрої, здавалося, дратував її. Тоді вона підійшла до вікна, відчинила його і широко відкритим ротом, довгими нервовими позіхами, глибоко вдихнула холодне повітря. Після короткої тиші вони розгомонілися. З нею це почалося десь у чотирнадцять років, і доктор Жюера вже змучився запихувати її ліками. То воно хапає її за руки, то за поперека. Врешті-решт, вона до того звикла: ліпше це, аніж дещо інше, бо ж, справді, хіба хтось почувається добре? Вона говорила, уся обважіла, а він збуджувався, дивлячись на неї: він вважав її спокусливою посеред цього безладу, зі свинцевою шкірою, з обличчям, перекривленим від нападу, буцімто від цілої ночі кохання. Поза рікою її розплетеного чорного волосся, що стікало їй на плечі, він виразно побачив мізерну безбороду личину її чоловіка. Тож простягнувши руки, брутальним жестом, нібито хапав гулящу дівку, він хотів обійняти її.

- Га? Що таке? – промовила вона глибоко здивованим голосом.

І вона, в свою чергу, поглянула на нього такими холодними очима, а її плоть була такою спокійною, що він достоту скрижанів і поволі й незграбно опустив руки, зрозумівши сміховинність свого жесту. Заглушивши останній нервовий позіх, вона неквапливо додала:

- О! Любий пане, якби ж то Ви знали!

Вона знизала плечима, без жодного обурення, немов змучена зневагою до чоловіків та втомою від них. Октав, побачивши, як вона, волочачи абияк зав'язані спідниці, підійшла до шворки дзвінка, подумав було, що вона вирішала виставити його за двері. Але вона попросту забажала чаю і замовила його дуже легким і дуже гарячим. Остаточо спантеличений

хлопець, белькочучи вибачення, попростував до дверей, а вона знову розляглась у кріслі з виглядом мерзлякуватої жінки, котра вкрай потребує сну.

Октав зупинявся на кожному поверсі. Тож вона цього не любить? Він бо відчував її байдужою, без бажання і без спротиву, такою ж непривітною, як і його хазяйка, пані Едуен. Чому ж тоді Кампардон називав її істеричкою? Як то було безглуздо, так ввести його в оману, розповівши дурний жарт. Адже без архітекторової брехні він ніколи не наважився б на подібну авантюру. Він був оглушений такою розв'язкою, і, міркуючи про почуті оповідки, збентежений в уявленнях про істерію, пригадував слова Трюбло: ніколи не можна бути певним з цими схибленими, у яких очі палають, мов жар.

На горішньому поверсі Октав, ображений на жінок, приглушував стукіт своїх черевиків. Але двері Пішонів відчинилися, тож він мусив скоритись. Марі чекала на нього, стоячи посеред тісної кімнати, погано освітленої кіптявою лампою. Вона притягла колиску до столу, і там, під колом жовтого світла, спала Ліліт. Обідній посуд мав служити під час вечері, тому що книжка лежала поруч з брудною тарілкою, на якій валялися хвостики редису.

- Ви завершили? – запитав Октав, здивований мовчанням молодої жінки.

Вона здавалася п'яною, її обличчя розпухло, немов під час пробудження із надто глибокого сну.

- Так-так! – промовила вона із зусиллям. – О, я цілісінький день була тут, підпирала голову руками і занурювалась у це... Коли воно вас захопить, то вже не знаєш, де ти... У мене сильно болить шия.

Її ламало, і вона більш не говорила про книгу, настільки переповнена почуттями та безладними мріями від читання, що задихалася. У вухах їй гуло далекими покликами ріжка, на якому награвав мисливець з її романсів у блакиті ідеального кохання. Без жодного переходу вона повідомила, що зранку, о дев'ятій, сходила до церкви Святого Роха послухати месу. Вона багато плакала – релігія замінила їй усе.

- О, мені вже ліпше, - зупинившись навпроти Октава, продовжувала вона, глибоко зітхаючи.

Запала тиша. Вона усміхалася до нього простосердими очима. Ніколи ще він не вважав її настільки непотрібною, з ріденьким волоссям та бляклыми рисами. Але вона і далі вдивлялась у нього, зблідла і заточилася, тож він мусив простягнути руки, аби підтримати її.

- Господи! Господи! – белькотіла вона поміж риданнями.

Знічений, він тримав її.

- Вам слід випити липового відвару... Це через те, що Ви забагато читали.

- Так, у мене перевернулося серце, коли я згорнула книгу і побачила, що цілком самотня... Який Ви добрий, пане Муре! Без Вас я завдала б собі лиха.

Він шукав поглядом стілець, аби всадити її.

- Хочете, я запалю вогонь?

- Дякую, Ви забруднитесь... Я давно помітила, що Ви завжди носите рукавички.

На цю думку вона знову почала задихатися, враз ніби зомліла і залишила у порожнечі незграбний поцілунок, буцімто навздогін своїй мрії, і злегка торкнулася вуха молодого чоловіка.

Октав зацепив від цього поцілунку. Губи молодої жінки були крижаними. Поринаючи усім тілом у забуття, вона ковзнула уздовж його грудей, і він запалився раптовим бажанням, він хотів віднести її вглиб спальні. Але така груба навала пробудила Марі із несвідомого падіння. Інстинкт звалтованої жінки повстав, вона відбивалася, кликала матір, забувши про свого чоловіка, котрий от-от мав повернутись, і про дочку, котра спала поруч з нею.

- Не це! О! Ні! Це заборонено!

А він пристрасно повторював:

- Ніхто не дізнається, я нікому не скажу.

- Ні, пане Октаве... Ви зіпсуєте щастя від того, що я зустріла Вас... Нам це нічого не дасть, запевняю Вас, я мріяла про таке...

Але він більш нічого не казав, лиш грубо бурмотів до себе, немов брав реванш: «Ти від мене не втечеш!» Вона і далі відмовлялася йти з ним до спальні, тож він брутально перекинув її на край столу. І вона скорилася, він взяв її поміж забутими тарілками і романом, який від поштовхів упав долі. Двері так і залишилися відчиненими, і посеред тиші ширилася урочистість сходів. Ліліт тихесенько спала на подушці, вглибині колиски.

Коли Марі і Октав звелися поміж безладу спідниць, то він не знаходив, що сказати їй. Вона машинально підійшла подивитись на дочку, взяла тарілку і поставила її назад. Він також залишався німим, почувався так само маркітно, настільки неочікуваною була ця пригода, і пригадував, як братськи плекав проєкти кинути молоду жінку в обійми її чоловіка. Нарешті, відчуваючи потребу увірвати цю нестерпну тишу, він пробурмотів:

- То ви не зачинили двері?

Вона кинула погляд на сходи і пробелькотіла:

- Справді, двері були відчинені.

Її хода видавалася важкою, на її обличчі була огида. Тепер молодий чоловік міркував, що це було геть не весело з безборонною жінкою, посеред цієї самоти і цієї безглуздості. Вона навіть не відчула насолоди.

- Гляньте-но! Книжка впала на підлогу! – заговорила вона, підіймаючи томик.

Ріжок палітурки зламався, і це їх зблизило, вони відчули полегшу. Слова поверталися до них. Марі виглядала невтішною.

- Це не моя вина... Бачите, я загорнула її в папір, щоб не забруднити... Ви ненавмисне скинули її.

- То вона була тут? – промовив Октав. – Я не помітив... О! Щодо мене, то мені наплювати! Але Кампардон так цінує свої книги!

Вони передавали книжку одне одному, намагалися розігнути ріжок. Їхні пальці переплелися, але без тремтіння. Розмірковуючи про наслідки, вони були щиро засмучені бідною, що трапилася з цим розкішним томом Жорж Санд.

- Це мало погано скінчитися, - підсумувала Марі зі сльозами на очах.

Октав був змушений втішати її. Він щось вигадас, Кампардон його не з'їсть. Збентеженість повернулася до них у мить розставання. Вони хотіли б сказати одне одному бодай щось люб'язне, але приязне звертання застрягло у їхніх грудях. На щастя, почувлися кроки – повертався чоловік. Октав мовчки привабив її до себе і поцілував в губи. Вона знову лагідно скорилася, а її губи були так само крижаними. Коли він безшумно повернувся до своєї кімнати, то сказав собі, знімаючи жилет, що і ця,

схоже, не любить того. Чого тоді вона бажала? І чому вона впала у обійми першого стрічного? Дійсно, жінки такі дивні.

Наступного дня, після обіду у Кампардонів, Октав вкотре розповідав, як незграбно пошкодив книгу, аж тут зайшла Марі. Вона везла Ліліт до Тюільрі і спиталася, чи вони хочуть довірити їй Анжель. Вона без жодної зніченості усміхнулася до Октава і невинними очима поглянула на книгу, що залишилася на стільці.

- Що Ви! Це я Вам дякую! – промовила пані Кампардон. – Анжель, ходи, вдягай капелюшка... З Вами я нічого не боюсь.

Дуже скромна Марі, у темній шерстяній сукні, розповідала про свого чоловіка, котрий напередодні повернувся дуже застужений, а також про ціни на м'ясо, які незабаром стануть недосяжними. Коли вона вийшла з будинку разом з Анжель, то усі визирнули у вікна, аби провести їх поглядом. Марі, вдягнена в рукавички, помалу пхала тротуаром візочок з Ліліт, а Анжель, знаючи, що за нею стежать, крокувала поруч з нею, опустивши очі долі.

- Хіба ж вона не сама порядність?! – вигукнула пані Кампардон. – І така лагідна! І яка чесна!

Тож архітектор поплескав хлопця по плечу і промовив:

- Дорогий мій, виховання у родині – понад усе!

V

Ввечері у Дювейріє був прийом і концерт. Близько десятої Октав, якого запросили вперше, завершував вбиратися у своїй кімнаті. Він був поважним і відчував глухе роздратування на себе. Чому він упустив

Валері, жінку з таким становищем? А Берта Жозеран – чи не мусив він поміркувати, перш ніж відмовлятися? В ту мить, коли він зав'язував білу краватку, думка про Марі Пішон стала для нього нестерпною: п'ять місяців у Парижі – і лишень ця вбогенька пригода! Йому це пекло, ніби сором, бо він ясно відчував пустоту і непотрібність такого зв'язку. Тож, узявши рукавички, він запрягся більш не марнувати час у подібний спосіб. Він вирішив діяти, бо нарешті потрапив у вищий світ, де, звісна річ, нагод не бракуватиме.

Але Марі вже чигала на нього в кінці коридора. Пішона не було вдома, і Октав мусив на хвильку зайти.

- Який ви зараз красень! – прошепотіла вона.

Їх ніколи не запрошували до Дювейріє, і через це вона була переповнена шанобою до салону на другому поверсі. Вона, до речі, нікому не заздрила – у неї на це не було ані волі, ані сили.

- Я чекала на вас, - продовжувала вона, підставивши йому чоло. – Повертайтеся не дуже пізно, ви розповісте мені, чи гарно розважилися.

Октав мусив залишити поцілунок на її волоссі. Хоча між ними налагодилися стосунки, що залежали від його примхи – коли хіть або байдикування приводили його до неї, однак вони й досі не перейшли на «ти». Нарешті він пішов вниз сходами, а вона перехилилася через поручні і проводила його очима.

В ту ж хвилину в помешканні Жозеранів відбулася справжня драма. Прийом у Дювейріє, на який вони збиралися, мусив, на думку матері, вирішити одруження Берти з Огюстом Вабром. Але той, попри те, що його затято атакували вже два тижні, досі вагався – його гризли очевидні сумніви стосовно посагу. Тож пані Жозеран, аби завдати вирішального

удару, написала своєму брату: повідомила йому проєкт шлюбу і нагадала про його обіцянки, сподіваючись, що у відповідь він візьме на себе зобов'язання у будь-яких висловах, котрі вона вправно розіграє. Уся родина сиділа урочисто вдягнена у вітальні коло грубки і чекала на дев'яту, готова от-от спускатися. Але тут пан Гурд приніс листа від дядечка Башеляра, що завалювався під табакеркою пані Гурд від попередньої пошти.

- Ага! Нарешті! – вигукнула пані Жозеран, роздираючи конверт.

Батько і обидві дочки стривожено дивилися, як вона читає. А довкола них незграбно крутилася Адель, котра вдягала цих дам, а тепер прибирала стіл, на якому й досі лишався посуд від вечері. Пані Жозеран глибоко зблідла.

- Нічого! Нічого! – пробелькотіла вона. – Жодної конкретної фрази!.. Він подивиться згодом, на час одруження... І додає, що однак дуже любить нас... Ото клятий злодюга!

Вдягнений у фрак пан Жозеран упав на стілець. Гортензія і Берта, яким підгиналися ноги, теж сіли. Вони так і залишилися у своїх одвічних вкотре перешитих туалетах – одна в блакитному, інша в рожевому.

- Я це завжди казав, - пробурмотів батько. – Башеляр визискує нас... Він ніколи не дасть і гроша.

Пані Жозеран, у вогняній сукні, навстоячки перечитувала листа, а тоді вибухнула:

- О! Ці чоловіки!.. Ось цей, можна подумати, що він ідіот, настільки безглузде у нього життя, чи не так? І що? А дзуськи! Хоч у нього ніколи немає розуму, але пильне око, як тільки мова заходить про гроші... О! Ці чоловіки!

Вона обернулася до своїх дочок, яким був адресований цей урок.

- Через це – чуєте? – я себе питаю: чого на вас нападає сказ одружитися?.. О! Ви теж матимете під саму зав'язку, як і я! Нема такого хлопця, котрий покохав би вас заради вас самих і приніс вам свої статки, не торгуючись! Дядечки-мільйонери, котрі після того, як змушують себе годувати протягом двадцяти років, навіть не дадуть своїм племінницям посагу! Чоловіки-нездари! Так-так! Так, пане, нездари!

Пан Жозеран похнюпився. А тим часом Адель, навіть не слухаючи, завершувала прибирати зі столу. І враз лють пані Жозеран впала на неї:

- Що ви тут робите?! Ви за нами нюшкуєте?!.. Ну ж бо, геть на кухню!

І вона підсумувала:

- Зрештою, все для тих клятих метеликів, а для нас обіцянки-цяцянки, якщо живота скрутить... Чуєте! Їхнє місце – в баюрі! Запам'ятайте, що я вам кажу !

Гортензія і Берта погойдали головами, так ніби ці поради запали їм в саму душу. Мати вже давно переконала їх у цілковитій меншовартості чоловіків, чия єдина роль полягає у тому, щоб одружитися і платити. У закоптілій їдальні запанувала глибока тиша, а від нагромадження посуду, залишеного Адель, ширився міцний запах їжі. Урочисто вбрані Жозерани сиділи, розбиті й пригнічені, на стільцях, вже забули про концерт у Дювейріє і розмірковували про незчисленні розчарування їхнього життя. З глибини сусідньої спальні лунало хропіння Сатурніна, якого рано вклали до ліжка.

Нарешті Берта заговорила:

- Тож воно зірвалося... Роздягаємось?

Але до пані Жозеран враз повернулася енергійність. Га? Що? Роздягатися? Це ще чому?! Хіба вони не чесні люди, хіба родичання з ними не варте

більшого, ніж з кимось іншим? Весілля однак відбудеться, або ж вона радше подохне. І вона швидко розподілила ролі: обидві панни отримали наказ бути дуже люб'язними з Огюстом і вже не відпускати його, аж доки він не оступиться. Батькові доручили місію підкорити старого Вабра і Дювейріє, завжди казати, як вони, якщо це досяжно для його розуму. А вона сама, бажаючи нічого не прогавити, узяла на себе жінок – вона зуміє усіх їх втягнути до своєї гри. Тоді, опанувавши себе, востаннє кидаючи поглядом довкола їдальні, так ніби перевіряла, чи не зубала якусь зброю, вона набрала грізного вигляду вояка, що веде своїх дочок на побоїсько, і гучно промовила тільки єдине слово:

- Ходімо!

Вони спустилися на другий поверх. На урочистих сходах пан Жозеран відчув глибокий неспокій, бо передбачав неприємні речі для свого завузького сумління доброго чоловіка.

Коли вони зайшли, у Дювейріє вже була тиснява. Велетенський рояль займав усю стіну салону, і перед ним на шерехах стільців вишикувалися дами, як у театрі. Два щільні потоки чорних франків виходили з берегів і виливалися у широко відчинені двері їдальні та малого салону. Люстра, численні настільні світильники, шість ламп, розтавлених на консолях, заливали сліпучим полуденним світлом біло-золотий салон, на тлі якого різав очі червоний шовк на меблях та килимах. Було спекотно, а рівномірні подихи віял розганяли запаморочливі запахи корсажів та голих плечей.

Пані Дювейріє якраз сіла за рояль. Усміхнена пані Жозеран жестом попросила її не турбувати себе. Вона залишила дочок посеред чоловіків, а сама погодилася на стілець між Валері та пані Жюзер. Пан Жозеран подибав до малого салону, де хазяїн, пан Вабр, куняв на звичному місці – в кутку канапи. Там були також Кампардон, Теофіл та Огюст Вабри і абат

Модві, котрі утворили гурток. А Трюбло та Октав, віднайшовши одне одного, сховалися від музики вглибині їдальні. Неподалік від них, поза повинню чорних фраків, високий худий Дювейріє пильно дивився, як його дружина сідає за рояль і чекає на тишу. В бутоньєрці його фрака червоніла невеличка коректна розетка ордену Почесного легіона.

- Цить! Цить! Замокніть! – прошепотіли дружні голоси.

І Клотильда Дювейріє атакувала надзвичайно складний для виконання ноктюрн Шопена. Висока й вродлива, з прекрасним рудим волоссям, вона мала видовжене лице, біле й холодне, мов сніг. У її сірих очах могла запалити вогонь тільки музика – безмежна пристрасть, якою вона жила, не потребуючи більш нічого ні для плоті, ні для розуму. Дювейріє і далі дивився на неї, але на перших тактах у нервовому відчаї стис губи, позадкував і сховався у нетрях їдальні. На його поголеному обличчі з гострим підборіддям і косими очима великі червоні плями свідчили про погану кров, так ніби на хворобливій шкірі палала сама гіркота.

Трюбло, розглядаючи його, спокійно зронив:

- Він не любить музику.

- Я також не люблю, - відповів Октав.

- О! Ви! Для вас то не має таких незручностей... Цьому чоловікові, мій любий, завжди щастило. Він не розумніший за інший, але усі його проштовхують. Він зі старовинної буржуазної родини, його батько був головою апеляційного суду. Отримавши освіту, він одразу ж пішов до прокуратури, тоді був замісником судді у Реймсі, далі – суддею в Парижі, в суді першої інстанції, отримав орден, і, зрештою, радник апеляційного суду – йому ще нема сорока п'яти років... Ну як? Не слабо? Але він не любить музику, піаніно зіпсувало йому життя... Не можна мати усе відразу.

Тим часом Клотильда долала труднощі з надзвичайною холоднокрівністю. Вона була за роялем, наче вершниця на коні. Октава цікавила виключно затята праця її рук.

- Погляньте-но на її пальці, - промовив він. – Це дивовижно!.. За чверть години їй має неабияк боліти.

І обидвоє заговорили про жінок, більш не переймаючись тим, що вона грає. Побачивши Валері, Октав знітився: як йому тепер вчинити? Заговорити до неї чи вдати, що не побачив її? Трюбло виявляв глибоку зневагу: ще жодна з них не була йому до вподоби. Його приятель заперечував, обмацував жінок поглядом, казав, що там мають бути й такі, котрі виявляться привітними, на що Трюбло повчально проголосив:

- Гаразд, зробіть вибір, а тоді побачите, коли розпакуєте... Га? Не та, що он там, з пір'ям. Ні блондинка в бузковій сукні. Ні та стара, хоч ця принаймні повненька... Кажу вам, мій любий, треба бути дурнем, аби шукати у світському товаристві. Самі манери і жодної насолоди!

Октав усміхався. Йому потрібно було завоювати становище, тож він не міг прислухатися виключно до свого смаку, як Трюбло, котрий має дуже багатого батька. Його охопила замріяність перед цими довгими шерезами дам, він питав себе, котру взяв би задля її багатства та власної радості, якби господарі дому дозволи йому забрати із собою одну з них. Враз, доки він по черзі зважував поглядом жінок, його охопив подив:

- Погляньте-но! Моя хазяйка! То вона приходить сюди?

- А ви не знали? – перепитав Трюбло. – Незважаючи на різницю у віці, пані Едуен і пані Дювейріє дружать ще з пансіону. Вони були нерозлучними, їх називали білими ведмедицями, бо вони завжди на двадцять градусів нижче

нуля... Ото ще спокусливі жіночки! Добре, що Дювейріє хоч має грілку, аби взимку зігріти ноги!

Але Октав споважнів. Він вперше побачив пані Едуен у вечірньому туалеті, з голими плечима і руками, з пасмами чорного волосся на лобі. Під цим пекучим світлом вона була достоту втіленням його бажань: прекрасна жінка з квітучим здоров'ям, зі спокійною вродою, котра має принести своєму чоловікові самі вигоди. Він вже поринув було у складні плани, але з мрій його пробудив галас.

- Ух! Скінчилося! – зронив Трюбло.

На Клотильду посипалися компліменти. Пані Жозеран квапливо наблизилася і потисла їй руки. Чоловіки з полегшенням повернулися до розмови, а дами жвавіше замигкотіли віями. Тоді ж Дювейріє наважився ризикнути і повернувся до малого салону, Трюбло та Октав рушили слідом за ним. Посеред спідниць, перший схилився другому до вуха:

- Погляньте праворуч... Почався абордаж.

Пані Жозеран саме випустила Бертю на Огюста, котрий мав необачність підійти привітатися з цими дамами. Сьогодні ввечері голова майже залишила його у спокої, він відчував лишень цятку невралгії у лівому оці, але побоювався закінчення прийому, бо ж мали співати, а для нього не було нічого гіршого.

- Берто, - промовила мати, - розкажи-но панові про засіб, який ти переписала для нього із книжки... О, немає нічого помічнішого проти мігрені!

Вона залишила їх навстоячки, коло вікна, і партія розпочалася.

- До дідька! Вони уже взялися за аптеку! – пробурмотів Трюбло.

У малому салоні пан Жозеран, бажаючи задовольнити свою дружину, стовбичив вкрай спантеличений перед паном Вабром, бо старенький спав, і він не наважувався розбудити його, аби засвідчити люб'язність. Але коли музика припинилася, пан Вабр підняв повіки. Маленький, товстенький, повністю лисий, з двома купками сивого волосся на вухах, він мав червонясте обличчя, відвислі губи та круглі вирячкуваті очі. Пан Жозеран чемно запитався у нього про здоров'я, і почалася розмова. Колишній нотаріус, котрий завжди перекидав чотири чи п'ять думок у тому самому порядку, спершу зронив кілька слів про Версаль, де працював протягом сорока років. Потім він заговорив про своїх синів, вкотре пожалкував, що ані старший, ані молодший не виявили достатньо здібностей, аби перейняти його контору, і тому він вирішив продати її і переселитися до Парижа. Зрештою, настав час для розповіді про будинок, спорудження котрого було справжнім романом його життя.

- Пане, я вбухав сюди триста тисяч франків. Чудова спекуляція, казав мені мій архітектор. А тепер я заледве повертаю свої гроші. Тим паче, усі мої діти поселилися у мене, маючи на думці не платити, і я ніколи не отримую комірного, якщо не прийду по нього сам, п'ятнадцятого числа... На щастя, я маю втіху від праці.

- Ви й досі багато працюєте? – спитав пан Жозеран.

- Досі, досі, пане! – відповів старий з енергійним відчаєм. – Праця – це моє життя.

І він пояснив свій великий твір. Протягом десяти років він перелопачує офіційній каталог Салону мистецтв і заносить на картки з іменами художників виставлені ними картини. Він розповідав про це зі стомленим та занепокоєним виглядом. Йому насилу вистачає року, частенько це настільки непідйомний труд, що він валиться під ним: скажімо, якщо

художниця одружиться і надалі виставлятиметься під прізвисьмом чоловіка, то як можна її упізнати?

- Моя робота ніколи не буде завершена, і мене це вбиває, - пробурмотів він.

- Ви цікавитесь мистецтвом? – продовжував пан Жозеран, аби полестити співбесіднику.

Пан Вабр позирнув на нього з глибоким подивом:

- Та ні, мені не потрібно бачити картини. Йдеться про статистичну роботу... Послухайте-но! Ліпше я піду спати, щоб завтра мати свіжішу голову. Добраніч, пане.

Він пішов важким кроком, спираючись на костура, з яким пересувався навіть по квартирі, бо його поперек вже був частково паралізований. Пан Жозеран був спантеличений: він не зрозумів як слід і побоювався, що говорив про картки з недостатнім ентузіазмом.

Легкий гамір, що долітав з великого салону, повернув Трюбло та Октава на поріг. Вони побачили, як зайшла дама років п'ятидесяти, дуже повна і ще гарна, а за нею з поважним виглядом йшов дуже коректний молодий чоловік.

- Як?! Вони прийшли разом! – пробурмотів Трюбло. – Так-так, не соромтесь!

Це були пані Дамбревіль та Леон Жозеран. Вона мала одружити його, але поки що залишила для власного користування, тож вони були посеред медового місяця і відкрито з'являлися разом в буржуазних салонах. Поміж матерями, котрі мали дочок, яких потрібно було прилаштувати, пробігли перешіптування. Але пані Дювейріє вже йшла назустріч пані Дамбревіль, котра постачала їй молодих чоловіків для її хору. Проте, пані Жозеран

негайно перехопила її і засипала приязню, розраховуючи, що може потребувати її. Леон обмінявся з матір'ю кількома холодними словами, однак вона, відколи розпочалися ці стосунки, почала вірити у те, що він все ж досягне чогось.

- Берта Вас не бачить, - казала вона пані Дамбревіль. – Даруйте їй, вона саме розповідає панові Огюсту про лікування.

- Але ж їм так добре разом, слід залишити їх у спокої, - відповіла дама, зрозумівши усе з першого погляду.

І вони обидві по-материнські позирнули на БERTУ. Вона врешті-решт заштовхнула Огюста до віконної ніші і там оточила його гарними жестами. Він пожвавився, тож ризикував нападком мігрені.

Тим часом, у малому салоні гурток поважних чоловіків розмовляв про політику. Напередодні, з приводу подій у Римі, у Сенаті відбулося бурхливе засідання, під час якого було обговорено звернення у відповідь на промову імператора. Доктор Жюєра, за переконаннями атеїст і революціонер, стверджував, що потрібно віддати Рим королю Італії, натомість абат Модві, один з очільників ультрамонтанства, передбачав найпохмуріші катастрофи, якщо Франція не проллє останньої краплини крові задля суверенної влади папи.

- Можливо, вдасться знайти *modus vivendi*, прийнятний для обох сторін, - зауважив, долучаючись до розмови, Леон Жозеран.

Він був на той час секретарем знаменитого адвоката, депутата від лівих. Протягом двох років, не сподіваючись на жодну допомогу від батьків, чия посередність, до речі, лютила його, він вигулював на тротуарах Латинського кварталу затяту демагогію. Але відколи він увійшов до

Дамбревіль, де втамував перший голод, то заспокоївся і перетворився на республіканця-доктринера.

- Ні, жодна згода не можлива, - промовив священник. – Церква не піде на компроміс.

- Тож вона зникне! – вигукнув лікар.

Хоча вони й були дуже близькими, бо ж перестрівалися біля ліжка усіх вмирущих кварталу довкола церкви Святого Роха, проте здавалися непримиренними – лікар худий та нервовий, вікарій товстий та привітний. Останній зберігав ввічливу усмішку, навіть коли висловлював крайні твердження як світська людина, терпима до мізерності існування, проте як католик не припускав жодних відступів від догми.

- Церква зникне! Та ну ж бо! – розлючено вимовив Кампардон, аби підлеститися до священника, від якого очікував замовлень.

Таку думку, до речі, поділяли усі панове: вона не може зникнути. Теофіл Вабр, котрий, кашляючи і плюючись, тремтів у лихоманці та мріяв про загальне щастя шляхом облаштування гуманістичної республіки, був єдиний, коли стверджував, що вона, можливо, трансформується.

А священник продовжував лагідним голосом:

- Імперія коїть самогубство. Наступного року, під час виборів, ми це побачимо.

- О! Щодо Імперії, то ми дозволяємо Вам звільнити нас від неї, - навпростець сказав лікар. – Це буде неабияка послуга.

На це Дювейріє, котрий замислено слухав їх, погойдав головою. Він був з родини орлеаністів, але завдячував Імперії усім, тому вважав за пристойне захистити її.

- Повірте мені, - нарешті суворо проголосив він, - не руште підвалин суспільства, інакше усе завалиться... І ці катастрофи невідворотно падуть на нас.

- Дуже слушно! – промовив пан Жозеран, котрий не мав жодних переконань, але пригадав накази дружини.

Усі заговорила разом. Ніхто не любив Імперію. Лікар Жюєра засудив інтервенцію в Мексику, абат Модві ганьбив визнання Королівства Італії. Проте, і Теофіл Вабр, і сам Леон занепокоїлися, коли Дювейріє пригрозив новим 1793 роком. Навіщо ці постійні революції? Хіба свободу не завойовано? Ненависть до нових ідей, страх перед народом, який вимагатиме своєї частки, погамували лібералізм цих задоволених буржуа. Байдуже, вони однак усі заявили, що голосуватимуть проти імператора, адже він потребує уроку.

- Як же вони мене дістали! – зронив Трюбло, котрий вже якийсь час намагався їх зрозуміти.

Октав переконав його повернутися поміж дам. У віконній ніші Берта оглушувала Огюста сміхом. Цей високий малокровний парубок забув про свій страх перед жінками і розпашів від атаки цієї вродливої дівчини, чий подих грів йому обличчя. Тим не менш, пані Жозеран мала вирішити, що кампанія перебігає занадто довго, бо пильно позирнула на Гортензію, і та покійно пішла надати підмогу сестрі.

- Пані, Ви вже остаточно одужали? – наважився спитати Октав у Валері.

- Дякую, пане, остаточно, - спокійно відповіла вона, буцімто нічого не пам'ятала.

Пані Жюзер заговорила до хлопця про шматок мережива, яке бажала йому показати, аби дізнатися його думку, тож він пообіцяв наступного дня на

хвильку зайти до неї. Абат Модві повернувся до салону, вона покликкала його і з радісним виглядом запросила сісти.

Розмова відновилася. Дами заговорили про свою прислугу.

- Господи! Так! – вела пані Дювейріє. – Я задоволена Клеманс, це дуже охайна дівчина, дуже метка.

- А Ваш Іпполіт? – спитала пані Жозеран. – Ви не хочете його звільнити?

Лакей Іпполіт якраз розносив морозиво. Коли він відійшов – високий, сильний, з квітучим лицем – Клотільда збентежено відповіла:

- Ми його лишаємо. Змінювати так неприємно! Ви ж знаєте, слуги звикають одне до одного, а я так ціную Клеманс...

Пані Жозеран, відчуваючи дразливість питання, квапливо погодилася. Сподіваймося, вони одного дня одружаться. Абат Модві, з яким Дювейріє радилися у цій справі, лагідно погойдав головою, буцімто хотів прикрити становище, відоме усьому будинку, але про яке ніхто не говорив. Загалом, дами перейшли до відвертості: зранку Валері вкотре прогнала покоївку – третю за тиждень, пані Жюзер саме вирішилася забрати із сиротинця п'ятнадцятирічну дівчинку і вишколити її, а пані Жозеран була невичерпною щодо Адель – бруднулі та нікчеми, про яку вона наводила неймовірні подробиці. Усі вони, умліваючи від сяйва свічок та аромату квітів, занурювалися в кухонні історії, ворочали засмальцьовані рахункові книги, розпалювалися через нахабство кучера або посудомийки.

- Ви бачили Жюлі? – раптово загадковим тоном запитав Трюбло у Октава.

І оскільки той був приголомшений, пояснив:

- Мій любий, вона неймовірна... Сходіть, подивіться. Вдайте, що маєте потребу, а насправді тікайте до кухні... Неймовірна!

Він говорив про кухарку Дювейріє. Розмова поміж дамами змінилася: пані Жозеран з надмірним захопленням змальовувала дуже скромний маєток, що належав Дювейріє неподалік від містечка Вільньов-Сен-Жорж, і який вона усього лиш побачила з вікна потягу, коли їхала до Фонтенбло. Але Клотильда не любила село і мешкала там якомога менше, чекаючи, коли приїде на канікули її син Гюстав, котрий вчився у випускному класі ліцею Бонапарта.

- Кароліна має рацію, що не хоче дітей, - проголосила вона, озираючись до пані Едуен, яка сиділа за два стільці від неї. – Як ці малі істоти шкодять вашим звичкам!

Пані Едуен сказала, що дуже їх любить, але занадто зайнята: її чоловік постійно роз'їздить по усій Франції, тож уся фірма падає на неї.

Октав, стоячи поза її стільцем, косими поглядами обмацував короткі чорнильно-чорні кучеряві волосинки на її потилиці і сніжну білість її низько декольтованих грудей, що губилися у піняві мережив. Вона остаточно схвилювала його, така спокійна, маломовна і завжди з прекрасною усмішкою. Ніколи він не зустрічав подібного створіння, навіть у Марселі. Безсумнівно, потрібно спробувати, навіть якщо задля цього доведеться добряче попрацювати.

- Діти так швидко псують жінок! – промовив він, схиляючись до її вуха. Він неодмінно хотів заговорити до неї, але не міг дібрати нічого іншого.

Вона поволі звела великі очі і відповіла попросту, так ніби віддавала йому наказ у магазині:

- О, ні, пане Октаве! Я не через це... Потрібно мати час, ось і все.

Але втрутилася пані Дювейріє. Коли Кампардон представив його, вона прийняла молодого чоловіка коротким вітанням, а тепер вона його вивчала

і слухала, не приховуючи раптового інтересу. Почувши, як він говорить до її подруги, вона не могла стриматися і спитала:

- Господи! Пане, даруйте мені... Який у Вас голос?

Він не одразу зрозумів і врешті-решт сказав, що у нього тенор. І тут Клотильда запалала ентузіазмом: тенор! Справді?! Але це таке щастя! Тенори стають такими рідкісними! Скажімо, для сцени «Освячення ножів» із опери «Гугеноти», яку зараз заспівають, вона у своєму товаристві ніколи не могла знайти більш як трьох тенорів, а їй потрібно принаймні п'ять. Вона враз пожвавилася, її очі заблищали, і вона заледве стримувалася, аби негайно не сісти за піаніно і не спробувати. Він мусив пообіцяти зайти якимось ввечері. Трюбло, стоячи позад нього, штовхнув його ліктем, смакуючи дику радість посеред звичайної незворушності:

- Га? Спіймались! – прошепотів він, коли господиня відійшла. – А мене, мій любий, вона спочатку визнала баритоном, потім побачила, що воно не пішло, і спробувала мене як тенора, але з тим було ще гірше, і тому вона вирішила сьогодні ввечері використати мене як бас... Я буду монахом.

Але він мусив полишити Октава, бо пані Дювейріє саме покликала його – невдовзі хор мав заспівати великий уривок, призначений для цього прийому. Почалася штовханина. Півтора десятки чоловіків, усі аматори, усі відібрані поміж запрошеними до цього дому, заледве прокладали собі прохід поміж дамами, аби зібратися довколо рояля. Вони зупинялися, вибачалися, їхні голоси тонули в гудінні розмови, а віяла вимахували ще дужче у задусі, що дедалі посилювалася. Кінець кінцем, пані Дювейріє перерахувала їх – усі були тут. Вона роздала їм партитури, які сама й скопіювала. Кампардон представляв графа Сен-Брі, молодому адміністратору з Державної ради було доручено виконати кілька тактів графа Невер, далі йшли вісім феодалів, четверо міських старійшин та трое

монахів, довірені адвокатам, службовцям та скромним домовласникам. А вона, акомпонуючи їм, залишила собі партію Валентини – пристрасні вигуки, які вона волала, відбиваючи акорди. Вона не хотіла допускати жінок поміж цих панів, керуючи їхньою покірною трупкою із суворістю диригента.

А розмови і далі тривали, нестерпний шум долітав найдужче з малого салону, де політичні дискусії помітно загострилися. Тож Клотильда витягла з кишені ключа і злегка постукала ним по роялю. Пробігло бурмотіння, голоси вмовкали, двері знову залили два потоки чорних фраків. Понад головами на мить майнуло обличчя Дювейріє у червоних плямах і з виразом туги. Октав залишився стояти позад пані Едуен, опустивши погляд на глибокі тіні її грудей, поміж мереживами. І коли вже запала тиша, пролунав дзвінкий сміх. Парубок звів голову. Це була Берта – вона розвеселилася від жарту Огюста, якому так розпалила мізерну кров, що він почав сипати дотепами. Увесь салон позирнув на них, матері споважніли, члени родини обмінялися поглядами.

- Чи вона збожеволіла? – лагідно прошепотіла пані Жозеран, достатньо голосно, аби її почули.

Гортензія, стоячи поряд із сестрою, допомагала їй з люб'язною самовідданістю, підтримувала її сміх, підштовхувала її до молодого чоловіка. А позад них крізь прочинене вікно залітали легкі подихи і розгойдували великі завіси з червоного шовку.

Але завібрував глибокий голос, усі голови обернулися до рояля. Кампардон, округливши рота, пробубонів першу строфу, а його борода розширилася від подуву ліричного вітру:

Так, за наказом королеви ми сюди прийшли...

Клотильда одразу ж підвищила гаму, а тоді понизила. Здійнявши очі до стелі, вона вигукнула з переляканим виглядом:

Тремчу я!

Почалася сцена: вісім адвокатів, службовців та домовласників встромили носи у партитури з виглядом школярів, які бубонять урок греки, і присягалися, що готові захистити Францію. Початок викликав подив, бо голоси глохли під низькою стелею, було чути тільки гудіння, схоже на гуркотіння навантажених возів по бруківці, аж шибки задрожали. Але коли мелодійна фраза графа Сен-Брі «*За справу цю святую*» розвинула головну тему, дами здогадалися і з розумінням загойдали головами. У салоні ставало дедалі спекотніше, феодали волали, що було сил «*Ми присягаємо, за вами ми підемо!*» І щоразу це був вибух, що безжально бив кожного присутнього в груди.

- Вони співають занадто голосно, - прошепотів Октав на вухо пані Едуен.

Вона не поворухнулася. Дуєт графа Невер та Валентини видався йому нудним, тим паче, адміністратор Державної ради мав фальшивий баритон, тож він почав переморгуватися з Трюбло, котрий, чекаючи на початок хору монахів, вказав поглядом на вікно, де Берта продовжувала тримати Огюста в ув'язненні. Тепер вони залишилися там самі, у свіжому вуличному повітрі, а Гортензія, напруживши вухо, стояла у авангарді, спершись на завісу і машинально вертячи її мотузку. Ніхто вже на них не дивився, навіть пані Жозеран та пані Дамбревіль відвели очі після того, як інстинктивно обмінялися поглядами.

А Клотильда, перебігаючи пальцями по клавіатурі, всеціло захоплена і без жодного зайвого жесту, витягала шию і зверталася до пюпітра з клятвою, призначеною для графа Невер:

О! Кров моя сьогодні всеціло ваша!

Зайшли міські старійшини – державний обвинувач, двоє повірених і нотаріус. Квартет був затятий, фраза «*За справу цю святую...*» ширилася, її підхопила половина хору, і вона дедалі розквітала. Кампардон, ще старанніше округливши і поглибивши рота, віддавав накази до бою, жахливо перекочуючи склади. І враз вибухнув спів монахів: Трюбло забубонів, надимаючи живота, щоб віднайти низькі ноти.

Октав із зацікавленням поспостерігав, як він співає, а коли перевів погляд до вікна, то був вкрай здивований. Гортензія, буцімто зворушена хорovým співом, розкрутила мотузку ніби несвідомим рухом, і важка завіса з червоного шовку впала, цілком сховавши Огюста і Бертю. Вони стояли поза нею, спершись на поручень підвіконня, і жоден порух не зраджував їхньої присутності. Октав більш не зважав на Трюбло, який саме освячував ножі: «*Ножі священні, вас благословляю*». Що вони можуть робити там, за цією завісою? Розпочалася стрета, під хропіння монахів хор відповідав: «*На смерть! На смерть! На смерть!*». Вони не ворушилися, можливо, їм попросту стало задушно, і вони тепер дивляться, як вулицею котяться фіакри. Але знову повернулася мелодійна фраза графа Сен-Брі, усі голоси помалу підхоплювали її, а тоді вивергали на повні груди і дедалі сильніше, тож фінальний вибух був надзвичайно потужним. Здавалося, що до затісної квартири залетіла буря і гасить свічки та глушить слухачів, у яких вуха стікали кров'ю. Клотільда встекло грюкала по клавішах і поглядом підхльоскувала своїх хористів, а тоді голоси стихли і перейшли на шепіт: «*Опівночі! Ні звуку!*», і вона продовжувала сама, взяла сурдину і видзвонювала рівномірні й загублені кроки однією нотою, що поволі віддалялася.

І враз посеред цієї музики, що згасала, посеред полегші, що настала після гармидеру, зачувся голос:

- Ви мені зробили боляче!

Усі голови знову повернулися до вікна. Пані Дамбревіль забажала зробити добру послугу і пішла відгорнути завісу. І салон дивився на розгубленого Огюста і дуже червону Бертю, котрі й досі спиралися на підвіконня.

- Що сталося, моя золотенька? – заповідливо спитала пані Жозеран.

- Нічого, матінко... Пан Огюст вдарив мене вікном по руці... Мені було так душно!

І вона почервоніла ще дужче. З'явилися ущипливі посмішечки і скандалізовані міни. Пані Дювейріє, котра вже протягом місяця відвертала брата від Берти, геть зблідла, тим паче, цей інцидент зіпсував ефект від її хору. Однак, після першої миті подиву, залунали оплески й вітання, на панів хористів посипалися люб'язні слова. Як вони співали! А скільки ж то було для неї клопоту, аби змусити їх так злагоджено заспівати! Дійсно, і в театрі не роблять ліпше. Проте, під цими похвалами вона виразно чула перешіптування, що ширилося салоном: дівчина була занадто скомпрометована, шлюб уже вирішено.

- Га? Упакували! – підійшовши до Октава, промовив Трюбло. – Який телепень! Він напевно ущипнув її, доки ми верещали!.. А я думав, що він просто скористався з того: знаєте, у салонах, коли співають, ущипнеш дамочку, і якщо вона закричить, то до дідька – ніхто не почує.

Берта, тепер дуже спокійна, знову сміялася, а Гортензія дивилася на Огюста шорстким поглядом освіченої дівчини. Крізь їхній тріумф прозирали уроки їхньої матері та відкрита зневага до чоловіків. Усі гості перейшли до салону, перемішалися з дамами, підносили голоси. Пан Жозеран, котрому неспокій гриз серце через пригоду з Бертою, підійшов до дружини. Він болісно слухав, як вона дякує пані Дамбревіль за доброту,

котрою та щедро наділяє їхнього сина Леона. Безсумнівно, вона перетягла її на свій бік. Проте, його муки посилися, коли він почув, що вона заговорила про своїх дочок. Вона вдавала, що тихцем розмовляє з пані Жюзер, хоча насправді говорила для Валері та Клотильди, котрі стояла поруч:

- Господи! Так, її дядечко сьогодні вкотре написав нам: Берта матиме п'ятдесят тисяч франків. Звісно, це не багато, але ж гроші тут, і надійні!

Він був обурений цією брехнею, тож не стримався і нишком торкнувся її плеча. Вона позирнула на нього і рішучим виразом обличчя примусила його опустити очі. А коли помітно люб'язніша пані Дювейріє озирнулася до неї, то вона зацікавлено спиталася про її батька.

- О! Тато вже, певно, вклався спати, - відповіла цілковито переможена молода жінка. – Він стільки працює!

Пан Жозеран підтвердив, що пан Вабр дійсно пішов до своєї кімнати, аби назавтра мати свіжу голову. І він пробелькотів: дивовижний розум, надзвичайні здібності. А тим часом запитував у себе, де візьме такий посаг і у кого позичатиме очі у день підписання шлюбного контракту.

Салон сповнився оглушливим гуркотом стільців. Дами перейшли до їдальні, де було подано чай. Переможна пані Жозеран пішла туди, оточена дочками і родиною Вабрів. Невдовзі посеред безладу стільців залишився тільки гурток поважних чоловіків. Кампардон схопився за абата Модві: йшлося про ремонт великого розп'яття у церкві Святого Роха. Архітектор казав, що цілком до їхніх послуг, бо зі своєю діоцезією у Евре має небагато клопоту. Там на нього чекає тільки спорудження казальні і встановлення калориферів та нових печей на єпископських кухнях, а для нагляду за цими роботами достатньо буде його інспектора. Тож священник пообіцяв остаточно порушити це питання під час найближчих парафіяльних зборів. І

вони разом повернулися до гуртка, де саме вітали Дювейріє з гучним вироком, автором якого він назвався. Голова суду, його друг, залишає для нього некопіткі, але блискучі завдання, щоб зробити його помітним.

- Ви читали новий роман? – спитався Леон, гортаючи примірник «Журналу Старого і Нового світу», що валявся на столику. – Він гарно написаний, але ще один адюльтер, це вже стає справді нудним!

І розмова зосередилася на моралі. Є дуже чесні жінки, повідомив Кампардон. Усі з цим погодилися. До речі, як послухати архітектора, то у подружжі завжди можна влаштуватись, якщо вмієш дійти згоди. Теофіл Вабр зауважив, що це залежить від жінки, і більш нічого не пояснив. Усі забажали отримати думку лікаря Жюєра, котрий усміхнувся, але одразу ж вибачився: як на нього, то чеснота залежить від здоров'я. А Дювейріє поринув у роздуми.

- Господи! – кінець кінцем пробурмотів він. – Ці автори перебільшують: у гарно вихованих класах подружні зради рідкісні... У жінки, якщо вона з хорошої сім'ї, в душі квітка...

Він був прихильником великих почуттів і вимовляв слово «ідеал» з емоцією, від якої тьмянів його погляд. Він цілковито підтримав абата Модві, коли той заговорив про необхідність релігійних вірувань у матері та дружини. Тож розмова повернулася до релігії та політики – до тієї точки, де ці панове її залишили. Церква ніколи не зникне, бо є підвалиною родини, так само, як є природною опорою держави.

- Якщо йдеться про поліцейську роль, то я не заперечую, - прошепотів лікар.

Зрештою, Дювейріє аж ніяк не подобалося, коли в його домі говорили про політику, тож задовольнився тим, що суворо проголосив, кидаючи погляд на їдальню, де Берта і Гортензія напихували Огюста канапками:

- Це доведений факт, що усуває будь-які сумніви: релігія моралізує шлюб.

В ту ж мить Трюбло, котрий сидів на канапі поруч з Октавом, схилився до нього.

- До речі, - спитався він, - хочете, я влаштую вам запрошення в дім однієї дами, де можна розважитися?

І коли його приятель забажав дізнатися, про даму якого штибу йдеться, він додав, кивнувши у напрямку судового радника:

- До його коханки.

- Неможливо! – вигукнув ошелешений Октав.

Трюбло поволі розплющив і заплющив очі. Так воно й є. Якщо ти одружений з геть нелюб'язною жінкою, котра відчуває огиду до ваги, яку можна отримати, і котра гримає на своєму роялі так, що усі собаки у кварталі показалися, то підеш будь-куди, де, зрештою, на тебе також наплюють!

- Моралізуймо шлюб, панове, моралізуймо шлюб, - повторював Дювейріє з суворим виглядом запаленого обличчя, на якому Октав роздивився тепер згірклу кров потаємних гріхів.

Панів покликали до їдальні. Абат Модві якусь мить залишався на самоті посеред пустого салону і здалека дивився на скупчення гостей. На його товстому розумному обличчі грав смуток. Він сповідував усіх цих дам і панянок, знав їх усіх у їхній плоті, як і лікар Жюєра, тож врешті-решт дійшов до того, що дбав лише про зовнішній вияв і, як церемоніймейстер,

кидав на цих зіпсутих буржуа запинало релігії й тремтів перед невідворотністю фінального розгрому – того дня, коли шанкр вилізе на день Божий. Іноді, посеред пристрасної і щирої віри священника, його опановував супротив. Але усміх повертався до нього, він приймав чашку чаю, яку запропонувала йому Берта, з хвилику погомонів з нею, аби приховати під своєю рясою скандал, що трапився біля вікна. Він знову був світським чоловіком, котрий у відчаї погодився на те, аби вимагати виключно пристойної поведінки від своїх розкаяних грішниць, які вислизали від нього і могли скомпрометувати Бога.

- Ото пристойне місце! – буркнув Октав, чия повага до цього дому зазнала нового удару.

Побачивши, що пані Едуен прямує до передпокою, він хотів випередити її і вчепився за Трюбло, котрий йшов геть. У нього виник намір провести її додому. Але вона відмовилася: заледве пробило півночі, а вона мешкає зовсім поруч. З букетика на її корсажі випала троянда, тож він навмисне підняв її і вдав, що залишить собі. Гарні брови пані Едуен нахмурилися, а тоді вона промовила звично спокійним голосом:

- Відчиніть мені двері, пане Октаве... Дякую.

Коли вона пішла сходами, збентежений молодий чоловік почав шукати Трюбло. Але той зник, як і у Жозеранів. Цього разу він також мав утекти кухонним коридором.

Невдоволений Октав пішов до себе, тримаючи в руці троянду. Нагорі він побачив Марі, яка перекилилася через бильця на тому ж місці, де він її залишив. Вона вичікувала його кроки і прибігла подивитись, як він йде сходами.

- Жюль ще не повернувся, - промовила вона, завівши хлопця до себе. – Ви гарно розважилися? Там були гарні убори?

Але вона не чекала на його відповідь. Побачивши троянду, вона зраділа, мов дитина.

- Це для мене, ця квітка? Ви думали про мене? О! Який ви добрий! Який ви добрий!

Її очі були повні сліз, вона знітилася, густо почервоніла. І раптово зворушений Октав ніжно поцілував її.

Близько першої Жозерани також повернулися до себе. Адель залишила на стільці свічу і сірники. Коли родина, котра не обмінялася на сходах жодним словом, зайшла до їдальні, звідки вони виходили у відчаї, то піддалася скаженому нападу радості. Немов божевільні, вони схопили одне одного за руки і закружляли довкола столу в дикому танку. Навіть батько перейнявся цим шалом, мати вибрикувала ногами, а дівчата щось нерозбірливо вигукували. А свічка, що стояла посеред них, вимальовувала велетенські тіні, що беркицялися уздовж стін.

- Нарешті! Готово! – промовила, упавши на стілець, засапана пані Жозеран.

Але вона одразу ж зіскочила, переможена материнською ніжністю, підбігла до Берти і поцілувала її в обидві щоки.

- Я задоволена, я дуже задоволена тобою, моя люба. Сьогодні ти винагородила мене за усі зусилля... Бідна моя донечко! Бідна моя донечко! Тож цього разу це правда!

Їй відібрало голос, усе її серце було на її вустах. Палаючи у вогняній сукні, вона повалилася на стілець, і цього разу її душила вага щирих та глибоких почуттів. В годину тріумфу вона умлівала від усієї втоми жахливої

кампанії, що тривала протягом трьох зим. Берта мала заприсягтися, що не хвора, бо матері здалося, що вона зблідла. Тож пані Жозеран почала клопотатися довкола неї, неодмінно хотіла зробити їй чашку липового відвару. А коли дівчина вклалась до ліжка, вона прийшла босоніж, аби ретельно підтикати її ковдру, як у далекі дні дитинства.

Пан Жозеран вже чекав на неї у постелі. Вона задмухала свічку і переступила через нього, аби лягти під стіною. Він міркував, йому було недобре, його мучила совість через обіцянку посагу у п'ятдесят тисяч франків. І він наважився висловити вголос свої гризоти: навіщо обіцяти, якщо не знаєш, чи зможеш дотриматися слова? Це непорядно.

- Непорядно! – вигукнула у темряву пані Жозеран, віднайшовши лютий голос. – Що непорядно, пане, так це тримати своїх дочок у дівках. Так, у дівках – певно, ви про це мріяли?! До біса! Ми ще матимемо нагоду повернутися до цього, ми ще побалакаємо, ми ще врешті-решт переконаємо її дядечка... Знайте, пане, що в моїй родині усі завжди були порядними!

VI

Наступного недільного ранку Октав протягом години ніжився з відкритими очима у теплій постелі. Він прокинувся щасливим, сповнений солодких ранкових лінощів. Навіщо поспішати? Йому було добре у «Жіночому щасті», де він відшкрібся від провінційного бруду, і він був сповнений глибокої та непохитної певності, що одного дня отримає пані Едуен, котра забезпечить йому багатство. Але ця справа вимагала обачності, довгострокової тактики залицяння, яка вже тішила його плотолюбне відчуття жінки. Він знову заснув, укладаючи плани і даючи собі півроку на те, аби досягти успіху, а образ Марі Пішон остаточно

погамував його неспокій. Подібна жінка дуже зручна: коли він її хотів, достатньо було простягнути руку, і, до того ж, вона не коштувала йому жодного су. Звісно, очікуючи на іншу, годі було вимагати ліпшого. У цьому напівсні така дешевість і така зручність врешті-решт розчулили його: він бачив її дуже доброю в своїй люб'язності, тож пообіцяв собі відтепер поводитися з нею краще.

- До дідька! Дев'ята! – промовив він, остаточно прокинувшись від бамкання годинника. – Як-не-як, а треба вставати.

Сіявся дрібний дощик, і хлопець вирішив не виходити цілісінький день. Він прийме запрошення на вечерю у Пішонів, від якої відмовлявся тривалий час через страх перед Війомами. Це полестить Марі, а він знайде нагоду поцілувати її за дверима. Навіть, оскільки вона завжди просила у нього книжки, він подумав зробити їй сюрприз і принести цілий пакунок, що залишився на горищі, в одній з його валіз. Вдягнувшись, він спустився, аби взяти у пана Гурда ключ від спільного горища, де мешканці складали громіздкі та непотрібні речі.

Цього дощового ранку знизу опалюваних сходів було задушно, і штучний мармур, високі дзеркала та двері з червоного дерева вкрилися парою. У підворітті убого вдягнена жінка, матуся Перу, якій Гурд платив чотири су за годину брудної роботи в будинку, мила бруківку, щедро виливаючи на неї воду під ударами крижаного вітру, що дув із двору.

- Гей, погляньте-но, моя старенька! Потріть тут серйозніше, щоб я і плямки не побачив! – гукав тепло вдягнений пан Гурд, стоячи на порозі двірницької.

Побачивши Октава, він заговорив до нього про матусю Перу з виразом грубої переваги та затятим бажанням реваншу колишнього слуги, котрий тепер змушує інших служити собі.

- Ледащиця, від якої я не можу нічого добитися! Хотів би я побачити її у пана герцога! Еге! Треба було ходити струнко!.. Я викину її за двері, якщо вона не відпрацює мої гроші! Зі мною тільки так... Але перепрошую, пане Муре, Ви щось бажали?

Октав попросив ключа. І консьерж, не кваплячись, продовжував пояснювати йому, що якби він та пані Гурд хотіли, то могли б жити як буржуа у Мертвовілі, у власному будинку. Але пані Гурд обожнює Париж, незважаючи на те, що через опухлі ноги не може навіть вийти на тротуар. Вони тільки чекають, аби заокруглити свою ренту, і їм серце кров'ю обливається через те, що вони мусять погамувати бажання жити нарешті за скромні статки, зібрані по одному су.

- Не слід мене дратувати, - підсумував він, розпрямляючи свій гарний стан.
– Я більш не працюю задля їжі... Ключ від горища, чи не так, пане Муре? Люба моя, куди ми поклали ключ від горища?

Але пані Гурд цідила зі срібної чашки каву з молоком, затишно влаштувавшись у кріслі перед каміном, у якому горіли дрова і звеселяли полум'ям простору світлу кімнату. Вона вже не пам'ятає, може, десь у комоді. Вмочуючи до кави скибочки підсмаженого хліба, вона не зводила погляду з дверей на чорні сходи, на протилежному боці двору, що у цю сльотяну пору здавався ще попрожнішим та похмурішим.

- Увага! Ось вона! – враз промовила консьержка, побачивши, що з дверей вийшла жінка.

Пан Гурд одразу ж став перед двірницькою, щоб перегородити дорогу жінці, котра стривожено стишила крок.

- Ми чигаємо на неї від самого ранку, пане Муре, - пояснював він упівголоса. – Вчора ввечері ми бачили, як вона зайшла... Знаєте, це від того

теслі, нагорі, слава Богові, єдиного робітника, якого ми маємо у нашому домі. І якби ж то власник слухав мене, то лишив би його комірчину порожньою – кімнату для служниці, де ніхто не жив. Задля ста тридцяти франків на рік – справді, воно не варте того, щоб мати у себе таку бридоту.

Він припинив цю промову і грубо запитав у жінки:

- Звідкіля ви йдете?

- Звідкіля-звідкіля! Згори! – відповіла вона, не зупиняючись.

Тож він проголосив:

- Ми не хочемо жінок, чуєте?! Ми це вже сказали чоловікові, котрий вас приводить... Якщо ви повернетесь тут спати, то я піду за поліцейським, ось! І побачимо, чи ви ще робитимете свої свинства у порядному будинку!

- А! Ви мене дістали! – промовила жінка. – Я у себе і повернусь, якщо захочу.

І вона пішла геть, а вслід їй летіли обурені промови пана Гурда, котрий обіцявся піти за власником. Чи ж видано такі створіння у пристойних людей, де не терплять жодної аморальності! І здавалося, що ця комірчина, де мешкає робітник, є клоакою будинку, проклятим місцем, стеження за яким обурювало його делікатність і псувало його ночі.

- Ну, а де ж ключ? – наважився перепитати Октав.

Але консьєрж, розлючений тим, що мешканець міг побачити нехтування його владою, напався на матусю Перу, адже хотів показати, як уміє змусити коритися собі. Чи ж вона не насміхається з нього? Вона знову своїм віником забризкала двері двірницької. Якщо він платить їй зі своєї кишені, то лишень тому, аби не бруднити собі руки, а йому увесь час доводиться прибирати за нею. К бісовій матері, якщо він ще одного разу

виявить милосердя і найме її! Нехай подихає! Старенька не відповідала і, переламана втому від цієї тяжкої роботи, продовжувала терти своїми худими руками і стримувала плач, настільки цей широкоплечий пан у ярмулці та пантофлях викликав у неї шанобливий страх.

- Я згадала, мій любий, - вигукнула пані Гурд з крісла, де сиділа цілісінький день, вигріваючи свою товсту персону. – Я сама сховала того ключа під сорочками, аби кухарки не товклися увесь час на горищі. Дай-но його панові Муре.

- Ось іще щось непристойне – ці кухарки! – пробурмотів пан Гурд, котрий зберіг зі своєї тривалої кар'єри лакея ненависть до прислуги. – Тримайте, пане, ось цей ключ, але прошу Вас повернути мені його, адже не можна залишити якийсь закуток відчиненим, бо кухарки одразу ж пхаються туди, щоб там погано поводитися.

Октав, аби не проходити через мокрий двір, повернувся на парадні сходи. Він перейшов на чорні сходи тільки на п'ятому поверсі через двері, що знаходилися поруч з його кімнатою. Нагорі довгий коридор, пофарбований у світло-жовте, з темнішою охровою смугою при підлозі, двічі повертав під прямим кутом. Двері до кімнат прислуги, теж жовті, були однаковими і рівновіддаленими, немов у коридорі лікарні. Від цинкового даху ширився крижаний холод. Тут було порожньо та чисто і панував тьмяний запах бідних помешкань.

Горище було розташоване з боку двору, в самому кінці правого крила. Але Октав заходив сюди тільки у день приїзду, тож пішов ліворуч і враз зупинився, вражений видовищем, що впало йому в око всередині однієї з кімнат, двері якої залишилися прочиненими. Перед невеличким дзеркалом стояв якийсь добродій у самій сорочці і зав'язував білу краватку.

- Як! Це ви! – здивувався хлопець.

Це був Трюбло. Він сам спершу скам'янів – о цій порі ніхто сюди не заходив. Октав увійшов і роззирнувся по кімнатці – на вузьке залізне ліжко, на туалетний столик, де у мильній воді плавало кубельце жіночого волосся, а тоді на чорний фрак, що валявся поміж фартухами, і не зміг стримати вигуку:

- Тож ви спите з кухаркою!

- Та ні! – відповів спантеличений Трюбло.

Відчувши дурість цієї брехні, він засміявся із задовленим та переконаним виглядом:

- А що? Вона весела!.. Запевняю вас, мій любий, вона просто шикарна!

Коли він вечеряв у гостях, то тікав із салону і йшов ущипнути кухарок біля пічок. І якщо котрась виявляла бажання дати йому свого ключа, то він тікав раніше полуночі і йшов до її кімнатки, де терпляче ждав, сидячи на скрині у чорному фракку та білій краватці. Наступного дня, близько десятої, він спускався парадними сходами і проходив повз консьєржів, так ніби робив ранковий візит до якогось мешканця. Його батько був задоволений, якщо він з'являвся більш-менш вчасно до свого біржового агента. До речі, зараз він лишався на Біржі від полудня до третьої. Траплялося, у неділю він цілісінький день валявся в кухарчиному ліжку – щасливий, усамітнений, увіпхавши носа в подушку.

- Але ж ви невдовзі маєте стати таким багатим! – промовив Октав, а на його обличчі зостався вираз огиди.

І Трюбло повчально проголосив:

- Мій дорогий, ви не знаєте, що це таке, тож не говоріть про це.

Він узявся захищати Жюлі, високу сорокарічну бургундку з широким обличчям, подзьобаним віспою, але з тілом справжньої красуні. Спробуйте роздягнути дам із цього будинку: усі тички, жодна не гідна їй у слід вступити. До того ж, вона дуже пристойна дівчина, і щоб довести це, він відчиняв шухляди і показував капелюшка, прикраси, оздоблені мереживом сорочки, безсумнівно, вкрадені у пані Дювейріє. Дійсно, тепер Октав помітив кокетливість кімнати: вишикувані на комоді коробочки із позолоченого картону, адамашкову завісу, що приховувала спідниці – усю манірність кухарки, яка грає вишукану жінку.

- Ось ця, знаєте, буду чесним, про неї нічого не скажеш, - повторював Трюбло. – Якби ж то вони усі були такими!

В цю мить на чорних сходах зачувся шум: Адель поверталася, щоб помити вуха, бо пані Жозеран розлючено заборонила їй торкатися до м'яса, доки вона не вимиється з милом. Трюбло висунув голову і упізнав її.

- Зачиніть двері! – дуже стурбовано прошепотів він. – Цить! Замокніть!

Він напружив вухо і прислухався, як важкі кроки Адель віддаляються коридором.

- То ви і з нею спите?! – запитав Октав, здивований блідістю приятеля і здогадуючись, що він боїться сцени.

Але цього разу Трюбло виявився боягузом.

- Ось це – ні! Не з цією нетіпахою!.. За кого ви мене маєте, мій дорогенький?

Він сів на краю ліжка і чекав, коли зможе закінчити вдягатися, і водночас попросив Октава не ворушитися. Вони обидвоє залишалися нерухомо, доки бруднуля Адель відшкрябувала собі вуха, на що пішло не менш як десять хвилин. Вони чули, як у місці з водою здійнялася буря.

- Між цією кімнатою і її кімнатою є ще одна, - тихесенько пояснював Трюбло. – Її винаймає робітник – тесля, котрий отрує коридор своїм цибуляним супом. Сьогодні вранці мене аж занудило... Знаєте, зараз в усіх будинках перебійки у кімнатах прислуги такі тонесенькі, як аркуш паперу. Я не розумію власників. Це дуже аморально, навіть не можна повернутись у ліжку... Я вважаю, що це дуже незручно.

Коли Адель спустилася, він знову розправив плечі і завершив свій туалет, скориставшись помадою для волосся та гребенем Жюлі. Октав заговорив про горище, і приятель захотів неодмінно провести його туди, бо ж знав найменші закутки цього поверху. Проходячи повз двері, він приязно називав кухарок: на цьому краю коридора, після Адель, живе покоївка Кампардонів Ліза – шльондра, яка борюється деінде, за нею Віктуар, їхня кухарка – старезна сімдесятилітня корова, єдина, яку він поважав, потім Франсуаз, котра напередодні прийшла до Валері і чия скринька стоятиме, напевно, не довше доби за вбогеньким ліжком, через яке прогайсало стільки дівок, що потрібно щоразу розпитувати, перш ніж прийти зігрітись під ковдрою. Далі живе спокійне подружжя, яке має місце у людей з третього поверху, а за ними їхній кучер – здоровило, про якого він говорив із заздрістю вродливого самця, бо підозрював, що той ходить від кімнати до кімнати і нишком робить некепські гешефти. Зрештою, на іншому кінці коридора він назвав покоївку пані Дювейріє, Клеманс, до котрої її сусід, мажордом Іпполіт, приходив щовечора, мов до дружини, та крихітку Луїзу, сирітку, котру пані Жюзер узяла для проби, - п'ятнадцятирічне дівчисько, яке вночі має чути ще ті речі, якщо у неї неглибокий сон.

- Мій любий, не замикайте двері, зробіть це задля мене, - попрохав він Октава після того, як допоміг йому забрати книги з валізи. – Розумієте, якщо горище відчинене, то тут можна сховатися і чекати.

Октав погодився зрадити довіру пана Гурда і разом з Трюбло повернувся до кімнати Жюлі, бо той залишив там своє пальто. Потім він ніяк не міг відшукати рукавички: він перетрушував спідниці, перекидав ковдри, вибив таку куряву і вигнав такий гіркий запах сумнівно чистої білизни, що його приятель, задихаючись, відчинив вікно. Воно виходило у вузькій внутрішній двір, як і вікна усіх кухонь будинку. Він звів голову, аби втекти від жирних запахів брудної мийки, що здіймалися з глибин цього вологого колодязя, але зачув голоси і квапливо відійшов від вікна.

- Невеликі ранкові теревені, - промовив Трюбло, стоячи рачки під ліжком і досі шукаючи рукавички. – Послухайте лишень.

Ліза, спершись на вікно Кампардонів, перекилася і розпитувала Жюлі, котра була на два поверхи нижче:

- Скажіть-но, тож цього разу готово?

- Тільки так! – відповіла Жюлі, зводячи голову. – Знаєте, вона зробила йому все, хіба що штані не зняла... Іпполіт повернувся із салону з такою обридлою, що йому замало шлунок не розладнався.

- Якби ж то ми зробили бодай четвертину від того! – продажувала Ліза.

Вона зникла на мить, аби випити бульйону, який їй принесла Віктуар. Вони чудово порозумілися і допомагали одна одній потішати свої гріхи: покоївка приховувала пияцтво кухарки, а кухарка допомагала покоївці у її мандрах, з яких вона поверталася достоту мертва, з переламаними крижами та синіми повіками.

- Ах, мої дівчатка! – промовила Віктуар, також визируючи з вікна, пліч-о-пліч з Лізою. – Ви такі молоденькі. Коли ви побачите те, що бачила я!.. У старого татуся Кампардона була дуже гарно вихована племінниця, яка полюбляла підглядати за чоловіками крізь шпарину.

- Пристойненько! – пробурмотіла Жюлі з обуреним виглядом порядної жінки. – На місці дівчинки з п'ятого, я б сама надавала ляпасів панові Огюсту, якби він зачепив мене у салоні!.. Ото ще вайло!

Після цієї промови з кухні пані Жюзер зачувся хрипкуватий сміх. Ліза була навпроти, тож обнишпорила сусідську кухню поглядом і помітила Луїзу, котра, вже розбещена у п'ятнадцять років, розважалася тим, що підслуховувала інших кухарок.

- Вона нюшкує за нами з ранку до ночі, ця мала, - промовила Ліза. – Ото ще дурниця – навісити нам на спину малечу! Незабаром не можна буде і побалакати.

Вона не закінчила, бо зачувши скрипотіння вікна, що відчинялося, усі кинулися врозтіч. Запанувала глибока тиша. Але жінки ризикнули повернутися до вікон. Га? Що? Що сталося? Вони думали, що їх застукала пані Валері чи пані Жозеран.

- Жодної небезпеки! – заспокоїла їх Ліза. – Вони зараз усі бабраються у мисках. Вони занадто зайняті своєю шкурою, аби ще й докучати нам... Це єдина хвилька за увесь день, коли можна продихнути.

- Тож у вас усе так само? – спитала Жюлі, чистячи морквину.

- Так само, - відповіла Віктуар. – Все скінчилося, вона закоркована.

Інші жінки реготнули, щасливі й потішені цим словом, яке грубо роздягало одну з тих дам.

- А ваш довготелесий бовдур-архітектор, що він тоді робить?

- Як то, що?! Відкорковує кухню!

Вони зареготали голосніше, але тут побачили на кухні пані Валері нову кухарку, Франсуаз – це вона, відчинивши вікно, спричинила переполох. Спершу обмінялися ввічливостями.

- А, це ви, мадмуазель!

- Господи! Так, мадмуазель. Я намагаюся облаштуватись, але ця кухня така бридка!

І посипалися огидні подробиці.

- Ви будете неабиякою затятою, якщо там залишитесь. Останній кухарці дитина обдряпала усі руки, а мадам так вимучувала її роботою, що ми звідси чули, як вона плаче.
- А, якщо так, то і я тут не затримаюся, - відповіла Франсуаз. – Все ж дякую вам, мадмуазель.
- А де вона, ваша добродійка? – зацікавлено спитала Віктуар.
- Вона тільки-но пішла обідати до якоїсь дами.

Ліза та Жюлі аж шиї повивертали, бо хотіли обмінятися поглядами. Вони її знають, ту даму. Ловенький буде обід – головою донизу, ногами догори! Чи ж можна бути такою брехухою?! Вони не жаліли чоловіка, бо він заслуговує ще й не на таке. Ось тільки це ганьбить увесь рід людський, якщо жінка не поводитья ліпше.

- Ось і нетіпаха! – зупинила її Ліза, побачивши над собою кухарку Жозеранів.

І у цій дірі, темній та смердючій, як вигрібна яма, посипалися на повну пельку непристойні слова. Усі, звівши догори обличчя, мерзенно лаяли Адель, яка була їхнім цапом-відбувайлом, брудною і незграбною твариною, котру довбав увесь будинок.

- Погляньте-но, вона помилася, це одразу видно!
- Спробуй ще раз викинути риб'ячі тельбухи у двір, і я прийду і вмию тебе ними!
- Іди, з'їж свяченого хлібця, священникова доця!.. Знаєте, у неї в зубах його стільки, що вона може його їсти цілісінький тиждень.

Ошелешена Адель дивилася на них згори, наполовину звисившись з вікна, і і врешті-решт відповіла:

- Дайте мені чистий спокій, гаразд? Або я вас обіллю.

Але крики й сміх подвоїлися.

- Ти вчора ввечері одружила свою хазяйку? Га? Може, це ти навчила її ловити чоловіків?

- О! Ви безсердечні! Вона сидить у халупі, де нема чого їсти! Справді, саме тому я люта на неї!.. Ти, дурепо, відправ їх куди подалі!

На очі Адель набігли сльози.

- Ви знаєте тільки гидоту, - пробелькотіла вона. – Це не моя вина, якщо мені нема чого їсти.

Голоси посилилися, зачулися ущипливі слова між Лізою і новою кухаркою, Франсуаз, котра стала на бік Адель, як та, забувши образи і поступившись інстинкту зграї, вигукнула:

- Обережно! Тут мадам!

Запала мертва тиша. Усі раптово пірнули до кухонь, і з чорної кишки вузького двору здіймався лишень сморід брудної мийки, достоту випаровування нечистот, прихованих родинами, але розворушених озлобленою прислугою. Це була помийниця будинку, куди скидалась уся ганьба, доки панове ще волочили пантофлі, а парадні сходи урочисто дрімали в німій задусі калорифера. Октав згадав вибух гамору, який вдарив йому в обличчя у Кампардонів того дня, коли він тільки-но приїхав.

- Які вони милі, - попросту сказав він.

Він також перехилився і розглядав стіни, буцімто був діткнений тим, що не зміг одразу ж побачити усе крізь них, поза штучним мармуром та блискучою позолотою на пап'є-маше.

- Куди вона до дідька їх запхала? – повторював Трюбло, котрий понишпорив навіть у нічному столику, аби знайти свої білі рукавички.

Нарешті він знайшов їх, розплющені й теплі, на самому споді ліжка. Він востаннє поглянув у дзеркало, сховав ключа від кімнати в кінці коридора, в умовленому місці – під старим буфетом, залишеним котримсь із мешканців, і спустився першим у супроводі Октава. На парадних сходах, проминувши двері Жозеранів, він віднайшов гордовиту поставу і заціпнувся на усі гудзики, аби приховати фрак та краватку.

- До побачення, мій любий, - промовив він навмисне голосно. – Я непокоївся, і тому зайшов дізнатись новини про цих дам... Вони чудово виспалися... До побачення.

Усміхнений Октав дивився, як він йде до виходу. Наближався обідній час, тож він вирішив, що поверне ключ від горища згодом. За обідом у Кампардонів він найдужче цікавився Лізою, яка прислужувала за столом. Вона виглядала чистенькою, з приємним личком, але він досі чув її голос,

хрипкий від лайливих слів. Чуття жінки не зрадило його щодо цієї дівчини з пласкими грудьми. Зрештою, пані Кампардон досі була зачарована нею, дивувалася, що вона нічого не краде, і це було щирою правдою, бо її гріх полягав у іншому. До того ж, вона виглядала дуже доброю до Анжель, і матір цілковито покладалася на неї.

Якраз сьогодні Анжель зникла під час десерту, і було чути, як вона сміється на кухні. Октав наважився висловити міркування:

- Можливо, Ви помиляєтесь, що дозволяєте їй так вільно спілкуватися з прислугою.
- О, в тому немає великого лиха, - відповіла пані Кампардон з розімілим виглядом. – Віктуар бачила, як народився мій чоловік, а я певна щодо Лізи... Та й що ви хочете? Від цієї дитини мені тріскотить у голові. Я б збожеволіла, якби вона увесь час вистрибувала довкола мене.

Архітектор поважно жував кінчик сигари.

- Це я, - промовив він, - змушую Анжель проводити на кухні щодня дві години, після полудня. Я хочу, щоб вона стала господинею дому. Так вона й навчиться... Мій любий, вона ніколи не виходить, вона увесь час під нашим крилом. Ось побачите, який скарб ми зробимо з неї.

Октав не наполягав. Іноді Кампардон здавався йому дуже дурним. Архітектор наполегливо переконував його піти до церкви Святого Роха, послухати знаменитого проповідника, але хлопець відмовився і уперто відповідав, що не хоче виходити. Попередивши пані Кампардон, що не прийде на вечерю, він прямував уже до своєї кімнати, але відчув у кишені ключ від горища, тож вирішив негайно повернути його.

Але на сходах його зацікавило неочікуване видовище. Двері кімнати, яку винаймав вельмишановний пан, ім'я котрого не вимовляли, були відчинені. То була ціла подія, бо цей покій завжди лишалися зачинений, буцімто перегороджений гробовим мовчанням. Октав здивувався ще дужче: він шукав поглядом письмовий стіл того пана, але натомість побачив половину великого ліжка. Аж тут із кімнати вийшла худорлява жінка, вдягнена у чорне, з обличчям, схованим під густою вуаллю. Двері позад неї безшумно зачинилися.

Глибоко заінтригований Октав спустився слідом за цією дамою, аби дізнатися, чи вона вродлива. Але вона тікала легким стривоженим кроком, заледве торкаючись килима черевичками і не лишаючи в будинку жодного сліду, окрім примарного аромату вербени. Коли хлопець дійшов до

вестибюля, вона вже зникла, і він побачив тільки пана Гурда, котрий стояв у підворітті і низько вклонився їй, знявши ярмулку.

Молодий чоловік повернув консьєржеві ключа і спробував його розбалакати.

- Вона має дуже пристойний вигляд, - промовив він. – Хто це?

- Це дама, - відповів пан Гурд.

Він не бажав більш нічого додавати, але щодо пана з четвертого виявився велемовнішим. О! Це чоловік з найвищого товариства, він винайняв ту кімнату і приходить попрацювати у ній одну ніч на тиждень.

- А! То він працює! – увірвав його Октав. – І над чим працює?

- Він милостиво вирішив доручити мені догляд за кімнатою, - продовжував пан Гурд, буцімто нічого не почув. – І, бачите, він платить мені на вагу золота... Знаєте, пане, коли прибираєш помешкання, то швидко зрозумієш, що маєш справу з кимось порядним. Ось цей – це сама чеснота: це видно з його білизни.

Він мусив відступити, навіть Октав на мить зайшов до двірницької, аби пропустити екіпаж мешканців з третього, які їхали погуляти до Булонського лісу. Кучер натягнув віжки, стримувані коні вдарили копитами. Велике закрите ландо прокотилося під склепінням, і за шибками було видно двох гарненьких діточок, за усміхненими голівками яких заховалися розмиті профілі батька й матері. Пан Гурд випростався, ввічливий, але холодний.

- Ось ці не роблять багато шуму в будинку, - зауважив Октав.

- Ніхто не робить шуму, - сухо відповів консьєрж. – Кожен живе, як хоче, от і все. Є люди, які вміють жити, і є люди, які не вміють жити.

Люди з третього зазнавали суворого осуду, бо ні до кого не вчащали. Хоч вони й виглядали багатими, але чоловік працював з книжками, і пан Гурд недовірливо й зневажливо кривився. Тим паче, ніхто не знав, що там виробляє те подружжя з таким виглядом, буцімто нікого не потребує і завжди є цілком щасливим. Йому це здавалося неприродним.

Коли Октав відчиняв двері вестибюля, саме повернулася Валері. Він чемно поступився, аби пропустити її поперед себе.

- Пані, Ви почуваетесь добре?

- Звичайно, пане, дякую.

Вона була засапана, і доки йшла вгору, він дивився на її заляпані багном черевики і міркував про той обід, головою донизу, ногами догори, про який говорили кухарки. Безсумнівно, вона поверталася пішки, бо не знайшла фіакра. З її вологих спідниць ширився гарячий тьмянний запах. Від утоми та млявої розмореності усієї плоті вона мусила час від часу, попри зусилля, спиратися рукою на перила.

- Пані, який неприємний день, чи не так?

- Жахливий, пане... До того ж, така важка погода.

Вона дійшла до другого поверху, і вони попрощалися. Але він вловив поглядом виснажене обличчя, опухлі від недосипання повіки, розплетене волосся під квапливо вдягненим капелюшком. Йдучи вгору сходами, він міркував, спантеличений і розлючений: чому ж не з ним? Він бо ані дурніший, ані бридкіший за інших.

На четвертому поверсі, біля дверей пані Жюзер, він прокинувся, згадавши вчорашню обіцянку. Його запалила цікавість до цієї потайної жіночки з барвінковими очима. Він подзвонив, і йому відкрила сама пані Жюзер.

- А! Дорогий пане, який Ви люб'язний!.. Прошу, заходьте.

Усе помешкання було м'яким і трохи пахло затхлістю: повсюди килими та портъери, меблі м'які, мов перина, тепле й мертво повітря, неначе у скриньці, обтягненій старим атласом у лілеях. У салоні, який через подвійні завіси здавався замкненим, ніби ризниця, Октав мусив сісти на широку і дуже низьку канапу.

- Ось мереживо, - промовила пані Жюзер, з'явившись із сандаловою скринькою, повною ганчір'я. – Я хочу подарувати його декому, і тому мені цікаво дізнатися його вартість.

Це був шматок дуже гарних старовинних англійських мережив. Октав роздивився його як знавець і зрештою оцінив у триста франків. І, не чекаючи більше, бо ж їхні руки мацали мереживо, він схилився і поцілував її пальці – тонесенькі дитячі пальчики.

- О! Пане Октаве! Ви ж не думаєте, що у моєму віці! – не сердячись, гарно прожебоніла пані Жюзер.

Їй було тридцять два роки, і вона казала, що дуже стара. Вона зробила звичний натяк на своє лихо. Господи! Так, після десяти днів шлюбу безсердечний пішов одного ранку і ніколи не повернувся, ніхто так і не дізнався чому.

- Ви ж розумієте, - продовжувала вона, зводячи очі до стелі, - після подібного удару для жінки усе закінчено.

Октав тримав маленьку теплу ручку, котра танула в його долоні, і далі цілував її пальці легкими доторками. Вона звернула очі на нього, обвела його туманним ніжним поглядом, а тоді по-материнськи сказала єдине слово:

- Дитина!

Він вирішив, що це заохочення, і спробував обійняти її стан, потягнути її на канапу. Але вона викрутилася без супротиву, вислизла з його рук, сміючись, немовби вважала, що він усього лиш бавиться.

- Ні, облиште мене, не чіпайте мене, якщо хочете, щоб ми залишилися добрими друзями.

- Тож ні? – тихо спитався він.

- Що, ні? Що Ви хочете сказати?.. О, моя рука – скільки Вам буде завгодно!

Він знову взяв її долоню, але цього разу відкрив її і цілував всередині. Напівзаплющивши очі, перетворюючи цю гру на жарт, вона розчепірювала пальці, ніби кицька, котра випускає кігтики, аби її почухали під лапкою. Вона не дозволяла йому заходити вище за зап'ястя. Першого дня там проходила священна межа, за якою починалося зло.

- Зараз прийдуть пан священник, - раптово зайшовши, повідомила Луїза, котра повернулася із закупів.

У сирітки була жовта шкіра і непримітне обличчя дівчаток, яких немовлятами підкидають під двері. Вона вибухнула дурнуватим сміхом, коли побачила, як пан їсть з руки пані, але, за її поглядом, втекла.

- О, я так боюся, що з неї не буде нічого доброго, - продовжувала пані Жюзер. – Зрештою, необхідно спробувати настановити на путь істинний ці нещасні душі... Послухайте, пане Муре, зайдіть сюди.

Вона відвела його до їдальні, аби залишити салон для священника, якого впустила Луїза, і вже там запросила його зайти колись погомоніти. Він складе їй товариство, бо їй завжди так самотньо, так сумно! На щастя, релігія дарує їй втіху.

Ввечері, близько п'ятої, Октав влаштувався у Пішонів і смакував справжній відпочинок, доки не розпочалася вечеря. Цей будинок дещо лякав його. Спершу захоплений повагою провінціала до багатой урочистості сходів, він перескочив на перебільшену зневагу до того, що

достоту бачив поза високими дверима з червоного дерева. Він розгубився: ці буржуазні дами, чия цнотливість спочатку дихала на нього кригою, тепер, здавалось йому, мали віддаватися за першим покликом, а якщо котрась опиралася, то він був сповнений подиву та образи.

Марі почервоніла від радості, коли побачила, як він кладе на буфет пакунок з книжками, які зранку приніс для неї з горища. Вона повторювала:

- Який ви милий, пане Октаве! О! Дякую! Дякую!.. І як добре, що ви прийшли загодя! Хочете склянку солодкої води з коньяком? Це посилює апетит.

Він погодився, щоб зробити їй приємно. Усе здавалося йому приємним, навіть Пішон та Війоми, котрі балакали довкола столу, повільно пережовуючи ту ж розмову, що й кожної неділі. Марі час від часу вибігала на кухню, де стежила за печенею – баранячою ногою. Він наважився жартома піти за нею, обійняв її коло плити і поцілував їй потилицю. Вона, не скрикнувши і не здригнувшись, обернулася і поцілувала його в губи своїми завжди холодними вустами. Молодому чоловіку ця свіжість здалася вишуканою.

- Ну що? Як там ваш новий міністр? – повернувшись, запитав він у Пішона.

Але службовець аж підстрибнув. Як то? Буде новий міністр народної освіти? Він про те нічого не знав, бо у відділах і департаментах цим ніколи не переймаються.

- Така кепська погода! – продовжив він без переходу. – Неможливо зберегти чисті штани!

Пані Війом заговорила про дівчину з кварталу Батіньоль, яка скінчила зле.

- Ви мені не повірите, пане, - сказала вона. – Вона була чудово вихована, але так нудилася у своїх батьків, що двічі хотіла кинутися на бруківку... Це немислимо!

- Треба заградувати вікна, - простісінько сказав пан Війом.

Вечеря була чарівною. Ця розмова тривала нескінченно довкола скромних тарілок, освітлених невеличкою лампою. Пішон та пан Війом напалися на працівників міністерства і вже не полишали керівників та їхніх заступників: тесть зтявся на директорів свого часу, але згадав, що вони вже повмирали, а зять, посеред сум'яття нерозбірливих імен, продовжував говорити про нових. Все ж обидва чоловіки, як і пані Війом, зійшлись на

одному: товстий Шавінья, у якого така негарна жінка, наробив забагато дітей. З його статками це божевілля. Щасливий та безтурботний Октав усміхався: вже давно він не мав такого приємного вечора. Він навіть почав переконано ганьбити Шавінья. Марі заспокоювала його своїм світлим поглядом невинної дівчини. Вона не відчувала жодного хвилювання від того, що бачить його поруч зі своїм чоловіком, і прислужувала їм обом відповідно до їхнього смаку з трохи змореним виглядом пасивної покори.

О десятій Війоми пунктуально звелися з-за столу. Пішон вдягнув капелюха. Щонеділі він проводив їх до омнібуса. Це була шаноблива звичка, набута наступного дня після весілля, і Війоми були б глибоко збентежені, якби він вирішив, що може звільнити себе від цієї прогулянки. Вони втрюх виходили на вулицю Рішельє і йшли нею дрібними кроками, обстежуючи поглядом омнібуси у напрямку до Батіньоль, які завжди проїздили забитими. Тому частенько Пішон простував так до самого Монмартра, бо не дозволив би собі полишити тестя і тещу, перш ніж посадити їх до екіпажу. Вони йшли дуже повільно, і на те, щоб дійти та повернутися, потрібно було майже дві години.

На сходах вони обмінялися дружніми потисками рук. Октав повернувся до кімнати разом з Марі і спокійно сказав:

- Йде дощ, і Жюль не повернеться раніше полуночі.

Ліліт вклали спати раненько, тож він одразу посадив Марі собі на коліна і допив з нею, з однієї чашки, залишки кави, ніби чоловік, який радіє, що гості нарешті пішли, тепер вони самі вдома і, збуджений невеличким сімейним святом, може за зачиненими дверима цілувати дружину, скільки забажає. Задушне тепло присипляло тісну кімнату, де від вершкового десерту плавав аромат ванілі. Октав залишав легенькі поцілунки на підборідді Марі, аж тут у двері постукали. Марі навіть не підскочила з переляку. Це прийшов син Жозеранів, у котрого був психічний розлад. Коли йому вдавалося втекти із сусідньої квартири, він, приваблений добротою молодої жінки, заходив побалакати з нею. Вони чудово порозумілися і могли протягом десяти хвилин залишатися мовчки, зрідка обмінюючись фразами без продовження.

Дуже роздратований Октав мовчав.

- У них там люди, - пробелькотів Сатурнін. – Мені наплювати, що вони не садять мене за стіл!.. Тож я зламав замок і ушився. Ото вони перепудяться.

- За вас хвилюватимуться, вам слід повернутись, - бачачи нетерплячість Октава, сказала Марі.

Але божевільний вдоволено засміявся, а тоді сплутаними словами розповів про те, що діється у них. Здавалося, він приходив щоразу перш за все для того, аби полегшити свою пам'ять.

- Тато знову працював усю ніч... Мама дала ляпаса Берті... Скажіть, коли одружують, це боляче?

Марі не відповіла, а він, пожвавившись, продовжував:

- А я не хочу їхати на село... Якщо вони тільки її торкнуться, я їх передую. Вночі це легко, коли вони спатимуть... У неї всередині долоні м'якеньке, як папір для листів. Але, знаєте, інша – то капосна дівка...

Він починав спочатку, плутався, не міг висловити те, задля чого прийшов сюди. Марі, кінець кінцем, змусила його повернутися до батьків, а він навіть не помітив присутності Октава.

Тож хлопець, боячись, що їх знову потривожать, хотів відвести молоду жінку до своєї кімнати. Проте вона відмовилася, до її щік враз приплинула кров. Він не розумів такої цнотливості, повторював, що вони обов'язково почують кроки Жюля на сходах і вона встигне прослизнути до себе. Він затявся, і вона остаточно розсердилася з обуренням згвалтованої жінки.

- Ні! Не у вашій кімнаті! Ніколи! Це занадто погано... Залишайтесь у мене.

Вона втекла до свого помешкання і сховалася там. Октав, здивований таким несподіваним опором, ще стояв на сходах, як з двору зачувся затятий галас суперечки. Справді, все перемішалось, тож ліпше піти спати. Подібний гамір був настільки незвичним о цій годині, що він зрештою відчинив вікно, аби послухати. Знизу пан Гурд волав:

- Кажу вам, що ви не пройдете!.. Я попередив власника. Він сам спуститься і витурить вас за двері.

- Як то?! За двері?! – відповів грубий голос. – Хіба я не плачу комірне?.. Ходи, Амелі, і якщо той панок торкнеться тебе, то ми порегочемо!

Це був робітник, який мешкав на піддашші, а тепер повертався із жінкою, яку вигнали зранку. Октав визирнув у вікно, але у чорній дірі двору побачив лишень великі леткі тіні, які перетинали промінчик, що падав від газового ріжка у вестибюлі.

- Пане Вабр! Пане Вабр! – квапливо кликав консьєрж, якого відпихав тесля. – Швидше! Швидше! Вона зайде!

Незважаючи на хворі ноги, пані Гурд пішла за власником, який саме працював над своїм неоковирним завданням. Він спустився. Октав почув, як він розлючено повторює:

- Це скандал! Це жах!.. Я такого у себе ніколи не дозволю!

І звернувся до робітника, який спершу знітився від його присутності:

- Відішліть цю жінку, негайно, негайно... Чуєте?! Ми не хочемо жінок у нашому домі.

- Але ж це моя жінка! – відповів спантеличений робітник. – Вона має місце і приходиться раз на місяць, коли господарі їй дозволяють... Ото ще історія! Ви не можете заборонити мені спати з моєю жінкою! Га?!

Консьєрж і власник враз втратили голову.

- Я вас виселю, - пробелькотів пан Вабр. – А поки що я забороняю вам ставитись до мого будинку як до непристойного місця... Гурд, викиньте це створіння на тротуар... Так, пане, я не люблю поганих жартів. Так кажуть, коли одружені... Замокніть, не виявляйте до мене ще більшої неповаги!

Добродушний тесля, безсумнівно, хильнув вина, бо врешті-решт засміявся:

- Ні, це справді дивно... Гарзд, Амелі, якщо пан не хоче, повертайся до господарів. Ми зробимо хлопчика іншим разом... Скажіть-но, я радо виселюся звідси! І ноги моєї не буде у цій халупі! Тут робляться пристойні речі, тут ще те гнойовисько. Воно не хоче жінок у себе, а на кожному поверсі терпить розряджених курв, які за дверима живуть, як сучки!.. Купа мурляк! Купа буржуїв!

Амелі пішла геть, аби не завдавати ще більшого клопоту своєму чоловіку. А він, знаний дотепник, продовжував беззлісно кпити. Пан Гурд увесь цей час прикривав відступ пана Вабра і почав вголос міркувати. Яка ж бридота цей простолюд! Достатньо одного робітника, аби загидити будинок.

Октав зачинив вікно. І коли він вже повертався до Марі, якийсь тип, котрий нишком мчав коридором, зачепив його.

- Як?! Це знову ви?! – вигукнув він, упізнавши Трюбло.

Той хвилинку постояв, переводячи подих, а тоді захотів пояснити свою присутність:

- Так, це я... Я вечеряв у Жозеранів і пішов нагору...

Октав обурився:

- Як?! З тією нетіпахою Адель!.. Ви ж присягали, що ні.

Але Трюбло віднайшов гордовиту поставу і задоволено мовив:

- Запевняю, дорогенький, вона шикарна... У неї така шкіра, ви навіть не здогадуєтесь!

А тоді він накинувся на робітника, який через брудні історії з жінками замало не перестрів його на чорних сходах. Тож він мусить іти парадними сходами. І, тікаючи, додав:

- Запам'ятайте, наступного четверга я веду вас до коханки Дювейріє... Ми повечеряємо разом.

І будинок поринув у зосереджену релігійну тишу, яка буцімто виходила зі цнотливих альковів. Октав знайшов Марі у спальні, біля подружнього ліжка, на якому вона поправляла подушки. На піддашші стілець був зайнятий мискою та парою старих капців, тож Трюбло, у фракку та білій краватці, сидів на вузькому ліжку Адель і чекав на неї. Упізнавши кроки Жюлі, яка йшла спати, він затамував подих, бо завжди боявся жіночих сварок. Нарешті з'явилася Адель. Вона була роздратована і вчепилася у нього.

- Послухай-но, ти! Ти міг би не чіплятися до мене, коли я прислужую за столом!
- Як то, чіплятися до тебе?
- Звісно, ти на мене навіть не дивишся, ти ніколи не скажеш «будь ласка», коли просиш хліба... А цього вечора, коли я розносила телятину, ти немовби відвертався від мене... З мене того досить, чуєш?! Увесь дім сипле на мене лайкою. Зрештою, це занадто, якщо й ти будеш, як решта!

Вона розлючено роздягалася, а тоді впала на старе ліжко, що скрипнуло, і відвернулася спиною. Він мав принижуватись.

А тим часом в сусідній кімнаті робітник, який ще залишався напідпитку, говорив сам до себе, але так голосно, що його чув увесь коридор:

- Га? Це все ж дивно, що вам забороняють спати з вашою жінкою!.. Жодних жінок у домі! Прицюцькуваті! Підіть-но, засуньте зараз носа під ковдри, той не таке побачите!

VII

Вже протягом двох тижнів, аби змусити дядечка Башеляра дати посаг за Бертою, Жозерани майже щовечора запрошували його до себе, незважаючи на його неохайність.

Коли йому повідомили про одруження, то він лишень злегка поплескав племінницю по щоці і сказав:

- Як? Ти одружуєшся? Ах, моя дівчинко! Як це мило!

Він залишався глухим до усіх натяків, перебільшував свій стан розбещеного гульця і нападався на наливки, якщо в його присутності мова заходила про гроші.

Пані Жозеран спало на думку запросити його одного вечора водночас з Огюстом, майбутнім зятем. Можливо, вигляд молодого чоловіка змусить його вирішитись. Такий засіб був героїчним, адже родина не любила показувати дядечка, побоюючись, що це тільки нашкодить ставленню інших до них. Він, до речі, поведився досить добре, лишень на його жилеті була велика пляма від сиропу, безсумнівно, підчеплена у кафе. Коли Огюст пішов, сестра запитала у Башеляра, якої думки він думки про нього.

- Чарівний, чарівний, - відповів він, ні до чого себе не зобов'язуючи.

З цим потрібно було завершити. Справа ставала нагальною. Тож пані Жозеран вирішила відверто пояснити становище.

- Оскільки ми зараз у родині, то скористаймося з цього, - заговорила вона. – Залиште нас, мої любі, ми маємо поговорити з дядечком... Ти, Берто, поглядай на Сатурніна, щоб він знову не зламав замки.

Сатурнін, відколи потайки від нього влаштовували весілля його сестри, з неспокійним поглядом тинявся кімнатами і щось винюхував. У нього була диявольська уява, котра жахала родину.

- Я дізналась усе, що могла, - сказала мати, зачинившись із батьком та дядечком. – Ось яка справа з Вабрами.

І вона довго наводила цифри. Старий Вабр привіз із Версаля півмільйона. Якщо будинок коштував йому триста тисяч франків, то у нього лишається двісті тисяч, на які протягом дванадцяти років набігають відсотки. Окрім того, щороку він отримує двадцять дві тисячі комірною. І оскільки він живе у Дювейріє, майже нічого не витрачаючи, тож повинен мати загалом п'ятсот або шістсот тисяч франків та будинок. Тож з цього боку дуже гарні сподівання.

- За ним немає гріхів? – спитав дядечко Башеляр. – Я думав, що він грає на Біржі.

Але пані Жозеран обурено вигукнула. Такий спокійний старенький, занурений у таку тяжку працю! Принаймні цей виявився здатним відкласти грошенят. Вона гірко усміхалася, дивлячись на свого чоловіка, і той похнюпився.

Щодо трьох дітей пана Вабра, Огюста, Клотильди та Теофіла, то кожен з них успадкував сто тисяч по смерті їхньої матері. Теофіл, після руйнівних спроб, живе так-сяк з решток своєї спадщини. Клотильда не має іншої пристрасті, окрім піаніно, і мала вкласти кудись свою частку. Зрештою, Огюст тільки-но придбав магазин на першому поверсі і ризикнув зайнятися торгівлею шовком на ті сто тисяч, які тривалий час тримав неторканими.

- Звісно, старий нічого не давав дітям, коли одружував їх, - сказав дядечко.

Господи! Він не любить віддавати, це, на жаль, певна річ. Одружуючи Клотильду, він зобов'язався сплатити вісімдесят тисяч посагу, але Дювейріє досі бачив лишень десять тисяч, проте не вимагає решти, навіть годує свого тестя, тішачи його скупість, безсумнівно, аби одного дня прибрати до рук усі його статки. Так само, пообіцявши Теофілу п'ятдесят тисяч франків, коли одружував його з Валері, він спочатку задовольнився тим, що сплачував відсотки, а потім не виймав із каси жодного су, навіть вимагає комірне, яке подружжя платить йому, адже боїться, що їх викреслять із заповіту. Тож не слід аж так розраховувати на п'ятдесят тисяч франків, які Огюст теж має отримати на момент підписання шлюбного контракту. Вже буде непогано, якщо батько на кілька років подарує йому комірне за магазин.

- Мати Божа! – вигукнув Башеляр. – Для батьків це завжди тяжко... Посаг ніколи не сплачують.

- Повернімось до Огюста, - продовжувала пані Жозеран. – Я перелічила вам, чого ми від нього очікуємо, і єдина небезпека – з боку Дювейріє, за якими Берта пильно стежитиме, якщо увійде до їхньої родини... Огюст купив свій магазин за шістдесят тисяч франків і тепер взявся за комерцію, маючи сорок тисяч франків. Ось тільки йому цієї суми не вистачає, а з іншого боку, він самотній, йому потрібна жінка, тому він хоче одружитися... Берта вродлива, він вже бачить її за прилавком, а щодо посагу, то п'ятдесят тисяч франків – це поважна сума, через яку він і вирішився.

Дядечко Башеляр навіть бровою не повів. Врешті-решт, він розчулено сказав, що мріяв про ліпше, і напався на майбутнього зятя: звісно, чарівний хлопець, але застарий, аж занадто старий – йому ж бо минуло тридцять три роки. Окрім того, завжди хворий, лице перекошене від мігрені – що не кажіть, сумний вигляд, недостатньо жвавий для комерції.

- Ти маєш іншого? – спитала пані Жозеран, якій уривався терпець. – Я увесь Париж перекопала, перш ніж знайшла його.

Вона, до речі, сама не має жодних ілюзій, тож почала роздягати Огюста:

- О! Він далеко не орел, я навіть думаю, що він неабиякий дурень... До того ж, у мене не викликають довіри чоловіки, які ніколи не мали молодості і не наважувалися в житті на важливий крок, не поміркуювши попередньо кілька років. А цей після того, як вийшов з колежа, де не завершив навчання через головні болі, протягом п'ятнадцяти років залишався дрібним працівником у якогось негоціанта, перш ніж наслідився торкнутись ста тисяч франків, а відсотки, схоже, його батечко клав собі до кишені... Ні-ні, з нього не буде великого навару.

Пан Жозеран доти мовчав, але тут ризикнув:

- Тоді, моя люба, навіщо так хапатися за цей шлюб? Якщо у молодого чоловіка немає здоров'я...

- О! Жодного здоров'я! – увірвав його Башеляр. – Але й це не головна перешкода... Згодом Берта без жодного клопоту зможе одружитися вдруге.

- Зрештою, якщо він неспроможний, - продовжував батько, - то зробить нашу дочку нещасною...

- Нещасною! – заволала пані Жозеран. – Скажіть навпростець, що я кидаю свою дитину під ноги першому стрічному!.. Ми у родині, тож сперечаймось: він такий-сякий, немолодий, негарний, нерозумний. Ми балакаємо, чи не так? Це природно... Але він все ж дуже підходящий, ми нізащо не знайдемо ліпшого. Хочете, я скажу вам дещо? Для Берти це неочікувана партія. Слово честі! Я вже маю під саму зав'язку того сватання!

Вона звелася. Пан Жозеран, якому стулили рота, відсунув свого стільця.

- Я боюся одного, - продовжувала вона, рішучо ставши перед своїм братом,
- я боюся, що він перехоче, якщо йому не відрахують посаг у день підписання контракту... І це зрозуміло: тому хлопцеві потрібні гроші...

Але тієї ж миті вона відчула позад себе гарячий подих і була змушена озирнутись. Це був Сатурнін: він засунув голову крізь прочинені двері і слухав з вовчими очима. Почалася справжня парінка, бо він вкрав на кухні рожен, аби, як сам сказав, засмажити гусей. Дядечко Башеляр, вкрай стурбований поворотом розмови, скористався з переполоху.

- Не турбуйтеся, - кричав він з передпокою. – Я піду собі, у мене зустріч опівночі з одним клієнтом, який навмисне приїхав з Бразилії.

Коли Сатурніна вдалося вкласти до ліжка, пані Жозеран у відчаї проголосила, що далі неможливо тримати його тут. Він врешті-решт накоїть лиха, якщо його не запроторити до божевільні. Це не життя, якщо його треба увесь час ховати. Його сестри ніколи не одружаться, доки він буде тут, лякатиме усіх і викликатиме відразу.

- Зачекаймо ще трохи, - прожебонів пан Жозеран, бо його серце обливалося кров'ю на думку про цю розлуку.

- Ні й ні! – проголосила мати. – Зрештою, я не хочу, аби він наштирхнув мене на рожен!.. Я вже злапала свого брата, я приперла б його до стіни... Байдуже! Завтра ми підемо з Бертою до нього і напосядемося як слід, і тоді побачимо, чи вистачить у нього духу відмовитися від своїх обіцянок... До речі, Берта має зробити візит своєму хрещеному. Того вимагає пристойність.

Наступного дня вони втрюх – мати, батько і дочка – офіційно попрямували до дядечкових складів, які займали підвал та перший поверх просторого будинку на вулиці Анген. Ворота були перегороджені

великими возами. У заскленому дворі кільканадцять пакувальників зацвяховували ящики. Крізь прочинені двері виднілися паки з товаром: сухі овочі та відрізи шовку, папір та смалець – безмежне нагромадження тисяч замовлень від різноманітних клієнтів та придбання на власний ризик під час падіння цін. Башеляр був тут. Його великий ніс був червоним, в очах досі палало вчорашнє сп'яніння, але розум його залишився ясний – варто було йому сісти за рахункові книги, як він негайно віднаходив своє чуття і свою удачу.

- А! Це ви! – знудьговано промовив він.

Він прийняв їх у невеличкій комірчині, звідкіля крізь шибку стежив за працівниками.

- Я привела тобі Берту, - пояснила пані Жозеран. – Вона знає, чим зобов'язана тобі.

Дівчина поцілувала дядечка і за промовистим поглядом матері повернулася у двір, де почала розглядати товари, а матір рішуче взялася до головного питання:

- Послухай, Нарцисе, наше становище таке... Розраховуючи на твоє добре серце і твої обіцянки, я зобов'язалася дати посаг у п'ятдесят тисяч франків. Якщо я його не дам, то шлюб не буде укладено... У такому випадку це буде ганьба. Ти не можеш полишити нас напризволяще у цій скруті.

Але очі Башеляра затьмарилися, і він, дуже п'яний, прохарамаркав:

- Га? Що? Ти пообіцяла... Не тре обіцяти, погано обіцяти...

І почав плакатись на злигодні. Скажімо, він за безцінь накупив кінської гриви, бо уявляв, що грива подорожчає, але дзуськи – грива дедалі дешевшає, він мусив продавати її зі збитком. Він квапився, відкривав реєстри, неодмінно хотів показати рахунки. Це справжнісінька руїна.

- Та ну ж бо! – врешті-решт нетерпляче мовив пан Жозеран. – Я знаю ваші справи, ви заробляєте більше золота, ніж важите. Так, ви качались би у золоті, якби не викидали його у багнюку... Я у вас нічого не прошу. Це Елеонора захотіла зробити такий демарш. Але дозвольте мені сказати вам, Башеляре, що ви витерли об нас ноги. Протягом п'ятнадцяти років, щосуботи, коли я приходжу подивитись на ваші гробсбухи, ви мені увесь час обіцялися...

Дядечко увірвав його, затято луплячи себе в груди:

- Я обіцяв?! Неможливо!.. Ні й ні, не лізьте до мене, і тоді побачите. Я не люблю, коли у мене просять, бо мене це дратує, я від того хворий... Одного дня ви побачите.

Навіть пані Жозеран не змогла з нього більш нічого витягти. Він потискав їм руки, втирав сльози, говорив про свою душу, про свою любов до родини і просив їх надалі його не тривожити, ще й заприсягся перед Богом, що вони про те не пожалкують. Він знає свій обов'язок і сповнить його до кінця. Згодом Берта дізнається, яким було серце її дядечка.

- А страхування посагу, - мовив він природним голосом, - п'ятдесят тисяч франків, які ви записали на Берту?

Пані Жозеран знизала плечима.

- Його поховано ще чотирнадцять років тому. Тобі повторювали вдвадцять, що від четвертої виплати ми не змогли дати дві тисячі франків.

- То байдуже, - пробурмотів він, підморгуючи. – Поговоріть про це страхування у родині, потягніть час, перш ніж сплатити посаг... Посаг ніколи не платять.

Обурена пані Жозеран звелася.

- Як! Це усе, що ти можеш нам сказати?!

Але дядечко заплутався, наполягав, що це такий звичай.

- Ніколи! Чуєте?! Можуть давати завдаток, сплачувати ренту. Погляньте навіть на пана Вабра... А хіба татусь Башеляр сплатив вам посаг Елеонори? Ні! Правда ж? До дідька! Усі стережуть свої гроші!

- Тож ви радите мені ницість?! – вигукнув пан Жозеран. – Я брехатиму, я вчиню підлог, коли покажу той страховий поліс...

Пані Жозеран зупинила його. Ідея, запропонована братом, змусила її замислитись. Вона дивувалася, що сама не додумалась до такого.

- Господи! Друже мій, як ти розгарячкувався... Нарцис не каже тобі скоїти підлог.

- Звісно, - пробурмотів дядечко. – Не потрібно показувати папери.

- Йдеться лишень про те, аби виграти час, - продовжувала вона. – Пообіцяй посаг, а ми неодмінно дамо його згодом.

І тут сумління чесного чоловіка повстало. Ні! Він відмовляється, він не ризикне вдруге стати на такий шлях. Його добродушністю завжди зловживають, аби помалу змусити його погодитися на речі, від яких він потім стає хворим, настільки вони ятрять йому серце. Оскільки він не має, з чого давати посаг, то й не може його пообіцяти.

Башеляр відійшов до вікна і почав тарабанити пальцями по склу і насвистувати, як сурма, буцімто хотів засвідчити цілковиту зневагу до подібних докорів сумління. Пані Жозеран слухала свого чоловіка, бліда від злості, що поволі накопичувалася, і враз вибухнула.

- І що ж, пане?! Якщо так, то цей шлюб відбудеться... Це останній шанс для нашої донечки. Радше я відрубую собі руку, аніж прогавлю таку

нагоду. Тим гірше для інших! Врешті-решт, якщо тебе підштовхують, то стаєш здатною на все.

- Тож, пані, ви скоїте вбивство, щоб одружити вашу дочку?

Вона гордо випросталася і розлючено поговорила:

- Так!

А тоді усміхнулася. Дядечко мусив погамувати бурю. Навіщо гризтися? Ліпше порозумітися. Розгублений і змучений пан Жозеран, досі тремтячи від сварки, кінець кінцем погодився поговорити про цю справу з Дювейріє, від якого, за словами пані Жозеран, залежало усе. Ось тільки, аби застукати радника в ту мить, коли він буде у доброму гуморі, дядечко запропонував швагрові влаштувати зустріч з ним у домі, де він не зможе відмовитися.

- Це буде проста здибанка, - заявив, ще боронячись, пан Жозеран. – Присягаюся, я ні до чого не буду зобов'язуватися.

- Безсумнівно, безсумнівно, - сказав Башеляр. – Елеонара не проситиме вас про те, що суперечитиме честі.

Повернулася Берта. Вона побачила коробки із зацукрованими фруктами і, після наполегливих пестошів, спробувала отримати одну з них у подарунок. Але дядечко знову захарамаркав: неможливо, усе пораховано, сьогодні ж увечері воно рушає до Петербурга. Він їх помалу виштовхав на вулицю, але його сестра не квапилася, бачачи жваву діяльність просторих складів, повних до самого даху всіма можливими товарами. Її мучило це багатство, зароблене чоловіком без принципів, а неспроможна порядність її чоловіка пекла їй гіркотою.

- Гаразд, завтра ввечері, о дев'ятій, у кафе «Мюлюз», - сказав Башеляр уже на вулиці, потискаючи руку панові Жозерану.

Якраз наступного дня Октав і Трюбло повечеряли разом і мали йти до Клариси, коханки Дювейріє. Вони зайшли до кафе «Мюлюз», аби не приходити зарано, хоча вона жила у біса на рогах – на вулиці Серізе. Була заледве восьма. Коли вони зайшли, то їхню увагу одразу ж привернув гучний шум сварки у бічній залі. Там вони побачили вже п'янезного здоровенного Башеляра з криваво-червоними щоками, який зчепився з бліденьким розлюченим панком.

- Ви знову наплювали у мою квартиру! – волав він громовим голосом. – Пане, я того не потреплю!

- Дайте мені чистий спокій! Чуєте?! Бо я вмажу вам ляпаса! – промовив чоловічок, спинаючись навшпиньки.

Башеляр підвищив тон, був готовий до провокації і не відступав бодай на піввершка.

- Як бажаєте, пане!.. Як вам буде завгодно!

Чоловічок ляпасом збив з Башеляра капелюха, якого він хвацько тримав набакир навіть у кафе. А той повторював ще енергійніше:

- Як бажаєте, пане!.. Як вам буде завгодно!

Тоді підібрав свого капелюха, сів з королівським виглядом і закричав до кельнера:

- Альфреде! Замініть мені пиво!

Здивовані Октав і Трюбло помітили за дядечковим столом Ѓолена, який сперся на спинку канапи і спокійненько курив з виглядом цілковитої байдужості. Коли його запитали про причину сварки, він повідомив, спостерігаючи, як здіймається до стелі дим його сигари:

- Не знати. Завжди якісь історії... Він викомарювався, щоб отримати ляпаса! Ніколи не відступа.

Башеляр потис руки новим прибульцям. Він обожнював молодь. Коли ж він дізнався, що вони збираються до Клариси, то зрадив, бо й сам збирався туди разом з Гьоленом. Ось тільки треба зачекати його швагра Жозерана, якому він призначив зустріч. Він наповнив невеличку залу вибухами свого голосу, заставив стіл усіма можливими наливками, аби побалувати своїх юних друзів із затягим марнотратством чоловіка, котрий вже не рахує, якщо трапляється приємна нагода. Розперезаний, із занадто новими зубами та полум'яним носом під сніговою шапкою короткого волосся, він звертався до офіціантів на «ти», вимучував їх замовленнями, поведився так нестерпно щодо сусідів, що хазяїн вже приходив двічі і благав його піти геть, якщо він і далі так поводитиметься. Напередодні його вигнали з кафе «Мадрид».

З'явилась якась дівчина, зі змореним виглядом обійшла залу і вийшла, тож Октав заговорив про жінок. Башеляр плюнув на підлогу, але вціпив у Трюбло, проте навіть не вибачився. Жінки коштували йому забагато грошей, він пишався тим, що купляв найдорожчих у Парижі. У комерції з таким не торгуються, аби лиш вдати, що маєш більше, ніж насправді. Тепер він виправився, хотів, щоб його любили. І Октав, дивлячись на цього верескуна, який кидає у вогонь банкноти, з подивом згадував дядечка, котрий перебільшував сп'яніння і верз дурниці, аби спекатися родинних справ.

- Дядечку, не викаблучуйтесь, - сказав Гьолен. – Жінок завжди більше, аніж забажаєш.

- Чому ж тоді, клятий лайдаку, у тебе їх ніколи немає? – запитав Башеляр.

Гьолен, сповнений зневаги, знизав плечима.

- Чому?.. Ось послухайте, не пізніш, як учора, я вечеряв з другом та його коханкою. Коханка одразу ж почала під столом штурхати мене ногою. Це ж нагода, чи не так? І що? Коли вона попросила мене провести її додому, я накивав п'ятами, аж досі не спинюся... О! Я не кажу, що та мить була б неприємною. Але потім, потім, мій дядечку! Можливо, набридлива жінка, яка вчепилася б мені на спину... Я не такий дурень!

Трюбло схвально погойдав головою, бо також відмовився від світських жінок із жаху перед клопотами наступного ранку. Гьолен, полишивши байдужість, наводив приклади. Одного дня, у потязі, невідома красуня-брюнетка заснула на його плечі. Але він поміркував: а що він робитиме, коли прибуде на вокзал? Іншого дня, після гулянки, він знайшов у своєму ліжку сусідову дружину. І що? Це, звичайно, вже було непереливки, він міг би накоїти дурниць, якби не думка про те, що вона напевне попросить у нього нові черевики.

- Нагоди, мій дядечку! – завершив він. – Ніхто не мав стільки нагод, як я! Але я стримуюсь... Усі, до речі, стримуються зі страху перед наслідками. До дідька! Без цього усе було б занадто чудово. Добридень, добраніч – на вулицях тільки це й було б чути.

Башеляр замріявся і більш не слухав. Він вже не галасував, його очі стали мокрими.

- Якби ви були дуже чемними, - враз промовив він, - то я б вам дещо показав.

І, розплатившись, він повів їх. Октав нагадав йому про татуся Жозерана. То нічого, вони за ним повернуться. Перш ніж вийти з кафе, дядечко крадькома озирнувся і вкрав цукор, що залишився на сусідньому столику.

- Йдіть за мною, - сказав він, коли вони вийшли на вулицю. – Це за два кроки.

Він ступав поважно і зосереджено, без жодного слова. На вулиці Сен-Марк від зупинився перед дверима. Троє хлопців хотіли було йти за ним, проте його ніби охопило несподіване вагання.

- Ні, ходімо звідси, я не хочу.

Але вони обурилися. Чи ж він не начхав на них?

- Тоді так: Гьолен не піде, і ви також, пане Трюбло... Ви не достатньо чемні, ви нічого не шануєте, ви будете насміхатися... Ходіть, пане Октаве, бо ж ви серйозний хлопець.

Він запустив його на сходи поперед себе, а двоє інших, сміючись, гукали йому з тротуару переказати тим дамам від їхнього імені багато чого. На п'ятому поверсі він постукав, і йому відчинила стара жінка.

- Як! Це Ви, пане Нарцисе?! Фіфі не чекала на Вас цього вечора.

Вона усміхалася, товстенька, з білим та свіжим обличчям черниці. Вона завела їх до тісної їдальні, де перед вишивальними п'яльцями сиділа висока і вродлива білява дівчина скомного вигляду.

- Доброго дня, мій дядечку, - сказала вона і звелася, щоб підставити чоло під товсті тремтливі губи Башеляра.

І коли він представив Октава як свого друга і вельмишановного молодого чоловіка, обидві жінки зробили старосвітський реверанс, і усі влаштувалися довкола столу, освітленого нафтовою лампою. Це було спокійне провінційне помешкання, два рівні та усамітнені існування, котрі жили Духом Божим. Вікна кімнати виходили у внутрішній двір, тож навіть не було чути гуркоту екіпажів.

Доки Башеляр по-батьківськи розпитував дівчинку про те, що вона робила та відчувала від учора, тітонька, панна Меню, одразу ж переповіла її історію Октаву з фамільярною наївністю доброї жінки, котра вважає, що їй нема чого приховувати.

- Так, пане, я з містечка Вільньов, що неподалік від Ліля. Мене добре знають у закладі братів Мардєн, що на вулиці Сен-Сюльпіс, де я протягом тридцяти років працювала вишивальницею. А тоді одна з кузин залишила мені дім на селі, і я мала щастя здати його в найм за довічну ренту, тисячу франків на рік, пане, одним людям, котрі розраховували поховати мене наступного дня і котрі тепер добре покарані за такі злі думки, бо я ще міцна, хоч мені й минуло сімдесят п'ять літ.

Вона сміялася, показуючи білі зуби, мов у дівчини.

- Я більш нічого не робила, бо, до речі, втратила очі, - продовжувала вона. – Аж тут мені на шию впала моя племінниця Фані. Її батько, капітан Меню, помер і не залишив жодного су, і до того ж, пане, жодної рідні... Тож я мусила забрати дівчинку з пансіону і зробила з неї вишивальницю. З цього ремесла не заробиш і склянки води. Але що ви хочете? Це чи те, жінки завжди помирають з голоду... На щастя, вона зустріла пана Нарциса. Тепер я можу померти.

Склавши руки на животі у неробстві колишньої майстрині, котра запрягалася більш не торкатися голки, вона вкривала Башеляра та Фіфі вологим поглядом. А старий саме казав дівчинці:

- Справді, ви думали про мене?!.. І що ж ви думали?

Фіфі здійняла прозористі очі і не припиняла штирхати голкою.

- Та те, що Ви добрий друг і що я Вас дуже люблю.

Вона заледве поглянула на Октава, буцімто байдужа до молодості цього вродливого хлопця. Однак він їй усміхався, здивований, розчулений її граційністю, і не знав, що думати про неї. А тітонька, котра зістарилася у целібаті та цноті, які їй нічого не коштували, продовжувала, стишивши голос:

- Я могла б її одружити, чи не так? Робітник бив би її, а службовець наробив би їй торбу дітей... Тож ліпше, аби вона гарно поводитися з паном Нарцисом, котрий виглядає чесним чоловіком.

І додала голосніше:

- Чуєте, пане Нарцисе, в тому не буде моєї вини, якщо вона Вас не задовольнить... Я увесь час повторюю: роби йому приємне, будь вдячною... Це природно, я така задоволена, що знаю – нарешті вона у безпеці. Дівчину так важко прилаштувати, якщо не маєш жодних зв'язків!

Октав піддався щасливій добродушності цього помешкання. У нерухомому повітрі кімнати плавав запах охайності. Голка Фіфі, що проштирхувала шовк, створювала єдиний тихий і рівномірний шум, ніби цокання годинника-зозульки, який відлічував перетворення пристрастей дядечка на буржуазну любов. До речі, стара панна була сама чеснота: вона жила на свою тисячу франків ренти і ніколи не торкалася грошей Фіфі, котра витрачала їх на власний розсуд. Докори її сумління стихали виключно перед білим вином та печеними каштанами, що іноді купувала їй племінниця, коли спорожняла скарбничку, до якої складала монетки у чотири су, отримані від її доброго друга, немов медалі.

- Моє курчатко, - нарешті зводячись, сказав Башеляр, - ми маємо справи... До завтра. Будьте завжди дуже чемною.

Він поцілував її чоло. Зворушено подивившись на неї, він сказав Октаву:

- Ви також можете поцілувати її, це дитина.

Молодий чоловік притулив губи до свіжої шкіри. Вона усміхалася, вона була дуже скромною. Зрештою, все відбувалося по-родинному, ніколи ще він не бачив таких поміркованих осіб. Дядечко пішов було, але повернувся, вигукнувши:

- Я забув, у мене є подаруночок.

Він витрусив кишеню і дав Фіфі грудочку цукру, який вкрав у кафе. Вона висловила глибоку вдячність і, червоніючи від насолоди, хрупала смаколик. А тоді наважилася на зухвалість:

- У Вас часом немає монетки у чотири су?

Башеляр намарне нишпорив по кишенях. У Октава була така монетка, і вона прийняла її на спомин. Вона не проводила їх, безсумнівно, з пристойності. І вони почули, як зашурхотіла її голка, бо вона знову сіла за п'яльці, а панна Меню тим часом проводила їх з привітністю доброї бабусі.

- Га? На це варто було подивитись, - промовив Башеляр, зупиняючись на сходах. – Знаєте, це мені коштує менш як сто франків на місяць... З мене вже того досить, тих пройдох, які водили мене довкола пальця. Слово честі! Мені потрібне було серце.

Октав засміявся, і дядечко враз поринув у недовіру:

- Ви занадто чесний хлопець, ви не зловживатимете моєю добротою... Ні слова Гьолену, присягніться мені своєю честю. Я чекаю, коли він буде гідним того, або йому її показати. Мій любий, це янгол! Що там не кажіть, але чеснота – це добре, це освіжає... Я завжди був за ідеал.

Його голос старого п'яниці тремтів, а важкі повіки набрякали від сліз. На вулиці Трюбло жартував, вдаючи, що занотовує номер будинку, а Гьолен,

знизавши плечима, спитав у здивованого Октава, якої він думки про дівчинку. Дядечко, розчулившись від гульні, не міг стриматись і приводив казна-кого до цих дам, розриваючись між марнославством показати свій скарб та страхом, що його вкрадуть. Наступного дня він усе забував і повертався на вулицю Сен-Марк із загадковим виглядом.

- Усі знають Фіфі, - спокійно сказав Гьолен.

Башеляр тим часом шукав фіакр, але Октав вигукнув:

- А пан Жозеран зараз у кафе!

Інші про нього і думати забули. Пан Жозеран, глибоко засмучений тим, що втрачає вечір, нетерпляче тупцяв коло входу, бо ніколи нічого не пив у кафе. Врешті-решт, вони рушили на вулицю Серізе. Але потрібно було два екіпажі: комерсант і касир у одному, а троє молодих людей – у іншому.

Гьолен, перекикуючи гуркіт залізниччя на старому фіакрі, спершу заговорив про страхову компанію, у якій працював. Страхування, Біржа – усе однакова морока, стверджував Трюбло. А тоді розмова завершила на Дювейріє. Хіба ж це не сумно: багатий чоловік, суддя, а дозволяє жінкам так крутити собі голову! Вони йому завжди потрібні, і у яких чудернацьких кварталах – на самому кінці омнібусних ліній: скромні жіночки у найманих кімнатах, які грають роль удови, підозрілі галантерейниці та білизнярки, які утримують магазини без клієнток, дівки, яких витягли з баюри, причепурили і замкнули в чотирьох стінах і до яких він регулярно навідувався – раз на тиждень, достоту мов службовець ходить до контори. Все ж Трюбло знаходив йому виправдання: перш за все, виною є його темперамент, а, по-друге, таку паскудну жінку, як у нього, ще треба пошукати. Кажуть, що від першої ж ночі вона відчула до нього жах та відразу через його червоні плями. Тож вона залюбки пробачає йому коханок, чия послужливість звільняє її від нього. Хоча, вона й досі

іноді погоджується на огидну повинність з приреченістю порядної жінки, яка сповняє усі свої обов'язки.

- Тож вона чесна, ця одна? – спитав зацікавлений Октав.

- О! Так, мій любий! Чесна!.. Усі чесноти: вродлива, серйозна, гарно вихована, освічена, з вишуканим смаком, цнотлива і нестерпна!

Знизу вулиці Монмартр скупчення екіпажів зупинило їхній фіакр. Молоді люди опустили шибку і почули розлючений голос Башеляра, котрий зчепився з візниками. Коли екіпаж знову покотився, Гьолен навів подробиці про Кларису. Вона називає себе Кларисою Боке і є дочкою торгаша – колишнього дрібного продавця іграшок, який тепер тиняється по ярмарках з дружиною та купою брудних дітей. Дювейріє зустрів її якось увечері, під час відлиги, коли черговий коханець викинув її надвір. Безсумнівно, ця довготелеса чортиця відповідає його ідеалу, який він так довго шукав, бо наступного ж дня він вклепався, він плакав, цілуючи їй очі та дрижачи від потреби плекати блакитну квіточку з романсів поміж зажерливих апетитів самця. Клариса погодилася мешкати на вулиці Серізе, аби не афішувати його. Але вона тримає його на короткому повідку і змусила купити собі меблів на двадцять п'ять тисяч франків, а тепер з хрупотом доїдає його разом з акторами театру «Монмартр».

- Та мені на те начхати! – сказав Трюбло. – Головне, у неї можна розважитися. Принаймні, вона не змушує вас співати, вона не грюкає увесь час на фортепіанах як та, інша... О! Це піаніно! Бачите, коли тебе добивають у власному домі, коли ти мав нещастя одружитися з механічним піаніно, від якого усі тікають світ за очі, то був би останнім дурнем, якби не влаштував собі деінде веселеньку хатинку, де можна приймати друзів у капцях.

- У неділю, - розповідав Гьолен, - Клариса хотіла запросити мене на обід, з нею одною. Я відмовився. Після таких обідів кояться дурниці. Я злякався, що побачу, як вона облаштовується у мене у той день, коли кине Дювейріє... Ви ж знаєте, вона ненавидить його. О! Вона відчуває таку огиду, що замало не хворіє. Мати Божа! Вона, ця дівка, також не любить прищі! Але вона не має спроможності виправити його куди подалі, як то зробила жінка. Якби вона могла передати його своїй кухарці, то, запевняю вас, швиденько спекалася б того ярма.

Фіакр зупинився. Вони вийшли біля німого й тихого будинку на вулиці Серізе, але мусили чекати на інший фіакр добрих десять хвилин – Башеляр повів свого кучера випити грогу після того, як розсварився з ним на вулиці Монмартр. На буржуазно суворих сходах пан Жозеран вкотре намагався розпитати про коханку Дювейріє, а дядечко лишень повторював:

- Світська жінка, добра дівчина... Вона вас не з'їсть.

Їм відчинила невеличка служниця з рожевим личком і з ніжним та фамільярним сміхом забрала у них пальта. Трюбло затримав її на мить в куточку передпокою і щось говорив їй на вушко, від чого вона пирхала, немовби її лоскотали. Але Башеляр штовхнув двері до салону і одразу ж представив пана Жозерана. Той на мить знітився, бо, на його думку, Клариса була негарною, і він не розумів, як радник може віддавати перевагу не своїй дружині, одній з найвродливіших жінок вищого світу, а цьому чорнявому і худющому дівчиську з розколошканим волоссям пуделя. Клариса, до речі, була чарівною. Вона зберегла паризьку дотепність, мала поверховий та позичений розум і нестримну жартівливість, якої набралася, тручись увесь час коло чоловіків. Водночас, вона могла виглядати ніби великосвітська дама, якщо хотіла того.

- Пане, я невимовно щаслива... Усі друзі Альфонса – мої друзі... Тепер Ви один з наших, цей дім Ваш.

Дювейріс, котрого Башеляр попередив листом, також люб'язно прийняв пана Жозерана. Октав був здивований тим, як молодо він виглядає. Це вже був не суворий та скутий чоловік, котрий у салоні на вулиці Шуазель почувався наче не у себе вдома. Криваві плями на його лобі стали рожевими, косі очі сяяли дитячою веселістю, а Клариса розповідала, стоячи посеред гуртка, як він іноді тікає, щоб прийти побачитися з нею під час перерви в судовому засіданні – час, достатній лиш на те, щоб кинутись до фіакра, поцілувати її і піти геть. А він почав жалітися на завантаженість: чотири засідання на тиждень, від одинадцятої до п'ятої, і завжди потрібно розплутувати однаково заплутані справи – це, зрештою, виснажує йому серце.

- Дійсно, - сказав він, сміючись, - треба додати до того кілька трояндочок, і після цього я почувуюся ліпше.

Він був без орденської стрічки, яку знімав, коли приходив до коханки, - останній докір сумління, остання відмінність, у якій затялася його цнотливість. Клариса не казала того, але насправді вона сприймала це болісно.

Октав одразу ж по-товариськи потис руку молодій жінці, а тепер слухав і дивився. Салон з килимом у великих квітах, меблями і шпалерами з гранатового атласу, дуже нагадував салон на вулиці Шуазель. І, буцімто щоб доповнити подібність, більшість друзів радника, яких він там бачив під час концерту, тепер були тут і утворювали такі самі гуртки. Але тут курили, говорили голосно, і у яскравому світлі свічок літала щира веселість. Двоє панів розвалилися на увесь диван, один навпроти одного, інший сидів верхи на стільці і грів спину біля каміна. Тут панували дружня

невимушеність та свобода, котрі, до речі, не заходили далі. Клариса ніколи не приймала жінок: задля пристойності, як казала сама. Якщо завсідники жалілися, що у салоні бракує дам, вона відповідала, сміючись:

- Як то?! А я?! Хіба мене не вистачає?

Вона влаштувала для Альфонса пристойне помешкання, по суті, дуже буржуазне, адже, незважаючи на постійні придибенції у своєму житті, мала пристрасть до благопристойності. Коли вона влаштовувала прийом, то не бажала, аби до неї зверталися на «ти». А коли гості розходилися, то за зачиненими дверима проходили чередою усі друзі Альфонса, не рахуючи її власних приятелів – від поголених акторів до художників з кудлатими бородами. Це була давня звичка, потреба трохи оновитися за спиною у чоловіка, котрий платить. З усього її салону не схотіли тільки двоє: Ѓолен, якого відвертав страх перед наслідками, і Трюбло, чиї уподобання були деінде.

Кухарочка з милим личком якраз розносила склянки з пуншем. Октав узяв одного і схилився до вуха свого приятеля:

- Служниця краща за хазяйку.

- До дідька! Завжди! – знизавши плечима, сказав Трюбло, сповнений зневажливої переконаності.

Клариса підійшла на мить погомоніти. Вона була присутня повсюди, переходила від одних до інших, кидала слівце, усмішку, жест. Кожен новий гість запалював сигару, тож салон невдовзі був переповнений димом.

- О! Недобрі чоловіки! – лагідно вигукнула вона і пішла відчинити вікно.

Башеляр, не зволікаючи, влаштував пана Жозерана у цій віконній ніші, аби, як сказав, подихати, а тоді за допомогою вправного маневру затяг

туди Дювейріє і жваво порушив питання. Отже, обидві родини будуть поєднані тісним зв'язком, і для нього це велика честь. Потім він спитався про день підписання шлюбного контракту, що стало приводом для переходу.

- Ми, Жозеран і я, розраховуємо зробити Вам візит завтра, аби усе владнати, бо нам добре відомо, що пан Огюст нічого не робить без Вас... Це стосовно сплати посагу і – Боже ж ти мій! – оскільки нам тут добре...

Пан Жозеран знову занепокоївся і позирав на темне провалля вулиці Серізе з пустельними тротуарами та мертвими фасадами. Він жалкував, що прийшов сюди. З його слабкості знову скористаються, аби затягнути його до якоїсь брудної історії, і від цього він страждатиме. Він з обуренням увірвав шурина:

- Згодом. Справді, тут не місце.

- Але ж чому? – вигукнув дуже галантний Дювейріє. – Нам тут ліпше, аніж будь-де... То що Ви казали, пане?

- Ми даємо за Бертою п'ятдесят тисяч франків, - продовжував дядечко. – Ось тільки ці п'ятдесят тисяч франків полягають у страхуванні посагу на термін у двадцять років, яке Жозеран уклав на користь своєї дочки, коли їй було чотири роки. Вона зможе отримати цю суму лишень за три роки...

- Дозвольте! – знову втрутився спантеличений касир.

- Ні, дайте мені договорити, пан Дювейріє усе чудово розуміє... Ми не хочемо, аби молоде подружжя протягом трьох років чекало на гроші, яких може потребувати негайно, тому ми зобов'язуємося сплачувати посаг частками у десять тисяч франків кожні півроку, а свої витрати відшкодуємо згодом, коли заберемо застрахований капітал.

Запала тиша. Скрижанілий пан Жозеран не міг дихнути і знову позирав на чорну вулицю. Радник буцімто розмірковував якусь мить: можливо, він унюхав вигідну справу і радів, що зможе пошити в дурні цих Вабрів, яких ненавидів в лиці своєї дружини.

- Усе це здається мені дуже розумним, - нарешті промовив він. – Це ми маємо Вам дякувати... Посаг дуже рідко сплачується у повному обсязі.

- Ніколи, пане! – енергійно підтвердив дядечко. – Такого ніхто ніколи не робить.

Троє чоловіків потисли руки і призначили зустріч у нотаріуса на четвер. Коли пан Жозеран знову вийшов на світло, то був настільки блідим, що у нього питали, чи він, бува, не почувався зле. Дійсно, йому було не дуже добре, і він пішов геть, не чекаючи на шурина, який перемістився до їдальні, де класичний чай замінили шампанським.

Тим часом Ѓолен, простягнувшись на канапі коло вікна, пробурмотів:

- Ото ще пройдоха, цей дядечко!

Він розчув фразу про страхування і з реготом переповідав правду Октаву і Трюбло. Той договір був укладений у його страховій компанії, і за ним не буде й ламаного гроша, Вабрів обмахлярували. Двоє інших розвеселилися від цього доброго жарту так, що аж за животи хапалися, а він додав з комічним нахрапом:

- Мені треба сто франків... Якщо дядечко не дасть мені ста франків, то я спродам його з тельбухами.

Голоси стали гучнішими, шампанське підмочило влаштовану Кларисою світську пристойність. У її салоні завершення прийомів завжди бували трохи пожаваленими. Вона й сама іноді забувалася. Трюбло показав Октаву, поза дверима, як вона повісилася на шию здоровила з селянськими

плечима – муляра, який приїхав з Півдня і з якого його рідне містечко робило митця. Коли Дювейріє штовхнув двері, то вона спритно розімкнула обійми і рекомендувала йому того парубка: Паян, скульптор з дуже вишуканим талантом. І задоволений Дювейріє пообіцяв, що влаштує йому замовлення.

- Замовлення, замовлення, - стиха повторив Дювейріє. – Їх у нього тут стільки, скільки він забажає, довготелесий пройдоха!

Близько другої, коли троє молодих людей і дядечко залишали вулицю Серізе, то останній був цілковито п'яний. Вони хотіли було захвати його до фіакра, але квартал спав посеред урочистої тиші, без жодного стукоту колес, не було чути навіть припізнілих кроків. Тож вони вирішили вести його попід руки. Зійшов місяць – дуже ясний місяць, від якого тротуари побіліли. На пустельних вулицях їхні голоси набирали поважного звучання.

- К бісовій мамі! Дядечку, тримайтесь-но! Ви нам руки переламаєте!

А він, серце переповнене слізьми, став дуже розчуленим і дуже моральним.

- Забирайся геть, Гьолене! – белькотів він. – Забирайся!.. Я не хочу, щоб ти бачив свого дядечка в такому вигляді... Ні, мій хлопчику, це непристойно, забирайся!

Племінник назвав його старим жульманом, на що він відповів:

- Жульман – це нічого не каже. Треба змусити поважати себе... Ось я поважаю жінок. Завжди пристойні жінки, а коли немає почуттів, то мені від того бридко... Забирайся геть, Гьолене! Твій дядечко мусить червоніти через тебе. Мені досить цих добродіїв.

- Тоді, - сказав Гьолен, - ви мені дасте сто франків. Справді, вони мені потрібні на комірне. Мене хочуть викинути на вулицю.

Від цього несподіваного прохання сп'яніння Башеляра посилилося настільки, що його потрібно було сперти на віконниці магазину. Він белькотів:

- Га? Що? Сто франків... Не мацайте мене. У мене самий дріб'язок... Щоб ти проїв їх у огидних місцях?! Ні, ніколи я не буду заохочувати гріхи. Я знаю свою роль, твоя мати доручила тебе мені, коли помирала... Знаєте, я кричатиму, якщо ви полізете мені по кишнях.

Він продовжував обурюватися на безладне життя молоді і повертався до необхідності чесноти.

- Скажіть-но! – зрештою вигукнув Ѓюлен. – Ще не вистачало запхати сюди наші родини!.. Га?! Чуєте мене?! Якщо я розкрию рота, то ви мені їх швиденько дасте, мої сто франків!

Але дядечко враз оглух. Він порошоквав і опливав долі. На вузенькій вулиці, де вони опинилися, поза церквою Святого Жерве, тьмяно світив єдиний білий ліхтар, немов лампадка, вимальовуючи на затемненому склі велетенські цифри. З будинку крізь зачинені віконниці проривалися тонесенькі промінчики світла і долітав приглушений гамір.

- З мене того досить, - раптово проголосив Ѓюлен. – Пардон, дядечку, я забув там свою парасольку.

І зайшов до того будинку. Башеляр обурився, сповнений огиди: він вимагав принаймні дрібку поваги до жінок. З такими норовами Франції гаплик. На площі коло мерії Октав і Трюбло нарешті знайшли екіпаж, до якого заштовхали дядечка, немов мішок.

- Вулиця Анген, - сказали вони кучерові. – Ви знайдете свою платню, обшукайте його.

В четвер, у присутності нотаріуса Ренодена з вулиці Грамон, було підписано шлюбний контракт. У Жозеранів, коли вже збиралися виходити, вибухнула чергова сцена, тому що батько, наважившись на рішуче повстання, перекладав на матір провину в обмані, до якого його змусили. І вони знову шпурляли одне в одного родичами. Де вони хочуть, щоб він заробив десять тисяч франків за півроку? Від цього зобов'язання він божеволів. Дядечко Башеляр, котрий був присутній, бив себе кулаком у серце і розкидався новими обіцянками, відколи облаштував усе таким чином, аби не виймати зі своєї кишені жодного су. Він розчулено присягався, що ніколи не залишить свою маленьку БERTУ в скруті. Але батько у відчаї лиш знизав плечима і запитав у нього, чи ж він дійсно вважає його за недоумка.

Все ж у нотаріуса, під час читання шлюбного контракту, укладеного за нотатками, наданими Дювейріє, пан Жозеран трохи заспокоївся. В ньому не йшлося про страхування, натомість, перша виплата десяти тисяч франків мала відбутися за шість місяців після укладення шлюбу. Врешті-решт, буде час передихнути. Огюст слухав дуже уважно і виявив ознаки занепокоєння. Він подивився на усміхнену БERTУ, подивився на Жозеранів, тоді подивився на Дювейріє і кінець кінцем наважився заговорити про страхування як про гарантію, про яку, на його думку, слід було б принаймні згадати. Усі здивовано звели брови: навіщо це? Це саме собою зрозуміле. І контракт квапливо підписали, а нотаріус Реноден, люб'язний молодий чоловік, мовчки передавав перо дамам. На вулиці пані Дювейріє дозволила собі лишень виявити подив: про страхування ніколи не було жодного слова, посаг у п'ятдесят тисяч франків мав сплатити дядечко Башеляр. Але пані Жозеран з наївним виглядом заперечувала, що покликала на брата стосовно такої мізерної суми, адже згодом дядечко подарує БERTІ усі свої багатства.

Ввечері того ж дня за Сатурніном приїхав фіакр. Його мати заявила, що занадто небезпечно тримати його вдома під час шлюбної церемонії. Не можна випускати посеред весілля божевільного, котрий розповідає, що наштирхне усіх на рожен. І пан Жозеран, хоч йому й серце обливалося кров'ю, був змушений просити госпіталізації нещасного створіння до божевільні у нормандському містечку Муліно, у доктора Шасань. У сутінках фіакр заїхав у двір. Сатурнін вийшов, тримаючи Бертю за руку, бо думав, що поїде з нею на село. Але всередині екіпажа він почав затято відбиватися, розбив скло і вимахував крізь шибку скривавленими кулаками. Пан Жозеран повернувся, плачучи, тяжко пригнічений зникненням сина в глибинах темряви, а у вухах йому досі лунало волення нещасного, вперемішку з хльосканням батога та рясним стукотом кінських копит.

Протягом вечері сльози набігали йому на очі, коли він бачив відтепер назавжди порожнє місце Сатурніна, і це дратувало його жінку, котра, не зрозумівши його, вигукнула:

- Може, досить цього, чи не так, пане? Сподіваюся, ви не будете одружувати вашу дочку з таким жалобним обличчям... Послухайте! Клянусь усім найсвятішим, могилою свого батька, що дядечко заплатить перші десять тисяч, за це я відповідаю! Він мені в цьому урочисто поклявся, коли ми виходили від нотаріуса.

Пан Жозеран навіть не відповів. Цілісіньку ніч він робив конверти. На світанку, у вранішній прохолоді, він доробив другу тисячу і заробив шість франків. Він неодноразово зводив голову, як зазвичай, аби послухати, чи не ворухиться поруч Сатурнін. А тоді думка про Бертю знову запалювала його до праці. Бідна дівчинка, вона хотіла б одягнути білий муар. Зрештою, за шість франків вона зможе обрати пишніший букет нареченої.

VIII

Одруження у мерії відбулось у четвер. А в суботу зранку, від чверті по десятій, дами вже чекали у салоні Жозеранів, бо релігійна церемонія була призначена на одинадцять у церкві Святого Роха. Там були пані Жюзер, як завжди, у чорному шовку, пані Дамбревіль, щільно затагнена в сукню кольору зів'ялого листа, і дуже просто вдягнена в блакитне пані Дювейріє. Вони втрюх стиха балакали посеред безладу крісел, а в сусідній кімнаті пані Жозеран завершувала вдягати Бертю за допомогою кухарки та двох дівчат-дружок – Гортензії та дочки Кампардонів.

- О! Не в тому річ! – бурмотіла пані Дювейріє. – Родина дуже шанована... Але, зізнаюся, я трохи непокоїлася за свого брата Огюста через владний характер матері... Треба усе передбачити, чи не так?

- Звісно, - зауважила пані Жюзер, - адже одружуються не лише з дівчиною, а частенько також з матір'ю, і вкрай неприємно, якщо вона намагається керувати молодим подружжям.

В цю мить двері спальні відчинилися і звідти вистрибнула Анжель, вигукуючи:

- Булавка, в шухляді ліворуч... Зачекайте!

Вона пробігла салоном, повернулася і пірнула до спальні, залишивши по собі, немов корабель на воді, майоріння білої спідниці, перехопленої на поясі широкою блакитною стрічкою.

- Я гадаю, Ви помиляєтесь, - підхопила пані Дамбревіль. – Мати занадто рада спекатися своєї дочки... Єдина її пристрасть – це її вівторкові прийоми. До того ж, їй залишилася ще одна жертва.

Але зайшла Валері в червоному і відверто провокативному туалеті. Вона занадто швидко забігла сходами, тому що боялася спізнитись.

- Теофіл ніяк не збереться, - сказала вона зовиці. – Ви ж знаєте, сьогодні зранку я прогнала геть Франсуаз, тож він повсюди шукає свою краватку... Я залишила його у повному безладі!

- Дуже важливим також є питання здоров'я, - продовжувала пані Дамбревіль.

- Безсумнівно, - відповіла пані Дювейріє. – Ми потайки розпитали доктора Жюєра... Виглядає, що дівчина має дуже гарну конституцію. Що ж до матері, то вона напрочуд міцно збудована. І – Боже мій! – це певною мірою вирішило наші вагання, бо немає нічого прикрішого за кволих родичів, які падають вам на плечі... Завжди ліпше мати міцних родичів.

- Особливо, - лагідно сказала пані Жюзер, - якщо вони нічого по собі не залишать.

Валері сіла, але оскільки не була в курсі розмови, то, ще засапана, перепитала:

- Що? Про що ви говорите?

Двері знову раптово відчинилися, і зі спальні долинула затята суперечка:

- Кажу ж: коробка лишилася на столі.

- Це неправда, я її там тільки-но бачила.

- О! Капосний впертюх, а не дівчина!.. Йди сама по неї.

Гортензія, також у білому, з широким блакитним поясом, пройшла через салон. У прозорій блідості мусліну її важкі риси та жовтава шкіра зістарілися. Вона повернулася, розлючена, з букетом нареченої, який

гарячково шукали протягом п'яти хвилин посеред переверненої сторчголов квартири.

- Що ви, зрештою, хочете? – сказала, щоб підсумувати, пані Дамбревіль. – Ніколи не одружишся так, як хотілося б... Наймудріше – це влаштуватися потім якомога ліпше.

Цього разу Гортензія та Анжель відчинили обидві стулки дверей, аби наречена не зачепилася вельоном. І з'явилася Берта у білій шовковій сукні, уся завітчана білими квітами, з білим віночком, з білим букетом, а спідницю перетинала біла гірлянда, яка танула на шлейфі дощем з дрібних білих гудзиків. Вона була чарівною у цій білосніжності, зі свіжим обличчям, золотавим волоссям, усміхненими очима та невинними вустами вже досвідченої дівчини.

- О! Божественно! – вигукнули дами.

Усі поцілували її з виразом екстазу. Жозерани були у відчаї, бо не знали, де взяти дві тисячі франків, які мало коштувати весілля – п'ятсот франків на убір нареченої та півтори тисячі їхньої частки за вечерю та бал – тому були вимушені відіслати Берту до доктора Шасань по Сатурніна, якому тітка нещодавно залишила три тисячі франків. І Берта, якій дозволили покататися з братом у екіпажі, щоб його трохи розважити, у фіякрі засипала його пестощами, а тоді на хвильку зайшла з ним до нотаріуса, який не знав про стан бідного створіння і чекав лише на його підпис. Тож багата шовкова сукня та квіти подивували наших дам, які оцінювали їх поглядом і захоплено вигукували.

- Бездоганно! Витончений смак!

Осяйна пані Жозеран пишалась у бузковій сукні, настільки сліпучо яскравій, що здавалась у ній ще вищою та круглішою і виглядала достоту

велично. Вона бризкала слиною на пана Жозерана, кликала Гортензію, аби вона принесла їй шаль, роздратовано забороняла Берті сідати.

- Стережись! Ти розтовчеш собі квіти!

- Не переймайтесь так, - сказала Клотильда спокійним голосом. – Ми маємо час... Огюст має прийти за нами.

Вони чекали в салоні, як враз вихором забіг розлючений Теофіл, без капелюха, в розхристаному фракку, в білій краватці, закрученій, ніби мотузка. Його обличчя з ріденьким заростом та зіпсутими зубами було мертвотним, а його руки й ноги, тонкі, як у хворої дитини, тремтіли від люті.

- Що з тобою? – здивовано спитала у нього сестра.

- Зі мною... Та я...

Але напад кашлю увірвав його слова, і хвилину він так і стояв, задихаючись, плюючи в носовичок, оскаженілий від того, що не може випустити свою злість. Схвильована Валері дивилася на нього і передчувала недобре. Зрештою, він пригрозився їй кулаком, навіть не бачачи наречену і дам, котрі її оточували.

- Так, я шукав повсюди свою краватку, і біля шафи знайшов листа...

Він гарячково жмакав між пальцями клаптик паперу. Його дружина зблідла. Вона оцінила становище і, аби уникнути скандальних публічних пояснень, перейшла до спальні, звідки тільки-но вийшла Берта.

- Якщо так, - тихенько сказала вона, - то ліпше я піду, адже він збожеволів.

- Пусти мене! – кричав Теофіл пані Дювейріє, котра намагалася змусити його замовкнути. – Я хочу, щоб вона зізналася... Цього разу я маю доказ, немає жодних сумнівів! О! Ні!.. Це так не минеться, бо я його знаю...

Сестра схопила його за руку, стисла її і владно торснула ним.

- Замовкни! Ти що, не бачиш, де ти?.. Зараз не час, чуєш?!

Але він не вгавав:

- Ні, саме час!.. Начхати мені на інших. Тим гірше, якщо це випало на сьогодні! Це буде уроком для усіх.

Він, однак, стишив голос і безсило повалився на стільця, замало не плачучи. У салоні запанувала прикра незручність. Пані Дамбrevіль та пані Жюзер ввічливо усунулися і вдавали, що нічого не розуміють. Пані Жозеран, вкрай обурена цією скандальною авантюрою, яка може затьмарити весілля, пішла до спальні, аби підтримати Валері. А Берта розглядала перед дзеркалом свій віночок і нічого не розчула, тож упівголоса розпитувала Гортензію. Вони перешіптувалися, Гортензія поглядом вказала на Теофіла і додала пояснення, вдаючи тим часом, що розправляє бганки на вельоні.

- А! – тільки й сказала наречена зі цнотливим та веселим виглядом, не відводячи погляду від чоловіка. І найлегше хвилювання не потурбувало її, оточену ореолом білих квітів.

Клотильда тихесенько розпитувала брата. Прийшла пані Жозеран і обмінялася з нею кількома словами, а тоді повернулася до сусідньої кімнати. Це був обмін дипломатичними нотами. Чоловік звинувачував Октава, того гендляря, котрому він надає ляпасів посеред церкви, якщо той наважиться прийти. І він присягався, що бачив його вчора на сходах церкви Святого Роха разом з жінкою. Спершу він вагався, але тепер цілком певен, бо усе співпадає – зріст, хода. Так, пані вигадує обіди з подругами, або ж заходить з Камілем через загальні двері, буцімто помолитися, а сама лишає дитину під наглядом прибиральниці і тікає разом з паном через

старий прохід – брудний закуток, де її ніхто не шукатиме. Проте, почувши ім'я Октава, Валері усміхнулася: ніколи, з цим – ніколи, заприсяглася вона пані Жозеран. До речі, як і з будь-ким іншим, додала вона, але з цим ще менше, аніж з іншими. І, усвідомлюючи, що правда на її боці, вона, у свою чергу, заговорила про те, що піддасть чоловіка перехресному допиту і доведе йому, що та записка не від Октава, як і те, що той не є паном, який був у церкві Святого Роха. Пані Жозеран слухала її, вивчала своїм досвідченим поглядом, переймаючись виключно тим, аби знайти засіб, за допомогою якого вдасться обманути Теофіла. Вона давала їй наймудріші поради:

- Дозвольте мені усе владнати, не втручайтесь у це... Якщо він хоче, щоб це був пан Муре... Гарзд, нехай буде пан Муре. Немає нічого злого у тому, що тебе побачили на сходах церкви разом з паном Муре, чи не так?.. Тільки лист може скомпрометувати. Ви будете тріумфувати, коли наш молодий чоловік покаже йому пару рядків свого письма... Головне, кажіть завжди так, як я. Ви ж розумієте, я не дозволю йому зіпсувати нам такий день.

І вона вивела глибоко схвильовану Валері, а Теофіл у той час казав своїй сестрі стисненим голосом:

- Я зроблю це задля тебе, я обіцяю тобі, що не розмажу їй піку просто тут, бо ж ти запевняєш, що це буде геть непристойно через весілля... Але у церкві я ні за що не відповідаю. Якщо той гендляр прийде до церкви, щоб позбиткуватися з мене посеред моєї родини, то я винищу їх одне за одним.

Огюст, дуже коректний у чорному фракку, з приплющеним лівим оком, змучений мігренню, якої побоювався протягом останніх трьох днів, якраз прийшов, аби забрати свою наречену, у компанії свого батька та швагра – обидвоє були дуже урочисті. Почалася невелика шттовханина, тому що

вони врешті-решт запізнювалися. Дві наші дами, пані Дювейріє та пані Дамбревіль, мусили допомогти пані Жозеран вдягнути шаль. Це була тканина шаль, велетенська, з жовтим тлом, яку вона віддавна вдягала у найважливіших випадках, хоча мода на такі шалі вже минула, і коли пані Жозеран загорталася у неї, то її барва і розмір викликали позбавлення на вулицях. Тоді ще потрібно було чекати на пана Жозерана, бо він шукав під меблями запонку, яку ще учора вимели разом зі сміттям. Нарешті він з'явився, белькотів вибачення з розгубленим і водночас щасливим виглядом і спустився першим, міцно стискаючи руку Берти під своєю. Позаду йшли Огюст і пані Жозеран. Потім сунула безладна вервечка люду, хто як вийшов, порушуючи шепотінням поважну тишу вестибюля. Теофіл вхопився за Дювейріє і спантеличував його шляхетність своєю історією. Він стогнав йому на вухо, вимагав порад, а поперед них Валері, цілком оговтавшись і вдаючи скромність, приймала чулі заохочення від пані Жюзер і нібито не помічала жахливих поглядів свого чоловіка.

- А твій молитовник! – враз вигукнула з відчаєм пані Жозеран.

Усі вже сідали до екіпажів, тому Анжель мусила повернутися і шукати молитовник у палітурці з білого оксамиту. Кінець кінцем рушили. Зібрався увесь будинок, навіть кухарки та консьєржі. Марі Пішон спустилася разом з Ліліт, вдягнена так, немов збиралася у місто, і вигляд нареченої, такої гарної і так ошатно вбраної, зворушив її до сліз. Пан Гурд зауважив, що тільки люди з третього не поткнули носа зі своєї квартири: чудернацькі мешканці, які завжди роблять не так, як інші!

У церкві Святого Роха відчинили обидві стулки парадних дверей. Червоний килим спускався до самого тротуару. Йшов дощ, і травневий ранок був досить прохолодним.

- Тринадцять сходинок, - тихесенько сказала пані Жюзер до Валері, коли вони проходили крізь двері. – Це недобрий знак.

Як тільки весільний кортеж заглибився у прохід поміж стільцями, рухаючись до хору, де на вівтарі свічки сяяли, немов зорі, то понад головами парафіян органи вибухнули життєрадісним співом. Це була затишна і весела церква з великими білими вікнами, обрамованими жовтим і блакитним, з червоним мармуром на підніжжі стін та колон, з позолоченою катедрою, яку підтримували чотири євангелісти, з бічними каплицями, що сяяли коштовностями. Склепіння похвалявали розписи, достоту мов у Опері. Кришталеві люстри звисали на довгих ланцюгах. Проходячи над заграбованими отворами калорифера, дами відчували у своїх спідницях гарячий подих.

- Ви певні, що не забули обручку? – спитала пані Жозеран Огюста, який разом з Бертою влаштувався у кріслах, розташованих навпроти вівтаря.

Він перелякався, вирішив, що забув її, а тоді відчув, що вона у кишені його жилета. Пані Жозеран, до речі, не чекала на його відповідь. Відколи зайшла до церкви, вона усе спиналася навшпиньки і обмацувала натовп поглядом: Трюбло та Ѓолен – обидва друзки, дядечко Башеляр та Кампардон – свідки нареченої, Дювейріє та лікар Жюєра – свідки нареченого, а тоді ціла юрма знайомих, якою вона пишалася. Але ось вона убачила Октава, який заклопотано прокладав дорогу для пані Едуен, і пані Жозеран відвела його поза масивну колону, де квапливо й стиха заговорила до нього. Молодий чоловік спочатку не зрозумів, обличчя у нього було спантеличеним. Однак він вклонився з виглядом люб'язної покори.

- Про все домовлено, - сказала на вухо Валері пані Жозеран, коли повернулася до крісел, призначених для членів родини – поза Бертою та Огюстом.

Там були пан Жозеран, Вабри, Дювейріє. Тепер органи розсіювали гами зі світлих ноток, що уривалися глибокими зітханнями. Присутні балакали, хор заповнювався, чоловіки зоставалися у приділах. Абат Модві залишив для себе радість благословити союз однієї зі своїх найдорожчих парафіянок. Він з'явився у комжі та обмінявся дружньою усмішкою з громадою, в якій упізнавав усі обличчя. Голоси атакували *Veni Creator*, органи повернулися до тріумфального співу, і саме в цю мить Теофіл убачив Октава, ліворуч від хору, перед каплицею Святого Йосипа.

Клотильда хотіла було стримати його.

- Я не можу, - белькотів він. – Я того нізащо не потерплю.

І він примусив Дювейріє, як представника родини, слідувати за ним. Звучав *Veni Creator*, кілька голів озирнулися.

Теофіл доти розповідав про ляпаси, але, наблизившись до Октава, так розхвилювався, що спершу не міг знайти жодного слова, почувався пригніченим через низенький зріст і спинався навшпиньки.

- Пане, - нарешті сказав він, - вчора я бачив Вас зі своєю дружиною...

Але *Veni Creator* скінчилося, і він злякався, почувши власний голос. До речі, Дювейріє, дуже невдоволений з цієї пригоди, намагався пояснити йому, наскільки недоречно було обране місце. Перед вітварем розпочалася церемонія. Звернувшись до молодят зі зворушеним напучуванням, священник узяв шлюбний перстень, щоб освятити його.

- *Benedic, Domine Deus noster, annulum nuptialem hunc, quem nos in tuo nomine benedicimus...*

А Теофіл наважився тихо повторити:

- Пане, вчора Ви були у цій церкві разом з моєю дружиною.

Октав, і досі ошелешений рекомендаціями пані Жозеран, не зрозумів, що до чого, і все ж з невимушеним виглядом розповів коротеньку історію:

- Дійсно, я зустрів пані Вабр, і ми пішли разом подивитися на ремонт Голгофи, яким керує мій друг Кампардон.
- То Ви зізнаєтесь, - белькотів знову розлючений чоловік, - Ви зізнаєтесь...

Дювейріє вирішив, що мусить поплескати його по плечу, аби заспокоїти.

Дзвінки голосочок хлопчика-хориста відповідав:

- Амен.
- І Ви, звісно, упізнаєте цей лист, - продовжував Теофіл, простягнувши Октавові папірця.
- Ну ж бо, не тут! – вимовив глибоко скандалізований радник. – Мій любий, ви втрачаєте розум.

Октав розгорнув листа. В громаді наростало хвилювання. Пробігли перешіптування, присутні підштовхували одне одного ліктями і поглядали поверх молитовників. Вже ніхто не звертав жодної уваги на ритуал. Тільки молодята залишалися поважними і рівно сиділи перед священником. Згодом навіть Берта озирнулася і помітила Теофіла, котрий мертвів перед Октавом. Відтоді вона стала неуважною і безперестану ковзала блискучим поглядом у напрямку каплиці Святого Йосипа.

А молодий чоловік тим часом читав у півголоса:

- «Моя кицюню, яке то щастя було вчора! У вівторок, у каплиці Святих Янголів, у сповідальні.»

Священник, отримавши від нареченого «так» серйозного чоловіка, який нічого не підписує, не прочитавши, обернувся до нареченої:

- Ви обіцяєте і присягаєте зберігати вірність панові Вабру в усьому, як то має чинити вірна дружина щодо свого чоловіка, відповідно до заповідей Божих?

Але Берта, помітивши листа, запалала на думку про ляпаси, які сподівалася побачити, і вже не слухала, а лиш стежила з-поза вельону. Запала незручна мовчанка. Нарешті вона відчула, що на неї чекають.

- Так, так, - квапливо і навмання відповіла вона.

Здивований абат Модві прослідкував за її поглядом, здогадався, що у приділі відбувається надзвичайна сцена, і, в свою чергу, також помітно відволікся. Історія облетіла всю церкву, усі її знали. Бліді й поважні дами вже не зводили очей з Октава. Чоловіки усміхалися зі стриманою грайливістю. Пані Жозеран злегка знизувала плечима, розраджуючи пані Дювейріс, і, схоже, тільки Валері цікавилася одруженням і більш нічого не бачила, буцімто поринула у розчулення.

- «Моя кицюню, яке то щастя було вчора...» - перечитував Октав, вдаючи глибокий подив.

А тоді повернув листа чоловікові:

- Пане, я не розумію. Це не мій почерк... Погляньте-но.

І витяг записника, куди, як ошадливий хлопець, занотовував витрати, і показав його Теофілу.

- Як?! Не Ваш почерк?! – белькотів той. – Та Ви з мене насміхаєтесь, це має бути Ваш почерк.

Священник мав сотворити хресне знамення над лівою рукою Берти, але його очі були деінде, тож він перехрестив праву руку.

- In nomine Patris, et Filii, et Spiritus Sancti.
- Amen, - відповів хлопчик-хорист, також зводячись навшпиньки, аби усе побачити.

Кінець кінцем, скандалу вдалося уникнути. Дювейріє довів отетерілому Теофілу, що той лист не може бути від пана Муре. Для громади це було майже розчаруванням. Зачулися зітхання, пролунали жваві слова. І коли ще збентежені присутні обернулися до віттаря, то Берта і Огюст вже були одружені: вона – буцімто не помітивши, як це сталося, він – не випустивши жодного слова священника, цілком занурений у цю справу, і відволікала його тільки мігрень, від якої йому заплющилося ліве око.

- Любі дітки! – тремтливим голосом промовив зворушений пан Жозеран панові Вабру, котрий від самого початку церемонії займався тим, що рахував запалені свічки, увесь час схиблював і починав підрахунок з початку.

У наві знову захрипотіли органи, абат Модві з'явився у казулі, кантори взялися до меси. Це було дуже урочисте богослужіння з музикою. Дядечко Башеляр по черзі обходив каплиці і читав латинські слова на надгробках, нічого не розуміючи. Найдужче його зацікавив напис на могилі герцога Крекі. Трюбло та Ѓюлен приєдналися до Октава, аби дізнатись подробиці. Вони втрюх сховалися за казальною і реготалися. Співи враз розляглися грозовим вітром, хлопчики-хористи розгойдували кадилами, а тоді посеред тиші зачулися дзвіночки та белькотіння священника коло віттаря. Теофіл не міг всидіти на місці. Він не відпускав від себе Дювейріє і засипав його безладними міркуваннями. Він втратив під собою ґрунт і не розумів, чому пан, котрий був на побаченні, не міг бути паном з листа. Громада і далі

стежила за кожним його жестом. Уся церква з шерогами священнослужителів, латиною, музикою, ладаном пристрасно коментувала пригоду. Коли абат Модві після Pater спустився, щоб дати молодцям останнє благословіння, то поглядом оцінив глибоку схвильованість вірян – збуджені обличчя жінок, хитренькі усмішечки чоловіків – під яскравим веселим світлом, що лилося крізь вікна, посеред затишних розкошів наві та каплиць.

- Ні в чому не зізнавайтесь, - промовила пані Жозеран до Валері, коли родина після меси пішла до ризниці.

У ризниці молодята і свідки перш за все залишили свої підписи. Однак, довелося чекати на Кампардона, який відвів дам подивитися на роботи довкола Голгофи вглибині хору, поза дощаним парканом. Нарешті він прийшов, вибачився і залишив у реєстрі широкий розчерк. Абат Модві, аби вшанувати обидві родини, особисто передавав перо і вказував пальцем, де потрібно було ставити підпис. Він усміхався з привітним виглядом світської терпимості посеред урочистої кімнати, дерев'яні меблі якої навічно просякли запахом ладану.

- Ну як, панно, - спитав Кампардон Гортензію, - у Вас не виникло бажання вчинити так само?

Він пожалкував про такий брак тактовності. Старша Гортензія стисла губи. Однак, цього вечора, під час балу, вона розраховувала отримати вирішальну відповідь Вердье, на якого тисла з вибором між нею і тим створінням, тож відповіла шорстким голосом:

- Я маю час... Коли захочу.

Вона відвернулася спиною до архітектора і напалася на брата Леона, котрий тільки-но прийшов, як завжди, із запізненням.

- Який ти чемний! Тато і мама такі задоволені!.. Не змогли бути тут, коли одружують одну з ваших сестер!.. Ми чекали на тебе принаймні з пані Дамбревіль.

- Пані Дамбревіль робить те, що хоче, - сухо сказав молодий чоловік. – А я роблю те, що можу.

Їхні стосунки ставали прохолодними. Леон вважав, що вона задовго тримає його для себе, і був стомлений зв'язком, на прикрощі якого погодився виключно з надією на вдале одруження. Вже протягом двох тижнів він напосідався з вимогою виконати свої обіцянки. Пані Дамбревіль, серце котрої божеволіло від кохання, навіть скаржилася пані Жозеран на те, що називала маніями її сина. Остання хотіла було насварити його, закинути йому відсутність ніжності й турботи до своєї родини, оскільки він навмисне знехтував найурочистішим ритуалом. Але він навів пояснення нахабним голосом молодого демократа: непередбачувана робота у депутата, секретарем якого він працював – треба було підготувати конференцію, і ще купа завдань та доручень найменшої важливості.

- Як усе ж швидко робиться одруження! – зронила необдуману фразу пані Дамбревіль з благальними поглядом, аби розчулити хлопця.

- Не завжди, - різко відповів він.

І пішов поцілувати Бертю, тоді потис руку новому зятю, а змучена пані Дамбревіль, в сукні кольору зів'ялого листя, стояла бліда і невизначено усміхалася до усіх, хто заходив.

Потяглася череда друзів, просто знайомих, усіх запрошених, які напакувалися до церкви і тепер вервечкою проходили крізь ризницю. Молодята, навстоячки, безперервно роздавали потиски рук з однаковим

щасливим та зніченим виглядом. Жозеранів та Дювейріє не вистачало, аби приймати вітання. Час від часу вони здивовано позирали одне на одного, тому що Башеляр привів осіб, яких ніхто не знав і які говорили занадто голосно. Помалу починалося сум'яття, штовханина, руки мерехтіли понад головами, дівчата були затиснені серед панів з товстими животами і залишали краєчки білих спідниць поміж ногами цих татусів, братів та дядечок, які досі дихали гріхом, хоч і обуржуазилися у спокійному кварталі. Водночас, трохи навідалі, Ѓюлен і Трюбло розповідали Октаву, що напередодні Дювейріє замало не застукав Кларису, і тому вона була змушена загодувати його люб'язностями, аби замилити йому очі.

- Погляньте-но! – пробуркотів Ѓюлен. – Він цілує наречену. Гарненько ж їй має тхнути!

Натовп помалу виснажився, zostалися тільки родичі та близькі друзі. А недоля Теофіла і далі мандрувала крізь потиски рук та компліменти. Поза наготованими реченнями, якими годиться обмінюватися за такої нагоди, лиш про це й говорили. Пані Едуен, котра тільки-но дізналася про пригоду, подивилася на Валері зі здивуванням жінки, чесність якої невід'ємна від її здоров'я. Безсумнівно, абат Модві також мав отримати довірчі повідомлення, бо його цікавість, схоже, була задоволена, тому що він був єлейнішим, аніж зазвичай, посеред прихованих мізерій своєї пастви. Ще одна роз'ятрена виразка, що стікає кров'ю і на яку він муситиме накинути запинало релігії! Якусь мить він хотів було підтримати Теофіла, делікатно заговорив до нього про необхідність пробачати образи, про незбагненність Божого промислу, намагаючись перш за все задушити скандал, обводив громаду порухом співчуття та відчаю, буцімто хотів приховати її ганьбу від самих небес.

- Який він добренький, наш панотець! Він не знає, що це таке! – пробурмотів Теофіл, котрому це казання остаточно замакітрило голову.

Валері, завбачливо тримаючи коло себе пані Жюзер, зворушено слухала слова примирення від абата Модві, котрий у такий спосіб звертався також і до неї. Коли врешті-решт виходили з церкви, вона зупинилася перед обома батьками, аби дозволити Берті взяти під руку свого чоловіка.

- Ви маєте бути дуже задоволеним, - звернулася вона до пана Жозерана, бажаючи показати йому своє вільнодумство. – Вітаю Вас.

- Так-так, - нерозбірливо пробубонів пан Вабр. – Тепер на одну дуже велику відповідальність поменшало.

І доки Трюбло та Ѓюлен сновигали туди-сюди, аби розмістити усіх дам у екіпажах, пані Жозеран, зупиняючи своєю яскравою шаллю рух на вулиці, вперто залишалася останньою на тротуарі, аби публічно виставити свій тріумф матері.

Ввечері бенкет у шикарному готелі «Лувр» був також зіпсутий злокапосним інцидентом Теофіла. Це була достота одержимість, про це говорили після полудня у екіпажах, доки їхали до Булонського лісу. Дами увесь час сходилися на думці, що чоловік мусив би зачекати до завтра, аби знайти того листа. До речі, за столом сиділи виключно найближчі особи з обох родин. Єдиними веселощами був тост дядечка Башеляра, якого Жозерани, попри свій жах, не могли не запросити. Він, дійсно, сп'янів ще відколи подали печеню, тож здіймав свого келика і захопився за фразу «Я радію щастям, яке відчуваю», котру повторював, не в змозі полишити її. Усі намагалися запопадливо усміхатися. Огюст і Берта, вже зморені втому, час від часу позирали одне на одного, здивовані тим, що бачать себе пліч-о-пліч, і коли пригадували, то зніяковіло споглядали свої тарілки.

На бал було розіслано майже двісті запрошень. Гості почали збиратися від половини на десяту. Три люстри освітлювали великий червоний салон, у якому залишили тільки стільці уздовж стін, а вглибині, біля каміну,

розмістився невеликий оркестр. Натомість буфет було влаштовано в сусідній залі, до того ж, обидві родини залишили для себе одну кімнату, де можна було б усамітнитися.

І якраз коли пані Дювейріє та пані Жозеран приймали перших гостей, той нещасний Теофіл, за яким наглядали від самого ранку, піддався прикрій брутальності. Кампардон попросив Валері подарувати йому перший вальс. Вона засміялася, і її чоловік побачив у тому повокацію.

- Ви смієтеся, ви смієтеся, - белькотів він. – Скажіть мені, від кого той лист?.. Бо ж він таки від когось, той лист?

Він поклав цілий післяполудень на те, аби вичленувати цю думку зі змішання, до якого пожбурили його відповіді Октава. Тепер він затявся на тому: якщо це не пан Муре, тож це інший? І він вимагав імені. Валері відійшла, не відповідаючи, а він схопив її за руку, злісно викрутив її, оскаженілий, немов доведена до відчаю дитина, і повторював:

- Я тобі її зламаю... Скажи мені, від кого той лист?

Нажахана молода жінка стримувала крики болю і геть зблідла. Кампардон відчув, як вона падає йому на плече, поринаючи у нервову кризу, які тіпали нею протягом кількох годин, і заледве мав час, аби відвести її до призначеної для родичів кімнати, де вклав її на канапу. За ним пішли дами – пані Жюзер, пані Дамбревіль, які зняли з неї корсет, а він делікатно вийшов.

Водночас, не більш як три або чотири особи на увесь салон помітили цю коротку сцену насилля. Пані Дювейріє та пані Жозеран продовжували приймати запрошених, потік яких потроху заповнював просторе приміщення світлими туалетами та чорними фраками. Здіймалося шепотіння приязних слів, обличчя довкола нареченої безперестанку

всміхалися: повні обличчя батьків та матерів, худі профілі дівчаток, витончені та співчутливі личка молодих жінок. А вглибині скрипка зривала зі своїх струн жалісні скрики.

- Пане, прошу мені пробачити, - промовив Теофіл, підійшовши до Октава, якого перестрів очима в ту мить, коли викручував руку своїй дружині. – На моєму місці будь-хто почав би Вас підозрювати, чи не так? Але я прагну потиснути Вам руку, аби довести, що визнав свою помилку.

Він потис йому руку і відвів убік, катований потребою вилити душу, знайти сповідника, перед яким розкрив би своє серце.

- О! Пане, якби я Вам усе розповів...

І він довго говорив про свою жінку. Дівчиною вона була такою тендітною, і усі жартома казали, що шлюб її виправить. Їй бракувало повітря у крамниці її батьків, де протягом трьох місяців він бачив її щовечора такою чемною, покірною, сумтною, однак чарівною.

- І що ж, пане? Шлюб її не виправив, навпаки... За кілька тижнів вона стала нестерпною, ми вже не могли порозумітися. Сварки через будь-що. Настрій змінювався щохвилини, вона сміялася і плакала, я навіть не знаю, чому. А ще безглузді почуття, такі ідеї, хоч стій, хоч падай, постійна сверблячка надокучати усім... Врешті-решт, пане, моя господа перетворилася на пекло.

- Це дуже дивно, - бурмотів Октав, відчуваючи необхідність сказати бодай щось.

Тож блідий чоловік, спираючись на куці ніжки, аби бути вищим за сміховинність, перейшов до того, що називав поганою поведінкою цієї нещасної. Вже двічі він підозрював її, але він був занадто порядним, і подібна думка не вмещалася в його мозку. Однак цього разу необхідно

погодитися з очевидним. Жодні сумніви не можливі, чи не так? І тремкими пальцями він обмацував кишеню жилета, де лежав лист.

- Якби ще вона робила це задля грошей, то я міг би зрозуміти, - додав він. – Але їй нічого не дають, я в тому певен, я б дізнався про таке... Тож скажіть мені, чого їй так свербить шкура? Я дуже добрий, у неї вдома є усе, я не розумію... Якщо Ви розумієте, пане, то скажіть мені, благаю Вас.

- Це дуже дивно, дуже дивно, - повторював Октав, знічений цими відветростями і шукаючи, як би то втекти.

Але чоловік вже не відпускав його. Він тремтів у лихоманці, його гризла потреба у певності. В цю мить з'явилася пані Жюзер і підійшла сказати слівце на вухо пані Жозеран, котра вітала реверансом вхід багатого ювеліра з Пале-Руаяль. Та розвернулася, глибоко збурена, і обидві жінки квапливо пішли.

- Думаю, у Вашої дружини дуже тяжка криза, - зауважив Октав Теофілові.

- Облиште! – розлючено відповів той, у відчаї, що не може й собі захворіти, аби його теж лікували. – Вона занадто задоволена з того, що у неї криза! Завдяки цьому усі завжди стають на її бік... Я почуваюся не ліпше за неї, а я ж бо її ніколи не зраджував!

Пані Жозеран не поверталася. Поміж наближених осіб пробіг поголос, що Валері тіпається у жахливих конвульсіях. Щоб її тримати, потрібні були чоловіки, але оскільки її мусили наполовину роздягнути, то пропозицію Трюбло та Ѓолена відхилили. Оркестр тим часом загравав кадриль, і Берта відкрила бал разом з Дювейріє, котрий танцював як справжній суддя, а Огюст, не знайшовши пані Жозеран, вів Гортензію. Від молодят приховали нервовий напад, аби запобігти небезпечним емоціям. Бал пожвавлювався,

у яскравому світлі люстр дзвенів сміх. Скрипки гінко видзвонювали ритм польки, пари кружляли салоном, розгортаючи хвилі довгих шлейфів.

- Є доктор Жюєра? Де доктор Жюєра? – рвучко зайшовши, спитала пані Жозеран.

Лікар був запрошений, але ніхто ще його не бачив. Тож вона не приховувала глухий гнів, що накопичувала від самого ранку. Вона заговорила перед Октавом та Кампардоном, не добираючи слів:

- Я вже незабаром матиму того досить... Для моєї дочки це геть не весело, усі ці роги, з яких не виберешся!

Вона шукала Гортензію і нарешті побачила, як та розмовляє з якимось паном, від котрого бачила тільки спину, проте упізнала його широкі плечі. Це був Вердьє. Її настрій ще погіршився. Вона сухо покликала до себе дівчину і сказала їй, стисивши голос, що в подібний день ліпше їй лишатися до послуг своєї матері. Гортензія не погодилася з такою доганою. Вона тріумфувала: Вердьє призначив їхнє весілля за два місяці – у червні.

- Дай мені спокій! – гукнула мати.

- Запевняю, мамо... Він уже не спить там тричі на тиждень, аби призвичаїти іншу, а за два тижні він зовсім не повернеться. Тож з усім буде скінчено, я його матиму.

- Дай мені спокій! Я вже маю вашого роману по саме нікуди!.. Зроби мені таку ласку, чекай коло дверей на доктора Жюєра і відправ його до мене, як тільки він прийде... Головне, жодного слова твоєї сестрі!

Вона повернулася до сусідньої кімнати, а Гортензія бурмотіла що ні, дяка Богові, вона не чекає на жодне схвалення, і багато хто пошиється в дурні,

коли одного дня побачить, що вона одружилася ліпше за інших. Все ж вона пішла чекати на появу лікаря Жюєра.

Тепер оркестр грав вальс. Берта танцювала з котримсь із кузенів свого чоловіка, аби по черзі обійти усіх членів його родини. Пані Дювейріє не змогла відмовити дядечкові Башеляру, котрий неабияк докучав їй, дихаючи в обличчя. Ставало дедалі задушніше, буфет вже був повен панів, які втирали собі лоби. Дівчатка в куточку вистрибували разом, а замріяні матері, сидячи навіддалі, міркували про одруження своїх панянок, що постійно зривалося. Найбільше поздоровляли обох батьків – пана Вабра та пана Жозерана – які відтепер не розлучалися, хоча й не обмінялися жодним словом. Здавалося, усі розважаються, і усі захоплено вигукували про те, який веселий цей бал. Як сказав Кампардон, це була непідробна веселість.

Проте архітектор з галантною і щирою турботою переймався станом Валері, хоча й не пропустив жодного танця. Йому спало на думку відправити свою дочку Анжель від його імені дізнатися новини. Чотирнадцятирічна дівчинка від самого ранку палала підлітковою цікавістю щодо цієї дами, про яку стільки балакають, і тому тішилася, що може потрапити до сусіднього салону. Вона не поверталася, тож архітектор мусив дозволити собі прочинити двері та зазирнути. Він побачив, що його дочка стоїть біля канапи, цілковито поглинена спогляданням Валері, чиї напружені груди, торсаючись від спазмів, вискочили із розціпненого корсажа. Залунали протести, йому гукали не заходити. Він зник, присягаючись, що лишень бажав дізнатися, як все обернулося.

- Дуже погано, дуже погано, - меланхолійно повідомив він особам, котрі оточили його коло дверей. – Вони тримають її вчотирьох... Як же збудована ця жінка, що так вистрибує і нічого собі не звихнула!

Довкола нього утворився гурток, де упівголоса коментували найменші етапи кризи. Посвячені дами підходили з жалісливим виглядом між двома кадрилими, заслизали до малого салону, тоді приносили чоловікам подробиці і поверталися танцювати. Це був загадковий закуток, де обмінювалися поглядами, а слова промовлялися на вухо посеред дедалі дужчого гамору. А Теофіл, самотній та полишений, прогулювався перед дверима, хворий від нав'язливої думки, що з нього насміхаються і що він на таке не заслуговує.

І ось крізь бальну залу квапливо пройшов лікар Жюєра в супроводі Гортензії, котра надавала йому пояснення. Пані Дювейріє пішла за ними. Кілька осіб здивувалися, пробіг поголос. Як тільки лікар зник, з кімнати вийшла пані Жозеран разом з пані Дамбревіль. Її лють посилювалася. Вона вилила на голову Валері дві карафки води. Ніколи ще їй не доводилося бачити настільки нервову жінку. Тож вона вирішила обійти бальну залу, аби своєю присутністю припинити пліткування. Але вона ступала таким важким кроком і роздавала такі кислі усмішки, що позад неї усі починали перешіптуватися.

Пані Дамбревіль вже не полишала її. Від самого ранку вона з прихованими скаргами говорила їй про Леона, намагалася умовити її поговорити зі своїм сином, аби зцементувати їхній зв'язок. Вона вказала їй, як він проводив високу худорляву дівчину, щодо якої вдавав постійні залицяння.

- Він нас покидає, - сказала вона з легеньким усміхом, тремтячи від стримуваних сліз. – Насварить його за те, що він на нас навіть і не погляне.

- Леоне! – покликала пані Жозеран.

Він підійшов, і вона грубо промовила, не маючи наміру далі приховувати стан речей:

- Чому ти розсварився з мадам?.. Вона на тебе не гнівається. Розберіться між собою. Якщо маєш поганий характер, то це нічим не допоможе.

Вона залишила їх, приголомшених, віч-на-віч. Пані Дамбревіль узяла Леона під руку, вони відійшли побалакати у віконній ніші, а тоді тишком-нишком разом пішли з балу. Вона пообіцяла одружити його восени.

Пані Жозеран тим часом продовжувала роздавати усмішки і коли опинилася перед Бертою, засапаною від танцю, такою рожевенькою у білій вже зім'ятій сукні, то її заповонило глибоке хвилювання. Вона схопила дочку в обійми і, несила стримати примарний перебіг думок, безсумнівно, пригадавши іншу, з жахливо перекривленим обличчям, прошепотіла:

- Моє бідолашне дитятко! Моє бідолашне дитятко!

І двічі міцно поцілувала її.

А спокійна Берта запитала:

- Як вона почувається?

Пані Жозеран враз стала kwasною. Як?! Берта усе знає?! Звісно, вона знає, усі знають. Тільки її чоловік, котрий саме вів до буфету літню даму, нічого не знає. Вона збиралася навіть попросити когось повідомити його, бо інакше він виглядатиме дурнем від того, що завжди ось так відставатиме від інших і нічого не підозрюватиме.

- А я рву пупа, аби приховати їхню катастрофу! – вигукнула обурена пані Жозеран. – Гаразд! Я вже не маніжитимусь! Цьому треба покласти край! Я не потреплю, щоб вони робили з тебе посміховисько!

Дійсно, усі це знали, тільки не говорили, аби не робити бал сумним. Оркестр приховав перші жалісні слова, а в цей час з них вже усміхалися у вільних обіймах пар. Ставало дуже задушно, була пізня ніч. Слуги

розносили напої. Дві дівчинки, зморені втомою, заснули, обійнявшись, на канапі, щокою до щоки. Біля оркестру, під хрипіння контрабасу, пан Вабр вирішився оповісти панові Жозерану про свою велику працю, а саме, про сумнів, котрий протягом двох тижнів не полишав його щодо приналежності творів двох художників, які мали однакове прізвище. А неподалік Дювейріє, оточений щільним колом, завзято ганьбив імператора за те, що той дозволив у театрі «Комеді Франсез» п'єсу, яка нападається на світське товариство. Але коли поверталися вальс чи полька, чоловіки мали поступитися місцем, пари розсипались у танці, паркетом шурхотіли спідниці, здіймаючи у спеці від свічок дрібний пил та мускусний аромат туалетів.

- Їй ліпше, - повідомив, прибігши, Кампардон, який вкотре ходи поглянути.
– Можна заходити.

Кілька друзів наважилися на це. Валері досі лежала, але напад втихав, і їй, задля пристойності, прикрили груди серветкою, яку знайшли на столику. Біля вікна пані Жюзер та пані Дювейріє слухали доктора Жюєра, котрий пояснював, що інколи напади припиняються після компресів з гарячої води, які кладуть на шию. Хвора, побачивши Октава, котрий зайшов разом з Кампардоном, покликала його порухом і спершу звернулася до нього сплутаними словами, породженими залишками галюцинацій. Він, за наказом самого лікаря, мусив сісти коло неї, бажаючи перед усім не суперечити їй. Так він вислухав сповідь – він, котрий цього ж вечора вже вислуховував чоловіка. Вона тремтіла від страху, вона мала його за свого коханця, благала його сховати її. Потім вона впізнала його і залилася сльозами, дякуючи йому за його обман під час меси. Октав пригадував іншу кризу, якою хотів скористатись із зажерливою хіттю школяра. Тепер він був її другом, вона йому все розповість, і, можливо, так буде ліпше.

В цю мить Теофіл, котрий тинявся перед дверима, спробував зайти. Там були й інші чоловіки, тож і він також може бути. Але це спричинило неабияку паніку. Валері, зачувши його голос, затремтіла так, що усі подумали про початок нового нападу. А він, благаючи, боровся проти цих дам, які відштовхували його ліктями, і вперто повторював:

- Я прошу у неї тільки ім'я... Нехай вона скаже мені ім'я.

Тут підійшла пані Жозеран і вибухнула. Вона затигла Теофіла до малого салону, аби приглушити скандал, і розлючено сказала йому:

- О! Знову це?! Коли ви нарешті залишите нас у спокої?! Від самого ранку ви добиваєте нас своїми дурницями... Пане, вам бракує такту. Так, цілком бракує такту! У день весілля на подібних речах не зосереджуються.

- Дозвольте, пані, - пробурмотів він, - це мої справи, Вас то не обходить!

- Як то?! Мене то не обходить?! Але ж, пане, відтепер я з вашої родини. І чи ви вважаєте, що ця історія мене веселить, через мою дочку?! О! Гарне весілля ви їй влаштували! Жодного слова, пане! Вам бракує такту!

Він стояв розгублений і дивився довкола себе, шукаючи підмоги. Але дами свідчили своєю холодністю, що вони судять його так само суворо. Саме так – йому бракує такту. Адже є обставини, за яких потрібно змусити себе погамувати свої пристрасті. Навіть його сестра дулася на нього. Але він і далі протестував і спричинив цим загальне обурення. Ні й ні! Йому нема чого відповісти! Так не поводяться!

Цей крик стулив йому рота. Він був настільки спантеличений, такий жалюгідний зі своїми кволенькими ручками й ніжками і з личком негодящої дівчинки, що дами злегка усміхнулися. Якщо тобі бракує того, що потрібно, аби зробити жінку щасливою, то не слід одружуватися. Гортензія зважувала його зневажливим поглядом. Мала Анжель, про яку

забули, крутилася довкола нього з хитреньким виглядом, буцімто дещо шукала. Він збентежено відступив, почав червоніти, бачачи, як вони усі, такі великі, такі товсті, оточують його своїми неохопними стегнами. Валері знову заридала, а доктор Жюєра взявся зволожувати їй скроні. Тож вони порозумілися поглядами, спільний дух захисту зблизив їх. Вони шукали, вони намагалися пояснити чоловікові той лист.

- Та к бісу! – пробурмотів Трюбло, котрий тільки-но приєднався до Октава.
– Тут нема нічого хитрого: треба сказати, що лист був для кухарки.

Пані Жозеран почула його. Вона обернулася, позирнула на нього, переповнена захватом, а тоді узялася за Теофіла:

- Хіба порядна жінка мусить принижуватися до пояснень, якщо її звинувачують з вашою брутальністю? Але я, я можу говорити... Листа загубила Франсуаз, та кухарка, котру ваша дружина мусила вигнати через її погану поведінку... Тепер ви задовольнилися? Хіба ви не відчуваєте, як від ганьби вам палає обличчя?

Спершу чоловік знизав плечима. Але усі дами залишалися поважними, відповідали на його заперечення неспростовно переконливими доводами. Він здався, коли, на довершення його поразки, пані Дювейріє розізлилася і закричала йому, що його поведінки стає огидною і що вона зрікається його. Тож, переможений, потребуючи, аби його поцілували, він кинувся на шию Валері, просячи у неї пробачення. Це було зворушливо. Навіть пані Жозеран виглядали глибоко схвильованою.

- Завжди ліпше порозумітися, - з полегшенням промовила вона. – Врешті-решт, день закінчиться не так вже й погано.

Коли Валері вдягнули і вона повернулася на бал попід руку з Теофілом, здавалося, вибухнула ще нестримніша веселість. Була майже третя година,

гості починали розходитися, але оркестр вигравав кадрили з останнім запалом. Чоловіки усміхалися за спиною у примиреного подружжя. Медичне слівце Кампардона щодо цього бідного Теофіла припало до душі пані Жюзер. Дівчата притискалися одна до одної, роздивляючись Валері, але під скандалізованими поглядами матерів робили дурнуваті обличчя. Тим часом Берта, котра нарешті танцювала зі своїм чоловіком, мусила тихесенько сказати йому дещо, бо Огюст, посвячений в історію, позирав на свого брата Теофіла з подивом та зверхністю чоловіка, з яким подібні речі не можуть трапитися. Тоді розпочався фінальний танець-галоп, товариство умлівало в задушливій спеці та рудуватому світлі свічок, а свічники мало не плавилися від хитких племінчиків.

- Ви з нею в добрих стосунках? – спитала пані Едуен, обертаючись в обіймах Октава, запрошення котрого прийняла.

Молодому чоловікові здалося, що він відчув легесеньке тремтіння її такого прямого і спокійного стану.

- Зовсім ні, - відповів він. – Мене затягли туди, і ця пригода мене дуже дратувала... Чортів синок мусив усе проковтнути.

- Це дуже погано, - проголосила вона поважним голосом.

Безсумнівно, Октав помилився. Коли він розімкнув обійми, пані Едуен навіть не засапалася, її очі залишилися ясними, а гладкі пасма непорушними. Але наприкінці балу стався скандал. Дядечко Башеляр, котрий довів себе до кондиції в буфеті, наважився на ризиковану ідею. Усі враз побачили, як він викаблучує перед Гьоленом вкрай непристойні колінця. Під маніжку свого заціпненого фрака він запхав згорнені серветки, аби зробити груди, як у годувальниці, і два великі апельсини, прилаштовані на серветки, вилазили з-під тканини, показуючи свої округлості з кривавою червінню обдертої шкіри. Цього разу усі

запротестували: навіть якщо заробляєш багато грошей, однак є межі, які пристойний чоловік ніколи не повинен переступати, особливо в присутності юних осіб. Присоромлений пан Жозеран, у відчаї від такої ганьби, наказав вивести свого швагра геть. Дювейріє виявив найглибшу огиду.

О четвертій молодята повернулися на вулицю Шуазель. Вони привезли в своєму екіпажі Теофіла та Валері. Коли вони сходили на третій поверх, де облаштували своє помешкання, то наздогнали Октава, котрий також повертався спати. Молодий чоловік хотів з ввічливості відступити, але Берта зробила такий самий рух, і вони зіткнулися.

- О! Перепрошую, панно! – промовив він.

Це слово «панна» розвеселило їх. Вона подивилася на нього, і він пригадав перший погляд, яким вони обмінялися на цих самих сходах – веселий та зухвалий погляд, який так чарівно зустрів його. Можливо, вони зрозуміли одне одного, вона почервоніла, а він повернувся самотній до своєї кімнати посеред мертвого спокою горішніх поверхів.

Огюст, із заплющеним лівим оком, божеволіючи від мігрені, з якою прогулювався від самого ранку, вже зайшов до квартири, де зібралася родина. Прощаючись з Бертою, Валері поступилася раптовим почуттям і стисла її в обіймах, остаточно зім'явши їй сукню. Вона поцілувала невістку і тихесенько сказала:

- О! Моя люба! Я вам бажаю більшого щастя, ніж у мене!

ІХ

За два дні, близько сьомої, коли Октав прийшов на вечерю до Кампардонів, то побачив Розу в пеньюарі з кремового шовку, прикрашеному білими мереживами.

- Ви чекаєте на когось? – спитався він.

- Та ні, - відповіла вона, трохи знітившись. – Ми сідаємо за стіл, як тільки Ашіль повернеться.

Архітектор став замороченим, ніколи не приходив вчасно на вечерю, повертався дуже червоним та розгубленим і проклинав роботу. А потім він щовечора тікав, виснажував усі можливі приводи, розповідав про зустрічі в кафе, вигадував наради у віддалених закутках. Тож Октав частенько складав компанію Розі до одинадцятої години, адже зрозумів, що чоловік тримає його столувальником, щоб розважити свою дружину. І вона тихесенько скаржилася, висловлювала побоювання. Господи! Вона залишає Ашілю цілковиту свободу, ось тільки вона так тривожиться, якщо він повертається після полуночі!

- Ви не вважаєте, що від певного часу він посмутнішав? – питала вона з ніжним переляком у голосі.

Молодий чоловік того не помітив.

- Я вважаю, що він, можливо, заклопотаний... Роботи у церкві Святого Роха завдають йому мороки.

Проте, вона погойдала головою, хоча більше не наполягала. Потім вона виявила себе дуже доброю до Октава, з приязню матері та сестри розпитувала його, як зазвичай, про те, як він провів день. Протягом майже дев'яти місяців, відколи він почав столуватися у них, вона ставилася до нього саме так – як до хлопчика з їхньої родини.

Нарешті з'явився архітектор.

- Доброго вечора, моя кицю, доброго вечора, моя курочко, - промовив він, цілюючи її з пристрасним виглядом доброго чоловіка. – Ще один йолоп цілу годину протримав мене на тротуарі!

Октав відсунуся, тому що почув, як вони перемовилися нишком кількома словами:

- Вона прийде?

- Ні. Навіщо? Головне, не хвилюйся.

- Ти пообіцяв мені, що вона прийде.

- І що? Так, вона прийде. Ти задоволена? Я зробив це виключно задля тебе.

Сіли за стіл. Протягом усієї вечері обговорювали питання англійської мови, яку крихітка Анжель вивчала вже два тижні. Кампардон неочікувано підтримав необхідність англійської мови для панни. І оскільки Ліза перед тим працювала у акторки, котра повернулася з Лондона, то кожен обід та кожна вечеря використовувалися для того, аби обговорювати назви страв, які вона приносила. Того вечора, після тривалих та невдалих спроб вимовити слово «rumsteak», довелося повертати печеню, яка була твердою, мов підошва чобота, тому що Віктуар забула її на вогні.

Розпочався десерт, як враз пані Кампардон підстрибнула від дзвінка у двері.

- Це кухня пані, - повернувшись, сказала Ліза ображеним тоном прислуги, яку забули посвятити у родинні таємниці.

Справді, зайшла Гаспарін. Вона була в дуже простій чорній шерстяній сукні, її обличчя та увесь її вигляд були як у бідної продавчині. Роза, повна

та свіжа, затишно загорнена у пеньюар з кремового шовку, звелася, настільки зворушена, що на її повіках виступили сльози.

- О! Моя люба! – прошепотіла вона. – Яка ти добра!... Забудьмо все, чи не так?

Вона схопила її в обійми і двічі міцно поцілувала. Октав хотів тактовно піти, але інші обурилися: він може залишатися, адже він з родини. Тож він розважався тим, що спостерігав за сценою. Кампардон спершу почувався дуже скуто, відводив очі від обох жінок, відсапувався, шукав сигару, а Ліза рвучкими рухами прибирала посуд зі столу і переморгувалася зі здивованою Анжель.

- Це твоя кузина, - врешті-решт сказав архітектор дочці. – Ти чула, як ми про неї говорили... Поцілуй-но її.

Дівчинка поцілувала родичку з набурмосеним виглядом, занепокоєна тим, що Гаспарін, розпитуючи її про вік та навчання, роздягала її поглядом учительки. Тож коли перейшли до салону, дитина воліла піти слідом за Лізою, котра з усієї сили зачинила двері, примовляючи і не переймаючись тим, що її почують:

- Оце так! Веселенько ж буде тут!

У салоні Кампардон, все ще тремтячи, почав виправдовуватися:

- Слово честі! Ця чудова думка не моя... Це Роза схотіла примиритися. Вже протягом тижня вона повторює мені щоранку: піди нарешті за нею... І що я? Я таки пішов по вас.

Відчуваючи потребу переконати Октава, від відвів його до вікна.

- Ну як? Жінки – це жінки... Мені то докучало, тому що я боюсь історій. Одна праворуч, інша ліворуч, головне – щоб потяги не зіткнулись. Але я

мусив поступитися, і Роза вважає, що ми усі будемо дуже задоволені. Принаймні, ми спробуємо. Тепер це залежить від них обох – влаштувати моє життя.

Роза та Гаспарін тим часом сиділи пліч-о-пліч на канапі. Вони говорили про минуле, про ті дні, коли жили у Пласані, у доброго татуся Домерг. Тоді у Рози було свинцеве обличчя та тонесенькі ручки й ніжки дівчинки, котра хворіє через зростання, а Гаспарін у п'ятнадцять років була жінкою – висока, спокуслива, з прекрасними очима. Сьогодні вони дивилися одна на одну і вже не впізнавали: одна свіжа й повна у своїй вимушеній цноті, інша висушена життям, повним нервових пристрастей, у яких вона згоряла. Гаспарін стало на мить боляче від того, що вона, із жовтим лицем та у вузесенькій сукні, сидить навпроти Рози, вдягненої у шовк та мережива, у яких тоне її ніжна й пещена біла шия. Але вона приборкала це заздрі тремтіння і одразу ж погодилася на становище бідної родички, що колінкує перед туалетами та вишуканістю своєї кухні.

- А твоє здоров'я? – спитала вона у півголоса. – Ашіль розповідав мені...
Немає покращення?

- Ні-ні, - меланхолійно відповіла Роза. – Бачиш, я їм, я виглядаю дуже добре... Але це не повертається, воно ніколи не повернеться.

Вона заплакала, і Гаспарін, у свою чергу, обійняла її, притулила до своїх пласких та пристрасних грудей, а Кампардон, тим часом, підбіг, аби їх утішити.

- Чому ти плачеш? – по-материнськи питався він. – Головне, що ти не страждаєш... Що тобі до того, якщо довкола тебе завжди є люди, котрі тебе люблять?

Роза заспокоїлася і вже усміхалася посеред сліз. Тож архітектор, заповнений розчуленням, схопив обох жінок у обійми і цілував їх, белькочучи:

- Так-так, ми дуже любитимемо одне одного, ми дуже любитимемо тебе, моя бідна курочко... Ось побачиш, як усе влаштується відтепер, коли ми возз'єдналися.

І обернувся до Октава:

- О! Мій любий! Що не кажіть, а родина понад усе!

Кінець вечора був чарівним. Кампардон, котрий доти, якщо залишався вдома, зазвичай засинав одразу ж, як виходив з-за столу, віднайшов веселість митця, старі жарти та солоні пісеньки, що виніс зі Школи образотворчого мистецтва. Коли близько одинадцятої Гаспарін пішла, то Роза хотіла провести її, незважаючи на те, що цього дня їй було тяжко ходити.

- Повертайся якомога частіше! – перехилившись через перила, гукала вона у поважну тишу сходів.

Наступного дня зацікавлений Октав спробував розбалакати кухню у «Жіночому щасті», коли вони разом приймали нову партію білизни. Але вона відповідала коротко, і він відчув її ворожість – вона була ображена тим, що учора мала його за свідка. Вона, до речі, не любила його і у їхніх вимушених стосунках виявляла до нього незрозумілу образу. Вона вже віддавна зрозуміла, яку гру він веде довкола хазяйки, і чорним поглядом, зневажливо скрививши губи, слідувала за цими старанними залицяннями, і його це іноді непокоїло. Коли ця довготелеса чортиця встромляла поміж ними свої худючі руки, то його не полишало чітке та неприємне відчуття, що він ніколи не отримає пані Едуен.

Водночас, Октав відвів собі півроку. Минуло заледве чотири місяці, але його обсідала нетерплячість. Щоранку він запитував себе, чи не повинен прискорити перебіг подій, адже бачив, якого мізерного успіху досяг в упаданні коло цієї жінки, завжди такої крижаної й тихої. Тим не менш, вона почала відчувати до нього справжню повагу, завойовану завдяки широким ідеям та мріям про великі сучасні магазини, які вивалють на тротуари Парижа мільйони товарів. Частенько зранку, коли її чоловік був відсутній і вона відкривала листи разом з молодим чоловіком, то затримувала його, консультувалася з ним, цікавилася його думкою. Між ними встановилася певна комерційна інтимність: їхні руки зустрічалися на стосах рахунків, цифри обвівали їхню шкіру гарячим подихом, вони забувалися біля каси у ті дні, коли отримували великий виторг. Траплялося, він зловживав такими хвилинами, і його тактика полягала у тому, аби зачепити її натуру успішної комерсантки і одного дня, коли вона піддасться слабкості, перемогти її посеред нестримних почуттів, спричинених неочікувано вдалим продажем. Тож він шукав на дивовижний захід, який кине її в його обійми. Зрештою, тільки-но він припиняв утримувати її діловими розмовами, як вона одразу ж віднаходила свою спокійну владність, чемно віддавала йому накази, так само, як віддавала їх прибиральникам. Вона керувала домом з холодністю вродливої жінки, носила невеличку чоловічу краватку на своїх грудях античної статуї, затягувалася у суворий постійно чорний корсаж.

Десь у цей час пан Едуен захворів і поїхав на цілий сезон до Віші, лікуватися мінеральними водами. Октав відверто радів з цього. Хоч би з якого мarmуру була зроблена пані Едуен, однак подібне вдівство зробить її ніжнішою. Але він марно чекав на тремтіння та на знеможеність від жадання. Ніколи ще вона не була настільки активною, її голова такою ясною, а око таким пильним. Вона прокидалася на світанку, особисто

приймала товари у підвалі, запхавши перо за вухо із заклопотаним виглядом продавця. Її бачили повсюди – вгорі та знизу, біля прилавків з шовками та постільною білизною, вона стежила за облаштуванням вітрин та за продажем. Вона спокійно ковзала магазином, навіть не підчепивши і порошинки поміж стосами пакунків, від яких затісний магазин мало не лускав. Коли Октав зустрічав її у якомусь вузькому проході, поміж мурами шерстяних сувоїв та рушників, то незграбно відступав, аби вона хоч на мить опинилася коло нього, на його грудях. Але вона проходила настільки заклопотана, що він заледве відчував доторк її сукні. Йому, до речі, постійно заважали очі панни Гаспарін, які він неодмінно перестривав у таку мить, і їхній важкий погляд завжди зупинявся на ньому.

Проте, молодий чоловік не впадав у відчай. Іноді йому здавалося, що він от-от досягне мети і вже починав облаштовувати своє життя на найближче майбутнє, коли стане коханцем хазяйки. Аби легше було чекати, він залишив собі Марі. Хоча вона була зручною і нічого йому не коштувала, проте могла стати перешкодою через свою відданість побитої собаки. Тож беручи її у ті вечори, коли йому було нудно, він починав міркувати про спосіб, у який розірве ці стосунки. Брутально покинути її – це здавалося йому незграбним. Одного святкового ранку, коли він пішов до сусідчиного ліжка, доки сусід подався у справах, йому нарешті спало на думку повернути Марі Жюлю, кинути їх в обійми одне одного, таких закоханих, що сам зміг би зникнути зі спокійним сумлінням. Безперечно, це буде добра справа, настільки зворушлива, що звільнить його від будь-яких докорів. Однак він чекав – не хотів опинитися без жінки.

Інше ускладнення турбувало Октава – у Кампардонів. Він відчував, що надходить момент, коли потрібно буде столуватися деінде. Вже три тижні Гаспарін облаштовувалася у господі з дедалі більшою владою. Спершу вона поверталася щовечора, потім її почали бачити в обід. Незважаючи на

роботу в магазині, вона перебирала на себе усе – освіту Анжелі та господарчі закупи. Роза безперестанку повторювала перед Кампардоном:

- Ах! Якби ж то Гаспарін мешкала разом з нами!

Проте архітектор щоразу вигукував, червонів від докорів сумління, його мучила ганьба:

- Ні й ні! Це неможливо... До речі, де ти покладеш її спати?

І він пояснював, що потрібно буде віддати під спальню кухину його кабінет, а він перенесе свого стола та свої креслення до вітальні. Звісно, йому це жодним чином не заважить. Можливо, одного дня він наважиться на такий переїзд, бо вітальня йому не потрібна і, до того ж, йому стає затісно працювати, адже замовлення надходять з усіх боків. Але ж Гаспарін може залишатись у своєму помешканні. Навіщо так напаківуватися?

- Якщо тобі добре, то не потрібно бажати кращого, - повторював він Октаву.

Приблизно о цій порі він був змушений поїхати на пару днів до Евре. Його непокоїли роботи у резиденції архієпископа: він поступився бажанню монсеньйора, проте кредит ще не було відкрито, а спорудження печей на нових кухнях та калорифера могло сягнути дуже високої вартості, яку неможливо буде віднести до витрат з поточного утримання. З іншого боку, казальня, на яку виділили три тисячі франків, коштуватиме щонайменш десять тисяч. Архітектор бажав порозумітися з монсеньйором, аби вжити певних заходів.

Роза чекала на нього тільки у неділю ввечері, але він з'явився посеред обіду, і його раптове повернення спричинило сум'яття. Гаспарін сиділа за столом між Октавом та Анжелі. Усі вдавали, що почуваяються

невимушено, однак панувала таємничість. Ліза, побачивши, як пані у відчаї робить їй знаки, заледве встигла зачинити двері до вітальні, а кухня кінчиком черевика заштовхувала під меблі клапті паперу, які валялися долі. Кампардон сказав, що піде роздягнутись, але усі зупинили його.

- Та зачекайте. Якщо ви пообідали у Евре, то хоча б випийте чашку кави.

Врешті-решт, він помітив зніченість Рози, і вона кинулася йому на шию:

- Мій друже, не свари мене... Якби ти повернувся сьогодні ввечері, то все було б у повному порядку.

Тремтячи, вона відчинила двері і завела його до вітальні та кабінету. Ліжко з червоного дерева, котре продавець меблів привіз уранці, займало місце креслярського столу, який перенесли посеред сусідньої кімнати. Але ще нічого не було прибрано, коробки валялися вперемішку з одягом Гаспарін, а Богородиця зі скривавленим серцем була приперта до стіни новою мискою для вмивання.

- Це був сюрприз, - зі щемом у серці прошепотіла пані Кампардон, ховаючи обличчя у жилеті свого чоловіка.

А він, дуже зворушений, тільки дивився. Він нічого не казав і уникав очей Октава. Тож Гаспарін запитала сухим голосом:

- Кузене, вас це не влаштовує?.. Роза примусила мене. Але якщо ви вважаєте, що я зайва, то я ще можу піти.

- О! Кузино! – нарешті вигукнув архітектор. – Усе, що робить наша Роза, - це добре.

А вона нестримно розридалася на його грудях.

- Ну ж бо, моя курочко, - казав він до неї, - чи ж не дурненька ти, що так плачеш?.. Я дуже задоволений. Ти хочеш мати свою кухню коло себе?

Гаразд! Бери до себе свою кузину. А мене усе влаштовує... Тож не плач більше! Ось! Я поцілую тебе так, як люблю тебе, дуже міцно, дуже міцно!

І він почав їсти її поцілунками. А Роза, котра через єдине слово заливалася слізьми, але одразу ж усміхалася посеред плачу, і цього разу втішилася. Вона, у свою чергу, поцілувала його бороду і тихесенько сказала:

- Ти був жорстоким. Поцілуй її також.

Кампардон поцілував Гаспарін. Покликали і Анжель, котра, відкривши рота, дивилася з їдальні ясними очима. Вона також мусила поцілувати кузину. Октав відійшов подалі, бо вважав, що у цьому домі усі стали занадто ніжними. Він з подивом відзначив шанобливе ставлення та усміхнену запопадливість Лізи перед Гаспарін. Безсумнівно, ця хвойда з синіми повіками – розумна дівчина!

Архітектор поміж тим зняв сурдут і жилет, насвистував та наспівував, сповнений хлоп'ячої веселості, і цілий післяполудень витратив на облаштування спальні для кузини. А вона допомагала йому, разом з ним совала меблі, розпаковувала білизну, витрушувала одяг. Роза тим часом сиділа, адже боялася перетомитись, і давала їм поради, казала, куди поставити туалетний столик, а ліжко поруч, щоб усім було зручно. Октав зрозумів, що заважає розширенню їхньої родини. Він почувався зайвим у такій спаяній родині, тому попередив їх, що вечерятиме в гостях. Він, до речі, ухвалив рішення: завтра ж придумає якусь історію та подякує пані Кампардон за доброту та гостинність.

Близько п'ятої, коли він саме жалкував, що не знає, де міг би перестрітися з Трюбло, йому спало на думку запроситися на вечерю до Пішонів, аби не залишатися на самоті. Але, зайшовши до них, він втрапив на прикру сімейну сцену. Там якраз були Війоми – вони тремтіли від обурення.

- Пане, це просто обурливо! – стоячи, промовляла мати і простягала руки до свого зятя, котрий сидів, прибитий, на стільці. – Ви мені дали в тому слово честі.

- А ти, - додав батько, змушуючи відступити аж до буфету свою дочку, що уся дрижала, - не захищай його, ти також винна... То ви хочете померти з голоду?

Пані Війом вдягнула шаль та капелюшок і проголосила урочистим тоном:

- Прощайте!.. Принаймні, ми не заохочуватимемо своєю присутністю ваш занепад. Якщо ви зовсім не берете до уваги наші бажання, то нам немає чого тут робити... Прощайте!

Її зять, за звичкою, звівся було, щоб провести їх.

- Не потрібно, - сказала вона. – Ми й без вас знайдемо омнібус... Йдіть першим, пане Війом. Нехай вони їдять самі свою вечерю, і нехай вона піде їм на користь, бо відтепер вони її не завжди матимуть!

Здивований Октав мусив відступити. Коли вони пішли, він поглянув на Жюля, що прикипів до стільця, і на цілком бліду Марі коло буфету. Вони обидвоє мовчали.

- Що таке? – спитався він.

Не відповідаючи йому, молода жінка почала сварити свого чоловіка болісним голосом:

- Я тебе попереджала. Ти мав би зачекати, аби помалу розповісти їм про це. Воно не спішно, ще нічого не видно.

- Що таке? – повторив Октав.

Навіть не обернувшись, вона, уся в своїх почуттях, навпростець сказала йому:

- Я вагітна.

- Як же вони мене дістали! – зводячись, вигукнув обурений Жюль. – Я вважав, що буде чесно негайно попередити їх про цю неприємність... Чи вони думають, що мені від того весело?! Я спіймався ще більше, ніж вони. Тим більше, що – до дідька! – в тому нема моєї вини... Чи не так, Марі? Якби ж то ми знали, звідкіля воно могло узятися!

- Це правда, - підтвердила молода жінка.

Октав підрахував місяці. Марі була на п'ятому місяці вагітності, від кінця грудня до кінця травня – усе сходилося. Він був цим глибоко зворушений, хоча волів сумніватись. Але його розчуленість тільки поглибилася, він відчував шалену потребу зробити щось миле для Пішонів. Жюль продовжував буркотіти: цю дитину однак приймуть, ось тільки ліпше б вона залишалася там, де є. Зі свого боку Марі, зазвичай така тиха, сердилася і, кінець кінцем, ставала на бік своєї матері, котра ніколи не пробачала непослух. Подружжя дійшло до сварки, кидало малям одне в одного, звинувачувало одне одного в тому, що його зроблено, проте, Октав весело втрутився:

- Тепер з того жодної користі, бо воно вже є... Послухайте, не потрібно вечеряти тут, це буде занадто сумно. Я поведу вас до ресторану, хочете?

Молода жінка почервоніла: вечеряти у ресторанах – то була її радість. Однак вона заговорила про свою дочку, котра завжди перешкоджає їй отримувати насолоду. Було вирішено, що цього разу Ліліт візьмуть за компанію. Це був чарівний вечір. Октав відвів їх до ресторану «Модні

делікатеси» і узяв приватний кабінет, як казав сам, щоб почуватись вільніше. Там він з розчуленою щедрістю засипав їх наїдками і не думав про рахунок, щасливий з того, що бачить, як вони їдять. Навіть під час десерту, коли Ліліт вклала між двома диванними подушками, він замовив шампанського. Вони забувалися, виклали лікті на стіл, їхні очі зволожилися, і усі втрюх почувалися сердечно, розімлілі від задушливої спеки кабінету. Врешті-решт, об одинадцятій, вони заговорили про те, що треба повертатися. Вони геть розчервонілися, від свіжого повітря остаточно сп'яніли, а дитина падала від сну та відмовлялася йти, тому Октав, аби вдало завершити те, що вдало розпочалося, неодмінно хотів узяти екіпаж, хоча вулиця Шуазель була неподалік. У фіакрі йому вистачило сумління не затиснути ноги Марі між своїми ногами. І тільки нагорі, доки Жюль вкладав Ліліт до ліжечка, Октав залишив на чолі молодої жінки поцілунок – прощальний поцілунок батька, котрий віддає свою дочку зятеві. Побачивши, як вони, дуже закохані, споглядають одне одного п'яненькими очима, він пообіцяв їм крізь двері добраніч та багато гарних снів.

- Господи! – міркував він, закублюючись на самоті до свого ліжка. – Мені це коштувало п'ятдесят франків, але я таки їм був винен це... Зрештою, у мене єдине бажання: щоб чоловік зробив її щасливою, цю милу жіночку!

Розчулений від доброти власного серця, він вирішив, засинаючи, що наступного вечора спробує завдати вирішального удару.

Щопонеділка, після вечері, Октав допомагав пані Едуен перевіряти замовлення, зроблені за тиждень. Для цієї роботи вони усамітнювалися у кабінеті вглибині магазину – тісній кімнатці, де були тільки каса, письмовий стіл, два стільці та канапа. Однак того понеділка Дювейріє якраз мали відвести пані Едуен до «Опера-Комік», тож вона покликала молодого чоловіка ще о третій. Незважаючи на сонячний день, вони

мусили запалити газовий ріжок, бо до кабінету тьмяне світло потрапляло лише з внутрішнього двору. Він зачинив двері на гачок, і вона здивовано поглянула на нього.

- Так ніхто не зайде і не потрубує нас, - пробурмотів він.

Вона схвально погойдала головою, і вони взялися до роботи. Модні тканини розходилися чудово, обсяги продажу дедалі розширювалися. Особливо продаж тонкої шерсті того тижня мав бути настільки успішним, що вона не стримала зітхання:

- О! Якби ж то ми мали місце!

- Але, - зауважив він, розпочинаючи атаку, - це залежить від Вас... Вже деякий час я виношую ідею і хочу з Вами про неї поговорити.

Він замислив зухвалу справу: йшлося про те, щоб придбати сусідній будинок, на вулиці Нью-Сент-Огюстен, виселити двох крамарів, які продають парасольки та іграшки, розширити їхній магазин та відкрити нові просторі відділи. Він розпалювався, виявляв зневагу до старосвітської комерції вглибині вологих темних крамниць без вітрин, вказував жестом на нову торгівлю, котра накопичує усі жіночі розкоші в кришталевих палацах і вдень ворочає мільйонами, а ввечері палає, немов імператорський двір на великі свята.

- Ви вб'єте торгівлю в усьому кварталі довкола церкви Святого Роха, - казав він. – Ви привабите до себе дрібних клієнтів. Скажімо, сьогодні магазин шовку пана Вабра завдає Вам клопотів. Розширте Ваші вітрини на вулицю, створіть окремий відділ, і Ви доведете його до банкрутства менш ніж за п'ять років... Зрештою, зараз обговорюється прокладення вулиці Десятого Грудня, котра має сполучити нову Оперу та Біржу. Мій друг

Кампардон кілька разів розповідав мені про це. Завдяки цьому торгівля у кварталі подвоїться.

Пані Едуен поклала лікті на реєстр, підперла долонею голову і слухала його, вродлива й поважна. Вона народилася в «Жіночому щасті», заснованому її батьком та дядьком, вона любила цей дім, вона бачила, як він розширюється, поглинає сусідні будинки, розгортає королівський фасад. Ця мрія знайшла відгук у її жвавому розумі, у її непохитній волі, у її тонкій жіночій інтуїції, які вона отримала від нового Парижа.

- Дядечко Дельоз не захоче, - пробурмотіла вона. – А мій чоловік занадто хворий.

Бачачи, що вона похитнулася, Октав заговорив спокусливим голосом – ніжним та співочим голосом актора. І водночас він розпалював її своїми очима кольору старого золота, які жінки називали чарівними. Але газовий ріжок намарно зблизька грів їй потилицю – той жар не потрапляв на її шкіру, вона лишень замріялася під невичерпною навалою слів молодого чоловіка. Тож він почав розглядати справу з точки зору цифр, навіть з пристрасним виглядом виклав приблизний кошторис, достоту як на сторінках романтичної оповіді зображають віддавна приховане кохання. І коли вона раптово пробудилася із роздумів, то побачила себе в його обіймах. Він штовхав її до канапи, переконаний, що вона нарешті поступилася.

- Господи! То це задля того?! – промовила вона з ноткою смутку, звільняючись від нього, немов від набридливої дитини.

- І що? Так, я Вас кохаю, - кричав він. – О! Не відштовхуйте мене! З Вами я зроблю великі справи...

Він завершив у такий спосіб свою тираду, що видзвонювала фальшем. Вона не переривала його, повернулася до реєстру і навстоячки гортала аркуші. А коли він замовк, сказала:

- Я все це знаю, мені вже це казали... Але я думала, що Ви розумніший за інших, пане Октаве. Справді, Ви зробили мені прикрість, адже я розраховувала на Вас. Зрештою, усім молодим людям бракує розуму... У таких закладах, як наш, потрібен бездоганний порядок, а Ви починаєте з того, що забажали речей, котрі відволікатимуть нас з ранку до вечора. Тут я не жінка, у мене забагато роботи... Послухайте-но, як Ви, такий гарно організований, як Ви не зрозуміли, що я цього ніколи не зроблю, бо, по-перше, це дурість, по-друге, в тому немає жодної користі і, на щастя для мене, я не маю до того найменшої охоти!

Він волів би, щоб вона палала гнівом від обурення, виявила глибокі почуття. Її спокійний голос, її врівноважені міркування впевненої у собі практичної жінки збили його з пантелику. Він відчував, що виглядає смішним.

- Пані, змилосердьтесь, - пробелькотів він. – Погляньте, як я страждаю.

- Ні, Ви не страждаєте. У кожному випадку, Ви одужаєте... Чуєте? Стукають, тож підіть відчиніть двері.

Він мусив відщипнути гачок. Це була панна Гаспарін, вона бажала знати, чи очікуються нові вишиті сорочки. Зачинені двері здивували її. Але вона занадто добре знала пані Едуен, і коли побачила, як та з крижаним виглядом стоїть перед глибоко зніченим Октавом, то, поглянувши на нього, насмішкувато усміхнулася. А він від того був у відчаї, він звинувачував її у тому, що через неї він прогавив нагоду.

- Пані, - раптово проголосив він, коли продавчиня пішла, - цього ж вечора я залишаю Ваш дім.

Це викликало подив у пані Едуен. Вона поглянула на нього.

- Це ще чому? Я Вас не звільняю... О! Це нічого не змінює, я не боюсь.

Ця фраза остаточно вивела його із себе. Він піде негайно, він не хоче продовжувати свої муки бодай на одну хвилину.

- Гаразд, пане Октаве, - продовжувала вона зі звичайною незворушністю. – Я незабаром розрахую Вас... Попри усе, ми жалкуватимемо за Вами, адже Ви були хорошим продавцем.

На вулиці Октав зрозумів, що повівся як бовдур. Пробило четверту, радісне весняне сонце золотило площу Гайон. Лютий на себе, хлопець пішов навмання вулицею Святого Роха, подумки сперечаючись із собою про спосіб, у який мав би повестись. Перш за все, чому він ніколи не ущипнув ту Гаспарін за сідницю? Безсумнівно, вона саме на це напрошувалася. Але, на відміну від Кампардона, він не любить таких сухоребрих. До того ж, не виключено, що він знову втрапив би за хибною адресою, бо ця одна здавалася йому з тих панянок, котрі непохитно цнотливі з недільними панами, якщо на тижні мають чоловіка, який гарцює на них з понеділка до суботи.

Кінець кінцем, що за хлоп'яча ідея – попри все, прагнути стати коханцем хазяйки! Хіба не міг він робити у тому домі грошові справи і не вимагати, щоб йому надали усе й одразу – і хліб, і ліжко? В якусь мить, цілком переможений, він замало не повернувся до «Жіночого щастя», аби зізнатись у своїй помилці. Але думка про пані Едуен, таку спокійно прекрасну, розбуркала його хворе марнославство, і він попростував далі, до церкви Святого Роха. Тим гірше! Що зроблено, те зроблено. Він піде

погляне, чи Кампардон часом не у церкві, аби відвести його до кафе випити мадери. Його це розважить. Він зайшов через вестибюль, до якого виходили двері ризниці, - темний і брудний прохід, немов у підозрілому будинку. Вагаючись, він нишпорив поглядом по наві.

- Ви, мабуть, шукаєте пана Кампардона? – зачулося поблизу.

Це був абат Модві, він упізнав його. Архітектора не було, і священник неодмінно хотів показати молодому чоловікові роботи довкола Голгофи, що були його пристрастю. Він повів його за хор, спочатку показав йому каплицю Богородиці зі стінами з білого мармуру, де на вівтарі стояв Вертеп з Ісусом Христом поміж Святим Йосипом та Богородицею у стилі рококо. Потім він провів його через каплицю Поклоніння Святим Дарам із сімома золотими лампами, золотими канделябрами і золотим вівтарем, який блищав у рудуватій тіні золотих вітражів. Праворуч та ліворуч абсиду перегороджували дощані паркани, і посеред зворушливої тиші, понад чорними вклякими тінями, понад бурмотінням молитов лунали удари кайла та голоси мулярів – справжнє затяте гуркотіння будівництва.

- Заходьте сюди, - припросив абат Модві, підтикуючи сутану. – Я Вам усе поясню.

По інший бік паркану тинькування було оббите і ділянку стіни проламано наскрізь. Все було білим від вапна, що літало в повітрі, і вологим від води, що затікала іззовні. Ліворуч ще лишилося зображення десятої Страсті – Христос, якого прибивають до хреста, і праворуч – дванадцятої зі святими жінками довкола Ісуса. А посередині одинадцята Страсть – Ісус на хресті – була виламана і складена до стіни. Саме там працювали робітники.

- Ось, - вказав священник. – Мені спало на думку, що на центральну групу на Голгофі світло має падати згори – з купола... Ви розумієте, якого ефекту я прагну досягнути?

- Так-так, - пробурмотів Октав, якого прогулянка посеред будівельних матеріалів відволікала від власних клопотів.

Абат Модві говорив голосно і виглядав немов головний майстер, котрий вказує, де потрібно розмістити масивні оздоблення.

- Звісно, якнайсуворіша скромність, тільки стіни і камінь, жодних розписів, жодної золотої прожилки. Потрібно, щоб ми опинилися у крипті, десь під землею, де невтішний смуток... Але найбільше враження має справляти Ісус на хресті, а біля його ніг Богородиця та Магдалина. Я розташую його на вершечку скелі – я задумав, що білі статуї вирізнятимуться на сірому тлі. І тоді, як я замислив, світло з купола падатиме ніби невидимим променем і так яскраво, що висуне їх наперед і вдихне в них надприродне життя... Ви це побачите, Ви це побачите!

Він обернувся і закричав до робітника:

- Приберіть нарешті Богородицю, бо ви їй ще ноги переламаєте!

Робітник покликав свого приятеля, і вони разом схопили Богородицю за крижі і перенесли її подалі, немов високу білу дівчину, котра впала плашма від нервового нападу.

- Обережно! – повторював священник, проводжаючи їх посеред битого каміння. – Її сукня вже обдовбалася. Чекайте!

Він вирішив допомогти їм, схопив Марію за спину і вийшов з цих обіймів суцільно запорошений тиньком.

- Так ось, - продовжував він, повернувшись до Октава, - уявіть, що обидві арки нави – он там, перед нами, - будуть відкриті, а тепер перейдіть до каплиці Богородиці. Поверх вітваря, крізь каплицю Святих Дарів, зовсім вглибині, ви побачите Голгофу і Розп'яття... Можете уявити собі цей ефект? Ці три великі фігури, цю просту й оголену трагедію у цьому

заглибленні табернакля, поза межами цієї містичної ночі вітражів, цих ламп і золотих канделябрів... Ну як? Я вважаю, що це буде непереборно.

- Найзатятіші скептики будуть зворушені, - промовив Октав, аби зробити йому приємне.

- Справді? – вигукнув священник. – Мені не терпиться побачити усе це на місці.

Повернувшись до нави, він забувався, продовжував голосно говорити та діловито жестикулювати. Він заговорив про Кампардона з найбільшими похвалами: це хлопець, котрий, за його словами, у Середньовіччі мав би видатне релігійне відчуття. Він вивів Октава через невеличкі службові двері і ще якусь мить затримав його на подвір'ї плебанії, звідки було видно вершечок апсиди, похований під сусідніми будівництвами. Він жив там, на третьому поверсі великого будинку з поіржавілим фасадом, де мешкали усі священнослужителі церкви Святого Роха. Делікатний запах священника та шепітлива тиша сповідальні долітали з вестибюля, де стояла статуя Богородиці, та з високих вікон, затулених щільними завісами.

- Сьогодні ввечері я піду до пана Кампардона, - нарешті сказав абат Модві. – Попросіть його зачекати на мене... Я хочу спокійно поговорити про удосконалення.

І попрощався зі світським виглядом. Октав почувався спокійним. Свіжі склепіння церкви Святого Роха розслабили його нерви. Він зацікавлено розглядав цей вхід до церкви крізь житловий будинок, цю двірницьку, звідки вночі відкриваються двері до Бога, увесь цей монастирський закуток, загублений у чорному нагромадженні кварталу. На тротуарі він знову звів очі: будинок розгортав свій голий фасад із заготованими вікнами без фіранок. Тільки на п'ятому поверсі поза металевими ґратами стояли ящики з квітами, а знизу, у товстих мурах, відкривалися вузькі

крамнички, з яких священнослужителі отримували прибуток: швець, годинникар, вишивальниця, навіть шинок – місце зустрічі гробарів у поховальні дні. Октав, заздрячи через власну поразку зреченості усіх цих людей, пожалкував про спокійне існування, яким мають жити старенькі служниці священників там, нагорі, у цих кімнатах, прикрашених горщиками з вербеною та запашним горошком.

Ввечері, пів на сьому, Октав зайшов, не подзвонивши, до Кампардонів і наскочив на архітектора та Гаспарін, які у передпокої пристрасно цілувалися в губи. Дівчина, повернувшись із магазину, навіть не мала часу зачинити двері. Обидвоє були спантеличені.

- Моя дружина зачесується, - пробелькотів Кампардон, аби щось сказати. – Зайдіть до неї.

Октав, почуваячись так само незручно, як і вони, квапливо попрямував до спальні Рози, куди зазвичай заходив на правах родича, і постукав у двері. Безсумнівно, після того, як він перестрів їх, тут вже неможливо столуватися.

- Заходьте! – пролунав голос Рози. – Це ви, Октаве... О! Прошу, заходьте.

Вона навіть не вдягла пеньюар, її плечі та руки, делікатні та білі, немов молоко, були оголені. Зосереджено дивлячись у дзеркало, вона закручувала своє золотаве волосся у дрібні кучерики. Щодня, протягом години, вона сиділа так, надмірно стежачи за своєю зовнішністю, з постійною заклопотаністю розглядала родимки, прикрашала себе, щоб потім простягнутися на шезлонгу в розкошах та красі ідола без статі.

- Сьогодні ввечері Ви, як завжди, виглядатимете казково, - усміхаючись, промовив Октав.

- Господи! Адже мені залишилася тільки ця втіха, - відповіла вона. – Мене це розважає... Знаєте, я ніколи не була справжньою господинею. До того ж, тепер Гаспарін буде тут... Ну як? Ці кучерики личать мені. І мене трохи втішає, коли я ошатно вдягнена і почувуюся гарною.

Вечеря ще не була готова, тож він розповів, що залишив «Жіноче щастя», вигадавши історію – інше місце, на яке він довго чекав. Він скористався цим самим приводом, аби пояснити, чому вирішив столуватися деінде. Вона здивувалася, що він міг ось так залишити фірму, де у нього було майбутнє. Але вона була суцільно поглинена дзеркалом і заледве слухала.

- Погляньте на ось це почервоніння, за вухом... Це прищ?

Він мав роздивитись потилицю, яку вона підставила йому з незворушним спокоєм священної жінки.

- То нічого, - сказав він. – Певно, Ви натерли, коли вмивалися.

Він допоміг їй вдягнути пеньюар, цього вечора з блакитного атласу зі срібним шиттям, і вони перейшли до їдальні. За юшкою почали говорити про те, що Октав пішов від пані Едуен. Кампардон здивовано вигукував, а на губах Гаспарін грала тонка усмішечка. Зрештою, вони почувалися одне перед одним цілком невимушено. Молодий чоловік навіть був зворушений ніжною запопадливістю, якою вони засипали Розу. Кампардон наливав їй пиття, а Гаспарін обирала саме для неї найкращі шматочки страви. Чи задоволена вона хлібом? Якщо ні, то вони змінять пекарню. Чи хоче вона подушку, аби підперти собі спину? Сповнена вдячності Роза благала їх не турбувати так себе. Вона багато їла, царювала поміж ними у пеньюарі королеви, що вкривав її затишні груди вродливої білявки. Праворуч неї сидів засапаний чоловік, який дедалі худ, ліворуч – сухоребра зчорніла кузина, плечі якої були обтягнені темною сукенкою, а плоть танула від пристрасті.

За десертом Гаспарін злісно насварила Лізу, котра невічливо відповіла пані щодо забутого шматка сиру. Покоївка стала дуже покірливою. Гаспарін вже поклала руку на господарство і приборкала служниць. Від одного її слова навіть Віктуар тремтіла над своїми каструлями. Тож вдячна Роза поглянула на неї вологими очима. Її почали поважати, відколи у них оселилась кузина, і вона мріяла вмовити її також залишити «Жіноче щастя», аби зайнятися вихованням Анжель.

- Послухайте, - бурмотіла вона пестливим голосом, - тут є чим зайнятися... Анжель, благай свою кузину, скажи, якою ти від цього будеш щасливою.

Дівчина попросила кузину, а Ліза схвально гойдала головою. Але Кампардон та Гаспарін ставилися до того поважно: ні й ні, потрібно зачекати, в житті не можна стрибати ось так, не підстеливши соломки.

Тепер вечори у салоні були чарівними. Архітектор більш нікуди не ходив. Якраз сьогодні він мав повісити у кімнаті Гаспарін гравюри, які взяли у нові рамці: «Міньйона молиться до небес», модні краєвиди біля джерел у департаменті Воклюз та ще інші. Він веселився як справжній товстунець, його жовта борода розколошкалася, а щоки розчервонілися від переїдання – він задовольнив усі апетити і був щасливий. Він покликав кузину, аби вона присвітила йому, і було чути, як він залазить на стілець та забиває цвяхи. Тож Октав опинився наодинці з Розою і повернувся до своєї історії, пояснюючи, що наприкінці місяця буде змушений столуватися деінде. Вона виглядала здивованою, але її думки були зайняті іншим, і вона одразу ж повернулася до свого чоловіка та кузини, чий сміх саме слухала.

- Га? Як вони розважаються з цими картинами!.. Що ви хочете? Ашіль вже не має клопоту, ось уже два тижні він не залишає мене ввечері. Ні, жодних кафе, жодних ділових нарад, жодних зустрічей. Ви ж пам'ятаєте, як

я хвилювалася, коли він повертався після полуночі!.. О! Тепер я маю цілковитий спокій! Принаймні, я його тримаю.

- Безсумнівно, безсумнівно, - муркотів Октав.

І вона вкотре заговорила про економію, спричинену новими облаштуваннями. У господарстві усе йшло на ліпше, усі сміються від ранку до вечора.

- Коли я бачу Ашіля задоволеним, - продовжувала вона, - то і мене це задовольняє.

А тоді повернулася до справ молодого чоловіка:

- Тож, справді, ви нас лишаєте?.. Та зостаньтесь, адже ми усі будемо щасливі.

Він знову пояснив їй. Вона зрозуміла і опустила очі: дійсно, цей хлопець починав заважати розширенню їхньої родини, вона сама відчувала ніби полегшу від того, що він піде, бо, до речі, більш не потребувала його, щоб вбити час увечері. Він мусив заприсягтися, що частенько навідуватиметься до неї.

- Прицвяхували «Міньйону, яка молиться до небес»! – зачувся радісний вигук Кампардона. – Зачекайте, кузино, я допоможу вам спуститися.

Було чути, як він схопив її у обійми і кудись поставив. Запала тиша, тоді залунав легкий сміх, архітектор з'явився у вітальні і підставив розпаленілу щоку дружині.

- Усе закінчено, моя курочко... Поцілуй свого вовчика за те, що гарно попрацював.

Зайшла Гаспарін з вишиванням і сіла коло лампи. А Кампардон почав жартома вирізати золотий почесний хрест, який знайшов на етикетці. Він

глибоко почервонів, коли Роза вирішила причепити цього паперового хреста шпилькою йому на груди. Це робили з таємничим виглядом, адже дехто вже пообіцяв йому орден. По інший бік від лампи Анжель вчила урок з історії святих, час від часу знімала голову і кидала погляди із загадковим виглядом гарно вихованої дівчини, яку видресировали нічого не казати, і чиї справжні думки нізащо не розгадаєш. Це був тихий вечір, патріархальний закуток, сповнений щирої добрودушності.

Але з архітектором несподівано стався напад цноти: він тільки-но зауважив, що дівчинка поверх історії святих читає «Газету Франції», що валялася на столі.

- Анжель, що ти робиш? – суворо запитав він. – Цього ранку я закреслив статтю червоним олівцем. Ти ж добре знаєш, що не маєш права читати те, що закреслене.

- Тату, я читала поруч, - відповіла дівчина.

Тим не менш, він забрав у неї газету, тихцем скаржачись Октаву на деморалізацію преси. Того дня знову стався жахливий злочин. Якщо родини вже не можуть дозволити «Газету Франції», то який часопис тоді передплачувати? Від здійняв очі до неба, аж тут Ліза доповіла, що прийшов абат Модві.

- Справді, він просив мене попередити вас, що прийде, - сказав Октав.

Зайшов усміхнений священник. Архітектор забув зняти паперового хреста, тож почав белькотіти перед його усмішкою. Якраз абат був тією особою, котра займалася цією справою і чиє ім'я приховували.

- Це все дами, - буркотів Кампардон. – Хіба ж вони не збожеволіли?!

- Ні-ні, залиште його, - відповів дуже люб'язний священник. – Він на своєму місці, і ми замінимо його на вагоміший.

Він одразу ж розпитав Розу про її здоров'я і жваво схвалив те, що Гаспарін влаштувалася разом з членами своєї родини. У Парижі самотні панни зазнають таких ризиків! Він казав це як добрий священник, немов помазував елеєм, хоча й усе знав. Потім він заговорив про ремонт і запропонував вдалі зміни. Здавалося, він прийшов благословити міцну злагоду в родині і у такий спосіб врятувати делікатне становище, про яке у кварталі могли поширитися пересуди. Архітектор, який споруджує Голгофу, повинен користуватися повагою у чесних осіб.

Водночас Октав, тільки-но зайшов абат Модві, побажав Кампардонам доброго вечора. Переходячи через передпокій, він почув у цілком темній їдальні голос Анжель, котра також втекла.

- То вона кричала через масло? – питала вона.

- Звісно,- відповів інший голос – Лізи. – Вона капосна, немов короста. Ви ж бачили, у який спосіб вона мене обгидила за столом... Але мені наплювати! З панунцями такого ґатунку треба вдавати, що скорилася, а тоді байдуже – однак можна повеселитися!

Анжель, напевно, кинулася Лізі на шию, бо її голос став приглушеним.

- Так-так... І що? Мені байдуже! Адже я люблю тільки тебе!

Октав повертався до себе, щоб вкластися спати, але відчув потребу в свіжому повітрі і вийшов надвір. Була майже десята, можна прогулятися до Пале-Руаль. Тепер він знову парубок: жодної жінки, адже ні Валері, ні пані Едуен не схотіли його серця, а він сам занадто поквапився повернути Жюлю Марі – єдину, котру завоював, до того ж, нічого для цього не зробивши. Він спробував посміятися з цього, але відчув смуток. Він з гіркотою пригадував свої успіхи у Марселі і бачив у поразці своїх спокушань погану прикмету, справжню загрозу для своєї фортуни. Його

огортав крижаний холод, якщо довкола нього не було спідниць. Навіть пані Кампардон відпустила його без жодної сльозинки! Доведеться брати тяжкий реванш. Чи Париж відмовляє йому?

Тільки-но він ступив на тротуар, як його покликав жіночий голос, і він упізнав БERTУ на порозі магазину шовків, на якому прибиральник вже зачиняв віконниці.

- Це правда, пане Муре? – питала вона. – Ви залишили «Жіноче щастя»?

Він був здивований, що про це знає увесь квартал. Молода жінка покликала свого чоловіка. Адже він хотів зайти до пана Муре завтра, щоб поговорити, тож може зробити це негайно. І Огюст, з похмурою міною і без переходу, запропонував Октаву найнятися до нього. Той, заскочений зненацька, завагався, вже було відмовився через те, що магазин занадто дрібний, але побачив вродливе обличчя БERTИ, котра усміхалася до нього з гостинним виразом та веселим поглядом, з яким він перестрівався двічі – того дня, коли приїхав до Парижа, і в день її весілля.

- Гаразд, згоден, - рішучо відповів він.

Х

Так Октав наблизився до Дювейріє. Частенько, повертаючись додому, пані Дювейріє заходила до братового магазину і зупинялася на мить побалакати з БERTОЮ. Коли вона вперше побачила молодого чоловіка за прилавком, то почала жваво докоряти йому за те, що він не дотримався слова, і нагадала йому давнішню обіцянку якось зайти до неї, аби спробувати свій голос з піаніно. Якраз вона хотіла зробити другу постановку «Освячення ножів» в одну з перших субот наступної зими, але щоб у ній було на два тенори більше – це мало бути щось дуже довершене.

- Якщо Ви проти того не заперечуєте, - одного дня сказала Берта Октаву, - то після вечері можете зайти до моєї зовиці. Вона чекає на Вас.

Вона зберігала щодо нього виключно ставлення ввічливої хазяйки.

- Але цього вечора я думав упорядкувати шухляди, - зауважив він.

- Не турбуйтеся, - продовжувала вона. – Для цієї роботи тут є люди... Я звільняю Вас на цей вечір.

Близько дев'ятої Октав зайшов до пані Дювейріє, котра вже чекала на нього у великому біло-золотому салоні. Все було готове: рояль відкритий, свічки запалені. Лампа, що стояла на круглому столику, поруч з інструментом, погано освітлювала кімнату, і половина її залишалась у сутінках. Побачивши, що молода жінка одна, хлопець знайшов за належне запитати у неї, як почувається пан Дювейріє. Вона відповіла, що з ним усе чудово. Колеги доручили йому скласти звіт у дуже важливій справі, і він нещодавно вийшов, аби знайти відомості щодо деяких фактів.

- Ви знаєте, та справа з вулиці Провансу, - попросту сказала вона.

- А! То він нею займається! – вигукнув Октав.

Цей скандал збурило Париж: підпільна проституція чотирнадцятирічних дітей, яких доставляли високопоставленим особам. Клотильда додала:

- О! Він має з тим доволі клопоту. Протягом двох тижнів він зайнятий щовечора.

Октав поглянув на жінку, адже знав через Трюбло, що того дня дядечко Башеляр запросив Дювейріє на вечерю, і що потім усі вони мали піти до Клариси. Але Клотильда була дуже серйозною, завжди говорила про свого чоловіка поважно, розповідала зі своїм бездоганно порядним виглядом

надзвичайні історії, у яких пояснювала, чому його неможливо знайти у подружньому помешканні.

- Мати Божа! На ньому відповідальність за людські душі, - пробурмотів хлопець, почуваячись незручно під цим світлим поглядом.

Вона, самотня у цій пустій квартирі, здавалася йому дуже вродливою. Від рудого волосся її трохи видовжене обличчя немов зблідло – спокійно вперте лице жінки, замурованої всередині своїх обов'язків. Вдягнена у сірий шовк, груди і стан міцно затягнені в тугий корсет з китовим вусом, вона поводитися з хлопцем люб'язно, але без тепла, неначе була відгороджена від нього потрійними обладунками.

- Гарзд, пане, якщо бажаєте, ми почнемо? – продовжувала вона. – Прошу дарувати мені за мою наполегливість... Почувайтесь вільно, покажіть, на що здатні, адже пана Дювейріє немає вдома... Можливо, Ви чули, як він хизується тим, що не любить музику.

Вона вклала в цю фразу стільки зневаги, що хлопець вирішив за потрібне наважитися на легкий сміх. Це був, до речі, єдиний напад на чоловіка, який іноді виривався у неї привселюдно, такого відчаю завдавали їй його жарти щодо її піаніно, тоді як вона мала достатньо сили приховувати ненависть та фізичну відразу, що відчувала до нього.

- Як можна не любити музику? – повторював Октав з виразом екстазу, аби остаточно підлеститися до неї.

Пані Дювейріє сіла за інструмент. На пюпітрі була розгорнена збірка старовинних мелодій. Вона обрала уривок з оперети Греті «Земіра та Азор». Молодий чоловік заледве умів читати ноти, тож вона спочатку в півголоса розшифрувала партитуру, а тоді заграла прелюдію, і він розпочав:

Я тебе кохаю

І до тебе лечу...

- Бездоганно! – радісно вигукнула вона. – Тенор! Жодного сумніву – тенор!.. Продовжуйте, пане.

Октав, якому це дуже полестило, затягнув два наступні рядки:

Завжди коло тебе

Серцем я тремчу.

Вона сяяла: цілих три роки вона шукала тенора! І вона розповіла йому про свої перипетії, скажімо, з Трюбло. Адже це доконаний факт, причини котрого потрібно було б дослідити: серед світських молодих людей більш немає тенорів – безсумнівно, через тютюн.

- Тепер увага! – продовжувала вона. – Ми додамо почуттів... Починайте зі щирістю.

Її холодне обличчя розімліло, а очі звернулися до нього з вмирущим поглядом. Вирішивши, що вона розпалилася, він також пожвавився, вона здавалася йому чарівною. Із сусідніх кімнат не долітало жодного звуку, примарна тінь великого салону буцімто огортала їх дрімотною знемогою. Щоб ліпше бачити ноти, він схилившись позад неї, торкаючись її пишного волосся своїми грудьми, і зітхав у тремтінні двох рядків:

Я завжди в цей час

Ще сильніш тремчу

Але тільки-но завершилася мелодійна фраза, як вона одразу ж скинула пристрасний вираз, немов маску. Її холодність знову вийшла на поверхню.

Він занепокоєно відсунувся, адже не хотів повторення такої ж пригоди, як з пані Едуен.

- У Вас це гарно вийде, - сказала вона. – Лишень сильніше акцентуйте такт... Послухайте, ось так.

І вона заспівала сама, повторюючи вдвадцятьє *«Ще сильніш тремчу»*, виокремлюючи ноти з наполегливістю бездоганної жінки, у якої пристрась до музики живе в її плоті, в її механіці. Її голос потроху наростав, наповнював кімнату дзвінками вилясками, але враз обидвоє почули, як у них за спиною хтось дуже гучно сказав:

- Мадам! Мадам!

Пані Дювейріє здригнулася, впізнаючи свою покоївку Клеманс:

- Га? Що?

- Пані, Ваш пан батечко впав носом у свою писанину і вже не рухається... Він нас перелякав.

Не розуміючи гаразд, вкрай здивована, вона пішла за Клеманс. Октав не наважився супроводжувати її і залишився тупцяти у салоні. Він чув квапливі кроки, розгублені голоси, тож, повагавшись кілька хвилин і почувуючись незручно, вирішився, проминув темну кімнату і опинився у спальні пана Вабра. Туди позбігалися усі слуги: Жюлі в кухонному фартуху, Клеманс та Іпполіт, досі поглинені партією доміно, яку тільки-но полишили. Ошелешені, вони стовбичили довкола старця, а Клотильда схилилася йому до вуха і кликала його, благала його сказати бодай слово, єдине слово. Але він і далі не рухався, зарившись носом у картки. Він вдарився лобом об чорнильницю, і чорнильна пляма вкривала його ліве око й стікала дрібненькими краплинками до губ.

- Це напад, - сказав Октав. – Його не можна залишати тут. Треба покласти його до ліжка.

Але пані Дювейріє втратила голову. Хвилювання помалу здіймалось у її повільних венах, і вона повторювала:

- Ви гадаєте, Ви гадаєте... О, Господи! О! Мій бідний батечко!

Іпполіт геть не поспішав, його гриз неспокій та очевидна огида торкатись до старого, котрий, можливо, віддасть Богові душу в його руках. Потрібно було, щоб Октав гукнув йому допомогти, і вони разом вклали хворого до ліжка.

- Та принесіть теплої води! – продовжував молодий чоловік, звертаючись до Жюлі. – Вмийте його.

Тепер Клотильда сердилася на свого чоловіка: хіба ж він мав бути казнаде? Що з нею станеться, якщо трапиться нещасний випадок? Він ніби підлаштував навмисне, його ніколи немає вдома, коли він потрібен. І – Господь свідок! – його потребують так рідко! Октав зупинив її порадою послати за доктором Жюєра. Ніхто про це не подумав. Іпполіт пішов негайно, щасливий, що опиниться на свіжому повітрі.

- Залишити мене одну! – продовжувала Клотильда. – Я нічого не знаю, а потрібно буде стільки всього владнати... О! Мій бідний батечко!

- Хочете, я попереджу родину? – запропонував Октав. – Я можу покликати обох Ваших братів... Це буде розумно.

Вона не відповідала. Дві великі сльози застигли у неї на очах, а Жюлі та Клеманс намагалися роздягнути старого. Потім вона затримала Октава: її брата Огюста немає вдома, бо сьогодні ввечері у нього зустріч у місті, а Теофілові ліпше не приходити, бо самий його вигляд доб'є їхнього батька. І вона розповіла, що батько заходив до квартири навпроти, до своїх дітей,

аби забрати прострочене комірне. Але його прийняли грубо, особливо Валері, котра відмовилася платити і вимагала гроші, які він пообіцяв під час їхнього одруження. Жодного сумніву, напад стався через цю сцену, тому що батько повернувся у жалюгідному стані.

- Пані, - зауважила Клеманс, - у нього один бік вже зовсім холодний.

Від цього гнів пані Дювейріє подвоївся. Вона більш не говорила, аби не сказати забагато в присутності служниць. Її чоловікові глибоко начхати на їхні інтереси! Якби ж то вона знала закони! Вона не могла втриматись на місці і ходила перед ліжком. Октав, відволікшись на картки, дивився на дивовижний винахід, що вкривав увесь стіл: у великій дубовій коробці були хитромудро класифіковані кілька різновидів карток – усе життя в безглуздій праці. Він прочитав на одній з карток: «Салон 1857 року, «Аталанта», Салон 1859 року, «Леви Андрокла», Салон 1861 року, «Портрет пана П...». Клотильда, поміж тим, стала перед Октавом і рішучо й тихо промовила:

- Підіть за ним.

Він здивувався, а вона знизала плечима, буцімто відмела геть байку про звіт у справі щодо вулиці Провансу – одну з незчисленних відмовок, які вигадувала для сторонніх. Від хвилювання вона облишила усе це.

- Ви ж знаєте, вулиця Серізе... Усі наші друзі знають це.

Він хотів було заперечити:

- Пані, присягаюся Вам...

- Та не захищайте його! – вела вона далі. – Я від того занадто щаслива, він може там залишатись... О! Господи! Якби ж то не мій бідний батечко!

Октав вклонився. Жюлі якраз вмивала ріжком серветки око пана Вабра. Але чорнило присохло, пляма в'їлась у шкіру, вкриту мертвотними плямами. Пані Дювейріє порадила не терти його так сильно, а тоді обернулася до молодого чоловіка, котрий вже був у дверях.

- Нікому жодного слова, - пробурмотіла вона. – Не потрібно збурювати будинок... Візьміть фіакр, постукайте туди і приведіть його будь-що.

Він пішов, і вона безсило впала на стілець, в узголів'ї хворого. Він не повернувся до тям, тільки його дихання – довгий болісний віддих – порушувало маркітну тишу кімнати. Лікар не приходив, і вона, усвідомивши себе самотньою з двома служницями, які ошелешено дивилися на неї, нестримно розридалася, переможена нестерпним болем.

Дядечко Башеляр запросив Дювейріє до «Англійського кафе» - не знати чому, може, задля насолоди почаркуватися з радником і показати йому, як комерсанти уміють витратити гроші. Він привів окрім того Трюбло та Ѓюлена – четверо чоловіків і жодної жінки, тому що жінки не вміють їсти: вони псують трюфелі та шкодять травленню. Зрештою, дядечка знали на усіх бульварах за його казкові вечери, коли до нього втрапляв клієнт з нетрів Індії чи Бразилії – вечери на триста франків з носа, під час яких він шляхетно відстоював честь французької торгівлі. Його заповнювала пристрасть до витрат, він вимагав усього найдорожчого, усі гастрономічні цікавинки, навіть такі, що неможливо їсти: стерляді з Волги, вугрі з Тибру, шотландські тетеруки, шведські дрохви, шварцвальдські пироги, горби американських бізонів, ріпа по-берлінськи, грецькі патисони. А ще дивовижні фрукти, скажімо, персики в грудні, зате куріпки в липні, і до цього розкішні квіти, срібний та кришталевий посуд, та ще й обслуговування, що перекидало сторчголов увесь ресторан. Це вже не кажучи про вина, задля яких він наказував перекопати увесь погріб,

вимагав невідомі сорти, не міг дібрати достатньо старі чи рідкісні пляшки, мріяв про унікальні трунки – вісімдесят франків за келих.

Того вечора, оскільки саме стояло літо – пора, коли усього вдосталь, дуже складно було роздути рахунок. Однак меню, укладене ще напередодні, було непересічним: крем-суп з аспарагусу, канапки з фуа гра а ля Помпадур, дві головні страви – форель по-жєневськи і яловиче філе Шатобріан, дві закуски – пташки-вівсянки за рецептом Лукулла та салат з раків, зрештою на печеню вирізка сарни, на овочі – серцевина артишоків по-селянськи, за ним шоколадне суфле та фруктове желе по-сицилійськи. Це було просто й поживно, до речі, доповнене королівським вибором вин: стара мадера до супу, шато-фільо 1858 року до фуа гра, німецьке вино з Йоганнісберга і бордо із замку Пішон Лонгвіль до головних страв, шато-лафіт 1848 року до закусок, біле вино із Мозеля до печені, а до десерту шампанське від Луї Рьодерера. Дядечко дуже жалкував за пляшкою йоганнісберга, котрій було сто п'ять років і котру продали за три дні до того якомусь турку за двісті франків.

- Пийте, пане, - безперестанку повторював він Дювейріє. – Добре вино не п'янить... Як і їжа: якщо вона делікатна, то від неї ніколи не буде зле.

Він сам, однак, стежив за собою. Того дня він вдавав із себе пристойного чоловіка: встромив троянду в бутоньєрку, зачесався та поголився, стримувався, аби не потрощити посуд, як то з ним бувало зазвичай. Трюбло та Ѓолен їли усе. Дядечкова теорія, схоже, була доведена, бо навіть Дювейріє, котрий страждав на шлунок, чимало випив і без перешкод узяв другу порцію салату з раків, тільки червоні плями на його обличчі налилися синюватою кров'ю.

О дев'ятій вечеря ще тривала. Від протягу, що залітав через відчинене вікно, на канделябрах лякливо тремтіли вогники і заповнювали кімнату

блиском срібла та кришталю. Посеред звалища посуду в'янули чотири кошики дивовижних квітів. Окрім двох метрдотелів, поза кожним бенкетувальником стояв лакей, котрий мав стежити за хлібом, вином та зміною тарілок. Незважаючи на свіже повітря, що залітало з бульвару, було задушно. Поміж пряних випарів та солодкавих запахів старого вина відчувалася пересиченість.

Коли принесли каву, разом з наливками та сигарами, а офіціанти вийшли, дядечко Башеляр одразу ж розвалився на стільці і задоволено зітхнув.

- О! – зронив він. – Як же добре!

Трюбло та Ѓолен також розвалилися і порозкидали руки.

- Повнісінький, - сказав одні.

- По самі вуха, - додав інший.

Дювейріс, відсапууючись, погойдав головою та пробурмотів:

- О! Раки!

Усі четверо презиралися та пересміювалися. Їхня шкіра нап'ялася, вони повільно та егоїстично перетравлювали, як четверо буржуа, котрі натопталися, подалі від родинних прикросців. Це коштувало дуже дорого, і ніхто більш не їв з ними, тут не було жодної дівки, котра могла б скористатися з їхньої розчуленості. Вони розціпнули гудзики, повивалювали животи на стіл. Напівзаплющивши очі, вони спершу навіть уникали говорити, кожен поглинений власною самітньою насолодою. А тоді, почувуючись вільними, вітаючи себе з тим, що поруч немає жінок, вони сперлися ліктями на скатертину, наблизили одне до одного розпашілі обличчя і до безкінечності говорили виключно про жінок.

- А я в них розчарувався, - повідомив дядечко Башеляр. – Чесність – нічого не може бути ліпшого.

Дювейріє схвально погойдав головою.

- Тож я сказав насолодам «добраніч»... О! Як я волочився! Мушу в цьому зізнатися. Послухайте! На вулиці Годо-де-Моруа я знаю їх усіх. Усілякі створіння – білявки, чорнявки, руді, і у деяких дуже непогані тіла... А ще є брудні місцини – ви ж знаєте: паскудні готельчики на Монмартрі, закутки темних вуличок у моєму кварталі, де можна зустріти просто дивовижних – дуже бридких, з надзвичайними махінеріями, там, ззаду...

- О! Дівки! – зверхньо перервав його Трюбло. – Ото ще дурний жарт! Мене тим не обмахлюєш!.. Були б гроші, і того добра можна купити доволі.

Ця ризикована розмова солодко лоскотала Дювейріє. Він пив кумель маленькими ковтками, і його суворе обличчя судді посмикувалося у нервовому тремтінні.

- А я, - сказав він, - я не можу допустити гріха. Мене це збурює... Щоб любити жінку, потрібно її поважати, чи не так? Для мене було б неможливо наблизитися до однієї з тих нещасних, якщо тільки, звісно, вона не виявить каяття, і якщо не витягнути її з безладного життя, аби повернути їй честь. Коханню не знайти благороднішого призначення... Зрештою, чесна коханка, ви з мене зрозуміли. Тож тут я нічого не скажу, тут я безсилий.

- Та у мене вже були такі – чесні коханки! – вигукнув Башеляр. – Вони остобридливіші за решту. А до того ще й лахудри! Мандрьохи, які за вашою спиною гульбаняють так, що вас потім обсїдають болячки!.. Скажімо, моя остання – дуже мила дамочка, яку я зустрів на порозі церкви. Я винайняв для неї у кварталі Терн модну крамницю – аби лиш пристойно

влаштувати її. До речі, жодної клієнтки. І що, пане, хоч вірте мені, хоч не вірте, але вона переспала з усією вулицею.

Гьолен реготнув, його руде волосся наїжачилося сильніше, ніж зазвичай, а чоло під цією полум'яною шапкою геть змокріло. Він пробурмотів, посмоктуючи сигару:

- А інша, довготелеса, з кварталу Пасі, у якої був магазин з цукерками... А інша, у мебльованій кімнаті, ген там, яка збирала посаг для сиріток... А інша, удова капітана, пригадуєте? Котра показувала на своєму животі шрам від удару шаблею?.. Усі, дядечку, усі вони витирали об вас ноги! Тепер я можу вам це сказати, чи не так? Одного вечора я мусив захищатися від тієї, що із шаблею. Вона хотіла, але я не такий дурний! Ніколи не знати, куди воно заведе, з такими жіночками!

Башеляр виглядав спантеличеним, але опанував себе і примружив важкі тремтливі повіки.

- Мій хлопчику, можеш забирати їх усіх, бо у мене є дещо ліпше.

І він відмовлявся пояснювати, радіючи цікавості інших. Однак, йому свербіло відкрити свою таємницю, аби інші здогадалися про його скарб.

- Дівчина, - сказав він нарешті. – І справжня, слово честі!

- Неможливо! – вигукнув Трюбло. – Таких вже не роблять.

- З хорошої родини? – запитав Дювейріс.

- Кращої родини не знайти, - підтвердив дядечко. – Уявіть собі дещо по-дурному цнотливе. Це випадок. Я отримав її ось так. Безперечно, вона ні про що не здогадується.

Гьолен здивовано слухав його, а тоді скептично махнув рукою і пробурмотів:

- А! Це я знаю!

- Як то?! Ти знаєш?! – лютував Башеляр. – Хлопчику мій, ти нічогісінько не знаєш. Ніхто нічого не знає... Бо ця – для твого дядечка. Її не побачиш, її не помацаєш... Прибери свої лапи!

І обернувся до Дювейріє:

- Ви ж розумієте, пане, адже Ви маєте серце. Я так розчулююсь, коли приходжу туди, аж так, бачите, що стаю молодим. Зрештою, я маю милий закуточок, де відпочиваю від усіх цих курв... Якби Ви знали, яке воно чемне, яке свіженьке, яка там шкіра, ніби квіточка, а плечі, а сіднички – зовсім не худенькі, пане, а кругленькі і тугенькі, ніби персики!

Червоні плями на раднику стали кривавими, обличчя йому набрякло від крові. Трюбло та Ѓюлен позирали на дядечка і заледве стримували бажання надавати йому ляпасів, настільки він дратував їх своїм частоколом занадто білих зубів, з яких у обох кутиках рота стікали цівочки слини. Як! Цей дядечко-мартопляс, це звалище усіх брудних гулянок Парижа, у якого тільки полум'яний ніс ще стоїть сам по собі між відвислим м'ясом щік, і він тримає десь у кімнаті незайманицю, цей пуп'янок плоті, гидить її своїми давніми гріхами, обуржуазненими добродушністю старого розбещеного випивохи!

А він тим часом розчулився, обливав кінчиком язика вінця своєї чарки і продовжував теревенити:

- Щоб там не було, а моя єдина мрія – це зробити її щасливою, цю дівчинку! Але, погляньте, у мене виросло черево, і я для неї вже татусь... Слово честі! Якщо я знайду чемного хлопця, то віддам її за нього. О! Тільки заміж, і ніяк інше.

- Ви зробите обох щасливими, - з глибоким почуттям пробелькотів Дювейріє.

У тісному салоні стало занадто душно. Перевернена чарка шартрезу розтікалася по скатертині, геть чорній від попелу сигар. Наші панове потребували свіжого повітря.

- Хочете побачити її? – зводячись, раптово спитався дядечко.

Вони перезирнулися. Господи! Так, вони дуже хочуть, якщо йому від того буде приємно. Під удаваною байдужістю ховалося ласе задоволення від думки, що вони підуть завершити десерт там, у крихітки того старого. Дювейріє лишень нагадав, що на них чекає Клариса. Але Башеляр, зблідлий та збуджений, відколи зробив цю пропозицію, заприсягся, що вони навіть не сідатимуть. Панове побачать її і одразу ж підуть, одразу ж. Вони вийшли і кілька хвилин постояли на бульварі, доки він розплачувався. Коли ж він повернувся, Гьолен удав, що не знає, де мешкає та особа.

- В дорогу, дядечку! В який бік?

Башеляр споважнів, його катували марнослава потреба показати Фіфі і водночас жах від того, що її вкрадуть. Якусь мить він занепокоєно позирав ліворуч, потім праворуч, а тоді сказав навпростець:

- Що? Ні! Я не хочу.

Він вперся, начхав на кпини Трюбло і навіть не потрудився знайти привід, через який змінив думку. Тож вони рушили до помешкання Клариси. Вечір був дивовижним, і чоловіки вирішили йти пішки з гігієнічним наміром прискорити травлення. Вони спустилися вулицею Рішельє, досить міцно тримаючись на ногах, але такі обважілі, що тротуари здавалися їм завузькими.

Гьолен і Трюбло крокували першими. Позад них дибали Башеляр та Дювейріє, занурені у братерську сповідь. Перший присягався другому, що він його не боїться: він би йому показав її, бо ж знає, що він делікатний чоловік, але ой як нерозумно вимагати забагато від молоді, чи не так? Інший схвалював його і, в свою чергу, довіряв йому давнішні побоювання щодо Клариси: спочатку він усунув її друзів, але потім йому сподобалося їх приймати, влаштовувати там чарівне помешкання, коли вона надала йому надзвичайні докази своєї вірності. О! Це розумна жінка, неспроможна забути себе, а скільки в ній серця, а ще які здорові погляди! Безсумнівно, їй можна закинути дрібнесенькі грішки з її минулого, але їй бракувало керівництва. Проте, відколи вона покохала його, то повернулася до чесності. Радник не вмовкав уздовж усієї вулиці Ріволі, а дядечко, дратуючись через те, що вже не може вставити жодного слова про свою крихітку, заледве стримувався, аби не повідомити йому, що Клариса валяється з усіма підряд.

- Так-так, звісно, - харамаркав він. – І будьте певні, що нічого не може бути ліпшого за порядність.

Будинок на вулиці Серізе спав у самотності та тиші тротуарів. Дювейріє здивувався, що не побачив світла у вікнах на третьому поверсі. Трюбло сказав із серйозним виглядом, що Клариса, безсумнівно, вклалася спати, доки чекала на них. Або ж, додав Гьолен, вона разом з кухаркою грає на кухні в карти. Вони постукали. Газові ріжки на сходах горіли прямо і нерухомо, ніби лампадки у каплиці. Жодного шуму, жодного подиху. Коли четверо чоловіків проходили повз двірницьку, з неї квапливо вийшов консьерж.

- Пане, пане, ось ключ!

Дювейріє зупинився, прикипівши до першої сходинки.

- Тож пані не вдома? – спитав він.

- Ні, пане... Зачекайте, Вам слід взяти свічку.

Віддаючи йому свічник, консьєрж, попри перебільшену повагу, не стримав на своєму збляклому обличчі посміху від пекельно злого пашекування. Ні молоді люди, ні дядечко не зронули жодного слова. І посеред цього мовчання, згорбивши спини, вони вервечкою здіймалися сходами, безкінечно видзвонюючи кроки уздовж вимерлих поверхів. Дювейріє, намагаючись зрозуміти, піднімав ноги механічними рухами сновиди, а свічка, яку він тримав у тремтливій руці, відкидала на стіни кожного прогону чотири тіні – достоту парад зламаних маріонеток.

На четвертому поверсі він відчув таку слабкість, що ніяк не міг знайти шпарину замка. Трюбло зробив йому цю послугу і відчинив двері. Ключ заскреготів з гучним відлунням, немов під склепінням собору.

- До дідька! – пробурмотів він. – Не схоже, що тут живуть люди.

- Дзвенить, як у порожній бочці, - сказав Башеляр.

- Чи в родинному склепі, - додав Ѓолен.

Вони зайшли. Дювейріє проминув першим, високо тримаючи свічку. Передпокій був порожнім, навіть гачки для одягу зникли. Пустими були великий та малий салони: жодних меблів, жодних фіранок на вікнах, жодних стрижнів. Скам'янілий Дювейріє дивився собі під ноги, зводив очі до стелі, озирав стіни, буцімто шукав діру, через яку все вилетіло.

- Оце так прибирання! – не стримався Трюбло.

- Може, тут ремонт, - без сміху сказав Ѓолен. – Тре подивитись у спальні. Туди мали знести усі меблі.

Але спальня також була голою – брудною та крижаною оголеністю тиньку, з якого здерли гобеленові шпалери. На місці ліжка зяяли дірки, з яких були витягнені поперечини від балдахіна. Одне вікно залишилося прочинене, і від вуличного повітря кімната стала вологою та безбарвною, як громадське місце.

- Господи! Господи! – пробелькотів Дювейріє і нарешті зміг заплакати, розслаблений від того, що побачив на стіні шпалери, обдерті тертям матраца.

Дядечко Башеляр повівся по-батьківськи.

- Тримайтесь, пане! – повторював він. – Зі мою таке траплялося, і я від того не помер... До дідька! Головне, честь врятовано!

Радник покрутив головою і перейшов до туалетної кімнати, тоді до кухні. Катастрофа тривала: в туалетній кімнаті обдерли навіть церату, а на кухні викрутили гвіздки, на яких висіло начиння.

- Ні, це вже занадто, це вже вибрик! – сказав зачудований Гьолен. – Вона б могла бодай цвяхи залишити.

Трюбло, дуже стомлений вечерею та прогулянкою, почав нудитися від цієї самотності. Але Дювейріє, не полишаючи свічку, все ходив, буцімто охоплений потребою зануритися у свою полишеність, тож інші були змушені тюпати за ним. Він знову пройшов через усі кімнати, хотів роздивитися великий салон, малий салон, спальню, ретельно присвічував у кожен закуток. А позад нього панове продовжували парадувати вервечкою, як на сходах, і їхні танцівливі тіні дивовижно заселяли порожнечу стін. У моторошному повітрі їхні кроки, що видзвонювали на паркеті, набирали сумної лункості. І, на довершення цієї меланхолійності, квартира була ідеально чистою, ні папірчика, ні соломинки – чистісінька, ніби ретельно

вимита миска: консьєрж був настільки жорстоким, що усе сумлінно позамітав.

- Знаєте, я вже не можу, - нарешті проголосив Трюбло, коли вони втретє відвідували салон. – Справді, я б заплатив десять су за стілець.

Усі вчотирьох зупинилися і завмерли навстоячки.

- Коли Ви її бачили? – запитав Башеляр.

- Вчора, пане! – вигукнув Дювейріє.

Гьолен погойдав головою. К бісовій мамі! Вона не панькалася, усе було гарненько облаштовано. Враз Трюбло зойкнув: він помітив на каміні брудний накладний комірець та погризену сигару.

- Не жалійтесь, - сміючись, сказав він. – Вона залишила Вам сувенір... Так завжди буває.

Дювейріє поглянув на комірець з раптовим розчуленням і прошепотів:

- Двадцять п'ять тисяч франків за меблі, їх було на двадцять п'ять тисяч франків!.. Але – ні й ні! – я не за цим жалкую!

- Не хочете взяти сигару? – втрутився Трюбло. – То в Вашого дозволу... Вона обдзьобана, але якщо приліпити цигаркового паперу...

Він запалив її від свічки, яку радник і далі тримав у руці, і ковзнув уздовж стіни:

- Тим гірше! Я трохи сяду долі. У мене вже ноги підламуються.

- Поясніть мені нарешті, де вона може бути? – запитав Дювейріє.

Башеляр та Гьолен презирнулися. Це ставало дразливим. Однак, дядечко ухвалив мужнє рішення і розповів усе нещасному чоловікові: про вибрики

Клариси, про її постійні шури-мури, про коханців, яких вона підбирала у нього за спиною на кожній з їхніх вечірок. Безперечно, вона мала вшитися з останнім – здоровилом Паєном, тим каменярем, з якого південне містечко хотіло зробити митця. Дювейріє слухав ці страхіття з нажаханим виглядом, і з нього вихопився крик відчаю:

- То на землі вже немає порядності!

І в нападі раптової відвертості переповів усе, що зробив для неї. Він заговорив про свою душу, звинувачував її у тому, що вона похитнула його віру в найкращі почуття у цьому світі, наївно приховуючи під цим сентиментальним болем сум'яття своїх ненажерливих апетитів. Клариса стала йому необхідною, і він віднайде її з єдиною метою – змусити її, як казав, почервоніти від свого вчинку, а також побачити, чи її серце втратило останню шляхетність.

- Та облиште! – вигукнув Башеляр, втішений недолею радника. – Вона вас знову пошиє в дурні... Є тільки чеснота, чуєте?! Візьміть-но дівчинку без хитрощів, невинну, як дитя, що тільки-тільки народилося... І тоді жодної небезпеки, можна спокійно спати.

А Трюбло тим часом курих, сидячи під стіною і простягнувши ноги. Він так поважно спочивав, що про нього забули.

- Якщо воно Вам так свербить, то я можу дізнатися адресу, - сказав він. – Я знаю кухарку.

Дювейріє озирнувся, здивований цим голосом, що долинав з підлоги. І коли він побачив, що молодий чоловік докурює усе, що залишилося від Клариси, видахаючи великі хмаринки диму, з яким, здавалося йому, відлітали меблі за двадцять п'ять тисяч франків, то розлючено замахав руками і відповів:

- Ні, вона не гідна мене... Треба, щоб вона попросила у мене пробачення навколiшки.

- Чуєте? Вона повертається! – сказав Гьолен, напружуючи вухо.

Дійсно, у передпокої хтось ходив і промовляв: «Що таке? Що сталося? Вони усі повмирали?!» І зайшов Октав. Він був спантеличений цими порожніми кімнатами та розчахненими дверима. Але його подив ще посилювався, коли він побачив посеред голого салону чотирьох чоловіків – одного долі, трьох навстоячки, освітлених лишень підсліпуватою свічкою, яку радник тримав, ніби у церкві. Його повідомили одним словом.

- Неможливо! – вигукнув він.

- То вам там, знизу, нічого не сказали? – спитав Гьолен.

- Та ні, консьєрж спокійненько подивився, як я пішов на сходи... То це так! Вона вшилася! Мене це не дивує. У неї були такі нахабні очі та волосся!

Він розпитував подробиці, на мить забалакався, цілком забувши, що прийшов з сумною звісткою, а тоді враз обернувся до Дювейріє:

- До речі, Ваша дружина прислала мене за Вами... Ваш тесть помирає.

- А! – тільки й сказав радник.

- Татусь Вабр! – пробурмотів Башеляр. – Я на це очікував.

- Ще б пак! Якщо ти віджив своє! – філософськи зауважив Гьолен.

- Так, ліпше піти звідси, - додав Трюбло, приклеюючи до сигари другий шматок цигаркового паперу.

Тож наші панове вирішила залишити порожню квартиру. Октав повторював, що поклявся честю негайно привести пана Дювейріє в будь-якому стані. І радник дбайливо зачинив двері, буцімто залишив там

померлу ніжність. Але, зійшовши сходами, він відчув себе настільки зганьбленим, що Трюбло мусив повертати консьєржеві ключа. На тротуарі відбувся мовчазний обмін потисками рук. Тільки-но фіакр відвіз Октава та Дювейріє, дядечко Башеляр сказав до Гьолен та Трюбло, котрі залишалися посеред пустельної вулиці:

- До дідька лисого! Треба, щоб я вам її показав.

Він хвильку тупцяв, вкрай збуджений відчаєм того довготелесого йолопа радника, а сам лускав від власного щастя, котрим, як він вважав, завдячував своїй хитрості, і, зрештою, вже не міг його стримувати.

- Знаєте, дядечку, - сказав Гьолен, - якщо це знову, щоб привести нас до дверей, а тоді кинути...

- Ні, к бісовій мамі! Ви її побачите. Мені це буде приємно... Байдуже, що незабаром північ: вона прокинеться, якщо вже лягла... Знаєте, вона дочка капітана, капітана Меню, і у неї дуже добра тітонька, вона народилась у містечку Вільньов, неподалік від Ліля, слово честі! Про них можна розпитати у панів братів Мардьєн, з вулиці Сен-Сюльпіс... А! До дідька лисого! Нам це треба, ви побачите, що таке порядність!

Він узяв їх попід руки, Гьолен праворуч, Трюбло ліворуч, і покрокував, розшукуючи екіпаж, аби дістатися швидше.

Тим часом у фіакрі Октав коротко розповів про стан пана Вабра, не приховуючи, що пані Дювейріє знає адресу на вулиці Серізе. Після мовчанки радник спитав болісним голосом:

- Ви думаєте, вона мені пробачить?

Октав не відповів. Фіакр і далі котився, заповнений темрявою, іноді перетинав промені, що падали від газових ліхтарів. Коли вони приїхали, Дювейріє, закатований неспокоєм, видав нове запитання:

- Найліпше, що я можу зробити, - це поки що помиритися зі своєю дружиною, чи не так?

- Можливо, це буде мудро, - сказав молодий чоловік, змушений щось відповісти.

Тож Дювейріє відчув потребу пожаліти свого тестя. Це дійсно розумний чоловік неймовірної працездатності. До речі, його, безсумнівно, ще вдасться відходити. На вулиці Шуазель вони побачили, що двері будинку відчинені, і втрапили на товариство, яке влаштувалося перед двірницькою пана Гурда. Жюлі, котра спустилася, щоб побігти до аптекаря, накинута на буржуа, які, коли хворіють, лишають одне одного подихати. Тільки робітники приносять одне одному бульйон та гріють рушники. Той старий нагорі гаркотить уже дві години і міг би разів двадцять проковтнути свого язика, а діточки навіть не потурбувалися про те, щоб покласти йому в хавку шматочок цукру. Сухі серця, казав пан Гурд, люди, які не вміють послуговуватися своїми десятима пальцями і які вважали б себе збезчещеними, якби їм довелось зробити своєму батькові клізму. А Іпполіт підтакував, ще й розповів, яка там зараз пика у пані, як по-дурному вона виглядає, як стоїть, згорнувши руки, перед тим бідним паном, довкола котрого товчуться слуги. Але всі умовкли, помітивши Дювейріє.

- Ну що? – спитався він.

- Лікар прикладає панові гірчичники, - відповів Іпполіт. – О! Я його заледве знайшов.

Нагорі, у салоні, їм назустріч вийшла пані Дювейріє. Вона багато плакала, її погляд блищав з-під почервонілих повік. Дуже знічений радник розкрив обійми і поцілував її, шепочучи:

- Бідолашна моя Клотильдо!

Здивована настільки незвичним виливом почуттів, вона позадкувала. Октав стояв навідалі, але почув, як чоловік додав тихцем:

- Пробач мені, забудьмо наші прикрощі за таких сумних обставин... Бачиш, я повернувся до тебе, і назавжди... О! Я жорстоко покараний!

Вона нічого не відповіла і вивільнилася від нього, а тоді набрала перед Октавом вигляду жінки, котра воліє нічого не знати:

- Я не потурбувала б вас, мій друже, адже знаю, наскільки терміновим є розслідування у справі щодо вулиці Провансу. Але я опинилася цілком сама, я відчувала, що ваша присутність буде необхідною... Моєму бідолашному батечку надходить кінець. Зайдіть поглянути на нього, біля нього зараз лікар.

Дювейріє пішов до сусідньої кімнати, а вона наблизилася до Октава, котрий, аби виглядати ввічливо, тримався коло піаніно. Інструмент залишився розкритий, і на пюпітрі був розгорнений уривок із «Земіри та Азора». Хлопець удав, що розшифровує його. Лампа і досі осявала ніжним світлом тільки один куток просторої кімнати. Пані Дювейріє з хвилику мовчки дивилася на молодого чоловіка, змучена хвилюванням, що, врешті-решт, вибило її зі звичайної стриманості.

- Він був там? – спитала вона уривчастим голосом.

- Так, пані.

- То що таке? Що сталося?

- Ця особа, пані, кинула його і забрала із собою меблі... Я знайшов його поміж голих стін, зі свічкою.

Клотильда у відчаї махнула рукою. На її вродливому обличчі з'явився вираз огиди та зневіри. Тож не досить втратити батька, треба ще, аби це

лихо стало приводом для зближення з чоловіком! Вона його добре знає: тепер, коли більш ніщо назовні не захищає її, він увесь час буде на ній. І, сповнена поваги до усіх своїх обов'язків, вона тремтіла від того, що не зможе відмовитися від огидного ярма. Якусь мить вона роздивлялася роляль. На її очах з'явилися великі сьозини, і вона попросту сказала Октаву:

- Дякую, пане.

І вони разом перейшли до кімнати пана Вабра. Дуже блідий Дювейріє слухав лікаря Жюера, котрий у півголоса давав пояснення. Це був напад серозної апоплексії, хворий може протягнути до післязавтра, але жодної надії немає. Якраз прийшла Клотильда. Вона почула цей присуд і впала на стілець, утираючи очі носовичком, вже мокрим від сліз, покрученим і понівеченим. Однак вона знайшла сили спитати у лікаря, чи її бідний батько принаймні повернеться до тям. Лікар у тому сумнівався і, буцімто зрозумівши мету цього запитання, висловив надію, що пан Вабр уже давно владнав свої справи. Дюверіє, думки котрого, схоже, залишалися на вулиці Серізе, враз ніби прокинувся. Він поглянув на дружину і відповів, що пан Вабр нікому не довірявся. Тож він нічого не знає, окрім обіцянок на користь їхнього сина Гюстава, про котрого дідусь частенько казав, що винагородить онука в подяку за те, що вони прийняли його до себе. У кожному випадку, заповіт є, і вони його знайдуть.

- Родину попередили? – спитав доктор Жюера.

- Господи! Ні, - пробурмотіла Клотильда. – Для мене це було таким ударом... Моя перша думка була про те, щоб відправити пана за моїм чоловіком.

Дювейріє знову кинув на неї погляд. Тепер вони порозумілися. Він поволі підійшов до ліжка і роздивився пана Вабра, що простягся, як труп, з нерухомим обличчям, вкритим жовтими плямами. Лікар заговорив про те,

що піде, бо він вже спробував звичайні засоби і більш нічого не може зробити. Він повернеться рано вранці. Зрештою, він вже виходив разом з Октавом, але пані Дювейріє покликала хлопця:

- Зачекаймо до завтра, чи не так? – сказала вона. – Пришліть до мене БERTУ під якимось приводом. Я також покличу Валері, а вони повідомлять моїх братів... О! Бідолашні люди! Нехай вони спокійно сплять ще цю ніч! Нас тут достатньо, аби сидіти і плакати.

І вона з чоловіком залишилася сама перед старцем, чиє хрипотіння наповнювало кімнату моторошним тремтінням.

XI

Наступного дня, о восьмій, Октав спустився зі своєї кімнати і був дуже здивований, коли зрозумів, що увесь будинок знає про вчорашній апоплексичний напад, який стався з власником, та про безнадійний стан, у якому він перебуває. Зрештою, дім більш не переймався хворим, а відкривав його спадщину

Пішони сиділи у своїй маленькій їдальні перед горнятами какао, і Жюль покликав Октава:

- Скажіть-но, оце буде розгардіяш, якщо він помре ось так! Ми тоді побачимо дещо цікавеньке... Ви знаєте, чи є заповіт?

Молодий чоловік, не відповідаючи, запитав у них, звідкіля вони дізналися цю новину. Марі принесла її від пекарки. До речі, вона просочувалася зверху на поверх, а кухарки рознесли її в обидва кінці вулиці. Лягнувши по руці Ліліт, котра запхала пальці в какао, молода жінка сказала в свою чергу:

- А! Усі ці гроші!.. Якби ж то вони вирішили дати нам одне су з монети у сто су. Але нам те не загрожує!

І коли Октав виходив від них, вона додала:

- Пане Муре, я скінчила ваші книги... Ви прийдете їх забрати, чи не так?

Стурбований, він квапливо спускався і пригадував, що пообіцяв пані Дювейріє прислати до неї Бертю, нічого їй попередньо не кажучи, аж тут на четвертому поверсі перестрів Кампардона, котрий саме виходив.

- Ну як? – сказав той. – Ваш хазяїн отримає спадщину. Я дозволив собі підрахувати, що старий має близько шестисот тисяч франків, плюс цей дім... Матінко Божа! Він нічого не витрачав у Дювейріє, у нього залишалося чималенько від скарбнички, яку він привіз із Версаля, не рахуючи двадцяти з лишком тисяч комірною з цього будинку... Га? Непоганий пиріг треба буде розділити, якщо вас тільки троє!

Балакаючи так, він крокував сходами позад Октава. Але на третьому поверсі вони зустріли пані Жюзер, котра поверталася після того, як перевірила, що її мала кухарка Луїза могла робити зранку, якщо витратила більш як годину на те, аби принести молока на чотири су. Вона природно долучилася до розмови, в курсі усього.

- Не відомо, як він владнав свої справи, - муркотіла вона ніжним голосочком. – Можливо, розпочнуться історії.

- Ну й що?! – весело вигукнув архітектор. – Однак я хотів би бути на їхньому місці. Вони довго не тягнутимуть... Треба зробити три рівні частки, кожен забирає свою і «добридень, добраніч»!

Пані Жюзер перекинула через перила, тоді звела голову, аби перевірити, що сходи порожні і, зрештою, сказала, стишивши голос:

- А якщо вони не знайдуть те, на що очікують?.. Таке подекують.

Архітектор вибалушив очі, а тоді знизав плечима. Та ну ж бо! То байки! Татусь Вабр був старим скупердяєм, який складав заощадження до плетеної панчохи. І пішов собі, бо мав зустріч у церкві Святого Роха з абатом Модві.

- Моя дружина скаржитися на вас, - озирнувшись через три сходинок, сказав він Октаву. – Заходьте до нас час від часу побалакати.

Пані Жюзер затримала молодого чоловіка.

- А я? Ви мене так занедбали! Я думала, що ви мене трошки любите... Коли ви зайдете, то я почастую вас наливками з островів. О! Дещо справді вишукане!

Він пообіцяв і поспішив до вестибюля, але перш ніж дійшов до службових дверей магазину, що знаходилися під аркою, ще мав пройти крізь чималий гурток служниць, котрі розподіляли статки вмирущого. Стільки-то для пані Клотильди, стільки-то для пана Огюста, стільки-то для пана Теофіла. Клеманс прямисінько наводила цифри: вона їх добре знала, адже почула від Іпполіта, котрий побачив гроші в шухляді. Однак Жюлі це оспорювала. Ліза розповіла, як її перший хазяїн, старий пан, обмахлював її – навіть брудної білизни не залишив. Розкривши рота і опустивши руки, Адель слухала усі ці історії про спадщину і бачила, як перед нею валяться велетенські стоси монет у сто су. А на тротуарі пан Гурд з урочистою поставою розмовляв з папірником з крамниці навпроти. Для нього хазяїна вже не було.

- От що мене цікавить, - казав він, - так це знати, хто візьме дім... Вони усе розділили – гаразд! Але ж будинок вони не зможуть розрізати на три частини.

Нарешті Октав зайшов до магазину. Перша особа, яку він побачив за касою, була пані Жозеран – вже зачесана, натерта до блиску, зтягнена в обладунки корсета і озброєна. Берта, котра, безсумнівно, спустилася поквапом, чарівно неохайна у пеньюарі, стояла коло неї і виглядала дуже пожвавленою. Побачивши його, вони умовкли, а мати грізно поглянула на нього.

- Тож, пане, - сказала вона, - тож так ви любите наш дім?.. Ви увійшли у змову з ворогами моєї дочки.

Він спробував було захищатися, пояснював події, але вона стулила йому рота, звинувативши у тому, що він цілу ніч разом з Дювейріє шукав заповіт, аби дописати туди дещо. Він засміявся і спитав, який інтерес мав би з того, на що вона відповіла:

- Ваш інтерес, ваш інтерес... Годі! Пане, ви мали б прибігти і попередити нас, оскільки Бог вирішив, що ви мали бути свідком того випадку. Подумати лишень, без мене моя дочка досі нічого не знала б! Так, її обібрали б, якби я не кинулася сюди, тільки-но отримала звістку... А ваш інтерес, ваш інтерес, пане, хіба я його знаю? Пані Дювейріє хоч і дуже зів'яла, проте, ще є невибагливі особи, котрі, можливо, цим задовольнилися б.

- О! Мамо! – вигукнула Берта. – Клотильда така чесна!

Але пані Жозеран із жалості знизала плечима.

- Та годі! Ти ж знаєш, що за гроші будь-хто зробить будь-що!

Октав мусив розповісти їм усе про апоплексичний напад. Жінки презирнулися: звісно, матір була права щодо махінацій. Клотильда була дійсно занадто доброю, коли нібито хотіла порятувати родину від хвилювання! Зрештою, вони відпустили молодого чоловіка працювати,

проте їх не полишали сумніви стосовно його участі у цій справі. Їхні жваві обговорення тривали.

- А хто сплатить п'ятдесят тисяч франків, записані до шлюбного контракту? – питалася пані Жозеран. – Коли він буде під землею, то його треба буде довго шукати, чи не так?

- О! П'ятдесят тисяч франків! – пробурмотіла знічена Берта. – Ти ж знаєш, що він, як і ви, мусив давати десять тисяч кожні півроку... Ми ще до того не дожили, ліпше зачекати.

- Зачекати! Зачекати, доки він повернеться, аби їх тобі принести, га?! Дурна макітро! То ти хочеш, щоб тебе обікрали?! Ні й ні! Ти вимагатимеш їх негайно зі спадщини! Ми ж бо – ми, слава Богові, живі. Ніхто не знає, чи ми заплатимо, чи не заплатимо. Але він – він помер, тому має заплатити.

І вона примусила свою дочку пообіцяти не поступатися, адже ніколи нікому не давала права вважати її дурепою. Розпалюючись, вона іноді зводила голову і уважно прислухалася, буцімто хотіла почути крізь антресолі те, що відбувається на другому поверсі, у Дювейріє. Кімната старого мала знаходитися якраз над її головою. Огюст, ясна річ, пішов до свого батька, як тільки вона посвятила його у становище. Але це не заспокоїло її, вона мріяла опинитися там і вигадувала складні інтриги.

- Та йди вже туди! - врешті-решт вигукнула вона у нестримному пориві серця. – Огюст занадто слабкий, вони знову обкрутять його!

Тож Берта пішла на другий поверх. Октав слухав їх і облаштовував вітрину. Коли він залишився самий з пані Жозеран і вона попрямувала до дверей, він запитав у неї, сподіваючись на вихідний день, чи не буде пристойно зачинити магазин.

- Це ще чому? – здивувалася вона. – Зачекайте, доки він помре. Не варто втрачати день продажу.

Він почав викладати бганками відріз яскраво-червоного шовку, і вона додала, аби згладити жорсткість своєї фрази:

- Ось тільки, мені здається, ліпше не виставляти на вітрину червоне.

На другому поверсі Берта застала Огюста коло батькового ліжка. Кімната не змінилася від учора: вона і досі була вологою та мовчазною, наповненою тим самим довгим та болісним хрипотінням. Старець нерухому лежав на ліжку, повністю втративши почуття і рух. На столі досі стояла велика дубова коробка, повна карток. Здавалося, не було пересунено чи навіть відчинено жодної меблі. Водночас Дювейріє виглядали дуже пригніченими, стомленими безсонною ніччю, зі схвильованими поглядами, змученими постійними клопотами. Ще о сьомій вони відправили Іпполіта до ліцею Бонапарта, по їхнього сина Гюстава. Худенький і дорослий не за віком шістнадцятирічний хлопчик був уже тут, спантеличений цим неочікуваним днем канікул, який мав провести поруч із вмирущим.

- О! Моя люба! Який жахливий удар! – промовила Клотильда, прямуючи назустріч Берті, щоб обійняти її.

- Чому було не попередити нас? – відповіла та, скрививши губи, достоту як її мати. – Ми були б тут і допомогли б вам пережити це.

Огюст поглядом попросив її зберігати мовчання. Зараз не час на суперечки. З цим можна зачекати. Доктор Жюєра вже зробив перший візит і мав прийти вдруге. Але він досі не давав жодної надії – хворий не переживе цей день. Огюст переказував ці новини своїй дружині, як тут зайшли

Теофіл та Валері. Клотильда негайно підійшла до них і повторила, цілуючи Валері:

- Моя люба! Який жахливий удар!

Але Теофіл прийшов дуже накручений.

- То тепер, - сказав він, навіть не приглушуючи голосу, - коли ваш батько помирає, ви маєте дізнаватися про це від вашого вугляра?... Тож ви хотіли мати вдосталь часу, аби понишпорити в його кишенях.

Обурений Дювейріє звівся, але Клотильда відсунула його помахом руки і зовсім тихо відповіла братові:

- Нещасний! Для тебе вже немає нічого святого, навіть агонія нашого батька!.. Поглянь на нього, помилуйся на свій витвір. Так, це ти зіпсував йому кров, коли відмовився платити прострочене комірне.

Валері засміялася.

- Та ну ж бо! Це не серйозно! – вигукнула вона.

- Як то?! Не серйозно?! – продовжувала збурена Клотильда. – Ви ж знаєте, як він любив збирати комірне... Якби ви вирішили вбити його, то мали б вчинити саме так.

Жінки перейшли до запальніших слів, звинувачували одна одну в бажанні покласти лапу на спадщину, аж тут завжди похмурий та спокійний Огюст закликав їх до поваги:

- Замовкніть! Ви на це матимете час. Зараз це непристойно.

Родичі усвідомили справедливість цього зауваження і розсілися довкола ліжка. Запанувала глибока тиша, у вологій кімнаті знову зачулося хрипотіння. Берта і Огюст розташувалися в ногах у вмирущого, Валері та

Теофіл прийшли останніми, тож мусили сісти досить далеко – біля столу, Клотильда ж зайняла узголів'я, а позад неї стояв її чоловік. Вона підштовхувала до самого краю матраца свого сина Гюстава, якого старий обожнював. Тепер усі мовчки презиралися, проте ясні очі та стиснені губи казали про німі розмірковування та думки, сповнені неспокою та роздратування, що ковзали блідими лицами та почервонілими зіницями спадкоємців. Особливого відчаю завдавав обом молодим подружжям вигляд ліцеїста, котрий був зовсім поруч з ліжком, адже було очевидно, що Дювейріє розраховували на присутність Гюстава, щоб розчулити діда, якби той повернувся до тям.

Навіть цей маневр мав свідчити про те, що заповіту не існувало. Погляди Вабрів крадькома перебігали до старого сейфу – каси колишнього нотаріуса, яку він привіз із Версаля і наказав вмурувати в кутку своєї кімнати. Охоплений манією, він ховав там найрізноманітніші предмети. Безсумнівно, Дювейріє вночі поквапилися обнишпорити цю касу. Теофіл мріяв влаштувати їм пастку, аби змусити їх розбалакатися.

- Скажіть-но, - пробурмотів він на вухо радникові, - а чи не треба попередити нотаріуса?.. Може, тато захоче змінити розпорядження.

Дювейріє спершу не розчув. Він страшенно нудьгував у цій спальні, тож цілу ніч подумки поверталися до Клариси. Звісно, наймудріше буде замиритися з дружиною, але ж інша була такою веселою, коли хлоп'ячим рухом скидала сорочку через голову. Він зупинив тьмяні очі на вмирущому, але бачив її із сорочкою, він віддав би будь-що, аби заволодіти нею ще хоч раз, бодай єдиний раз. Теофіл мусив повторити запитання.

- Я розпитав нотаріуса Ренодена, - відповів замакітрений радник. – Заповіту немає.

- А тут?

- Ні тут, ні у нотаріуса.

Теофіл позирнув на Огюста: хіба ж не очевидно, що Дювейріє обнишпорили усі меблі? Клотильда перехопила цей погляд і роздратувалася на свого чоловіка. Та що з ним таке? Чи ж біль настільки приспав його? І вона додала:

- Звичайно, тато зробив те, що мав зробити... Господи! Ми про це довідаємося зарано.

Вона заплакала. Валері та Берта, захоплені її стражданням, також почали стиха ридати. Теофіл навшпиньки повернувся до свого стільця. Він дізнався те, що хотів дізнатися. Безперечно, якщо його батько повернеться до тям, то не дасть Дювейріє махлювати зі своїм хлопчиськом, аби отримати переваги. Але, сідаючи на стільця, він побачив, що його брат Огюст втирає очі, і це його настільки розчулило, що він також почав задихатися. Його обсіли думки про смерть: мабуть, він помре від такої ж хвороби, і це жахливо. Тож уся родина залилася сльозами. Тільки Гюстав не міг плакати, і це збивало його з пантелику. Аби зайняти себе бодай чимось, він дивився долі і намагався дихати в ритм з хрипотінням, достоту як їх учили на уроках гімнастики крокувати в ногу.

Так сплинуло кілька годин. Об одинадцятій вони мали розвагу – прийшов лікар Жюєра. Стан хворого погіршився, тепер було сумнівно, що він перед смертю зможе впізнати своїх дітей. Знову залунали плачі, аж тут Клеманс доповіла, що прийшов абат Модві. Клотильда звелася і першою прийняла співчуття. Священник, схоже, перейнявся горем родини і знайшов для кожного слово заохочення, а тоді з глибоким тактом заговорив про права релігії і наполягав, що не можна дозволити цій душі піти без спасіння з боку Церкви.

- Я подумала про це, - прошепотіла Клотильда.

Але Теофіл навів заперечення: їхній батько не ходив до церкви, навіть мав свого часу прогресивні ідеї і читав Вольтера. Зрештою, ліпше утриматися, адже з ним неможливо проконсультуватися. У запалі дискусії він навіть додав:

- Це те ж саме, що давати причастя шафі.

Троє жінок змусили його замовкнути. Вони усі були глибоко зворушені і стали на бік священника, вибачалися, що самі не відправили за ним, настільки були схвильовані цим лихом. Якби пан Вабр міг говорити, то, безперечно, погодився б, адже не любив виділятися у будь-чому. Дами, до речі, взяли усе на себе.

- Це слід зробити навіть з огляду на сусідів, - повторювала Клотильда.

- Жодного сумніву, - зі жвавим схваленням сказав абат Модві. – Чоловік у такому становищі, як Ваш пан батечко, має слугувати гарним прикладом.

Огюст утримався від висловлення думки. Але Дювейріє, котрого витягли зі спогадів про Кларису і котрий саме пригадував, як вона вдягає панчохи, задерши ногу догори, почав наполегливо вимагати святих дарів. Вони потрібні – жоден член його родини не помирав без них. Лікар Жюєра тактовно усунувся від дискусії, навіть уникав виявляти зневагу переконаного ліберала, але підійшов до священника і тихенько сказав йому з фамільярністю колеги, якого частенько перестриває за подібних нагод:

- Це терміново, не баріться.

Священник квапливо пішов, оголосивши, що принесе причастя та останнє помазання, аби відповідати обставинам. А Теофіл уперто пробурмотів:

- Ну й ну! Тепер небіжчиків причащатимуть поза їхньою волею.

Але в ту ж мить усі глибоко схвилювалися. Клотильда повернулася на своє місце і побачила, що у вмирущого широко розплющені очі. Вона не змогла стримати тихий зойк, і збіглась уся родина. Очі старця повільно обвели довкола, хоча голова не поворушилася. Здивований доктор Жюєра схилився над узголів'ям, аби слідкувати за цією останньою кризою.

- Мій таточку, це ми, ви нас упізнаєте? – спитала Клотильда.

Пан Вабр впритул подивився на неї і його губи заворушилися, але з них не злетіло жодного звуку. Усі штовхалися, хотіли вирвати з нього останнє слово. Валері стояла позад усіх, тож мусила спиратися навшпиньки і кисло промовила:

- Він так задихнеться! Розступіться! Якщо він чогось забажає, то ми не зможемо дізнатися.

Інші мусили розступитися. Дійсно, очі пана Вабра обшукували кімнату.

- Він чогось бажає, це ясна річ, - пробурмотіла Берта.

- Ось Гюстав, - повторювала Клотильда. – Ви ж його бачите, чи не так?.. Він прийшов поцілувати вас. Хлопчику мій, поцілуй свого дідуся.

Переляканий хлопчак позадкував, але вона притримала його рукою і чекала усмішки на перекивленому обличчі вмирущого. Але Огюст, котрий вивчав, у якому напрямку скеровані його очі, проголосив, що він дивиться на стіл: безсумнівно, він хоче писати. Почалося сум'яття, усі заметушилися. Принесли стіл, шукали папір, чорнильницю, перо. Нарешті його звели і сперли на три подушки. Лікар дозволив усе це, лишень моргнувши повіками.

- Дайте йому перо, - тремтячи, сказала Клотильда і не відпускала Гюстава, котрого і далі пхала наперед.

Настала урочиста хвилина. Родина стовпилася довкола ліжка і чекала. Пан Вабр, котрий нібито не впізнавав нікого, випустив перо з пальців. Якусь мить він водив очима по столу, де стояла дубова коробка, повна карток. Він зісковзнув з подушок, завалився ниць, як ганчірка, і з останнім зусиллям простягнув руку. Запхавши пальці поміж карток, він бабрався у них, достоту мов щасливе малятко, яке розмішує грязюку. Він сяяв, хотів говорити, але зміг пробелькотіти лиш єдиний склад – один з тих складів, у яке сповите немовля вкладає цілий всесвіт почуттів:

- Га... га... га... га...

Він прощався з працею свого життя, зі своїм великим статистичним дослідженням. Враз його голова скотилася. Він помер.

- Я так і думав, - пробурмотів лікар, котрий, побачивши збентеженість родичів, особисто вклав його на ліжку і закрити йому очі.

Чи можливо таке? Огюст забрав стіл, усі стояли німі й скрижанілі. Але невдовзі зачулися ридання. Господи! Якщо вже немає на що сподіватися, однак вони зможуть розділити спадок. Клотильда спішно відправила Гюстава, аби звільнити його від жахливого видовища, і безсило плакала, сперши голову на плече Берти, котра ридала, так само, як і Валері. Коло вікна Теофіл та Огюст затято терли собі очі. Але Дювейріє виявив надзвичайний відчай і глушив тяжкі ридання у носовій хустині. Ні, безперечно, він не може жити без Клариси, ліпше негайно померти, як он той. Туга за коханкою впала посеред жалоби і тіпала ним у нестерпній гіркоті.

- Пані, - повідомила Клеманс, - це святі дари...

На порозі з'явився абат Модві. З-за його плеча визирало цікаве личко хлопчика-хориста. Він побачив ридання, поглядом запитав лікаря, який

розвів руками, нібито проголосив, що в тому нема його вини. Священник пробелькотів молитви і знічено пішов геть, забравши із собою святі дари.

- Це поганий знак, - сказала Клеманс до інших слуг, котрі зібралися біля дверей передпокою. – Святі дари не можна даремно турбувати... Ось побачите, вони повернуться до будинку менш як за рік.

Похорон пана Вабрав відбувся тільки на третій день. Дювейріє усе ж додав до жалобних листів такі слова: «споряджений Святими Дарами від Церкви». Магазин зачинили, і Октав був вільний. Він радів цьому вихідному дню, бо вже віддавна збирався упорядкувати свою кімнату, пересунути меблі, скласти книжки до невеличкої книжкової шафки, яку придбав за нагоди. Вранці похорону він прокинувся раніше, ніж зазвичай, і закінчив прибирання близько восьмої, аж тут до нього постукала Марі. Вона принесла йому пакунок книжок.

- Ви за ними не приходите, - сказала вона, - тож я мусила сама потрудитися і повернути їх.

Але вона відмовлялася заходити і червоніла на думку про те, що опиниться у помешканні молодого чоловіка. Їхні стосунки, до речі, остаточно припинилися у цілком природний спосіб – він більш не приходив брати її. Вона залишалася з ним так само ніжною, завжди вітала його усмішкою, коли вони перестрівалися.

Того ранку Октав був дуже веселим і хотів покепкувати з неї.

- То це Жюль забороняє вам заходити до мене? – повторював він. – Як у вас тепер з Жюлем? Він люб'язний? Ви чуєте мене? То відповідайте!

Вона сміялася і не обурювалася.

- Та що відповідати?! Коли ви ведете його кудись і пригощаєте вермутом, то розповідаєте йому таке, що він повертається, немов божевільний... О!

Він дуже люб'язний! Ви ж знаєте, я ліпшого і не прошу. Але я волю, щоб це, звісно, відбувалося у мене, аніж деінде.

Вона споважніла і додала:

- Тримайте, я повертаю вам вашого Бальзака, я не змогла його скінчити... Це занадто сумно, той пан розповідає вам тільки неприємні речі!

І вона попросила у нього історії, в яких багато кохання, з пригодами та подорожами до далеких країв. Потім вона заговорила про похорон: вона піде до церкви, а Жюль до самого цвинтаря. Вона ніколи не боялася мерців: у дванадцять років вона залишалася цілу ніч коло дядечка та тітоньки, котрі померли від однієї лихоманки. А Жюль, навпаки, ненавидить балакати про небіжчиків аж настільки, що від учора забороняє їй говорити про власника, який простягся горілиць там, знизу. Але окрім цієї розмови вона не знаходила, що сказати, та й чоловік також, тож вони протягом години не обмінюються й десятьма словами, безперестанку думаючи про бідного пана. Це стає нудним, і вона буде рада за Жюля, коли старого нарешті винесуть. Щаслива, що може говорити про це, скільки забажає, вона засипала Октава запитаннями: він його бачив? він дуже змінився? чи має вона вірити у те, що розповідають – про жахливий випадок, доки його вкладали до труни? щодо родичів, то чи не розпороли вони матрац, аби усе перенишпорити? Стільки усього подекують у будинку, як їхній, через який перебігає отара служниць! Смерть – це смерть: тільки про неї й торочать.

- Ви мені знову запхали Бальзака, - зазначила вона, позирнувши на нові позичені книги. – Ні, заберіть його... Воно занадто схоже на життя.

Вона простягла йому томик, і він схопив її за руку, хотів затягнути до своєї кімнати. Вона розважала його цією цікавістю до смерті. Вона здавалася

йому веселою, жвавішою і навіть жаданішою. Але вона зрозуміла, глибоко почервоніла, вирвалася від нього і втекла, примовляючи:

- Дякую, пане Муре... До зустрічі, на похоронах.

Вдягнувшись, Октав згадав про обіцянку зазирнути до пані Кампардон. У нього було добрі дві години – похорон був призначений на одинадцять, тож він подумав витратити ранок на те, що зробити кілька візитів у будинку. Роза прийняла його в ліжку. Він вибачився, перепросив, що потурбував її, але вона сама покликала його. Вона його так рідко бачить, до того ж, вона така щаслива будь-якій розвазі!

- О! Послухайте, мій хлопчику! – одразу ж проголосила вона. – Це я мала би бути знизу, зацвяхована між чотирма дошками!

Так, власник дуже щасливий – він покінчив з життям. Октав здивувався тому, що застав її заповненою такою меланхолією, і спитався, чи вона відчувається гірше.

- Ні, дякую. Все те ж саме. Ось тільки трапляються дні, коли з мене вже досить того... Ашіль мусив встановити собі ліжко в робочому кабінеті, бо мене так дратує, коли він ворухиться вночі... Ви знаєте, Гаспарін на нашій вмовляння вирішилася залишити магазин. Я їй за це така вдячна, вона з такою турботою доглядає за мною!.. Господи! Я б уже не жила без тієї доброї приязні, якою мене оточили!

Якраз Гаспарін з покірливим виглядом бідної родички, котра впала до ролі прислуги, принесла їй кави. Вона допомогла їй звестися, сперла її на подушки і поставила їй чашку на дощечку, вкриту серветкою. Роза у вишитій сорочці, посеред білизни, оздобленої мереживом, їла з великим апетитом. Вона була така свіжа, ще помолодшала, була дуже гарною – з білою шкірою та білявими кучериками.

- О! Шлунок працює добре, це не шлунок хворіє, - повторювала вона, вмочуючи скибочки булки до кави.

Дві сльозини впали до чашки, і Гаспарін її насварила:

- Якщо ти плакатимеш, то я покличу Ашіля... Хіба ти не задоволена? Хіба ж ти не як королева?

Коли пані Кампардон скінчила сніданок і залишилася у товаристві Октава, то цілковито втішилася. Кокетуючи, вона знову заговорила про смерть, але з ніжною веселістю жінки, котра увесь ранок тішиться у теплій перині. Господи! Коли прийде її черга, вона також відійде. Ось тільки вони праві: вона не нещасна, вона може залишатися живою, бо вони звільнили її від усіх тяжких обов'язків існування. Вона занурювалася у свій егоїзм ідола без статі.

Молодий чоловік звівся, і вона припросила:

- Заходьте частіше, гаразд?.. Гарно розважайтесь, не занадто засмучуйтесь через ці похорони. Ми вмираємо потроху щодня, до цього треба звикнути.

На тому ж поверсі, у пані Жюзер, Октавові відчинила кухарочка Луїза. Вона завела його до вітальні, з хвилику подивилася на нього зі спантеличеним усміхом, а тоді нарешті повідомила, що її пані ще не вдяглася. Пані Жюзер, до речі, з'явилася одразу ж, вдягнена у чорне, ще ніжніша і ще витонченіша у цій жалобі.

- Я була певна, що ви прийдете сьогодні зранку, - зітхнула вона зі змореним виглядом. – Усю ніч я бачила сни, я бачила вас... Ви ж розумієте, неможливо спати, якщо в домі небіжчик!

Вона зізналася, що прокидалася тричі, аби зазирнути під меблі.

- Але ж треба було мене покликати! – по-молодецьки вигукнув хлопець. –
Вдвох, у ліжку, не страшно.

Вона набрала вигляду чарівної присоромленості.

- Замовкніть! Ви недобрий!

І поклала відкриту долоню йому на уста. Звісно, він мусив її поцілувати.
Тож вона ще більше розчепірила пальчики і сміялася, немовби її лоскотали.
А він, розпалений цією грою, намагався просунути її далі. Він схопив її, притис до грудей, а вона не зробила жодного руху, щоб звільнитися, тож він тихесенько видихнула їй на вухо:

- Ну ж бо! Чому ви не хочете?

- О! В кожному випадку, не сьогодні!

- Чому ж не сьогодні?

- Але той мрець, знизу... Ні й ні, для мене це неможливо.

Він стис її міцніше, і вона забулася. Вони дихали гарячим подихом одне одному в обличчя.

- Тож коли? Завтра?

- Ніколи.

- Але ж ви вільна, ваш чоловік так погано повівся з вами, що ви йому нічого не винні... То як? Чи, може, ви боїтесь дитини?

- Ні, я не можу її мати, мені це сказали лікарі.

- Тоді що? Немає жодних поважних причин, це було б геть по-дурному...

Він хотів узяти її силоміць, але вона, така гнучка, вислизла, а тоді сама схопила його в обійми, не давала йому поворухнутися і прошепотіла пестливим голосом:

- Усе, що забажаєте, але не це!.. Чуєте? Це – ніколи! Ніколи! Ліпше померти... Господи! Я так вирішила. Я присяглася перед Небесами, загалом, вам не потрібно знати... Тож ви брутальний, як і решта чоловіків, котрих ніщо не задовольняє, доки їм у чомусь відмовляють. Але ж я вас дуже кохаю. Усе, що забажаєте, але не це, мій коханий!

Вона віддала себе, дозволяла йому найсміливіші та найпотаємніші пестоці і відштовхувала його з раптовою нервовою силою лиш тоді, коли він наважувався на єдиний заборонений акт. У її впертості була своєрідна єзуїтська стриманість, страх перед сповіддю, впевненість, що отримає пробачення за дрібні гріхи, тоді як великий гріх завдаватиме їй забагато клопоту з її духівником. До того додавалися інші почуття, в яких вона не зізнавалася: зібрані во єдино честь та самоповага, кокетливе бажання тримати чоловіків, але ніколи їх не задовольняти, майстерно отримана особиста насолода від того, що її повсюди пожирають поцілунками, без удару палицею в карк від фінальної втіхи. Вона вважала, що так ліпше, і вперлася на тому: жоден чоловік не може полестити собі тим, що мав її, відколи законний чоловік так ницо кинув її. Вона була чесною жінкою!

- Ні, пане, жоден! О! Я можу ходити, гордо здійнявши голову! Скільки нещасних у моєму становищі повелися б погано!

Вона лагідно відсунула його і звелася з канапи.

- Залиште мене... Він мене занадто збурює, той небіжчик знизу. Мені здається, що увесь будинок відчуває його.

До того ж, наближався час похорону. Вона хотіла прийти до церкви до того, як туди принесуть тіло, аби не бачити усю поховальну кухню. Але проводячи його, вона згадала, що обіцяла йому наливки з островів, і затримала його, особисто принесла дві склянки та пляшку. Це був дуже солодкий вершковий лікер з квітковим ароматом. Коли вона пила, то її обличчя ставало розніжено щасливим, як у ласої дівчинки. Вона жила б самим цукром, солодкість ванілі та троянди хвилювали її, ніби доторк.

- Це нас підтримає, - сказала вона.

І, стоячи посеред передпокою, заплющила очі, а він поцілував її у уста. Їхні солодкі губи танули, ніби цукерки.

Була майже одинадцята. Тіло досі не виставили до вестибюля для прощання, тому що робітники з поховальної контори засиділися в сусідній винарні, а тепер ніяк не могли впоратися із жалобними полотнами. Октав з цікавості вийшов подивитися. Склепіння вже було перегороджене широкою чорною завісою, але робітники ще не прибили сукно до воріт. На тротуарі, задерши носи, бесідували кілька служниць, а Іпполіт, в глибокій жалобі, зі сповненим поваги виглядом квапив робітників.

- Так, пані, - говорила Ліза до сухорлявої удови, котра була у Валері вже протягом тижня, - воно їй було ні до чого... Увесь квартал добре знає цю історію. Аби бути певною у своїй частці у спадщині старого, вона зробила цю дитину з різником з вулиці Сент-Ан, бо її чоловік, здавалося, от-от подохне... Але чоловік ще волочить ноги, а старий відійшов. Га? І чого вона досягла з цим писклям?!

Удова погойдала головою, сповнена огиди.

- Гарно зроблено! – відповіла вона. – Вона отримала за свої свинства... Довше я у неї не залишуся! Сьогодні вранці я її вже попередила, що йду

від неї за тиждень. Подумати лишень, її мала потвора Каміль накавав у мене на кухні!

А Ліза підбігла розпитати Жюлі, котра спустилася, щоб передати накази Іпполіту. Побалакавши кілька хвилин, вона повернулася до служниці Валері.

- Це все шахер-махер, у якому чорт ногу зламає. Я думаю, що ваша дама могла не робити собі дитину, радше лишила б свого чоловіка подихати, бо, схоже, вони і досі шукають скарбничку старого... Кухарка мені сказала, що вони там усі мають такі пики... Словом, пики людей, які ще до вечора надають одне одному ляпасів.

Прийшла Адель, тримаючи під фартухом грудочку масла за чотири су, тому що пані Жозеран їй радила ніколи не показувати їжу. Ліза схотіла побачити, і розлючено обізвала її дурною індичкою. Хіба ж виходять за таким кусінчиком масла?! Ото ще! Вона примусила б тих скупердяїв ліпше годувати себе, інакше вона годувалася б раніше за їх. Так, масло, цукор, м'ясо – вона брала б усе. Вже деякий час інші служниці у такий спосіб підштовхували Адель до повстання, тож вона помалу розбещувалася. Вона відщипувала дрібненькі шматочки масла і одразу ж їла їх, без хліба, аби виглядати сміливою перед іншими.

- Ходімо? – спиталася вона.

- Ні, - заперечила вдова. – Я хочу побачити, як його винесуть. Я саме під цей випадок вийшла на закупи.

- Я також, - додала Ліза. – Подейкують, що він важить чотириста кілограмів². Якщо його впустять посеред сходів, ото буде збитку!

² Це не помилка автора або перекладача: в той час нерідко траплялася плутанина між новою метричною і традиційною системами мір та вагів. Ліза мала переплутати кілограми та фунти.

- А я піду собі, я не хотіла б таке побачити, - продовжувала Адель. – Красенько дякую! Щоб мені знову наснилося, як минулої ночі, що він прийшов смикати мене за ноги і обгавкувати через сміття.

Вона пішла, а дві інші кепкували їй услід. На службовому поверсі цілу ніч розважалися кошмарами Адель. До речі, кухарки, аби не zostаватися на самоті, залишили двері відчиненими, а кучер-жартун вдавав із себе привида, і його зойки та притишений сміх було чути по усьому коридору до самого світанку. Ліза стискала губи і казала, що вона це ще пригадає. Менш з тим, це був добрячий жарт!

Але розлючений голос Іпполіта привернув їхню увагу до полотнищ. Він кричав, втративши поважність:

- Трикляті п'янюги! Ви ж його чіпляєте головою донизу!

Справді, робітник повісив навпаки гербовий щит, на якому були ініціали небіжчика. Зрештою, чорні полотнища, обрамовані сріблом, вже були на місці, залишилося тільки прикріпити гачки, аж тут на вході вигулькнула ручна тачка, завантажена убогим скарбом. Її пхав хлопчак, а за ним йшла і допомагала висока бліда дівчина. Пан Гурд, котрий балакав зі своїм приятелем, папірником, що навпроти, поквапився і загукав, попри урочисту жалобу:

- Це ще що таке?! Це ще що таке?! Чого він сюди преться?!.. Дурень, ви не бачите?!

Втрутилася висока дівчина:

- Пане, я нова мешканка, ви ж знаєте... Це мої меблі.

- Неможливо! Завтра! – волав розлючений консьєрж.

Вона позирнула на нього, тоді ошелешено поглянула на полотнища. Вочевидь, її глибоко зворушили ці ворота, замуровані чорним. Але вона оговталася і пояснила, що також не може кинути меблі на тротуарі. Тож пан Гурд грубо заговорив до неї.

- А, то це ви із шевської майстерні, чи не так? Ви найняли комірчину нагорі... Оце впертість власника! І усе це – щоб отримати сто тридцять франків, незважаючи на клопіт, що ми мали з теслею!.. А він же обіцявся мені більш не винаймати робочому люду. Еге! Знову починається! Тепер жінка!

Потім він пригадав, що пан Вабр помер.

- Так, можете дивитись – це якраз власник помер. Якби він відійшов на тиждень раніше, то вас, звісно, тут не було б!.. Ну ж бо, покваптесь, доки його не винесли!

Роздратований, він сам почав штовхати візок і запхав його під полотнища, які розсунулися, а тоді поволі стулилися. Висока бліда дівчина зникла у цій чорноті.

- Гарно ж вона втрапила! – зауважила Ліза. – Як то весело – вселятися посеред похорон!.. Я б на її місці врізала тому старому вінику!

Але вона умовкла, тільки-но побачила пана Гурда, який вселяв жах у служниць. Його злий гумор був спричинений тим, що, як казали певні особи, будинок після переділу відійде до пана Теофіла та його пані. Він віддав би сто франків з власної кишені, аби мати за власника пана Дювейріє – той принаймні суддя. Саме це він пояснював папірникові. Тим часом, збиралися люди. Пройшла пані Жюзер і кинула усмішку Октаву, котрий знайшов на тротуарі Трюбло. Потім з'явилася Марі і, дуже

зацікавлена, залишилася подивитись, як встановлюють мари, на які мали покласти домовину.

- Ці люди з третього просто дивовижні, - казав пан Гурд, звівши очі до зачинених віконниць третього поверху. – Можна подумати, що вони навмисне підлаштовують, аби усе робити не так, як інші... Так, три дні тому вони поїхали подорожувати.

В цю мить Ліза сховалася за вдовою, помітивши кузину Гаспарін, котра принесла вінок фіалок – пошану від імені архітектора, який бажав зберегти гарні стосунки з Дювейріє.

- До дідька! – проголосив папірник. – Вона непогано облаштувалася, інша пані Кампардон.

Він без злого умислу називав її так – іменем, яким охрестили її усі крамарі кварталу. Ліза ледве стримала сміх. Але тут трапилося велике розчарування. Служниці несподівано дізналися, що тіло вже спустили. Які ж вони були дурні, що стовбичили на вулиці і розглядали те сукно! Вони швиденько зайшли досередини, і, дійсно, четверо чоловіків саме виносили тіло з вестибюля. Від полотнищ підворіття стало цілком похмурим, а за ним біле проміння падало у двір, який зранку ретельно вимили. Тільки мала Луїза, котра втекла за спиною у пані Жюзер, спиралася навшпиньки і вибалушувала очі, бліда від цікавості. Носії відсапувалися внизу сходів, на яких позолота і штучний мармур набрали холодної поважності від мертвого світла, що просіювалося крізь затемнені шибки.

- Ось він і пішов, навіть квитанції не видав! – пробурмотіла Луїза із дотепом паризької дівчини, сповненої ненависті до власників.

А пані Гурд, котра увесь час залишалася у кріслі, прикута до нього через німі ноги, важко звелася. Оскільки вона не могла навіть піти до церкви,

то пан Гурд наполегливо порадив їй не пропустити, коли хазяїн промине двірницьку, і неодмінно привітати його. Це належить зробити. У жалобному очіпку, вона підійшла до дверей і, коли її проминав хазяїн, привітала його.

Під час церемонії у церкві Святого Роха, лікар Жюєра вдавав, що не заходить досередини. Там, до речі, зібрався натовп, і тому на сходах утворився чималий гурток чоловіків, котрі також вирішили не заходити. Був дуже теплий приємний червневий день. Чоловіки не могли курити, тож їхня розмова завершила на політику. Парадні двері були широко відчинені, і потужні подихи органу час від часу вилітали із церкви, обтягненої чорним і осяяної свічками.

- Ви знаєте, наступного року пан Тьєр балотуватиметься у нашому окрузі, - з поважним виглядом повідомив Леон Жозеран.
- А! – вигукнув лікар. – Ви ж, безсумнівно, не голосуватимете за нього? Ви ж бо республіканець.

Молодий чоловік, чиї погляди охолоджувалися в міру того, як пані Дамбревіль проштовхувала його, сухо відповів:

- Чому б і ні?.. Адже він декларує себе як супротивник Імперії.

І розпочалася тривала дискусія. Леон говорив про тактику, а доктор Жюєра наголошував на принципах. На думку останнього, буржуазія віджила своє: вона є перешкодою на шляху революції, і відколи стала маєтним станом, то перегороджує рух у майбутнє ще з більшою впертістю та засліпленням, аніж давнішня шляхта.

- Ви боїтеся усього, ви впадаєте у найгіршу реакцію, як тільки відчуваєте, що вам загрожує небезпека!

Кампардон враз розлютився.

- А я, пане, я був якобінцем і атеїстом, як і Ви. Але – слава Богові! – розум повернувся до мене... Ні, я навіть не наближуся до вашого пана Тьєра. Це пустодзвін, який тільки розважається ідеями!

Проте усі присутні ліберали – пан Жозеран, Октав, навіть Трюбло, якому на все те було начхати – проголосили, що голосуватимуть за Тьєра. Офіційним кандидатом був власник шоколадної фабрики з вулиці Сент-Оноре, пан Девінк, з якого вони безперестанку кепкували. Той Девінк не мав навіть підтримки з боку духовенства, яке непокоїлося через його зв'язки з Тюільрі. Кампардон, котрий вочевидь перейшов на бік священників, зустрів його ім'я стримано, а тоді вигукнув без жодного переходу:

- Послухайте! Куля, котра поранила вашого Гарібальді в ногу, мала пробити йому серце!

І, щоб його не бачили довше у товаристві цих панів, він зайшов до церкви, де писклявий голос абата Модві відповідав на голосіння півчих.

- Тепер він там спить, - знизавши плечима, пробурмотів лікар. – О! Усе це треба буде вимести доброю мітлою!

Його захоплювало римське питання. Леон нагадав промову державного міністра у Сенаті про те, що Імперія вийшла з Революції, але щоб стримати її, вони повернулися до неї на найближчих виборах. Усі вкотре дійшли згоди щодо необхідності дати імператорові урок, але їх почав заповнювати неспокій, імена кандидатів уже розділяли їх, а вночі вони бачили кошмари з червоним привидом революції. Неподалік пан Гурд, вдягнений з ретельністю дипломата, слухав їх, сповнений холодної зневаги: він був попросту за владу.

Церемонія, до речі, завершувалася, і потужний меланхолійний крик, що вилітав з глибин церкви, змусив їх замовкнути.

- Requiescat in pace!

- Amen!

На цвинтарі Пер-Лашез, доки тіло спускали до могили, Трюбло, котрий не відпускав лікоть Октава, побачив, як той обмінявся усмішкою з пані Жюзер.

- Ах, так! – пробурмотів він. – Ця нещасна жіночка... Усе, що забажаєте, але не це!

Октав здригнувся. Як?! Трюбло також?! Але останній зневажливо махнув рукою: ні, він ні, але один з його приятелів. Як, до речі, усі, кого задовольняє таке обсмоктування.

- Перепрошую, - додав він. – Старого вже прибрали, тож я підійду до Дювейріє – відзвітуюся про одне доручення.

Мовчазні й скорботні родичі розходилися. Тож Трюбло затримав радника на віддалі і повідомив йому, що бачив кухарку Клариси. Але він не дізнався адреси: та кухарка пішла від Клариси напередодні переселення, після того, як надавала їй ляпасів. Остання надія випарувалася. Дювейріє затулив обличчя хустиною і підійшов до родини.

Того ж вечора розпочалися сварки. Родина опинилася перед катастрофою. Пан Вабр зі скептичною недбалістю, яку іноді виявляють нотаріуси, не лишив заповіту. Намарно обнишпорили усі меблі, але найгіршим було те, що не виявилось жодного су з очікуваних шестисот чи семисот тисяч франків – ні грошей, ні цінних паперів, ні акцій. Знайшли тільки схованку здитинілого старця – сімсот тридцять три франки у монетах по десять су. Та ще непомильні сліди – вкритий цифрами записник і листи від біржових

агентів – повідомили блідим від люті спадкоємцям про потаємні гріхи милого дідуся: про шалену пристрасть до гри та про незграбну й непереборну потребу в спекуляціях, які він приховував під невинною манією своєї великої статистичної праці. Туди пішло все: привезені з Версаля заощадження, комірне з будинку, навіть дріб'язок, який він видурював у своїх дітей. До того ж, у останні роки він тричі закладав будинок – разом на сто п'ятдесят тисяч франків. Родичі вклякли перед цим славнозвісним сейфом, де уявляли надійно схоронені багатства, але де насправді лежала купа чудернацьких речей – сміття, зібране в усіх кімнатах, старе залізччя, старі черепки, старі стрічки вперемішку з поламаними іграшками, вкраденими колись у маленького Гюстава.

Після цього вибухнули розлючені звинувачення. Старого називали злодюгою. Це просто огидно, так розтринькувати свої гроші з виглядом хитруна, якому начхати на всіх і який грає нищу комедію, аби з ним і надалі панькалися. Дювейріє виглядали невтішними від того, що протягом дванадцяти років годували його і жодного разу не вимагали вісімдесяти тисяч франків посагу Клотильди, з яких отримали тільки десять тисяч. Однак, це все ж десять тисяч франків, розлючено відповідав Теофіл, який не побачив жодного су з п'ятдесяти тисяч, обіцяних з нагоди його шлюбу. А Огюст, в свою чергу, скаржився ще затятіше і закидав своєму братові те, що він принаймні міг протягом трьох місяців класти собі до кишені відсотки з цієї суми, а він бо ніколи нічого не отримає з п'ятдесяти тисяч франків, які також були записані до його шлюбного контракту. Берта, накручена своєю матір'ю, вигукувала образливі слова з обуреним виглядом особи, яка втрапила до нечесної родини. А Валері, голосячи про комірне, яке вона мала дурість так довго платити старому зі страху втратити спадщину, не могла перетравити усе це і шкодувала про ті гроші, як витрачені у аморальний спосіб – на відгодовування розпусти.

Протягом двох тижнів ці історії захоплювали увесь дім. Врешті-решт, зосталася тільки будівля, оцінена у триста тисяч франків, тож після сплати іпотеки залишиться приблизно половина цієї суми, яку потрібно буде розділити поміж трьома дітьми пана Вабра. Тобто, п'ятдесят тисяч франків на кожного – мізерна втіха, якою доведеться задовольнитися. Теофіл та Огюст вже розпорядилися своїми частками. Було умовлено, що будинок продадуть. Дювейріє, від імені дружини, зайнявся усім. Перш за все, він переконав обох братів не робити ліцитацію в суді, і вони домовилися, що вона відбудеться в присутності його нотаріуса Ренодена, за якого він ручався. Потім він, як казав, за порадою самого нотаріуса, нав'язав їм думку виставити будинок на продаж за заниженою ціною – лишень сто сорок тисяч франків: це дуже хитрий виверт, бо назбігаються охочі, торги розпалять їх, і усі очікування буде перевершено. Теофіл та Огюст реготалися, впевнені у собі. Але у день торгів, після п'яти чи шести пропозицій, нотаріус Реноден неочікувано передав будинок Дювейріє за суму в сто сорок дев'ять тисяч франків – не було навіть за що сплатити іпотеку. Це був останній удар.

Ніхто ніколи не дізнався подробиць жахливої сцени, котра відбулася того ж вечора у Дювейріє. Урочисті стіни будинку заглушили усі виляски. Теофіл, схоже, назвав свого зятя мерзотником. Він прилюдно звинуватив його у підкупі нотаріуса, якому пообіцяв призначення мировим суддею. Щодо Огюста, то він одразу ж заговорив про суд присяжних, до якого потягне нотаріуса Ренодена, про шахрайства котрого знає увесь квартал. Хоча, незважаючи на чутки, і досі не відомо, як родичі дійшли до того що, надавали одне одному ляпанців, проте усі почули останні слова, якими вони обмінялися у дверях, і ці слова видзвонювали осатанінням посеред буржуазної суворості сходів.

- Брудна наволоч! – верещав Огюст. – Ти відправляєш на галери людей, котрі не вчинили такого, як ти!

Теофіл виходив останнім і притримував двері, скаженіючи й задихаючись від нападу кашлю.

- Злодюго! Злодюго!.. Так! Злодюго!.. А ти... Чуєш? Ти – злодійка!

Він навідмаш хряснув дверима, і з такою силою, що ляснули усі двері на сходах. Пан Гурд уважно прислухався і був насторожі. Він поглядом обнишпорив сходи, але побачив лишень тендітний профіль пані Жюзер. Згорбившись, він подибав навшпиньки до двірницької, де знову набрав шляхетного вигляду. Усе можна заперечувати. А він, задоволений, ставав на бік нового власника.

За кілька днів Огюст замирився зі своєю сестрою. Дім був тим здивований. Бачили, як Октав зайшов до Дювейріє. Стурбований радник вирішився дарувати комірне за магазин протягом п'яти років, аби стулити рота бодай одному зі спадкоємців. Коли Теофіл дізнався про це, то збіг разом з дружиною сходами і влаштував нову сцену – вже у брата. То він тепер продається, стає на бік розбійників?! Але в магазині була пані Жозеран, і він швидко отримав свій рахунок. Вона навпростець порадила Валері більш не продавати того, чого не продає її дочка. І Валері мусила відступити, гукаючи:

- То ми одні залишимося з торбами?.. До дідька, якщо я ще колись заплачу комірне! У мене договір найму. Та ж той кримінальник не наважиться нас виселити... А ти, моя маленька Берто, ми ще якось побачимо, скільки треба буде заплатити, щоб отримати тебе!

Двері знову хряснули. Між двома подружжями запанувала ненависть до самої смерті. Октав був присутній при цьому, адже надавав послуги і був

долучений до родинної інтимності. Берта замало не зомліла в його обіймах, а Огюст перевіряв, чи їх, бува, не почули клієнти. Навіть пані Жозеран обдарувала молодого чоловіка довірою. До речі, вона залишилася суворою до Дювейріє.

- Комірне – це вже щось, - сказала вона. – Але я хочу п'ятдесят тисяч франків.

- Безсумнівно, якщо сплатиш свої, - наважилася додати Берта.

Матір буцімто не зрозуміла:

- Я їх хочу, чуєш мене?!.. Ні й ні! Той старий пройдоха, той татусь Вабр, зараз має неабияк реготатися під землею! Я не дозволю йому пишатися тим, що він обкрутив мене. Чи ж бачено таку потолоч?! Пообіцяти гроші, яких немає!.. О! Моя донечко, ми тобі їх дамо! Або ж радше я піду, сама відкопаю його і плюну йому в пику!

XII

Зранку, коли Берта саме зазирнула до своєї матері, зайшла Адель і спантеличено повідомила, що приїхав пан Сатурнін з якимось чоловіком. Доктор Шасань, директор притулку в Муліно, вже кілька разів попереджав батьків, що не може тримати їхнього сина, адже не вважав, що у нього достатньо виражене божевілля. А несподівано дізнавшись про те, як Берта видурила у брата підпис задля трьох тисяч франків, і не бажаючи також бути скомпрометованим, він відіслав хлопця до родини.

Це спричинило переляк. Пані Жозеран, побоюючись, що її задушать, хотіла побалакати з тим чоловіком, але він заявив навпростець:

- Пан директор сказав мені вам сказати, що якщо ти можеш дарувати гроші родичам, то можеш і жити у них.

- Але ж, пане, він божевільний! Він хотів нас порізати.

- Але ж він не був божевільним, коли підписував! – відповів чоловік і забрався геть.

Сатурнін, до речі, зайшов зі спокійним виглядом, запхавши руки до кишень, нібито повернувся з прогулянки у Тюільрі. Він навіть не розтуляв рота щодо його побуту в притулку. Він поцілував заплаканого батька, також міцно розцілував матір та сестру Гортензію, котрі обидві тремтіли. Побачивши БERTУ, він розквітнув і почав пестити її з ніжністю маленького хлопчика. Вона одразу ж скористалася розчуленою запамороченістю, в якій він перебував, аби повідомити йому про своє одруження. Він не виявив жодного спротиву і спершу буцімто не зрозумів, немовби цілком забув про давнішню лють. Але коли вона хотіла піти до себе, він почав верещати: одружена – то йому байдуже, аби лиш вона залишалася тут, завжди разом з ним, біля нього. Тож побачивши спотворене від жаху обличчя матері, котра вже бігла замикатися, БERTІ спало на думку забрати його до себе. Йому знайдеться заняття у підвалі магазину, бодай зав'язувати пакунки.

Того ж вечора Огюст, незважаючи на очевидну огиду, поступився бажанню БERTИ. Вони були одружені заледве три місяці, але поміж ними вже наростала глуха роз'єднаність. Це було зіткнення двох різних темпераментів, двох різних виховань: похмурий і прискіпливий чоловік без жодної пристрасті та жінка, виплекана у гарячій теплиці фальшивих паризьких розкошів – жвава, зажерлива до існування, аби користатися з нього тільки самій, як егоїстична та невміла дитина. Тому він не міг зрозуміти її потребу рухатися, постійно виходити з візитами, на закупи, на

прогулянки, галопувати до театрів, на свята, на виставки. Двічі або тричі на тиждень пані Жозеран приходила за дочкою і забирала її до самої вечері, щаслива виходити разом з нею і у такий спосіб користуватися її багатими туалетами, за які вже не мусила платити. Найбільші повстання чоловіка вибухали саме проти цих занадто розкішних туалетів, доцільність яких він не розумів. Навіщо вдягатися понад свій статус і свої статки? Навіщо витратити на них гроші, такі необхідні для його комерції? Зазвичай він казав, що коли продаєш іншим жінкам шовки, то сама мусиш носити шерсть. Але Берта негайно набирала розлюченого вигляду, достоту як її мати, і питала його, чи він збирається випустити її на вулицю цілком голою. Ще більш його знеохочувала сумнівна чистота її нижніх спідниць, її зневага до білизни, якої не видно, але у неї завжди були напохваті завчені фрази, котрими вона стуляла йому рота, якщо він наполягав:

- Нехай ліпше мені заздять, аніж мене жаліють... Гроші – це гроші, і якщо у мене є двадцять су, я завжди кажу, що у мене їх сорок.

Берта набувала у шлюбі поставу, як у пані Жозеран. Вона поповнішала і стала подібнішою до неї. Це вже не була байдужа дівчина, що гнулася під материнськими ляпасами. Тепер це була жінка, в якій проростали впертість та непохитна воля перекроїти усе на власний копил. Огюст іноді позирав на неї, здивований такою раптовою зрілістю. Спершу вона смакувала марнославне задоволення від того, що панувала за прилавком у ретельно дібраному елегантно скромному туалеті. Однак, торгівля їй швидко обридла, вона мучилася від нерухомості, погрожувала, що захворіє, хоча й корилася, але з виглядом жертви, котра покладає ціле життя задля подружнього добробуту. Відтоді розпочалася щохвилинна боротьба між нею та її чоловіком. Вона знизувала плечима поза його спиною, як її матір за спиною її батька. Вона розпочинала супроти нього господарські суперечки, посеред яких минуло її дитинство, ставилася до нього як до

чоловіка, який мусить завжди платити, вивергала на нього ту зневагу до чоловіків, котра була ніби підвалиною її виховання.

- О! Моя матінка була права! – вигукувала вона після кожної подібної сварки.

Тим не менш, Огюст попервах намагався задовольнити її. Він любив спокій і мріяв про тихеньке затишне помешкання. Він був обмеженим, ніби стара людина, підкорений звичкам ощадливого та цнотливого холостого життя. Його колишнє помешкання на антресолях було затісним, тож він узяв квартиру на третьому поверсі, вікнами у двір, і вважав, що накоїв безумства, витративши п'ять тисяч франків на меблі. Берта спочатку була щаслива від своєї спальні з меблями із туї та блакитного шовку, але згодом сповнилася зневаги, коли відвідала подругу, яка одружилася з банкіром. Потім розпочалися перші суперечки – щодо прислуги. Молода жінка звикла до послуг отупілих бідних дівчат, яким не давали вдосталь хліба, тож вимагала від них тягнути ярмо, від якого вони плакали на кухні протягом усього післяполудня. Огюст, хоч зазвичай позбавлений ніжності, мав необачність піти й втішити одну з них, проте мусив викинути її за двері через годину: пані ридала і розлючено кричала йому вибирати між нею і тим створінням. Але після тієї з'явилася дівулька, котра, виглядало, налаштувалась залишитися тривалий час. Її звали Рашель, вона мала бути єврейкою, хоча й заперечувала це і приховувала місце свого народження. Це була дівчина років двадцяти п'яти, з важким обличчям та великим носом і дуже чорним волоссям. Спершу Берта заявила, що не потерпить її і двох днів, а тоді, побачивши її німу покору, її звичку все розуміти і нічого не казати, вона мало-помалу ставала все більш задоволена нею, буцімто сама в свою чергу скорилася їй, і залишила її як за чесноти, так і з глухого страху. Рашель покірливо виконувала найтяжчу роботу, їла за те сухий хліб, але накладала руку на господарство. Її очі завжди були розплющені, а

рот на замку. Це була служниця з чуттям, котра очікувала на невідворотну фатальну годину, коли пані їй не зможе ні в чому відмовити.

До того ж, в усьому будинку, від першого поверху до кімнат служниць на піддашші, після збурень, спричинених раптовою смертю пана Вабра, запанував цілковитий спокій. Сходи знову набули усамітненості буржуазної каплиці. Жодне зітхання не вилітало з-за дверей із червоного дерева, завжди зачинених перед глибокою порядністю квартир. Подейкували, що пан Дювейріє замирився зі своєю дружиною. А Валері та Теофіл ні з ким не говорили, ходили прямі й горді. Ніколи ще цей дім не дихав такою суворістю найнепохитніших принципів. Пан Гурд, у пантофлях та ярмулці, обходив будівлю з урочистим виглядом церковного служки.

Якось увечері, близько одинадцятої, Огюст щомиті виходив на поріг магазину, вистромляв голову і роззирався уздовж вулиці. Ним тіпав дедалі більший неспокій. Берта, за якою матір та сестра прийшли під час вечері, не поверталася, її не було вже понад три години, і це незважаючи на непохитну обіцянку повернутися до закриття магазину.

- О! Боже мій! Боже мій! – нарешті промовив він і заломив руки, аж хрупнули пальці.

Він зупинився перед Октавом, котрий на прилавку чіпляв етикетки до відрізів шовку. О цій пізній порі, у цьому віддаленому кутку вулиці Шуазель не було жодних покупців. Магазин лишався відчиненим виключно задля того, аби навести лад.

- Ви ж маєте знати, куди пішли ці дами, так? – спитав Огюст хлопця.

Той звів очі зі здивованим та невинним виглядом.

- Але ж, пане, вони Вам сказали... На конференцію.

- На конференцію, на конференцію, - пробурмотів чоловік. – Вона мала скінчитися о десятій, їхня конференція... Хіба ж чесні жінки вже не мали повернутися?!

Він відновив свою прогулянку і кидав косі погляди на продавця, якого підозрював у змові з тими дамами, або принаймні у тому, що знаходить для них виправдання. Октав, потайки, також стурбовано розглядав його. Він ніколи не бачив хазяїна таким знервованим. То що відбувається? Озирнувшись, він побачив углибині крамниці Сатурніна, який мив дзеркало губкою, змоченою у спирті. У родині почали потроху використовувати божевільного для хатньої роботи, аби він міг принаймні заробляти собі на харчі. Але того вечора очі Сатурніна дивно блищали. Він прослизнув позад Октава і тихесенько прошепотів йому:

- Тре стерегись... Він знайшов папір. Так, у нього в кишені папір... Стережіться, якщо це від вас!

І спритно повернувся терти дзеркало. Октав не зрозумів. Вже деякий час божевільний виявляв до нього особливу приязнь, так ніби пестять тварину і вона піддається інстинктивному та непереборному потягу недосяжної вишуканості почуття. Чому він заговорив до нього про якийсь папір? Він не писав Берті листа, він поки що дозволяв собі тільки дивитися на неї ніжними очима і чатував нагоду зробити їй дрібний подарунок. Після глибоких роздумів він обрав саме цю тактику.

- Одинадцята десять! К бісовій мамі! – несподівано вигукнув Огюст, який ніколи не лаявся.

Але в ту ж мить повернулися наші дами. Берта була у чарівній сукні з рожевого шовку, вишитій білим бісером. А її сестра, як завжди у блакитному, і мати, як завжди в бузковому, залишилися у своїх викличних туалетах, які перешивали щосезону. Пані Жозеран зайшла першою –

імпозантна, широка – аби одним поглядом загнати зятеві назад до рота докори, які усі троє передбачили під час наради, що відбулася в кінці вулиці. Вона навіть зійшла до того, що пояснила їхнє запізнення – вони роздивлялися магазини. До слова, дуже блідий Огюст не вимовив жодної скарги. Він відповідав сухим тоном, стримувався і вочевидь вичікував. Мати, завдяки великому досвіду сварок у ліжку, передчувала бурю і ще якусь мить намагалася його залякати, та все ж мусила піти і лишень промовила:

- Добраніч, моя дочко. Гарного сну тобі. Якщо хочеш жити довго, чи не так?

І одразу ж виснажений Огюст, забувши про присутність Октава та Сатурніна, витяг з кишені зіжмаканий папірець, який тицьнув під носа Берті, белькочучи:

- Це ще що таке?

Берта навіть не зняла капелюшок. Вона глибоко почервоніла.

- Це? – промовила вона. – То й що? Це рахунок.

- Так, рахунок! І знову за накладне волосся! Хіба ж це можливо – за волосся! Наче у вас його вже немає на голові!.. Але я не про те. Ви сплатили цей рахунок. Скажіть, чим ви його сплатили?

Молода жінка, хвилюючись дедалі сильніше, нарешті відповіла:

- Чим-чим?! Своїми грошима!

- Вашими грошима! Але у вас їх немає! Треба було, щоб вам їх дали, або ж ви їх узяли тут... А ще, послухайте! Я знаю все – ви робите борги... Я стерплю все, що завгодно, але не борги. Чуєте? Не борги! Ніколи!

Він вклав у цей крик увесь жах обачного хлопця, свою торгівельну чесність, яка полягала у тому, щоб нічого не бути винним. Він довго полегшував собі душу, закидав дружині постійні мандри у місті, візити в усі кутки Парижа, її убори, її розкоші, котрі він не може утримувати. Хіба ж розумно в їхньому становищі залишатися казна-де до одинадцятої години в рожевих шовкових сукнях, вишитих білим бісером? Якщо маєш такі смаки, то треба приносити у посаг п'ятсот тисяч франків. До речі, він добре знає, хто винен: це дурноверха мати, котра виховала дочок на те, щоб вони прожирали статки, а у день весілля навіть не могла прикрити їм спину сорочкою.

- Не кажіть злого про мою маму! – зводячи голову, заволала до краю роздратована Берта. – Вам нема чого їй закинути, вона виконала свій обов'язок... А ваша родина – ото ще порядна родина! Людиська, які вбили власного батька!

Октав поринув у етикетки і вдавав, що не чує. Але краєм ока він слідкував за сваркою і особливо пас поглядом Сатурніна, котрий полишив терти дзеркало і тремтів, стискаючи кулаки, а очі його палали – він був готовий вчепитися в горло чоловікові своєї сестри.

- Облишмо наші родини, - вів далі Огюст. – Нам досить власного подружжя... Послухайте, ви змініте ваш розмах, бо я більш не дам і одного су на усі ці дурощі. О! Це моє непохитне рішення! Ваше місце тут – за вашим прилавком, у скромній сукні, як у жінки, котра шанується... А якщо ви робитимете борги, то ми ще побачимо.

Берті перехопило подих від того, що брутальна чоловікова рука зазіхнула на її звички, втіхи, сукні. У неї виривали усе, що вона любила, усе, про що вона мріяла, одружуючись. Але за жіночою тактикою вона не виявляла

рани, від якої стікала кров'ю, а знайшла привід для люті, від якої їй набрякло обличчя, і повторювала ще затятіше:

- Я не стерплю, що ви ображали мою маму!

Огюст знизав плечима.

- Ваша мати! Але послухайте! Ви на неї схожі, ви стаєте брикою, коли доводите себе до такого стану... Так, я вас вже не впізнаю – це вона повертається. Слово честі, мені від того страшно!

Берта раптово заспокоїлася і впритул подивилася на нього.

- Ходіть, скажіть-но мамі, що ви тільки-но сказали, і побачите, як вона викине вас геть.

- А! То вона викине мене геть! – заволав розлючений чоловік. – Гаразд! Я негайно піду і все їй скажу.

Він дійсно попрямував до дверей. Він дуже вчасно ступив за поріг, бо Сатурнін, з вовчими очима, вже підкрадався до нього, щоб накинутися ззаду і задушити. Молода жінка несвідомо впала на стілець і пробурмотіла у півголоса:

- О! Господи Боже мій! Ось з ким я не одружилася б, якби щось можна було змінити!

А нагорі дуже здивований пан Жозеран відчинив двері, бо Адель вже пішла спати. Він якраз влаштувався, аби, незважаючи на кваліть, яку відчував протягом останнього часу, цілу ніч надписувати конверти, тож знічено завів зятя до їдальні, відчуваючи сором від того, що їхню скруту можуть розкрити. Він заговорив про термінову роботу – копіювання останнього переобліку на фабриці Сен-Жозеф. Але коли Огюст навпростець звинуватив його дочку, закидав їй борги, розповів усю сварку,

що розпочалася з приводу накладного волосся, то руки доброго чоловіка затремтіли. Вражений у саме серце, з повними сліз очима, він почав щось бубоніти. Його дочка в боргах, живе так, як він сам прожив своє життя – посеред постійних сімейних сутичок! Тож усе лихо його життя розпочнеться знову в його дитині! Його холодив й інший страх: щомиті він очікував, що зять заговорить про гроші, вимагатиме посаг і назве його злодієм. Без сумніву, молодий чоловік знає усе, бо недаремно заявився до них ось так, після одинадцятої години.

- Моя дружина пішла спати, - белькотів він, втрачаючи голову. – Не потрібно її будити, чи не так?.. Справді, ви мені розповіли таке! Але наша бідолашна Берта не лиха, запевняю вас. Згляньтесь на неї. Я поговорю з нею... Щодо нас, то я сподіваюся, мій дорогий Огюсте, ми не зробили нічого, що могло б викликати ваше невдоволення...

Він обмацував його поглядом і заспокоївся, зрозумівши, що той ще нічого не знає, аж тут на порозі спальні з'явилася пані Жозеран. Вона була в нічному одязі, уся біла й грізна. Огюст, хоч і був дуже збуджений, проте позадкував. Безсумнівно, вона слухала під дверима, бо почала з прямого удару.

- Думаю, ви прийшли вимагати не ваші десять тисяч? До виплати лишилося чекати ще більше двох місяців... За два місяці ми їх вам дамо, пане. Ми ж бо не помираємо, щоб не виконувати обіцянки.

Така невірогідна самовпевненість остаточно добила пана Жозерана. А пані Жозеран і далі спантеличувала зятя надзвичайними заявами, не даючи йому часу на відповідь.

- Ви розпочали погану гру, пане. Якщо ви доведете Берту до хвороби, то потрібно буде кликати лікаря, а ще підуть гроші на аптекаря, і ви знову пошиєтесь в дурні, як баран... Півгодини тому я пішла геть, бо побачила,

що ви твердо вирішили скоїти глупство. Та скільки бажаєте! Бийте свою жінку, а моє материнське серце буде спокійним, тому що Бог не спить, і кара не забариться!

Огюст нарешті зміг викласти свої скарги. Він повернувся до постійних мандрів, туалетів, наважився навіть на те, щоб засудити виховання, яке отримала Берта. Пані Жозеран слухала його з виглядом глибокої зневаги, а коли він скінчив, проголосила:

- На це не варто відповідати, настільки воно дурне, мій любий. Моя совість спокійна, і мені цього досить... Чоловік, якому я довірила янголятко! Я більш ні в що не втручаюся, тому що мене принижують. Влаштовуйтесь, як знаєте.

- Але, пані, ваша дочка врешті-решт зрадить мене! – вигукнув Огюст, знову охоплений люттю.

Пані Жозеран вже збиралася було йти, проте обернулася і пильно поглянула йому в очі.

- Пане, ви робите задля цього усе, що потрібно!

Вона повернулася до спальні з гідністю колосальної статуї Церери – з трьома рядами грудей і задрапована в білу тогу.

Батько затримав Огюста ще на кілька хвилин. Він говорив примирливо, натякав, що з жінками ліпше на все погодитися, і нарешті відіслав його заспокоєного, готового усе пробачити. Але коли залишився у їдальні на самоті, під невеличкою лампою, цей добрий чоловік розплакався. Все скінчилося, більш немає щастя, ніколи він не знайде часу виготовити за ніч стільки конвертів, аби потайки допомагати своїй дочці. Думка про те, що його дитина може встрягнути в борги, гнітила його достоту як власна ганьба. Він почувався хворим, а тут ще отримав новий удар, тож цієї ночі

йому забракне сил. Кінець кінцем, стримавши сльози, він болісно взявся до роботи.

А знизу, в крамниці, Берта мить залишалася нерухомо, сховавши обличчя у долонях. Служка зачинив віконниці і повернувся до підвалу. Тож Октав знайшов за належне наблизитися до молодої жінки. Відколи чоловік пішов, Сатурнін робив йому широкі жести понад головою сестри, буцімто припрошував утішити її. Тепер він сявав і дедалі частіше підморгував. Побоюючись, що його не зрозуміють, він пояснював свої поради, зображаючи поцілунки з нестримною чутливістю дитини.

- Як?! Ти хочеш, щоб я її поцілував? – на мигах спитав його Октав.

- Так-так, - відповів божевільний, у захваті гойдаючи головою.

І коли побачив, що молодий чоловік усміхається поруч з його сестрою, котра нічого не помічала, то сів долі, поза прилавком – сховався, бо не хотів їм заважати. Газові ріжки ще горіли високими вогниками у глибокій тиші зачиненого магазину. Панували мертвий спокій та задуха, де сувої шовку ширили прісний запах крохмалю.

- Пані, прошу Вас, не побивайтесь так, - промовив Октав пестливим голосом.

Вона здригнулася, побачивши його впритул із собою.

- Прошу дарувати мені, пане Октаве. В тому немає моєї вини, що Вам довелось бути присутнім під час цієї неприємної суперечки. І прошу Вас дарувати моєму чоловікові, бо він сьогодні ввечері має бути хворим... Знаєте, в усіх подружжях бувають невеликі непорозуміння...

Вона задихалася від ридання. Сама думка про те, що вона має виправдовувати свого чоловіка перед сторонніми, спричинила сплеск рясних сліз, які принесли полегшення. Сатурнін звів над прилавком

стурбоване обличчя, але одразу ж пірнув назад, побачивши, що Октав вирішився взяти його сестру за руку.

- Прошу, пані, не занепадайте духом, - казав їй Октав.

- Ні, це сильніше за мене, - белькотіла вона. – Ви тут були, Ви усе чули... Через дев'яносто п'ять франків за волосся! Так ніби зараз усі жінки його не носять, те волосся!.. Але він нічогісінько не знає, нічогісінько не розуміє. Він про жінок знає не більше, ніж про турецького султана, у нього їх ніколи не було, ні, ніколи, пане Октаве!.. О! Яка я нещасна!

Вона вибалакувалася, тремтячи від образи. Чоловік, з котрим вона, як сама стверджувала, одружилася з кохання і котрий незабаром відмовиться купити їй сорочку! Хіба ж вона не виконує свої обов'язки? Хіба він може закинути їй якусь недбалість? Звісно, якби він не розлютився того дня, коли вона попросила у нього волосся, то вона нізащо не була б змушена купувати його з власного гаманця! А за ще менші дурнички розпочиналася та сама пісня: тільки-но у неї виникне якесь бажання, тільки-но їй закортить якоїсь дрібнички, як вона неодмінно стикається з його злою draжливістю. Звісно, у неї теж є гордість, вона вже нічого не просить і воліє, аби їй бракувало найнеобхіднішого, аніж намарне принижуватися. Скажімо, вона вже два тижні марить модною прикрасою, яку побачила разом з матір'ю у вітрині ювеліра в Пале-Руаяль.

- Знаєте, три зірочки зі стразів, які встромляють у волосся... О! Звичайнісінька цяцька – я гадаю, сто франків... І що? Даремно я розповідаю про неї з ранку до ночі, мій чоловік, як Ви здогадалися, нічого не розуміє!

Октав не наважився чекати на іншу нагоду і тому поквапився:

- Так-так, я знаю. Ви про неї говорили кілька разів у моїй присутності... Боже мій! Пані, Ваші батьки мене так гарно прийняли, Ви особисто прихистили мене з такою чуйністю, що я вирішив за можливе дозволити собі...

Говорячи це, він витяг з кишені довгасту коробочку, у якій на шматочку вати блищали три зірочки. Глибоко зворушена Берта звелася.

- Пане, але ж це неможливо! Я не хочу... Ви глибоко помиляєтесь.

Він вдавав наївного, вигадував відмовки: на Півдні це звичайна річ. До того ж, та прикраса не має жодної цінності. Молода жінка порожевішала і вже не плакала, не відводячи від коробочки очей, у яких віддзеркалювалися блискавки штучних камінців.

- Прошу Вас, пані... Зробіть мені таку ласку, аби довести, що Ви задоволені моєю працею.

- Ні, справді, пане Октаве, не наполягайте... Ви мені робите боляче.

Вигулькнув Сатурнін і в екстазі, немов перед святими мощами, дивився на прикраси. Але його чутливе вухо вловило кроки Огюста, котрий повертався. Він попередив Бертю, легенько приклацнувши язиком. Тож вона вирішилася якраз в ту мить, коли заходив її чоловік.

- Гаразд! Послухайте, - квапливо шепотіла вона, ховаючи коробочку до кишені, - я скажу, що це подарунок від моєї сестри Гортензії.

Огюст наказав вимкнути газ і разом з дружиною пішов нагору спати, не зронивши жодного слова про суперечку і в душі радіючи тому, що бачить її заспокоєною, навіть веселою, боцімто між ними нічого не сталося. В магазині запанувала глибока ніч. Коли Октав і собі виходив, то відчув у темряві, як його руки стисли гарячі долоні, заледве не ламаючи кістки. Це був Сатурнін, котрий спав вглибині підвалу.

- Друг... друг... друг, - повторював божевільний, переповнений дикою ніжністю.

Заплутавшись у корисливих розрахунках, Октав помалу переймався до Берти запальним юнацьким жаданням. Спочатку він втілював давніший план спокуси, прагнув досягти успіху завдяки жінкам, але тепер він бачив у ній не лише хазяйку, заволодівши котрою, він остаточно підпорядкує собі увесь дім. Він жадав перш за все Парижанку – це вродливе дитя розкошів та виточеності, якої він ніколи не смакував у Марселі. Він ласо мріяв про її ручки, затягнені в рукавички, про її ніжки, взуті у черевички на високих підборах, про її делікатні груди, що тонуть у мереживах, навіть про її білизну сумнівної чистоти, про кухню, запах якої достоту відчував під занадто багатими уборами. Ця раптова пристрасть пом'якшила сухість його ощадливої натури настільки, що змусила пожбурити на подарунки та численні витрати ті п'ять тисяч франків, які він привіз із Півдня і вже встиг подвоїти завдяки фінансовим операціям, про котрі нікому не розповідав.

Але найдужче вибивало його з колії те, що, закохавшись, він став боязким. Він більше не відчував нетерплячої рішучості прямувати до мети, натомість смакував ліниві радощі від того, що нічого не квапить. Врешті-решт, у цьому тимчасовому розладі досі такого практичного характеру він почав вважати завоювання Берти надзвичайно складною кампанією, котра вимагає повільності та заходів високої дипломатії. Безсумнівно, дві поразки – з Валері та пані Едуен – сповнили його боязною програти ще один раз. Але в цьому сум'ятті, сповненому вагання, ховався також і страх перед обожнюваною жінкою, непохитна впевненість в порядності Берти, справжнє засліплення коханням, у якому доходять до відчаю, а жадання лиш паралізує.

На ранок після подружньої сварки, Октав, щасливий тим, що молода жінка прийняла його подарунок, домислив, що було б доречно налагодити

приятель і з її чоловіком. Він їв разом зі своїм хазяїном, котрий мав звичку годувати своїх працівників, аби завжди тримати їх під своєю рукою, тож за обідом виявив безмежну любов'язність, слухав його під час десерту і гаряче схвалював його погляди. Зокрема, хлопець нібито поділяв його невдоволення дружиною і навіть удав, що слідкуватиме за нею і звітуватиметься йому. Огюста це глибоко зворушило. Якось увечері він зізнався хлопцеві, що одного дня заледве не звільнив його, оскільки вважав, нібито він потурає його тещі. Скрижанілий Октав засвідчив жах перед пані Жозеран, що їх остаточно зблизило у повній спільності переконань. Загалом, Огюст в душі був доброю людиною, можливо, неприємною, але охоче поступався, якщо його не виводили із себе, витрачаючи його гроші або ж зачіпаючи його уявлення про порядність. Він навіть присягався, що більше не лютуватиме, бо після тої сварки на нього напала нестерпна мігрень, від якої він збаранів на три дні.

- Ви ж мене розумієте! – казав він молодому чоловікові. – Я хочу спокою!.. Окрім цього, мені на решту наплювати, звісно, за винятком порядності і якщо моя дружина не викраде мою касу. Га? Я поміркований і не вимагаю від неї неможливого, правда ж?

Октав був у захваті від його мудрості, і вони вшановували разом радощі плаского життя, в якому роки, подібні один до одного, минають у відмірюванні шовку. Щоб догодити йому, продавець навіть зрікся своїх думок по велику торгівлю. Якось увечері він настрашив його, коли повернувся до своєї мрії про сучасні просторі й розкішні базари і порадив, як і пані Едуен, викупити сусідній будинок, аби розширити крамницю. Огюст, у котрого голова вже лускала поміж чотирьох прилавків, подивився на нього з таким переляком купця, звичного заощаджувати на мідних грошах, що хлопець поквапився відкликати свою пропозицію і зачаруватися чесною надійністю дрібної торгівлі.

Спливали дні, Октав окублювався у цьому домі, немов у м'якій перині, де йому було тепленько. Чоловік поважав його, та й навіть пані Жозеран, попри те, що він уникав засвідчувати їй забагато ввічливості, дивилася на нього із захопленням. Щодо Берти, то вона ставала з ним чарівно фамільярною. Але його найбільшим другом був Сатурнін, у якому дедалі зростала німа приязнь та відданість вірного пса, в міру того, як у ньому самому посилювалося жадання молодої жінки. До всіх інших божевільний виявляв похмуру ревність. Як тільки котрийсь чоловік наближався до його сестри, він одразу ж стривожувався і вишкірював зуби, готовий вкусити. І, навпаки, коли Октав невимушено схилявся до неї, примушував її заходитися ніжним вологим сміхом щасливої коханки, Сатурнін сам починав щиро сміятися, і на його обличчі відображалася дрібка їхніх чуттєвих радощів. Нещасне створіння нібито куштувало кохання у цій жіночій плоті, яку, під примусом інстинкту, вважало своєю власною. Виглядало, буцімто він відчував до обраного ним коханця несвідому вдячність за дароване щастя. Він перестривав його в усіх кутках, кидав довкола підозрілим поглядом і, якщо вони були наодинці, говорив про неї, повторював сплутаними фразами завжди ті ж історії.

- Коли вона була маленькою, то її ручки й ніжки були отакенькі. А яка вона була повненька, рожевенька, веселенька... Як вона чеберяла ніжками. Мене це веселило, я дивився на неї, ставав навколішки... І тоді – луп! луп! луп! – вона буцяла мене ніжками в живіт... І мені було так добре, так добре!

Так Октав дізнався про усе дитинство Берти – дитинство з його вавами, цяцями, зростанням гарненької неприборканої тваринки. Порожній мозок Сатурніна побожно зберігав неважливі факти, про які пригадував тільки він: одного дня вона вкололася, і він відсмоктував кров, одного ранку вона

полізла на стіл і впала йому на руки. Але він постійно повертався до великої драми – хвороби цієї дівчини.

- О! Якби ж то ви її бачили!.. Вночі я був коло неї геть самий. Мене били, щоб відправити мене спати. А я повертався, босий... Геть сам. Я від того плакав, бо вона була білою. Я мацав, щоб побачити, чи вона ставала холодною... А потім мене залишили. Я лікував її ліпше, ніж вони, я знав ліки, вона приймала те, що я їй давав... Іноді, коли вона дуже скаржилася, я брав її голову і клав до себе. Нам було добре... Потім вона видужала, я хотів повернутися, але мене знову побили.

Його очі загорялися, він сміявся і плакав, так ніби все це сталося учора. З його сплутаних слів поставала історія цієї дивної ніжності: його відданість убогого розумом в узголів'ї хворої дівчинки, полишеної лікарями, його серце і його тіло, пожертвувані дорогій вмирущій людині, яку він лікував у її наготі з делікатністю матері, його приязнь та бажання чоловіка, котрий зупинився в тій точці, атрофувався і назавжди зостався у цій драмі страждань, біль від яких тривав і дотепер. І відтоді, незважаючи на невдячність після одужання, Берта залишалася для нього властителькою, перед якою він тремтів, дочкою і сестрою, яку він врятував від смерті, ідолем, який він обожнював у ревнивому поклонінні. Тому він переслідував її чоловіка з лютою ненавистю зрадженого коханця, сипав на нього злими словами і виливав своє серце перед з Октавом.

- Знову йому заціпило око. Мене дратує його головний біль!.. Ви чули, як він учора волочив ноги?.. Погляньте, он він зиркає на вулицю. Га? Ну хіба ж він не ідіот?!.. Капосна тварюка, капосна тварюка!

Варто було Огюстові поворухитися, як божевільний дратувався. Потім почали надходити тривожні пропозиції:

- Якщо ви хочете, то ми вдвох можемо прирізати його, як порося.

Октав утихомирював його. І Сатурнін у дні спокою мандрував від нього до молодої жінки, з радісним виглядом переповідав слова, які вони сказали одне про одного, виконував їхні доручення, був ніби зв'язком безперервної ніжності. Він був готовий кинутися на підлогу, аби стати їхнім килимом.

Берта більш не говорила про той подарунок. Вона, здавалося, не помічала тремтливих запобігань Октава і без жодного хвилювання ставилася до нього як до друга. Він ніколи так ретельно не стежив за вишуканістю свого одягу, він огортав її пестощами своїх очей кольору старого золота, оксамитову ніжність яких вважав непереборною. Але вона була вдячна йому тільки за обман – у ті дні, коли він допомагав їй приховати втечу на розваги. Так поміж ними встановилася змова: він сприяв виходам молодої жінки у світ у супроводі її матері і вдавав перед її чоловіком саму невинність, як тільки у того з'являлася найменша підозра. Вона вже більш не крилася перед ним у своїй пристрасності до розваг та візитів і цілковито покладалася на його винахідливість. І якщо, повернувшись, вона заставала його за стосом сувоїв, то дякувала йому приязним товариським потиском руки.

Проте, одного дня на неї чекало велике хвилювання. Коли вона повернулася з виставки собак, Октав на мигах покликав її до підвалу і там передав їй рахунок, який принесли за її відсутності – шістдесят два франки за вишиті панчохи. Вона цілком зблідла і з її серця вирвався крик:

- Господи! Мій чоловік бачив це?

Він квапливо заспокоїв її і розповів, якого клопоту коштувало йому приховати рахунок під самим носом у Огюста. А тоді додав у півголоса зі зніченим виглядом:

- Я заплатив.

Вона вдавала, що нишпорить по кишенях, але нічого не знайшла і сказала попросту:

- Я Вам відшкодную... О! Як я Вам вдячна, пане Октаве! Я померла б, якби Огюст побачив це.

Цього разу вона взяла його за обидві руки і на мить затисла їх між своїми долонями. Але питання про шістдесят два франки ніколи більш не виринали.

У ній дедалі зростав смак до свободи та насолод – усе, що вона дівчиною обіцяла собі в шлюбі, усе, чого мати навчила її вимагати від чоловіка. Вона ніби наїдалася, щоб задовольнити давній голод, вона мстилася за нужденну молодість у своїх батьків: за дешеве м'ясо, приготоване без масла, щоб купити черевички, за вимучені туалети, перешиті вдвадцять, за їхні удавані статки, задля яких доводилося терпіти справжні злигодні та чорний бруд. Але найбільш вона надолужувала за три зими, коли бігала у паризькій багнуці в бальних черевичках, щоб завоювати чоловіка: за смертельно нудні прийоми, під час яких вона заливала порожній шлунок лимонадом, за повинність цнотливих усмішечок та жестів поруч з бездарими молодими чоловіками, за потаємний відчай від того, що вона мусить вдавати, буцімто нічого не знає, хоча насправді їй відомо усе, а потім за повернення додому під дощем і без фіакра, а ще за дрижання у крижаному ліжку та за материнські ляпаси, від яких їй палали щоки. Маючи лишень двадцять два роки, вона впадала у відчай, почувалася приниженою, немов горбата, і ввечері, у самій сорочці, розглядала себе, аби зрозуміти, чи їй не бракує чогось. І ось вона його спіймала, і достоту наче мисливець розлючено добиває кулаком зайця, за яким ганявся цілий день, так і вона не мала жодної ніжності до Огюста – вона ставилася до нього як до переможеного.

Тож у подружжі помалу наростала незгода, незважаючи на старання чоловіка, який бажав не збурювати своє існування. Він у відчаї захищав свій закуток сонного та маніакального спокою, заплющував очі на дрібні помилки, бувало, ковтав і великі у постійному страху дізнатися про жахіття, що виведе його із себе. Тож він був толерантним до обманів Берти, яка приписувала материнській або сестринській приязні купу дрібних речей, придбання котрих вона не змогла б пояснити. Він навіть не дуже сварився, коли вона виходила ввечері, завдяки чому Октав зміг двічі потайки відвести її до театру в компанії з пані Жозеран та Гортензією. Це були чарівні розваги, після яких наші дами погодилися, що він уміє жити.

Зрештою, Берта і досі через найменшу зачіпку кидала в обличчя Огюстові свою чесність. Вона гарно поводиться, і він повинен вважати себе щасливим, адже для неї, як і для її матері, законний поганій настрій чоловіка починається тільки тоді, коли він застукає дружину на місці злочину. Проте, ця справжня чесність посеред першої ненажерливості, у якій вона погамовувала свої апетити, не коштувала їй великих жертв. Вона від природи була холодною, її егоїзм повставав проти пристрасних збурень, і вона воліла знаходити самотню втіху, до речі, без жодної чесноти. Залицяння Октава їй просто лестило після поразок, яких вона зазнала дівчиною на відданні, котра вважала, що чоловіки її полишили. Водночас, вона витягала з того найрізноманітніші вигоди, якими користувалася з незворушним спокоєм, адже виростала у шаленому бажанні грошей. Одного дня вона перекинула на свого продавця плату за п'ять годин користування екіпажем. Іншого дня, вже виходячи, вона за спиною у свого чоловіка видурила у Октава тридцять франків у борг, кажучи, що забула гаманця. І вона ніколи не повертала. Той молодий чоловік був без наслідків, вона не мала жодної думки щодо нього і використовувала його завжди без жодного розрахунку, аби лиш догодити

своїм дрібним забаганкам та відповідно до обставин. А поки що вона зловживала мучеництвом жінки, котра потерпає від свого чоловіка, проте суворо дотримується своїх обов'язків.

Однієї суботи між подружжям вибухнула жахлива сварка з приводу монети у двадцять су, якої бракувало в рахунках Рашель. Коли Берта сплатила цей рахунок, Огюст, за звичкою, приніс гроші, необхідні для утримання господарства на наступний тиждень. Того вечора Жозерани мали вечеряти разом з ними, і кухня була звалена харчами: кролик, м'ясо для печені, цвітна капуста. Сатурнін сидів навпочіпки на кахляній підлозі коло мийки і натирав воском черевики своєї сестри та чоботи свого зятя. Сварка розпочалася з тривалих пояснень з приводу монети у двадцять су. Куди вона запропала? Як можна було загубити двадцять су? Огюст хотів переробити рахунки. А Рашель тим часом настромляла м'ясо на рожен, як завжди, з покірливим спокоєм, хоча її обличчя було жорстким, вуста стулені, а очі увесь час насторожі. Врешті-решт, він дав п'ятдесят франків і збирався піти з квартири, проте повернувся – його не полишала у спокої думка про ту загублену монету.

- Все ж треба її віднайти, - сказав він. – Може, ти позичила її Рашель, і ви про це забули.

Це враз боляче різонуло Берту.

- Звинувать мене ще у тому, що я переплачую за хліб, аби обікрасти тебе!..
О! Який ти милий!

І з цього усе почалося, незабаром вони перейшли до найдошкульніших слів. Огюст, попри бажання дорого платити за мир, повівся агресивно, роздратований виглядом кролика, печені та цвітної капусти. Його обурювала ця купа харчів, які його дружина за один раз вивалить під носа своїм батькам. Він гортав рахункову книгу і вигукував над кожною

витратою. Боже мій! Це неможливо! Вона змовилася зі служницею, аби виграти на їжі.

- Я! Я! – кричала доведена до краю жінка. – Я змовилася зі служницею?!.. Але ж це ви, пане, платите їй, щоб вона шпигувала за мною! Так, я постійно відчуваю, як вона совається у мене за спиною, я вже і кроку не можу ступити, бо вона увесь час пасе мене очима... О! Та нехай вона хоч зазирає у замкову шпарину, коли я перевдягаю білизну. Я не роблю нічого злого, мені начхати на вашу поліцію... Ось тільки не заходьте настільки далеко, щоб ще й звинувачувати мене у тому, що я змовилася з нею.

Чоловік на мить остовпів від цього непередбачуваного нападу. Рашель озирнулася, не відпускаючи м'ясо, приклала руку до серця і запротестувала:

- О! Пані! Як Ви можете таке подумати!.. Адже я так поважаю пані!

- Вона збожеволіла! – сказав Огюст, знизавши плечима. – Не захищайтесь, моя дівчинко... Вона збожеволіла!

Але його занепокоїв шум за спиною. Це Сатурнін пожбурих геть наполовину натертого черевика і кинувся рятувати свою сестру. Його обличчя було жахливим, він стискав кулаки і белькотів, що задушить того брудного типа, якщо він знову назве її божевільною. Чоловік перелякано сховався за краном водогону і верещав:

- Ні, мене це добиває! Я вже нічого не можу вам сказати, бо цей один одразу ж кидається поміж нами!.. Так, я прийняв його, але нехай він дасть мені спокій! Ще один гарненький подаруночок від вашої матусі! Вона його боялася, як чорта, і тому скинула на мене, щоб він уколошкав мене замість неї. Красенько дякую!.. Он він схопився за ножа. Та зупиніть його!

Берта роззброїла брата, заспокоїла його поглядом, а дуже блідий Огюст продовжував пережовувати незрозумілі слова. Він увесь час вимахує ножем! І на нього так легко наскочити. А божевільному нічого не зробиш, навіть правосуддя за вас не помститься! Зрештою, хіба можна брати собі в захисники такого братика, який зробить чоловіка безсилим навіть у випадках найсправедливішого обурення. Звісно, вони у такий спосіб хочуть змусити його до послуху та покори.

- Послухайте, пане! Вам бракує такту! – проголосила Берта обуреним тоном. – Порядний чоловік не розводить пояснення на кухні.

Вона відступила до своєї кімнати і хряснула дверима. Рашель повернулася до жарівки, боцімто більш не чула сварки господарів. З надміру стриманості, мов дівчина, котра знає своє місце, навіть коли їй усе відомо, вона не дивилася, як виходила пані. Не дозволяючи собі найменшої зміни у виразі обличчя, вона дала панові якийсь час потупцяти. Пан, до речі, майже одразу ж побіг за пані. І тоді незворушна Рашель змогла поставити кролика на вогонь.

- Зрозумій, нарешті, моя люба, - казав Огюст до Берти, коли наздогнав її у спальні, - я говорив не через тебе – це через ту дівчину, яка нас обкрадає... Треба таки їх знайти, ті двадцять су.

Молода жінка у відчаї нервово здригнулася. Цілком біла і рішуча, вона поглягнула йому в очі.

- Ви мені дасте врешті-решт спокій з вашими двадцятьма су?!.. Я хочу не двадцять су – я хочу п'ятсот франків на місяць. Так, п'ятсот франків на мої убори... О! Ви говорите про гроші на кухні, в присутності служниці! Гарзд! То і я також наважуся про це говорити! Я вже дуже давно стримуюся... Я хочу п'ятсот франків.

На цю вимогу він тільки роззявив рота. А вона розпочала велику сварку, яку протягом двадцяти років її мати влаштовувала її батькові що два тижні. Чи він думає, що вона ходитиме босоніж? Якщо одружуєшся з жінкою, то принаймні влаштуйся так, щоб належно вдягати та годувати її. Ліпше жебрати, аніж погодитися на таке життя старців! В тому нема її вини, якщо він виявився нездарим у своїй комерції. О! Так! Він нездара – жодних ідей, жодної ініціативи, вміє тільки заощаджувати на мідних грошах. Чоловік, котрий мав би прагнути до того, щоб швидко назбирати багатства, оздобити її, як королеву, аби ті люди з «Жіночого щастя» подошли від сказу! Але ні! З такою убогою головою банкрутство є невідворотним. І посеред цього потоку слів виринала повага та зажерливий апетит до грошей, усе обожнення грошей, культ яких вона перейняла у своїй родині, бачачи усі ницості, до яких опускаються, аби лиш вдавати, що маєш їх.

- П'ятсот франків! – нарешті промовив Огюст. – Та ліпше я одразу ж закрию магазин.

Вона холодно поглянула на нього.

- Ви відмовляєтесь. Гаразд, я робитиму борги.

- Нещасна! Знову борги!

Раптовим брутальним рухом він схопив її за руку і штовхнув до стіни. Без крику, задихаючись від люті, вона підбігла до вікна і відчинила його, немовби хотіла викинутися на бруківку. Але вона повернулася і, у свою чергу, виштовхала його за двері, белькочучи:

- Забирайтеся геть! Або я скою лихо!

І за його спиною з грюкотом зачинилася на гачок. Якусь мить він слухав, вагаючись, а тоді поквапом спустився до магазину і, охоплений жахом,

бачив, як світяться у темряві очі Сатурніна, котрий, зачувши шум короткої сутички, вийшов із кухні.

Внизу Октав продавав хустки літній дамі. Він одразу ж помітив, як перекривилося обличчя хазяїна, і скося позирав, як той гарячково ходить уздовж прилавка. І коли клієнтка пішла, Огюст вихлюпнув своє серце.

- Мій дорогий, вона божеволіє, - казав він, не називаючи свою дружину. – Вона зачинилася... Зробіть мені таку послугу: підіть і поговоріть з нею. Слово честі, я побоююся, що станеться лихо!

Молодий чоловік вдавав, що завагався. Це настільки делікатно! Кінець кінцем, він зробив це з відданості. Нагорі він побачив Сатурніна, котрий стояв перед дверима Бертиної кімнати. Божевільний, зачувши кроки, загрозливо загарчав, але коли упізнав продавця, обличчя його просвітліло.

- А! Так, це ти! – пробурмотів він. – Ти – це добре... Не тре, щоб вона плакала. Будь добрим, придумай щось... І, знаєш, залишайся. Нема чого боятись. Я тут. Якщо кухарка захоче подивитись, я їй врїжу.

І сів на підлогу, щоб стерегти двері. В руках у нього досі був один із зятевих чоботів, тож він почав натирати його до блиску, аби зайняти себе чимось.

Октав наважився постукати. Жодного звуку, жодної відповіді. Тож він назвався. І заціпка одразу ж відскочила. Берта прочинила двері і попросила його зайти, а тоді зачинила і роздратованим рухом опустила гачок.

- Ви – прошу, - сказала вона. – Але він – ні!

Поглинена люттю, вона крокувала від ліжка до вікна, яке залишилося відчиненим, і кидалася розрізненими словами: якщо він хоче, то нехай сам приймає її батьків, так, нехай пояснює її відсутність, бо вона нізащо не

сяде за стіл, ліпше померти! До речі, вона воліє вкластися спати. І тремтливими руками вона стягала покривало, збивала подушки, відгортала ковдру, забувши про присутність Октава настільки, що зробила порух, буцімто хотіла розщіпнути сукню. А тоді вона перескочила на іншу думку:

- Ви не повірите! Він мене бив, бив, бив!.. І це тому що я відчуваю ганьбу від того, що змушена увесь час ходити у лахмітті, і попросила у нього п'ятсот франків!

Октав стовбичив посеред кімнати і підшукував слова розради. Даремно вона так псує собі кров. Усе владнається. Зрештою, він сором'язливо наважився на пропозицію.

- Якщо Ви маєте труднощі з рахунками, то чому б не звернутися до друзів? Я був би таким щасливим!.. О! Звичайнісінька позичка! Ви мені усе повернете.

Вона поглянула на нього і, помовчавши, відповіла:

- Ніколи! Це боляче... Що подумують, пане Октаве?

Її відмова була настільки твердою, що питання грошей більш не поставало. Але її лють, здавалось, утихла. Жінка глибоко дихала і змочувала собі обличчя водою. Вона залишалася цілком блідою, але була дуже спокійною, трохи стомленою, а в її великих очах палала рішучість. А він, стоячи перед нею, почувався заповоненим любовною сором'язливістю, яку, врешті-решт, вважав безглуздою. Ніколи ще він не кохав настільки пристрасно, і сила його жадання перетворювала на незграбність його звичну граційність вродливого продавця. Він продовжував у розмитих фразах радити примирення, а насправді зосереджено розмірковував і допитувався у себе, чи не мусить схопити її в обійми. Проте, страх вкотре отримати відмову

робив його нерішучим. А вона, мовчки, і далі рішучо дивилася на нього, і її чоло перетнула перша тонка зморшка.

- Господи! – белькотів він далі. – Треба терпіння... Ваш чоловік не злий... Якщо Ви знатимете, як його взяти, то він дасть Вам усе, чого забажаєте...

Вони обидвоє відчували, як за пустотою цих слів їх заповнює одна думка. Вони були самі, вільні, а заціпнений гачок захищав їх від несподіванок. Їх поглинала ця безпека і тепло замкненої кімнати. Але він ніяк не наважувався. В цю хвилину пристрасті його жіночий бік, його чуття жінки загострилися настільки, що у їхньому зближенні він сам перетворився на жінку. Тож вона ніби пригадала давнішній урок і впустила свою хустинку.

- О! Перепрошую! – сказала вона хлопцеві, коли він її підняв.

Їхні пальці торкнулися, вони зблизилися цим миттєвим доторком. Тепер вона ніжно усміхалася і гнучко вигинала стан, пригадавши, що чоловіки не люблять деревиняк. Не слід робити із себе дурненьку, можна дозволити дівтацтва, буцімто ти тут ні до чого, якщо хочеш упіймати когось.

- Ось і ніч настала, - промовила вона і підійшла зачинити вікно.

Він пішов слідом за нею і там, у затінку фіранок, вона віддала йому свою руку. Вона сміялася голосніше, засипала його дзвінким сміхом, огортала гарними рухами, а коли він нарешті посміливішав, то відкинула голову і вигнула шию – показала свою молоду ніжну шию, що тремтіла від радощів. Він запаморочено поцілував її під підборіддям.

- О! Пане Октаве! – розгублено промовила вона, вдаючи, що хоче чемно поставити його на місце.

Але він згріб її в обійми і кинув на ліжко, яке вона тільки-но розіслала. В його задоволеному бажанні постала уся його брутальність, люта зневага до жінок, яку він приховував під пестливим обоженням. А вона мовчки

стерпіла його без жодної втіхи. І коли звелася, із затерпими руками, з обличчям, перекривленим від болю, то у темному погляді, який вона кинула на нього, здійнялася уся її зневага до чоловіків. Запала тиша. Тільки було чути, як за дверима Сатурнін натирає до блиску чоботи її чоловіка, рівномірно й розмашисто шерхаючи щіткою.

Тим часом Октав, оглушений своїм тріумфом, пригадував Валері та пані Едуен. Нарешті він став чимось іншим, аніж коханцем жіночки Пішона! Він немовби виправдав себе у власних очах. Тоді, побачивши болісні рухи Берти, він відчув легкий сором і поцілував її зі щирою ніжністю. Вона, до речі, оговталася, її обличчя знову було переконано легковажним. Вона немовби сказала одним порухом долоні: «Тим гірше! Зроблено!» Але потім її здолала потреба висловити меланхолійну думку.

- Якби ж то ви одружилися зі мною! – прошепотіла вона.

Він був здивований, майже занепокоєний, що не завадило йому пробурмотіти, знову цілуючи її:

- О! Так, це було б дуже добре!

Того дня вечеря із Жозеранами була сповнена безмежної чарівності. Ніколи ще Берта не була такою лагідною. Вона не сказала батькам жодного слова про сварку і зустріла свого чоловіка з покірним виглядом. А той, глибоко задоволений, відвів Октава убік і подякував йому. Він вклав у цю подяку стільки тепла, він стискав йому руки з виявом такої гарячої вдячності, що молодий чоловік геть знітився. Усі, до речі, засипали його ніжністю. Сатурнін, котрий поводився за столом дуже пристойно, дивився на нього залюбленими очима, так ніби поділяв солодкість його гріха. Гортензія зволила вислухати його, а пані Жозеран наливала йому пиття, сповнена материнського заохочення.

- Господи! Так, - сказала Берта за десертом, - я знову займуся малюванням... Я вже давно збиралася прикрасити чашку для Огюста.

Останнього глибоко зворушила ця добра подружня думка. А за столом, ще відколи подали суп, Октав поклав свою ногу на ніжку молодої жінки – це було ніби засвідченням його права власності посеред цього невеличкого буржуазного свята. Проте, Берту муляв глухий неспокій перед Рашель: вона постійно відчувала, як служниця обмацує її поглядом. Тож це видно? Цю дівчину, безперечно, треба вигнати або підкупити.

Але пан Жозеран, опинившись поруч з дочкою, остаточно розчулив її, коли підсунув їй під скатертиною папірець, у який були загорнені дев'ятнадцять франків. Він схилився і прошепотів їй на вухо:

- Знаєш, це з мого підробітку... Якщо ти винна, то потрібно заплатити.

Сидячи поміж батьком, котрий штовхав її коліно, і коханцем, який лагідно терся об її черевичок, вона поводитися з цілковитою невимушеністю. Життя буде чудовим. Усі розслабилися, смакували радощі вечора, що минав у сімейному колі, без жодних суперечок. Насправді, це було неприродно – щось мало подарувати їм таке щастя. І тільки Огюстові перекривило очі від нестерпної мігрені, на яку, до слова, він очікував внаслідок стількох хвилювань. Тож близько дев'ятої він мусив вкластися до ліжка.

XIII

Вже якийсь час пан Гурд блукав із загадковим та занепокоєним виглядом. Його перестрівали, коли він повсюди нишпорив, пильно придивляючись та нашорошивши вуха, безперестанку сновигав і парадними, і чорними сходами, де мешканці помітили його чатування навіть вночі. Безперечно,

він переймався моральністю будинку: він достоту відчував подих непорядних речей, які порушували холодну оголеність двору, замкнений спокій вестибюля та бездоганні родинні чесноти поверхів.

Одного вечора Октав побачив, як консьєрж нерухомо стоїть без свічки вглибині коридора, прикипівши до дверей, що відкривалися на службові сходи. Здивований хлопець розпитав його.

- Я хочу дізнатися, пане Муре, - попросту відповів пан Гурд і вирішився піти спати.

Молодому чоловікові стало лячно. Чи здогадується консьєрж про його стосунки з Бертою? Можливо, він їх вистежує? Їхній зв'язок постійно чіплявся об перешкоди у цьому будинку, що перебував під невпинною вартою, і де мешканці сповідували найсуворіші принципи. Тож він лише зрідка міг наблизитися до коханки і смакував єдину радість, коли вона виходила після обіду без матері, і тоді він під першим-ліпшим приводом залишав магазин і перестривав її у нетрях якогось віддаленого пасажу, де протягом години прогулювався з нею попід руку. Тим часом, починаючи з кінця липня, Огюст щовівторка не ночував удома, тому що їздив до Ліона, де мав необачність придбати частку в шовковій фабриці, котра безнадійно занепадала. Проте, доти Берта відмовлялася скористатися цією нічною свободи: вона тремтіла перед своєю кухаркою і побоювалася, що через необережність може втрапити в зуби цій дівчині.

І якраз у вівторок ввечері Октав перестрив пана Гурда коло своєї кімнати, і це подвоїло його неспокій. Вже протягом тижня він марно благав БERTY прийти до нього, коли увесь дiм спить. Невже консьєрж здогадався про усе? Октав вклався до ліжка невдоволений, в ньому боролися страх і жадання. Його кохання роздражнювалося, перетворювалося на божевільну пристрасть, і він розлючено передбачав, що серце змусить його накоїти

різних дурниць. Він вже не міг прийти на побачення з Бертою вглибині якогось пасажу і не купити їй речі, котрі зупиняли її перед крамницями. Скажімо, напередодні, в пасажі Мадлен, вона так ласо роздивлялася капелюшок, що він зробив їй цей подарунок: рисова соломка і тільки низка трояндочок – дещо вишукано просте. Але ж двісті франків – він вважав, що це вже трохи занадто.

Було близько першої, він, розпалений, довго крутився у постелі і уже помалу засинав, як його збудив легенький стукіт.

- Це я, - тихесенько прошепотів жіночий голос.

Це була Берта. Він відчинив і в суцільній темряві запаморочено стис її. Але вона прийшла не задля цього, і коли він запалив згаслу свічу, то побачив, що вона дуже схвильована. Напередодні у нього не було достатньо грошей при собі, аби заплатити за капелюшок, а вона була настільки задоволена обраною, що забулася і залишила своє ім'я, тож нещодавно їй надійшов рахунок. Вона тремтіла від страху, що завтра той рахунок можуть надіслати її чоловікові, і тому наважилася прийти, заспокоєна цілковитою тишею в будинку і впевнена, що Рашель уже спить.

- Завтра зранку, чи не так? – благала вона і намагалася втекти. – Треба заплатити завтра зранку.

Але він схопив її в обійми.

- Залишайся!

Заледве пробудившись, дрижачи, він белькотів, притискаючись до її шиї, тягнув її до теплого ліжка. Вона була роздягнена – тільки у нижній спідниці та сорочці без рукавів, і йому здавалося, нібито вона гола: її волосся вже було підібране для сну, а плечі ще теплі від пеньюара, який вона скинула.

- Справді, я відпущу тебе за годину... Залишайся!

І вона залишилася. У теплій розніженості кімнати годинник повільно видзвонював години. І за кожним ударом він утримував її такими ніжними благаннями, що вона почувалася переможеною та знесиленою. О четвертій вона вже збиралася було йти, але вони міцно заснули в обіймах одне одного. І коли розплющили очі, то у вікно лилося денне світло – була дев'ята. Берта зойкнула.

- Боже мій! Я пропала!

Хвилину вони були у повному сум'ятті. Вона зіскочила з ліжка, але її очі самі заплющувалися від втоми та сну. Вона гарячково обмацувала довкола, нічого не бачила, вдягалася казна-як, вигукувала щось незрозуміле. А він, охоплений не меншим відчаєм, заступив двері, щоб не дати їй вийти в такому одязі і о такій годині. Чи вона збожеволіла? Її перестрінуть на сходах, це занадто небезпечно. Слід поміркувати, придумати, як можна спуститися непоміченою. Але вона вперто хотіла піти, просто так, і знову билася об двері, до яких він її не підпускав. Кінець кінцем, він згадав про чорні сходи. Що може бути зручніше? Вона швиденько повернеться через кухню. Ось тільки Марі Пішон зранку завжди крутиться у коридорі, тож молодому чоловікові спало на думку з обачності відволікти її, доки інша тікатиме. Він квапливо натягнув штани і сурдут.

- Господи! Як довго! – белькотіла Берта, котра тепер мучилася у цій кімнаті, ніби всередині гарячої пічки.

Нарешті Октав вийшов спокійним буденним кроком і був здивований, побачивши Сатурніна, котрий влаштувався у Марі і спокійненько дивився, як вона поряється. Божевільний любив шукати у неї прихисток, як і колись, щасливий у забутті, в якому вона його залишала, і впевнений у тому, що його не штурхатимуть. Власне, він їй не заважав, вона його щиро

приймала, хоча з ним і не можна було розбалакатись. Однак це була хоч якась компанія, і вона починала наспівувати свій одвічний романс тихеньким і слабеньким голосочком.

- Ти диви! У вас знову ваш закоханий, - промовив Октав, маневруючи у такий спосіб, аби тримати за спиною двері зачиненими.

Марі стала пурпуровою. О! Цей бідний пан Сатурнін! Хіба ж таке можливо! Адже він достоту страждає, коли хтось випадково зачепить його руку! Божевільний також образився. Він не хоче бути закоханим, ніколи, ніколи! Люди, які перекажуть цю брехню його сестрі, матимуть справу з ним. Октав, здивований таким неочікуваним роздратуванням, мусив його заспокоїти.

А Берта тим часом прослизнула на чорні сходи. Їй потрібно було спуститися на два поверхи. З першої ж сходинки її зупинив дзвінкий сміх, що вилітав з кухні пані Жюзер. Тремтячи, вона завмерла на сходовому майданчику коло вікна, широко відчиненого у вузький двір. Там вибухали голоси, звідти здіймався вранішній потік бруду і виплескувався із цієї смердючої кишки. Кухарки саме затято вчепилися в малу Луїзу і звинувачували її у тому, що вона ходить від кімнати до кімнати і підглядає за ними крізь замкові шпарини, коли вони вкладаються спати. Шмаркачка, якій ще немає п'ятнадцяти років! Ото ще порядна дівулька! А Луїза сміялася, сміялася дедалі гучніше. Вона не заперечує: вона знає зад Адель. О, ні! Таке треба побачити! Ліза – це худюща тріска, у Віктуар барило вивалилося, як стара бочка. Аби змусити її умовкнути, усі подвоїли кількість огидних слів. Тоді їм обридло ось так роздягати одна одну, і вони почали мститися дамам, у свою чергу роздягаючи їх. Красенько дякуємо! Ліза хоч і худа, але не настільки, як інша пані Кампардон – кістлява, мов щука, справжні ласощі для архітектора. Віктуар задовольнилася тим, що побажала усім Вабрам, Дювейріє та Жозерамам з усього світу мати так

само добре збережений живіт, як у неї, якщо, звісно, вони доживуть до її віку. Що ж до Адель, то вона, ясна річ, не проміняє свій зад на задки панянок своєї пані – там нема на що подивитися! І нерухома й перелякана Берта отримувала прямо в обличчя мерзоту з усіх кухонь. Вона ніколи не підозрювала про існування цієї помийниці, вперше зіткнулася з брудною білизною прислуги в той час, коли їхні господарі ще вмиваються.

Але враз якийсь голос вигукнув:

- Прийшов пан по гарячу воду!

І вікна зачинилися, загнукали двері. Запала мертва тиша. Берта ще не наважувалася поворухнутись. Нарешті вона спустилася, і їй спало на думку, що Рашель має бути на кухні і чекати на неї. Це спричинило нову тривогу. Тепер вона вагалася, чи їй заходити, воліла вибігти на вулицю і втекти далеко й назавжди. Все ж вона прочинила двері і, не побачивши кухарки, відчула полегшу. Її охопила дитяча радість від того, що вона потрапила додому, що вона врятована, і молода жінка побігла до спальні. Але там коло нерозстеленого ліжка стояла Рашель. Вона подивилася на ліжко, тоді з німим обличчям подивилася на пані. Від першого шоку Берта розгубилася, навіть почала виправдовуватися, розповідала, що її сестрі нездоровиться. Вона все белькотіла і враз, перелякавшись убогості цього обману, розуміючи, що всьому кінець, залилася сльозами. Вона впала на стілець і гірко плакала.

Це тривало якусь хвилину. Не пролунало жодного слова, і тільки ридання порушували глибоку тишу спальні. Рашель, перебільшуючи свою тактовність, зберігала холодний вигляд дівчини, котра усе знає, але нічого не скаже. Вона відвернулася і вдавала, що збиває подушки, буцімто завершувала застилати ліжко. Врешті-решт, коли мадам, ще більше

схвильована від цього мовчання, заголосила ще гучніше та відчайдушніше, служниця, витираючи пил, простісінько сказала шанобливим тоном:

- Пані помиляється, що завдає собі клопоту: пан не такий і добрий.

Берта припинила плакати. Вона заплатить цій дівчині – ось і все. Не зволікаючи, вона дала їй двадцять франків. Але це здалося їй дріб'язковим, вона знову занепокоїлася, бо їй здалося, що служниця презирливо скривила губи, тож пішла за нею до кухні і повернула її до кімнати, щоб подарувати їй майже нову сукню.

В ту ж хвилину Октав також був переповнений жахом – через пана Гурда. Коли він виходив від Пішонів, то побачив, як той стовбичить так само, як і вчора, вичікуючи на щось під дверима на чорні сходи. Він пішов слідом за ним і навіть не наважився промовити до нього бодай слово. А консьєрж поважно спускався парадними сходами. Поверхом нижче він витяг з кишені ключа і зайшов до кімнати, яку винаймав шляхетний пан, аби приходити сюди щотижня на одну ніч попрацювати. Крізь двері, що прочинилися на мить, Октав чітко роздивився цю кімнату, завжди замкнену, ніби могила. Того ранку в ній панував жахливий безлад, бо пан, безсумнівно, працював у ній напередодні: з широкого ліжка були стягнені простирадла, шафа була порожня, а у її дзеркальних дверях відбивалися залишки омара і недопиті пляшки та ще дві миски з брудною водою – одна коло ліжка, а інша на стільці. Пан Гурд з холоднокровним виглядом судді у відставці узявся вилити й очистити миски.

Біжучи до пасажу Мадлен, щоб заплатити за капелюшок, молодий чоловік боровся з болючою непевністю, а коли повернувся, то постановив змусити консьєржа розбалакатися. У двірницькій, біля відчиненого вікна, пані Гурд простяглася у великому кріслі поміж двома горщиками з квітами і дихала

свіжим повітрям. А коло дверей стояла матінка Перу з приниженим та переляканим лицем і чекала.

- Для мене немає листів? – спитався Октав, боцімто саме для цього й заходив.

Пан Гурд якраз спускався з кімнати на четвертому поверсі. Це прибирання було єдиним, яке він робив у цьому будинку. Здавалося, йому лестила довіра того пана, котрий платив дуже дорого за умови, аби його миски не потрапили до інших рук.

- Ні, пане Муре, зовсім нічого, - відповів консьєрж.

Він одразу ж побачив матусю Перу, але вдавав, що не помітив її. Вчора він напався на неї, навіть викинув її геть через те, що вона перекинула посеред вестибюля відро води. Вона прийшла по свої гроші, тремтіла перед ним і принижено відступала до стіни.

Октав затримався, щоб виявити люб'язність до пані Гурд, а консьєрж брутально гарикнув на стару жінку:

- Тож вам треба заплатити... Скільки вам належить?

Пані Гурд увірвала його:

- Любий, поглянь-но, он знову та дівка і її жахлива тварюка.

Це була Ліза, котра кілька днів тому підбрала на тротуарі спанієля, і через це розпочалися безкінечні сварки з консьєржами. Власник не хотів тварин в будинку. Ні, жодних тварин, жодних жінок! Песикові було заборонено виходити у двір, він може робити свої справи на вулиці. Від самого ранку йшов дощ, і лапки спанієля були мокрі, тож пан Гурд підскочив і заволав:

- Я не хочу, щоб він йшов сходами, чуєте?!.. Візьміть його на руки.

- Ще чого! Щоб забруднитися! – нахабно відповіла Ліза. – Ото ще біда, якщо він трохи намочить чорні сходи!.. Ходи, мій вовчику!

Пан Гурд хотів схопити собачку, але замало не послизнувся, тож визвірився на неохайність служниць. Він перебував у постійній війні з ними, заповонений люттю колишнього лакея, котрий тепер примушує інших служити собі. Але Ліза сама накинулася на нього з кпинами дівчиська, котре зростало у рівчаках Монмартра:

- Агов! Скажіть-но! Ти даси мені спокій, ти, подертий вінику!.. Йди, повиливай нічні горщики за паном герцогом!

Це була єдина образа, спроможна стулити рота панові Гурду, і служниці нею залюбки зловживали. Він повернувся, здригаючись і перемелюючи безсилі слова: безсумнівно, він пишається тим, що служив панові герцогу, а вона не залишилася б там і двох годин, та клята наволоч! А тоді він напався на матусю Перу, котра аж підстрибнула.

- То що ми вам, зрештою, винні?!.. Га? Кажете, дванадцять франків шістдесят п'ять?.. Та це неможливо! Шістдесят три години за двадцять сантиметрів на годину... А! То ви порахували чверті години. Та ніколи в житті! Я вас попереджав, що не плачу за першу чверть години.

Він так і не віддавав їй її гроші, він тримав її, нажахану, а сам втрутився до розмови своєї дружини з Октавом. А той спритно заговорив про клопоти, яких їм має завдавати подібний будинок, намагаючись у такий спосіб перевести розмову на мешканців. За дверима повинно відбуватися стільки усього дивного! Але консьєрж поважно втрутився:

- Те, що нас обходить, те нас обходить, пане Муре, а те, що нас не обходить, те нас не обходить... Погляньте! Ось, скажімо, одна річ, яка виводить мене із себе. Бачите це?! Бачите це?!

І, простягнувши руку, він вказав у підворітті на робітницю із шевської майстерні – високу бліду дівчину, котра вселилася до будинку посеред похорон. Вона важко ступала, пхаючи поперед себе велетенського живота вагітної жінки, що здавався ще більшим через хворобливу худорбу її шиї та ніг.

- Що таке? – наївно перепитав Октав.

- Як?! Ви не бачите?!.. Цей живіт! Цей живіт!

Той живіт доводив пана Гурда до відчаю. Живіт неодруженої дівки, який вона принесла невідь звідки, адже була цілком пласкою, коли під час переселення давала йому чайові. О! Звісно, без цього їй ніколи б не віддали кімнату в найм. І її живіт розростався безмежно, незмірно більше, ніж мав би бути.

- Ви ж розумієте, пане, - пояснював консьєрж, - мій клопіт і клопіт власника у той день, коли я це зрозумів. Вона мала б попередити, чи не так? Не можна заходити до людей, коли у тебе у череві таке... Але спочатку його було заледве видно, тож це ще було стерпно, я ще майже нічого не казав. Зрештою, я сподівався, що вона поводитиметься тактовно. І що? Так, я стежив за нею, він розростається на очах, він мене жахає таким розміром. І погляньте, погляньте сьогодні! Вона нічого не робить, щоб стримати його, вона його відпускає... Вона незабаром у ворота не пролізе!

Він і далі вказував на дівчину драматичним жестом, доки вона прямувала до чорних сходів. Тепер йому здавалося, що її живіт кидає тінь на холодну чистоту двору, навіть на штучний мармур та золочений цинк вестибюля. Той живіт роздувався, заповнював увесь дім чимось настільки непорядним, що навіть стінам від того було маркітно. Зростаючи, він буцімто збурював моральність на усіх поверхах.

- Слово честі! Пане, якщо так і далі триватиме, то ми воліємо переїхати до власного дому, у Мертвовілі. Чи не так, пані Гурд? Бо, слава Богові, ми маємо з чого жити, ми не чекаємо ні на чию милість... Такий будинок, як наш, і скомпрометований таким животом! Бо він нас компрометує, пане. Так, на нього дивляться, коли він заходить!

- Схоже, вона дуже страждає, - промовив Октав, слідкуючи за дівчиною очима і не наважуючись занадто пожаліти її. – Я завжди бачу її такою смутною, такою блідою, такою полишеною... Але, безсумнівно, у неї є коханець.

Тут пан Гурд підскочив на місці.

- Ось! Чуєте, пані Гурд? Пан Муре також вважає, що у неї є коханець. Це зрозуміло – такі речі не виростають самі собою... І що, пане? Вже два місяці, як я стережу її, і ще не побачив і тіні чоловіка. Яка ж вона має бути розбещена! О! Якщо я знайду того одного, то побачите, як я його витурю геть! Але я його не знаходжу, і це мене добиває.

- Може, ніхто і не приходить, - наважився зауважити Октав.

Консьєрж здивовано позирнув на нього.

- Це неприродно. О! Я вперся на тому, я його злапаю. У мене є ще шість тижнів, бо я наказав їй виселитись у жовтні... Уявіть собі, що вона розродиться тут! І, знаєте, хоча пан Дювейріє обурюється і вимагає, щоб вона забиралася робити це деінде, але я вже не сплю спокійно, бо вона залюбки може втнути з нами такий злий жарт і не чекати аж доти... Що не кажіть, а усіх цих лих можна було б уникнути без того старого скупердя татуся Вабра. Щоб отримати на сто тридцять франків більше, і це незважаючи на мої поради! Той тесля мав бути йому добрим уроком. Та куди там! Він винайняв кімнату робітниці! Ну ж бо, паплюж свій будинок

тими робітниками, сели сюди ту брудну робочу наволоч!.. Пане, якщо селити у себе простолюд, то ось що виросте у вас під носом!

Знову простягаючи руку, він вказав на живіт молодій жінки, котра важко зникла на чорних сходах. Пані Гурдж мусила заспокоїти його: він бере занадто близько до серця чистоту будинку, він так нашкодить собі. І тут матуся Перу наважилася нагадати про свою присутність і тактовно кашлянула. Тож він напався на неї і рішучо урізав їй одне су за чверть години, які вони вимагала. Нарешті вона пішла, стискаючи в долоні свої дванадцять франків шістдесят, а він навздогін запропонував їй наймати її, але вже тільки за три су на годину. Вона розридалася, проте погодилася.

- Я завжди знайду когось, - сказав він. – У вас уже замало сил, ви і на два су не напрацюєте.

Повертаючись на хвильку до своєї кімнати, Октав почувався заспокоєним. На четвертому поверсі він наздогнав пані Жюзер, котра поверталася додому. Відтепер щоранку вона мусила виходити і шукати Луїзу, яка волочилася крамницями.

- Як ви гордо проходите повз мене, - сказала вона з тонкою усмішкою. – Одразу видно, що вас балує хтось інший.

Ці слова розбудили приспану тривогу молодого чоловіка. Вдаючи, ніби жартує, він пішов за нею до її салону. Лише одна завіса була трохи відслонена, а килими та портъери ще більше пом'якшували світло, немов у алькові. До цієї кімнати, м'якої, наче перина, гамір вулиці заледве долітав тихим зумкотінням. Вона всадовила його коло себе на низьку та широку канапу, але він не взяв її долоню, щоб поцілувати, і вона спитала у нього з лукавим виглядом:

- Тож ви мене більше не любите?

Він почервонів і заперечив, сказав, що кохає її. Тож вона сама дала йому свою руку, стримуючи тихий сміх. Він мусив піднести її до вуст, аби відвернути підозри, якщо вона їх мала. Але вона негайно відсмикнула долоню.

- Ні-ні, хоч ви й розпалюєте себе, але вам від того немає насолоди... О! Я це відчуваю і, до того ж, це так природно!

Що? Що вона хоче цим сказати? Він обхопив її стан і засипав питаннями. Вона забувалася у його обіймах, але не відповідала і тільки заперечно гойдала головою. Аби змусити її заговорити, він полоскотав її.

- Мати Божа! – нарешті промуркотіла вона. – Але ж ви кохаєте іншу.

Вона назвала Валері і нагадала йому про вечір у Жозеранів, коли він пожирав її очима. Але він заприсягся, що не мав її, і на це вона додала, сміючись, що добре знає і лишень підколює його. Ось тільки у нього є інша, і цього разу вона назвала пані Едуен і ще більш розвеселилася, розважаючись його дедалі енергійнішими запереченнями. Хто тоді? То це Марі Пішон? Ага! Щодо цієї він не може заперечувати. Але він заперечив, на що вона погойдала головою і запевнила, що її око ніколи не схиблювало. І щоб вирвати у нього ім'я тієї жінки, він мусив подвоїти пестоші, змусити її тремтіти усім тілом.

Проте, вона досі не називала Берти. Він вже відпустив її, як вона додала:

- Тепер залишилася остання.

- Яка остання? – стривожено запитав він.

Вона стисла губи і знову вперлася на тому, що більше нічого не скаже, доки він не розтулить їй вуста поцілунком. Справді, вона не може назвати йому ту особу, тому що їй першій спало на думку одруження. І вона переповіла історію Берти, не називаючи її імені. І тоді він, припавши до її

ніжної шиї, в усьому зізнався, смакуючи в цій відвертості положку насолоду. Чи ж не дурненький він, що крився від неї?! Може, він думав, що вона ревнива? Чому б вона його ревнувала? Адже вона йому нічого не віддала, чи не так? О! Ті дурнички, дїтвацтва, як і в цю мить, але це – ніколи! Зрештою, вона чесна жінка, і вона майже насварила його за те, що він підозрював її у ревнощах.

Він тримав її, майже навлежачки, у своїх обіймах. Розімлівши, вона натякнула на жорстокого, котрий полишив її тут за тиждень після одруження. Жінка, настільки нещасна, як вона, знає забагато про бурі в людському серці! Вона вже давно здогадалася про те, що називала «махінеріями» Октава, бо тільки-но у цьому будинку хтось поцілується, як вона негайно все чує. І, провалившись в широку канапу, вони обидвоє перейшли на добру довірчу розмову, яку бездумно переривали котячими пестощами по всьому тілу. Вона назвала його розтелепою, бо ж він прогавив Валері через власну помилку. А вона одразу ж передала б її йому, якби він лишень зайшов спитати у неї поради. Потім вона розпитувала його про ту жіночку Пішона – жахливі ноги і між ними нічого, чи не так? Але вона постійно поверталася до Берти, вона вважала її чарівною – з дивовижною шкірою, з ніжками маркізи. Невдовзі вона мусила відштовхнути його від цієї гри.

- Ні, облиште мене. Потрібно бути цілком безпринципним!.. Вам, до речі, не було від того жодної насолоди. Га? Ви кажете, що була. О! Це балачки, щоб полестити мені. Було б занадто гидко, якби ви від того мали насолоду... Залиште це для неї. До побачення, поганий хлопчику!

Вона відіслала його після того, як змусила урочисто присягнутися частенько зазирати до неї на сповідь і нічого не приховувати, якщо він бажає, щоб вона взяла на себе керування його серцем.

Октав пішов від неї заспокоєний. Вона повернула йому добрий гумор, вона розважала його складнощами своєї цноти. Зайшовши до магазину, він поглядом розрадив Бертю, котра запитувала його очима про капелюшок. І жахливу ранкову пригоду цілковито забули. Коли Огюст повернувся незадовго до обіду, то побачив їх такими ж, як завжди: Берта нудьгувала на ослінчику за прилавком, а Октав галантно відміряв шовк старій пані.

Але від того дня побачення закоханих стали ще рідкіснішими. Він, сповнений пристрасті, впадав у відчай і переслідував її по кутках з постійними пропозиціями та проханнями про зустріч – коли вона схоче і будь-де. Вона ж, навпаки, з байдужістю дівчини, котра зросла у задушній теплиці, здавалося, любила з грішного кохання тільки квапливі прогулянки, подарунки, заборонені насолоди, вартісні години катання на фіякрі, у театрах та ресторанах. Її виховання, її апетит до грошей, уборів, зіпсутих розкошів дедалі розквітали. Вона невдовзі вже нудилася коханцем достоту як своїм чоловіком, вважала, що й він вимагає забагато порівняно з тим, що дарує, зі спокійною несвідомістю намагалася не віддавати йому його частку радощів. Тож, перебільшуючи свій страх, вона безперестанку відмовлялася. У нього – ніколи більше! Вона помре зі страху. У неї – це неможливо, їх можуть застати. Коли ж він благав її зустрітися деінде поза будинком, погодитися зайти на годину до готельної кімнати, вона починала плакати і казала, що, справді, він має її зовсім не шанувати. А витрати тим часом йшли своїм чередом, її капризи ставали вибагливішими: після капелюшка вона забажала віяло з алансонських мережив, не рахуючи забіганок коштовних дрібничок, що траплялися їй на очі в крамницях. Він ще не наважувався відмовляти, але через такий розгром заощаджень до нього почала повертатися колишня скнарність. Як практичний хлопець, він врешті-решт вважав безглуздом завжди платити, тоді як вона давала йому за те лишень свою ногу під столом. Безперечно, Париж приніс йому лиха:

спершу поразки, тоді нісенітна закоханість, що спорожнювала йому гаманець. Звісно, його не можна звинуватити у тому, що він користується жінками. У прихованій затятості свого плану, який досі так незграбно втілював, він отримував від них тільки честь, щоб втішитися.

Водночас, Огюст їм аж ніяк не заважав. Після невдалої справи у Ліоні, мігрені ще дужче вимучували його. У перший місяць Берта була переможена щастям, коли побачила, як він поклав під маятниковий годинником у спальні триста франків на її убори. Вона вже втратила надію бодай на один гріш із суми, якої вимагала, і, незважаючи на її зменшення, кинулася в його обійми, гаряча від вдячності. І з цієї нагоди чоловік отримав ніч ніжностей, котрих коханець ніколи не мав.

Так минув вересень у цілковитому спокої будинку, що спорожнів на літо. Люди з третього поїхали купатися на море – до Іспанії, на що пан Гурд, сповнений жалощів, тільки знизав плечима. Ото ще морока! Хіба ж найвишуканіші особи не задовольняються норманським Трувілем?! Дювейріс, відколи Гюстав повернувся на канікули, переїхали до свого маєтку у Вільньов-Сен-Жорж. Навіть Жозерани поїхали на два тижні до свого приятеля біля Понтуаз і пустили поголос, нібито зібралися на курорт. Ця порожнеча, безлюдні квартири, сходи, що дрімали у непорушній тиші – усе це, на думку Октава, усувало будь-яку небезпеку. Тож він сперечався, докучав Берті, котра нарешті прийняла його у себе однієї ночі, під час подорожі Огюста до Ліона. Але це побачення знову заледве не скінчилося зле: пані Жозеран, котра повернулася напередодні, після вечері в гостях мала такий розлад травлення, що стурбована Гортензія прийшла за сестрою. На щастя, Рашель завершувала натирати мідний посуд і змогла допомогти молодому чоловікові втекти через чорні сходи. У наступні дні Берта зловживала цим сполохом, щоб знову відмовлятися від усього. Вони, до речі, скоїли велику помилку – не винагородили кухарку. Вона

прислужувала їм з холодним виглядом та зверхньою повагою дівчини, котра нічого не бачить і не чує. Ось тільки пані увесь час плакалася на брак грошей, а пан Октав розтринькував забагато на подарунки, і вона усе щільніше стискала губи в цій халупі, де коханець добродійки не кине їй і десяти су, коли приходить переспати. Якщо вони думають, що купили її до скону віку за двадцять франків та сукню – еге! ні, вони помиляються: вона варта більшого за це! Відтоді вона виявляла менше люб'язності і припинила зачиняти за ними двері, а вони й не помічали її злого гумору. Бо ж у кого буде настрій давати на чай, коли лютуєш від того, що не знаєш, де поцілуватися, і через це починаються сварки. А будинок провалювався у дедалі глибшу тишу, і Октав, постійно шукаючи безпечний закуток, перестривав повсюди пана Гурда, котрий винюхував непорядні речі, від яких дрижали стіни, і безшумно сновигав, переслідований животами вагітних жінок.

А пані Жюзер тим часом плакала разом з тим бідолашненьким любчиком, який помирав від кохання, тому що не міг побачити даму свого серця, і вона давала йому наймудріші поради. Жадання Октава дійшло до того, що одного дня він подумав було благати її позичити їм її квартиру. Безсумнівно, вона не відмовилася б, але він побоювався обурення Берти через те, що розкрив їхню таємницю. Він укладав також плани з використанням Сатурніна: можливо, божевільний стерегтиме їх як вірний пес у якійсь віддаленій кімнаті. Ось тільки його настрій неможливо було передбачити: то він засипав коханця своєї сестри набридливими пестощами, то дувся і кидав на нього підозрілі погляди, в яких блискотіла раптова ненависть. Це було схоже на напади ревнощів – справжніх нервових та нестримних жіночих ревнощів. Він почав відчувати їх особливо відтоді, як побачив, що молодий чоловік іноді сміється вранці у жіночки Пішона. Дійсно, тепер щоразу, проходячи повз помешкання Марі,

він заходив, приваблений особливим смаком чи нападом пристрасті, в якому він собі навіть не зізнавався. Він обожнював Бертю, він шалено жадав її, і в цій потребі мати її відроджувалася безмежна ніжність до іншої, кохання, солодкість якого він ніколи не усвідомлював, доки тривав їхній зв'язок. Він зачаровано дивився на неї, торкався її, жартував, підколював її, ловив її руки мов чоловік, який хоче повернути собі жінку і потайки гнітиться тим, що кохає іншу. І коли в такі дні Сатурнін перестривав його поміж спідницями Марі, то погрожував йому вовчими очима, готовий вкусити, і пробачав йому та приходив поцілувати його пальці, мов покірنا тварина, тільки тоді, коли знову бачив його коло Берті, відданого та ніжного.

Закінчувався вересень, мешканці мали от-от повернутися, і розбурханий Октав намислив божевільний план. Якраз Рашель, сестра якої одружувалася десь у провінції, попросила дозволу бути відсутньою в ніч вівторка, коли пан мусив їхати до Ліона. Йшлося про те, щоб влаштуватися у кімнаті служниці – там нікому не спаде на думку їх шукати. Ображена Берта спершу виявила бурхливу огиду, але він благав зі сльозами, казав, що поїде з Парижа, де занадто страждає, він схвилював її і виснажив стількома аргументами, що вона, втративши голову, нарешті погодилася. Все було влаштовано. У вівторок ввечері, поївши, вони зайшли на чай до Жозеранів, аби усунути підозри. Там були Трюбло, Гьолен та дядечко Башеляр. Пізніше навіть прийшов Дювейріє, який іноді приїздив спати на вулиці Шуазель, стверджуючи, що зранку має справи. Октав удавав, що невимушено балакає з цими чоловіками, а коли пробило полуніч, втік і зачинився у кімнаті Рашель, де Берта мала приєднатися до нього за годину, після того, як дім засне.

Там, на піддашші, господарські клопоти займали його більш як півгодини. Аби перемогти огиду молоді жінки, він пообіцяв, що змінить постіль і

сам приніс необхідну білизну. Він довго й незграбно перестилав ліжко, боячись, що його почують. Потім, як і Трюбло, всівся на скрині і намагався терпляче ждати. Служниці одна за одною приходили спати. Крізь тонкі перебійки чулися звуки жінок, які роздягаються та випорожнюються. Пробило першу, тоді чверть, тоді половину. Хлопця знову огортав неспокій: чому вона змушує чекати на себе? Вона мала піти від Жозеранів не пізніше першої. Повернутися до себе і вийти чорними сходами – на це потрібно не більше десяти хвилин. Пробило другу, і він почав уявляти катастрофи. Нарешті він задоволено зітхнув, бо йому здалося, що він упізнав її кроки. Він прочинив двері, щоб присвітити їй, але завмер від подиву: перед дверима Адель Трюбло, перехилившись навпіл, зазирає у замкову щпарину. Він звівся, переляканий цим раптовим світлом.

- Як! Це знову ви! – прошепотів роздратований Октав.

Трюбло засміявся, буцімто зовсім не здивувався тому, що бачить його тут і о такій нічній порі.

- Уявіть собі, - дуже тихо пояснював він, - ця дурепа Адель не дала мені ключа. Тож коли вона пішла до Дювейріє, до його квартири... Га? Що з вами? А! То ви не знали, що Дювейріє спить з нею. Саме так, мій любий! Він справді замирився зі своєю дружиною, і вона час від часу йому кориться. Але ж вона урізає йому пайку, тож він надібав Адель... Це зручно, коли він приїздить до Парижа.

Він умовк, знову схилився, а тоді процідив між зубами:

- Ні, нікого! Він тримає її довше, ніж минулого разу... Ото бісова дівка без мізків! Якби ж то вона хоча б дала мені ключа, то я чекав би на неї в теплі, в її ліжку.

Тож він повернувся на горище, де знайшов собі прихисток, і забрав із собою Октава, котрий, до речі, бажав розпитати його про завершення вечора у Жозеранів. Але він не дав йому розкрити рота і в провальній чорній темряві, що копичилася під балками, одразу ж повернувся до Дювейріє. Так, ця тварюка спочатку хотіла Жюлі, але ж та виявилася занадто чистою і, зрештою, там, на селі, її залишили для малого Гюстава, шістнадцятирічного хлопчика з великими обіцянками. Тож на тому кутку йому втерли носа, а Клеманс він не наважувався взяти через Іпполіта і, безсумнівно, мав визнати за пристойне обрати собі когось поза господою. Не знати, де і коли він напався на Адель: очевидно, десь за дверима, на протязі, бо та здоровенна нечупара підбирає чоловіків ніби ляпаси – зігнувши спину, і, звісно, самому власникові вона не наважилася б виявити нечемність.

- Вже протягом місяця він не пропускає жодного вівторка у Жозеранів, - сказав Трюбло. – Мені це заважає... Треба знайти йому Кларису, аби він дав нам спокій.

Октав зміг нарешті розпитати його про завершення вечора. Берта, дуже спокійна, пішла від матері раніше полуночі. Безперечно, він зустрине її у кімнаті Рашель. Але Трюбло, щасливий, що зустрів приятеля, не відпускав його.

- Це вже по-дурному, так довго волочити мене, - продовжував він. – Бо я вже засинаю на ходу. Мій хазяїн відправив мене на ліквідацію: три ночі на тиждень не можна спати, мій дорогий... Якби ж то Жюлі була тут, то вона виділила б мені куточок. Але Дювейріє привозить із села тільки Іпполіта. До речі, ви ж знаєте Іпполіта, того здоровенного капосного жандарма, який з Клеманс? І що? Я тільки-но побачив, як він у одній сорочці прослизнув до Луїзи – тої бріденької дівчинки-знайди, душу якої хоче врятувати пані Жюзер. Га? Та пані досягла успіху. Все що хочете, тільки не це!..

Вишкребок п'ятнадцяти років, брудне ганчір'я, що підібрали під дверима, - ото ласий шматочок для того кістлявого здоровила з мокрими долонями і з плечима, немов у бика! Але мені начхати, хоча мені однак від того гидко.

Тієї ночі знудьгований Трюбло був сповнений філософських роздумів. Він прошепотів:

- Мати Божа! Який пан, такий і слуга!.. Коли власники дають подібний приклад, то двораки цілком можуть мати непорядні смаки. О! Безсумнівно, все у Франції летить шкереберть!

- Бувайте, я йду, - мовив Октав.

Трюбло його знову затримав. Він перелічував кімнати служниць, у яких міг би спати, якби літо не спорожнило будинок. Найгірше, що усі замикають двері на два обороти навіть коли йдуть у інший куток коридора, настільки бояться, що їх обікрадуть свої ж. У Лізи нема чого робити – у неї такі дивні смаки. Він не наважується на Віктуар, котра, однак, років десять тому ще могла б додати до каші сала. Але найдужче він голосив про зятятість Валері змінювати служниць. Це стає нестерпним. Він їх перераховував на пальцях, бо їх вже пробігла ціла отара: одна вимагала зранку какао, інша пішла тому, що пан не уміє охайно їсти, по третю прийшла поліція, коли вона ставила м'ясо на вогонь, четверта не могла ні до чого торкнутися, не зламавши, стільки в ній було сили, п'ята сама брала для себе служницю, шоста виходила в місто в сукнях мадам і надавала мадам ляпасів, коли та зробила їй зауваження. І це за один місяць! Немає навіть часу, щоб зайти до кухні й ущипнути їх за сідницю!

- А тоді, - додав він, - була Ежені. Ви мали її помітити – висока гарна дівчина, справжня Венера, мій дорогий! І цього разу без жартів: на неї озиралися на вулиці, щоб помилуватись... Тож протягом десяти днів увесь дім ходив догори ногами. Наші дами були розлючені. Чоловіки не могли

встояти: Кампардон висолопив язика, Дювейріє вигадав, нібито мусить щодня приходити сюди, аби перевірити, чи не протікає дах. Справжня революція, пожежа, від якої ця триклята халупа палала від льоху до горища. Але я був на сторожі. Вона була занадто шикарна! Дорогий мій, повірте мені, бридкі та дурні – аби лиш мати їх повний оберемок: ось моє переконання – за принципом і за смаком... І уявіть собі мою пику! Ежені таки витурили на вулицю – того дня, коли мадам зрозуміла зі своєї постелі, чорної, мов сажа, що та дівка щоранку приймає у ній вугляра з площі Гайон. Ті простирадла були мов з-під негра, їхнє прання коштувало купу грошей! І що сталося? Вугляр від того тяжко захворів, і кучер людей з третього – хазяї залишили його тут, того жеребця, котрий підбирає усіх дівок, і він теж вляпався, та ще й як! Він від того досі волочить ногу. Але його мені не жаль, бо він мене дратує!

Нарешті Октав зміг звільнитися. Він уже залишав Трюбло в суцільній темряві горища, як той раптово здивувався:

- А ви, що ви забули тут, поміж служниць? А! Волоцюго! Ви теж до цього дійшли!

І він сміявся в свою волю. Він пообіцяв зберегти таємницю і відіслав хлопця з побажанням чудової ночі. А сам наполегливо чекав на те рамя Адель, котра не вмiла піти собі, коли була з чоловіком. Сподіваймося, Дювейріє не наважиться тримати її аж до світанку.

У кімнаті Рашель на Октава чекало нове розчарування – Берта не прийшла. Тепер його охопила лють: вона бавиться з ним, вона пообіцяла тільки для того, щоб скараскатися його благань. Він тут чекає на неї, псує собі кров, а вона спить, щаслива й самотня, впоперек подружнього ліжка. І замість того, аби повернутися до своєї кімнати і собі вкластися спати, він вперся, ліг на постіль повністю вдягнений і цілу ніч вибудовував проєкти реваншу.

Порожня і холодна кімната служниці о цій порі дратувала його своїми брудними стінами, своєю вбогістю, своїм нестерпним запахом неохайної дівки. Він не хотів зізнаватися собі, за яких нищих обставин його доведене до відчаю кохання мріяло знайти втіху. Віддалік пробило третю годину. Ліворуч здіймалося хропіння повнотілих кухарок. Іноді босі ноги зістрибували на кахляну підлогу, і перекриття злегка відбувало від джерельного дзюркоту. Але найдужче його дратувало те, що праворуч хтось посеред гарячкового безсоння безперервно скимлів у болісній скарзі. Врешті-решт, він упізнав голос робітниці із шевської майстерні. Може, вона народжує? Нещасна, цілком одинока, вона конає на піддашші в одній з цих злиденних комірчин, де навіть немає місця для її живота.

Близько четвертої години Октав знайшов собі розвагу: він почув, як повернулася Адель і як Трюбло негайно приєднався до неї. Замало не вибухнула сварка. Вона захищалася: хіба вона винна, що власник затримав її? І тоді Трюбло звинуватив її у тому, що вона стає пихатою. Але вона заплакала – вона зовсім не пихата. Який гріх вона могла скоїти, що Боженька дозволяє чоловікам так ганятися за нею? Після цього – інший, і цьому кінця краю немає. Але ж вона їх зовсім не чіпляє, їхні дурниці дають їй так мало насолоди, що вона навмисне лишається брудною, аби вони не подумали чого. Та дзуськи! Вони від того ще більше казяться, і чим далі, то більше мороки. Вона від того вже подихає, з неї досить терпіти саму пані Жозеран, котра бажає, аби вона щоранку мила кухню.

- А ви ще ті, - ридаючи, белькотіла вона, - ви потім спатимете, скільки захочете. А я мушу горбатитися... Ні, немає справедливості! Я така нещасна!

- Ну ж бо, лягай спати! Я тебе не потривожу, - нарешті добродушно сказав Трюбло, розчулившись по-батьківськи. – Ну ж бо, є жінки, котрі хотіли б

опинитися на твоєму місці!.. Якщо тебе кохають, товста дурепо, то дай себе кохати!

На світанку Октав заснув. Запанувала глибока тиша, навіть робітниця із шевської майстерні більш не стогнала і лежала, ніби мертва, тримаючись за живіт обома руками. Сонце вже світило у вузьке вікно, як хлопець раптово прокинувся від того, що скрипнули двері. Це Берта, присилувана непереборною потребою, прийшла подивитися. Спершу вона відкидала цю думку, але потім вигадала привід – необхідно перевірити кімнату і впорядкувати у ній речі на той випадок, якби він, ошалілий, перевернув її догори дном. Вона, до речі, думала, що не застане його тут. Коли ж вона побачила, що він, блідий та загрозливий, зводиться з вузького залізного ліжка, то завмерла на місці. Вона вислухала, похнюпившись, його розлючені докори. Він вимагав від неї відповіді чи бодай виправдання, і нарешті вона прошепотіла:

- Я не змогла в останню мить. Це занадто неделікатно... Я вас кохаю. О! Присягаюся! Але не тут, не тут!

Побачивши, як він наближається до неї, вона позадкувала у страху, що він скористається нагодою. Він дійсно бажав цього: пробило восьму, усі служниці пішли, навіть Трюбло тільки-но вшився. Він шукав її руку, говорив, що як любиш когось, то погодишся на усе, а вона скаржилася, що її нудить від цього запаху і прочинила вікно. Але він знову привабив її, запаморочував своїм хвилюванням. Вона майже поступилася, але враз із кухонного двору здійнявся брудний потік огидних слів.

- Свинюко! Курво! Коли ти скінчиш!.. Знову мені твій віхоть упав на голову!

Берта, тремтячи, вирвалася з обіймів і прошепотіла:

- Чуєш?.. О! Ні, не тут, благаю тебе! Це завелика ганьба... Чуєш цих дівок? Мене від того усю холодить. Попереднього разу я думала, що от-от зомлію... Ні, облиш мене, я обіцяю тобі – наступного вівторка, у твоїй кімнаті.

Двоє закоханих вже не наважувалися поворухнутись і, стоячи, мусили усе вислухати.

- Ану, висунься тільки! – продовжувала розлючена Ліза. – Ось побачиш, як я вмажу його тобі у мордюку!

Адель висунулася з вікна своєї кухні:

- Ото ще крику через якийсь клопоть! Я тільки учора одного разу витирала ним посуд, це раз. І він упав сам, і це два.

Вони замирилися, і Ліза спитала у неї, що у них їли напередодні. Знову рагу?! Ото ще старці! У такій конторі вона сама купувала б собі битки! І вона вкотре підштовхувала Адель цупити свічки, м'ясо, цукор – аби лиш довести свою свободу, адже сама ніколи не бувала голодною і полишала Віктуар обкрадати Кампардонів, навіть не брала свою частку.

- О! – вигукнула Адель, котра вже зазнала згубного впливу. – Днями я приховала у кишені картоплю. Вона пекла мені ноги. Яка вона була смачна, яка смачна!.. Знаєте, а я люблю оцет. Мені начхати, я його зараз п'ю прямо з горлечка.

Аж тут на підвіконня сперлася Віктуар, допиваючи склянку вишнівки вперемішку з горілкою, якою Ліза пригощала її час від часу зрання у віддяку за люб'язне приховування її втеч у місто вночі та вдень. Луїза з глибини кухні пані Жюзер висолопила до них язика, і Віктуар вчепилася у неї:

- Чекай-но, ти, знайдо підпарканна! Я тобі твій язик сама знаєш куди запхаю!

- Ану ж, прийди тільки, стара п'янюго! – відказала мала. – Вчора я знову побачила, коли ти усе понавибльовувала у тарілки.

І потік помиїв знову вихлюпувався на стіни смердючої кишки. Навіть Адель, котра почала набиратися паризьких солоних дотепів, обзивала Луїзу шльохою, аж тут Ліза вигукнула:

- Я їй стулю писка, якщо вона нам допікатиме. Так-так, мала суко, я натравлю на тебе Клеманс, і вона дасть тобі чосу... Ото ще мандрьоха! Вона вже крутить задом перед чоловіками, а собі той зад ще підтирати не навчилася... Але цить! Он чоловік. Цей також добра наволоч!

Іпполіт підійшов до вікна Дювейріє, натираючи чоботи пана. Попри усе, кухарки виявили до нього ввічливість, адже він був із аристократів, і він зневажав Лізу так само, як вона зневажала Адель – ще з більшою зверхністю ніж та, яку багаті хазяї виявляють до хазяїв у скруті. У нього запитали новини про панну Клеманс та панну Жюлі. Господи! Вони там подихають від нудьги, але їм не кепсько. А тоді він перескочив на іншу тему:

- Ви чули, як та одна сьогодні вночі вищала через біль у животі?... Мене це дратує! На щастя, вона забирається геть. Я вже хотів було гукнути їй: «Та вже натужся, щоб усе скінчилося!»

- Справді, пан Іпполіт має рацію, - підхопила Ліза. – Ніщо так не діє вам на нерви, як жінка, у якої постійно кольки... Слава Богові! Я не знаю, що це таке, але мені здається, що я спробувала б це проковтнути, аби дати людям виспатися.

А Віктуар, бажаючи пореготати, знову напалася на Адель:

- Скажи-но, ти там, нагорі, черевата!.. Коли ти народила свого першого, то ти це зробила спереду, чи ззаду?

Усі кухарки схопилися за боки у нападі підлої веселості, а перепуджена Адель відповіла:

- Дитина – о, ні! Вона не має з'явитися! Це заборонено, це раз, а коли не хочеш, це два!

- Дівчинко моя, - поважно мовила Ліза, - діти трапляються з усіма... І Боженька не допоможе тобі зробити інакше, аніж решта.

І вони заговорили про пані Кампардон, котрій, принаймні, вже нема чого боятися: у її стані це єдина приємна річ. А тоді вони перемили усіх дам цього будинку: пані Жюзер, котра вживає запобіжних заходів, пані Дювейріє, котра має огиду до свого чоловіка, пані Валері, котра ходить по дітей куди-інде, бо її той, що має бути чоловіком, не здатен їй зробити і півдитини.

Берта зблідла ще дужче. Вона чекала, навіть не наважувалася піти, і спантеличено дивилася долі, так ніби її гвалтували перед Октавом. А він, німо лютуючи на кухарок, відчував, що вони стають занадто огидними, і що він вже не зможе її взяти: його жадання випарувалося, він падав у непереборну втому та глибокий смуток. Аж враз молода жінка здригнулася – Ліза назвала її ім'я.

- Якщо вже говорити про дотепницю, то ось така одна, котра гарно живе з того!.. Гей! Адель! Чи правда, що твоя панна Берта вже добренько розважалася цілком сама, коли ти ще прала їй сорочки?

- А тепер, - промовила Віктуар, - з неї стирає пил продавець її чоловіка... І бачите – жодної порошок!

- Цить! – тихесенько видихнув Іпполіт.

- Диви! Це ще чому? Її суки-служниці сьогодні немає... Ото ще хитрозада, яка вас ізжере, якщо тільки заговорите про її хазяйку! Ви знаєте, що вона єврейка і вбила когось там, звідкіля вона родом?.. Дуже може бути, що красунчик Октав і з неї змітає пилуку, по куточках. Хазяїн мав найняти того здоровенного йолопа, щоб робити дітей!

Берта, катована невимовною тривогою, звела очі на коханця і, жалісно благаючи про підтримку, пробелькотіла болісним голосом:

- Господи! Господи!

Октав узяв її за руку і міцно стис її, також задихаючись від безсилої люті. Що робити? Він не може показатися і примусити цих дівок замовкнути. А ниці слова усе лилися – слова, яких молода жінка ніколи не чула: немовби вивернули вигрібну яму, нечистоти до якої стікаються щоранку ось тут, поруч з нею, і про існування якої вона навіть не підозрювала. Тепер їхнє кохання, котре вони так ретельно приховували, волочилося посеред сміття та помийів. Ці дівки знали усе, хоча їм ніхто нічого не казав. Ліза розповідала, як Сатурнін тримає свічку, Віктуар реготалася з головних болей чоловіка, який мав би пришити собі інше око деінде, навіть Адель скубла колишню панну своєї дами і викладала її хворості, брудну білизну і таємниці туалету. Соромітницькі жарти заляпали багном їхні поцілунки, їхні побачення – усе, що ще було доброго і зворушливого у їхній ніжності.

- Егей! Обережно там, знизу! – враз вигукнула Віктуар. – Ось вчорашня морква, яка мене труїть! Це для тієї падлюки, татуся Гурда!

Кухарки у такий спосіб виміщували злобу і викидали недоїдки, які консьерж мусив замітати.

- А осьде зацвілі рештки нирок! – вигукнула у свою чергу Адель.

Увесь накип з каструль, увесь перепалений жир полетів туди, а Ліза й досі напосідалася на Берту і Октава – розкривала обмани, під якими вони приховували брудну наготу адюльтера. Вони й далі стояли, рука в руці, лице до лица, і не могли відвести очей. І їхні руки холонули, їхні очі зізнавалися в бруді їхніх стосунків, а прислуга продовжувала з ненавистю висміювати нездарість своїх господарів. Ось яким було їхнє кохання – хіть під зливою смердючого м'яса та гнилих овочів!

- Ви знаєте, - сказав Іпполіт, - що тому молодому панові начхати з високої гори на ту добродійку. Він узяв її, щоб просунути у вищий світ... О! Він справжній скнара, хоч і виставляє із себе неабищо. Це покидьок без сорому в душі, котрий вдає, що кохає жінок, а сам любенько відважує їм ляпаси!

Берта, не зводячи очей з Октава, слідкувала, як він блідне, як його обличчя перекривлюється і змінюється настільки, що їй аж стало лячно.

- Боже мій! Вони варті одне одного, - продовжувала Ліза. – Я за її шкіру також не дам ламаного гроша. Погано вихована, серце тверде, мов камінь, плює на все, що їй не до вподоби, спить задля грошей – так, задля грошей, бо я на тому знаюся і можу закластися, що вона навіть не має втіхи з чоловіком.

На очі Берти набігли сльози. Октав дивився, як морщиться її обличчя. З них ніби здирали шкіру, роздягали, а вони не могли бодай щось заперечити. І молода жінка, задихаючись над цією помийницею, сморід від якої батожив її, вирішила втекти. Він не затримував її, бо від огиди до себе самих їхня присутність стала для них нестерпною, тож вони полегшено видихнули від того, що більш не бачитимуть одне одного.

- Ти пообіцяла – наступного вівторка, у мене.

- Так-так.

І вона збентежено втекла. Він залишився наодинці, тупцяв, совав руками туди й сюди, складав у пакунок білизну, яку приніс із собою. Він вже не слухав кухарок, але остання фраза змусила його завмерти:

- Кажу ж вам: пан Едуен помер вчора ввечері... Якби красучник Октав міг це передбачити, то продовжив би обходжувати пані Едуен, котра має торбу грошей.

Ця новина, яку він дізнався ось так, у цій клоаці, гупала дзвоном в його голові. Пан Едуен помер! І він відчув безмежну прикрість. Він міркував вголос і не міг стримати таку відповідь:

- Еге! Я утнув велику дурницю!

Коли Октав нарешті спускався з пакунком білизни, то перестрів Рашель, котра йшла до своєї кімнати. Якби він забарився на кілька хвилин, то вона його там заскочила б. А знизу, в квартирі, вона знову застала пані в сльозах. Але цього разу вона з неї нічого не витягла – жодного зізнання, жодного су. Вона розлютилася, зрозумівши, що вони скористалися з її відсутності, аби зустрітися, і у такий спосіб позбавили її звичайного невеликого прибутку, тож зиркнула на хлопця чорним поглядом, у якому горіла погроза. Незвична школярська сором'язливість перешкодила Октаву дати їй десять франків. Бажаючи засвідчити цілковите вільнодумство, він зайшов пожартувати до Марі, як враз гарчання, що долинуло з кутка, змусило його озирнутися: це був Сатурнін, котрий зводився, приказуючи в одному з нападів ревнощів:

- Стережись! Посварилися на смерть!

Того ранку було якраз восьме жовтня – робітниця із шевської майстерні мусила виселитись ополудні. Вже протягом тижня пан Гурд стежив за її животом з переляком, який наростав щогодини. Живіт нізащо не чекатиме

до восьмого. Робітниця благала власника залишити її на кілька днів довше, щоб народити, але наштовхнулася на обурену відмову. Перейми хапали її щомиті. Ось і минулої ночі їй знову здалося, що вона народить цілком сама. А тоді близько дев'ятої вона почала виселятися і допомагала хлопчаку, який залишив тачку в дворі. Вона спиралася на меблі, сідала на сходи, якщо занадто сильні кольки змушували її згинатися навпіл.

А пан Гурд так нічого й не знайшов. Жодного чоловіка! З нього насміялися. Тож увесь ранок він блукав з виглядом холодної люті. Перестрівши його, Октав здригнувся на думку про те, що він також знає про їхні любові. Консьєрж, можливо, і знав про це, але від того не почав вітати його менш ввічливо, бо, як сам казав, те, що його не обходить, його не обходить. Того ранку він навіть зняв ярмулку перед загадковою дамою, котра квапливо виходила від пана з четвертого, залишаючи по собі на сходах тільки легкий запах вербени. Він знову привітав Трюбло, привітав іншу пані Кампардон, привітав Валері. Усі вони буржуа, і його це не обходить: ні молоді люди, котрих він перестривав на порозі кімнат служниць, ні дами, котрі волочать сходами свої пеньюари як доказ падіння. Але те, що його обходить, його таки обходить, і він не зводив погляду з чотирьох убогих меблів робітниці, буцімто чоловік, якого він так довго шукав, нарешті мав також виїхати в одній із шухляд.

За чверть дванадцята у двір вийшла робітниця з восковим обличчям, зі своїм одвічним смутком і з жахкою полишеністю. Вона вже насилу рухалася. Пан Гурд тремтів, доки вона не вийшла на вулицю. В ту мить, коли вона віддавала йому ключ, із вестибюля саме виходив Дювейріс, такий розпалений після ночі, що червоні плями на його лобі стали кривавими. Він зробив гордовитий вигляд і вдавав суворість непохитної порядності, коли поруч з ним проминув живіт цього створіння. Зганьблена, смиренна, вона опустила голову і пішла слідом за тачкою. У її ході

відчувався розпач, як і того дня, коли вона пірнула під чорні полотнища, прибиті службовцями поховального бюро.

І тоді пан Гурд зміг тріумфувати. Він вигукнув власникові, буцімто цей живіт забрав з будинку неприємності та усі непорядності, від яких здригалися стіни:

- Нарешті, пане, ми спекалися!.. Тепер можна продохнути, бо – слово честі! – це ставало огидним! У мене з плечей ніби сто фунтів упало... Ні, пане, бачите, в домі, де шануються, не треба жінок, головне – жодних жінок, які працюють!

XIV

Наступного вівторка Берта не дотрималася слова, яке дала Октаву. Цього разу ввечері, під час коротких перемовин після закриття магазину, вона попередила його, щоб він не чекав на неї. Вона ридала: напередодні, переможена потребою в релігії, вона пішла сповідатися, тож їй досі стискало подих від болісних напучувань абата Модві. Після одруження вона більше не ходила до церкви, але під впливом огидних слів, якими її обляпали кухарки, вона почувалася такою сумною, такою самотньою, такою брудною, що на годину кинулася до дитячої віри, запалена надією на очищення та спасіння. Повернувшись із церкви, де священник плакав разом з нею, вона відчувала жах до свого гріха. Безсилий та розлючений Октав лиш знизав плечима.

За три дні вона знову пообіцяла на наступний вівторок. Під час побачення, яке вона призначила своєму коханцеві у пасажі Панорама, вона побачила шаль із коштовних мережив і відтоді говорила про неї без упину з очима, що умлівали від бажання. Тож у понеділок зранку молодий чоловік сказав, сміючись, аби пом'якшити грубість торгу, що як вона нарешті дотримається слова, то знайде в його кімнаті приємну несподіванку. Вона

зрозуміла і вкотре розплакалася. Ні й ні! Тепер вона не піде – він зіпсував їй радість від їхнього побачення. Вона говорила про ту шаль просто так, вона її не хоче, вона кине її у вогонь, якщо він надумає її подарувати. Однак наавтра вони домовилися про усе: о пів на першу ночі вона тричі легенько постукає.

Того дня Огюст, коли збирався до Ліона, видався Берті не таким, як зазвичай. Вона помітила, що він, зачинившись на кухні, тихо говорив з Рашель. Окрім того, він зжовк, тремтів, а його око заплющилося. Але він скаржився на мігрень, тож вона подумала, що йому попросту нездоровиться, і запевнила його, що подорож піде йому на користь. Тільки-но він пішов, як вона повернулася на кухню і, аби погамувати неспокій, спробувала витягнути щось із кухарки. Ця дівчина продовжувала поводитися тактовно та стримано шанобливо, як і у перші дні. Однак, молода жінка відчула в ній приховане невдоволення і подумала, що скоїла велику помилку, коли дала їй двадцять франків та сукню, а тоді урізала усі вольності, звісно, вимушено, бо вона сама постійно мізкувала, де б їй знайти п'ять франків.

- Бідна моя дівчинко, - сказала вона, - я не дуже щедра, чи не так?.. Послухайте, я в тому не винна. Я про вас не забуваю, я вас винагороджу.

На що Рашель відповіла з холодним виглядом:

- Пані мені нічого не винна.

Тоді Берта принесла дві свої старі сорочки, аби принаймні засвідчити доброзичливість. Але кухарка, узявши їх, повідомила, що зробить з них кухонні рушники.

- Дякую пані, у мене від перкалю починається висип, і я ношу тільки звичайне полотно.

Попри усе, служниця здалася Берті такою ввічливою, що вона заспокоїлася. Тож молода жінка завела довірчу розмову, зізналася, що не спатиме вдома, і попросила її про всяк випадок залишити запалену лампу. Двері на парадні сходи заціпнуть на гачок, а вона вийде через двері з кухні і забере із собою ключ. Служниця спокійно вислуховувала ці накази, так ніби йшлося про те, щоб приготувати на завтра яловичину з овочами.

Ввечері, дотримуючись хитромудрої тактики, Октав прийняв запрошення від Кампардонів, а Берта тим часом мала вечеряти у своїх батьків. Він розраховував залишатися до десятої, а тоді піти і зачинитися у своїй кімнаті, щоб чекати до половини на першу з якомога більшою терплячістю.

Вечеря у Кампардонів була патріархальною. Архітектор, сидячи поміж дружиною та кузиною, накидався на страви – поживні та здорові домашні страви, як сам їх називав. Того вечора були курка з рисом, шматок яловичини та смажена картопля. Відколи кузина почала займатися усім, родина постійно слабувала на розлад травлення, настільки вправно вона вміла купляти – платити менше, а приносити вдвічі більше м'яса, ніж інші. Тож Кампардон тричі брав собі курку, а Роза тим часом натоптувалася рисом. Анжель тримала місце для яловичини: вона любила кров, і Ліза потайки давала їй пити її великими ложками. І тільки Гаспарін заледве торкалася страв, бо у неї, як вона казала, звузився шлунок.

- Та їжте! – гукав архітектор до Октава. – Ви ж бо не знаєте, хто вас з'їсть.

Пані Кампардон схилилася молодому чоловікові до вуха і вкотре вітала себе з тим щастям, яке кузина принесла в їхній дім: економія принаймні на сто відсотків, служниці стали шанобливі, Анжель під наглядом і отримує хороший приклад.

- А до того ж, - прошепотіла вона, - Ашіль завжди щасливий, як дитя, а я більш нічого не мушу робити, абсолютно нічого... Послухайте, вона тепер мене навіть мислює... Я можу жити, не поворухнувши ні рукою, ні ногою, вона перебрала на себе усі господарські клопоти.

А тоді архітектор розповів, як «обмахлював йолопів з міністерства народної освіти та релігії».

- Уявіть собі, мій любий, що з приводу моїх робіт у Евре вони накопали купу мороки... А я ж бо хотів перед усім зробити приємне монсеньйорові, чи не так? Ось тільки піч на новий кухні та калорифер перевалили за двадцять тисяч франків. Розподіл коштів не було проголосовано, а двадцять тисяч франків не легко взяти з кущих витрат на утримання. З іншого боку, казальня, на яку я мав три тисячі франків, сягнула майже десяти тисяч: ось іще сім тисяч, які треба приховати... Тож сьогодні зранку мене викликали до міністерства, де сухорібрий довгань спершу дав мені часу. О, ні! Я такого не люблю! Тож я кинув йому в пику монсеньйором і пригрозився, що викличу монсеньйора до Парижа, аби він пояснив усю справу. І яким чемненьким він став одразу ж! О! Сама ввічливість! Послухайте, я від того і досі регочу! Ви ж знаєте, що зараз вони бояться єпископів, немов побиті собаки. Якщо зі мною буде єпископ, то я зможу розвалити і перебудувати собор Паризької Богоматері, і начхати мені на уряд з високої гори!

Усі довкола столу пожвавилися, не виявляючи жодної поваги до міністра, про якого говорили зі зневагою, напхавши рота рисом. Роза проголосила, що ліпше бути на боці релігії. Відколи розпочалися роботи у церкві Святого Роха, Ашіля засипали замовленнями: найбагатші родини виривали його одна у одної, він насилу міг впоратися з роботою і мусив працювати вночі. Безперечно, Бог бажає їм добра, і родина благословляла його вранці та увечері.

За десертом Кампардон вигукнув:

- До речі, мій любий, ви знаєте, що Дювейріє знайшов...

Він заледве не назвав Кларису, але пригадав про присутність Анжель і додав, кидаючи косий погляд на дочку:

- Ви знаєте, він знайшов свою родичку.

Стискаючи губи та моргаючи очима, він нарешті пояснив усе Октавові, котрий одразу не міг збагнути.

- Так, я перестрів Трюбло, і він мені це сказав. Позавчора, коли була злива, мов з відра, Дювейріє зайшов до підворіття і кого він там побачив? Свою родичку, яка саме витрушувала парасольку... Трюбло якраз розшукував її протягом тижня, щоб її йому повернути.

Анжель скромно опустила очі до тарілки і ковтала великі шматки. В родині продовжували суворо слідкувати за пристойністю слів.

- Вона гарна, та родичка? – спитала Роза у Октава.

- Кому як, - відповів він. – Хтось любить і таких.

- Одного дня вона мала нахабство прийти до магазину, - розповідала Гаспарін, котра, незважаючи на власну сухоребрість, ненавиділа худих людей. – Мені її показали... Справжня тичка.

- Байдуже, - підсумував архітектор. – Дювейріє знову злапали... Його бідна дружина...

Він хотів сказати, що Клотильда зітхне з полегшею і радітиме, але вдруге пригадав про присутність Анжель і проголосив, набравши жалісного вигляду:

- Родичі не завжди можуть порозумітися... Господи! У кожній родині бувають суперечки.

Ліза, стоячи по інший бік столу з рушником на руці, позирнула на Анжель, і та, переможена шаленим сміхом, квапливо припала до води і довго пила, встромивши носа до склянки.

Близько десятої Октав під тим приводом, що дуже стомлений, повернувся до своєї кімнати. Незважаючи на розчуленість Рози, йому було незатишно у цьому добродушному оточенні, де він відчував, як проти нього неухильно зростає ворожість Гаспарін. Проте, він їй анічогісінько не зробив. Але вона ненавиділа його як вродливого чоловіка, підозрювала його у тому, що він володіє усіма жінками в будинку, і це доводило її до відчаю, хоча вона не мала до нього ані найменшого бажання і лишень, бачачи його щасливим, поступалася інстинктивній люті жінки, чия краса зів'яла занадто швидко.

Як тільки він пішов, родина заговорила про те, що лягатиме спати. Роза щовечора, перед тим, як вклатися до ліжка, сиділа годину в своїй туалетній кімнаті. Вона повністю милася, парфумилася, потім зачесувалася, оглядала собі очі, рот, вуха, навіть клеїла штучну родимку на підборіддя. Вночі вона змінювала розкоші пеньюарів на розкоші очіпків та сорочок. На цю ніч вона обрала очіпок та сорочку, оздоблені бельгійськими мереживами у квітах. Гаспарін допомагала їй, подавала їй миски, витирала за нею розливу воду, натирала її рушником – цей інтимний догляд вона робила значно краще, аніж Ліза.

- Ах! Як мені добре! – нарешті промовила Роза, простягаючись у ліжку, доки кухня підтикувала ковдру та підіймала подушки.

Вона усміхалася від задоволення, цілком сама посеред широкого ліжка. Поміж цих мережив, з делікатним і повненьким пещеним тілом, вона була

подібна до красуні-коханки, котра чекає на чоловіка свого серця. Зрештою, їй залишилася тільки ця насолода.

- Готово? – спитався, заходячи, Кампардон. – Що ж, добраніч, моя кицюню.

Він стверджував, що ще попрацює. Він знову всю ніч не стулятиме очей. Але вона розсердилася і хотіла, щоб він трохи перепочив: це безглуздо, так добивати себе!

- Чуєш, ходи спати... Гаспарін, пообіцяй мені, що вкладеш його до ліжка.

Кузина залишила на нічному столику склянку підсолодженої води і томик Дікенса і позирнула на неї. Не відповідаючи, вона схилилася і зронила:

- Яка ти мила цього вечора!

І двічі поцілувала її в щоки сухими губами, а в роті їй було гірко від самозречення негарної та бідної родички. Кампардон також поглянув на дружину. Кров приплинула йому до лиця, він мучився від важкого травлення. Його вуса злегка здригнулися, і він, в свою чергу, поцілував Розу.

- Добраніч, моя курочко.

- Добраніч, мій любий... Але, знаєш, негайно лягай спати.

- Та не бійся! – мовила Гаспарін. – Якщо він не спатиме об одинадцятій, я встану і загашу лампу.

Близько одинадцятої Кампардон, позіхаючи над проектом швейцарського шале – забаганкою кравця з вулиці Рамо, повільно роздягався та міркував про Розу, таку милу й чистеньку. Розіславши своє ліжко – задля служниць – він пішов до ліжка Гаспарін. Їм там було доволі погано спати: їм було затісно, вони штовхали одне одного ліктями. Особливо зле було йому,

адже він мусив балансувати на краю матраца, і на ранок у нього німіло одне стегно.

В ту ж мить, коли Віктуар, домивши посуд, пішла нагору, Ліза зазирнула, за давньою звичкою, щоб дізнатись, чи не бракує чого панянці. Анжель чекала на неї у ліжку. І так щовечора, в куточку розісланої ковдри, вони влаштовували потайки від батьків безкінечні партії у карти. Вони грали у «п'яницю» і увесь час нападалися на кухню – брудну тварюку, яку служниця безжалісно роздягала перед дитиною. Вони обидві мстилися за денну лицемірну покору, і Ліза відчувала нице задоволення від того, що розбещує Анжель, задовольняючи її цікавість хворобливої дівчини, збуреної кризою п'ятнадцятиріччя. Цієї ночі вони лютували на Гаспарін, котра протягом двох днів ховала цукор під замок, а служниця напихувала ним кишені і згодом висипала його на ліжко дівчинки. Ото ще курва! Навіть не можна похрупати цукру перед сном!

- Але ж ваш таточко напихує у неї доволі того цукру! – промовила Ліза з чуттєвим сміхом.

- О! Так! – пробурмотіла Анжель, теж сміючись.

- Що він їй робить, ваш таточко?.. Покажіть-но, я хочу знати.

І дитина кинулася служниці на шию, стисла її голими руками і міцно цілувала її в губи, повторюючи:

- Бачиш? Ось це!.. Бачиш? Ось це!..

Пробило полуніч. Кампардон та Гаспарін скимліли у завузькому ліжку, а Роза, розлігшись на своєму, розкинувши руки та ноги, зі сльозами зворушення читала Дікенса. Панувала глибока тиша, цнотлива ніч кидала тінь на порядність цієї родини.

Повертаючись до себе, Октав побачив у Пішонів товариство. Жюль покликав його і неодмінно хотів чимось пригостити. Там були пан та пані Війом, котрі помирилися з молодим подружжям з нагоди оцерковлення Марі, котра народила у вересні. Вони навіть ласкаво погодилися прийти на вечерю у вівторок, аби відсвяткувати одужання молодої жінки, яка лиш від учора почала виходити з дому. Бажаючи умилювати свою матір, яку дратував вигляд дитини, також дівчинки, вона вирішила відіслати її до годувальниці, неподалік від Парижа. Ліліт спала, поклавши голову на стіл, - вона сп'яніла від склянки чистого вина, яке батьки силоміць змусили її випити за здоров'я сестрички.

- Зрештою, двоє – це ще стерпно, - сказала пані Війом, почаркувавшись з Октавом. – Ось тільки, мій зятю, не розпочинайте знову.

Усі засміялися, але стара жінка залишилася поважною і продовжувала:

- Немає нічого смішного... Ми приймаємо цю дитину, але присягаюся, що як прийде ще одне...

- О! Якщо прийде ще одне, - завершив пан Війом, - то у вас немає ані серця, ані мозку... До дідька! У житті треба бути серйозним, треба стримуватися, якщо не маєш сотень тисяч, щоб витратити їх на розваги.

І він обернувся до Октава:

- Бачите, пане, я отримав орден. І що? Мушу вам сказати, що вдома я не ношу його, аби не засмальцювати стрічку... Тож поміркуйте: якщо я позбавляю нас – мою дружину і себе – радості носити орден у себе вдома, то наші діти цілком можуть утриматися від насолоди робити дочок... Ні, пане, не буває малих заощаджень.

Але Пішони запротестували і захищали свою покірливість. Якщо їх знову застукують, то їм вже буде непереливки!

- Щоб знову мучитися так, як я мучилася! –мовила ще зовсім бліда Марі.

- Ліпше я відрубав собі ногу, - проголосив Жюль.

Війоми задоволено погойдали головами. Вони отримали їхнє слово, вони їм пробачають. Годинник пробив десяту, усі зворушено поцілувалися. Жюль вдягнув капелюха, щоб провести тещу й тестя до омнібуса. Це повернення до старих звичок розчулило їх настільки, що на сходах вони вдруде поцілувалися. Коли вони пішли, Марі, спершись на перила поруч з Октавом, дивилася, як вони спускаються, а тоді завела його до їдаль, кажучи:

- Бачите, мама не зла, і взагалі вона має рацію: діти – це не весело!

Вона зачинила двері і прибирала зі столу склянки, які ще залишалися. Тісна кімната, освітлена кіптявою лампою, була теплою від невеличкого сімейного свята. Ліліт і далі спала, поклавши голівку на церату.

- Я піду спати, - пробурмотів Октав.

Але натомість сів, і йому було добре.

- Справді? Ви вже лягаєте? – підхопила молода жінка. – З вами то не часто трапляється, так триматися порядку. Певно, вам завтра зрання треба щось зробити?

- Та ні, - відповів він. – Мені хочеться спати, ось і усе... О! Я ще можу залишитися у вас хвилин з десять.

Він подумав про БERTУ: він має час – вона прийде лишень о пів на першу. І ця думка, надія володіти нею цілу ніч, якою він палав протягом кількох тижнів, вже більш не лунала гучним дзвоном у його плоті. Його денна лихоманка, його збурене жадання, в якому він відлічував хвилини,

безперестанку воскрешаючи образ близького щастя, зникли під втомою чекання.

- Хочете ще чарочку коньяку? – спитала Марі.

- Боже мій! Ще й як хочу.

Він подумав, що це його збадьорить. Коли вона забирала у нього чарку, він взяв її за руки і затримав їх, а вона усміхалася без жодних пересторог. Він вважав її чарівною з цієї блідості кволої жінки. Він відчув, як у ньому раптово й потужно здійснюється невимовна ніжність – до самого горла, до самих вуст. Якось ввечері він повернув її чоловікові, по-батьківськи поцілувавши її чоло, а тепер він потребував її повернути, його заповонило нехайне та гостре жадання, в якому жадання Бerti потонуло й зблякло, немов було занадто далеко.

- То ви сьогодні не боїтесь? – запитав він, міцніше стискаючи їй долоні.

- Ні, бо тепер це неможливо... О! Ми завжди будемо добрими друзями!

Вона дала зрозуміти, що їй відомо усе. Сатурнін мав розповісти їй. Окрім того, вночі, коли Октав приймав певну особу, вона це чудово помічала. Він зблід від тривоги, але вона його швидко заспокоїла: вона ніколи нікому нічого не скаже, вона не гнівається, навпаки, вона бажає йому багато щастя.

- Та ну ж бо! – говорила вона. – Адже я одружена, і тому не можу на вас сердитися.

Він привабив її до себе на коліна і вигукнув їй:

- Але ж я кохаю тільки тебе!

Він казав правду: в цю мить він кохав лиш її непереборною та безмежною пристрастю. Увесь новий зв'язок, два місяці в жаданні іншої безслідно

зникли. Він знову бачив себе у цій тісній кімнаті, коли приходив поцілувати Марі в шию поза спиною у Жюля і в будь-яку годину заставляв її привітною та пасивно ніжною. Адже це було щастя! Як він міг ним знехтувати?! Його серце розривалося від жалю. Він її знову жадав і відчував, що як її більше не матиме, то навічно залишиться нещасним.

- Облиште мене, - шепотіла вона, намагаючись звільнитися. – Ви чините нерозумно, ви завдасте мені прикрощів... Тепер ви кохаєте іншу, тож навіщо мене знову тривожити?

Вона захищалася з лагідним та змореним виглядом, лишень відчуваючи огиду до речей, які її зовсім не розважають. Але він божеволів, він стискав її дедалі міцніше, він цілував її груди крізь грубу тканину шерстяної сукні.

- Адже це тебе я кохаю, як ти не розумієш?.. Послухай! Присягаюся усім найсвятішим, що не брешу. Розкрий моє серце і поглянь... О! Благаю, будь доброю! Ще цього разу і більш ніколи, ніколи, якщо ти того вимагаєш! Бачиш, сьогодні ти мені зробиш занадто боляче, я від того помру.

Марі вже була безсилою, паралізована цієї чоловічою волею, яка панувала над нею. А з її боку це були водночас доброта, страх та глупство. Вона зробила порух, буцімто хотіла спочатку віднести до спальні сонну Ліліт. Але він зупинив її, побоюючись, що вона розбудить дитину. І вона забулася на тому самому місці, де минулого року впала у його обійми як покірлива жінка. Спокій будинку о цій нічній порі наповнював тісну кімнату гудінням тиші. Лампа враз блимнула, і вони опинилися б без світла, проте Марі, зводячись, вчасно підкрутила гнота.

- Ти на мене гніваєшся? – питав Октав з ніжною вдячністю, досі розбитий щастям, якого ще ніколи не відчував.

Вона полишила лампу, востаннє торкнулася його поцілунком своїх холодних губ і відповіла:

- Ні, адже вам від того було приємно... Однак це недобре, через ту особу. Зі мною це більш нічого не означає.

На очі їй набігли сльози, вона була смутною, але, як завжди, без злості. Залишивши її, він почувався досадливо, адже волів би вкластися спати. Його задоволена пристрасть набула гидкого присмаку – в роті йому гірчило від дрібки зіпсутої плоті. Але невдовзі мала прийти інша, тож потрібно було чекати. Ця думка про іншу нестерпно гнітила йому плечі. Провівши довгі пекельні ночі у вибудовуванні надзвичайних планів, щоб затримати її бодай на годину в своїй кімнаті, тепер він мріяв про катастрофу, котра стане їй на заваді прийти. Може, вона і цього разу вкотре не дотримається слова? Він не наважувався тішити себе цією надією.

Пробило півночі. Стомлений Октав навстоячки прислухався, боячись почути шарудіння її спідниці у вузькому коридорі. О пів на першу він почав по-справжньому хвилюватися, о першій сподівався, що його врятовано, хоча посеред полегші він відчував глухе роздратування і досаду чоловіка, з якого насміялася жінка. Але коли він, геть сонний, широко позіхаючи, вирішив роздягатися, у двері тричі легенько постукали. Це була Берта. Він був роздратований, але йому це лестило, і він пішов до неї, відкривши обійми, але вона відступила, тремтячи і прислухаючись коло дверей, які квапливо зачинила.

- Що таке? – тихо спитався він.

- Не знаю, мені стало страшно, - пробелькотіла вона. – На сходах так темно, і мені здалося, що за мною стежать... Господи! Які дурні усі ці авантюри! З нами неодмінно трапиться лихо.

Від цього вони обидвоє скрижаніли. Вони навіть не поцілувалися. Проте, вона була чарівною в білому пеньюарі та із золотавим волоссям, зібраним у вузол на потилиці. Він дивився на неї і вважав, що вона значно краща за Марі, але він вже не хотів її, для нього це було повинністю. Вона присіла, щоб перевести дух. Враз вона вдала, що образилася, побачивши на столі коробку, де, як одразу ж здогадалася, була шаль з мережива, про яку вона розповідала цілий тиждень.

- Я йду геть, - сказала вона, не зводячись зі стільця.

- Як то, йдеш геть?

- Ти думаєш, що я продаюсь? Ти мені завжди робиш боляче, і цієї ночі ти знову зіпсував мені усе щастя... Навіщо ти її купив? Адже я тобі це заборонила.

Вона звелася і врешті-решт погодилася поглянути. Але коли коробка була відкрита, то вона відчула таке розчарування, що не змогла стримати обуреного вигуку:

- Як?! Це не бельгійські мережива, це лама!

Октав почав урізати свої подарунки і поступився скнарій думці. Він намагався пояснити їй, що натрапив на чудові шалі з лами, не менш гарні, аніж бельгійські мережива. Він виставляв товар, буцімто опинився за прилавком, змушував її помацати мереживо, присягався, що вона нізащо не знайде кінець нитки. Але вона погойдала головою і зупинила його зневажливим словом:

- Зрештою, це коштує сто франків, а інша коштувала б триста.

Побачивши, як він зблід, вона додала, щоб повернути свою фразу:

- Ти однак дуже милий, і я дякую тобі... Вартість подарунка не в грошах, якщо за ним добрі наміри.

Вона знову сіла. Запала тиша. За мить він спитав, чи вони лягатимуть спати. Але вона досі була така збурена своїм безглуздим переляком на сходах! Вона повернулася до своїх підозр щодо Рашель, розповіла, як заскочила Огюста під час розмови зі служницею за зачиненими дверима. Проте, підкупити цю дівку було б так легко, даючи їй час від часу сто су. Але треба їх мати, ті сто су. Вона їх ніколи не мала, вона нічого не мала. Її голос ставав сухим через ту шаль з лами, про яку вона більш не говорила. Її гризли такий відчай і така образа, що кінець кінцем вона влаштувала коханцеві одвічну сварку, якою переслідувала свого чоловіка.

- Послухай, що це за життя таке? Ніколи жодного гроша, увесь час приниження через найменші дрібниці... О! Я маю того під саму зав'язку! Під саму зав'язку!

Октав на ходу розстібав жилет і зупинився, щоб спитати:

- Чому, зрештою, ти мені усе це кажеш?

- Як то, пане, чому?! Але ж є речі, які тактовність мала б вам підказати, аби я не мусила червоніти, повідомляючи вам про таке... Хіба ж ви ще на перших порах не мусили з власної волі поставити ту дівку перед нами на коліна і заспокоїти мене?

Вона замовкла, а тоді додала з виглядом зневажливої іронії:

- Вас би це не розорило.

Знову запала тиша. Молодий чоловік знову почав ходити туди-сюди, а потім промовив:

- Як це не прикро для вас, але я не багатий.

І тоді стало ще гірше, сварка ставала затятою, мов у подружжі.

- Скажіть ще, що я кохаю вас за ваші гроші! – вигукнула вона, набираючи величної постави своєї матері, чії слова злітали з її вуст. – Я – жінка, котра хоче тільки грошей, чи не так? І що? Так, я хочу грошей, тому що я розумна жінка. Що б ви там не говорили, але гроші – це завжди гроші. Коли у мене є двадцять су, я завжди кажу, що у мене їх сорок, бо ліпше, щоб тобі заздрили, аніж жаліли.

Він увірвав її і промовив стомленим голосом, як чоловік, котрий прагне спокою:

- Послухай, якщо тобі так прикро, що це лама, то я тобі подарую ті бельгійські мережива.

- Ваша шаль! – продовжувала вона, геть розлючена. – Та я про неї навіть не думала, про вашу шаль! Мене доводить до відчаю зовсім інше, чуєте?!.. О! Ви, до речі, зовсім як мій чоловік. Я ходитиму вулицями без черевиків, а вам до цього буде цілком байдуже. Проте, якщо у вас є жінка, то саме лиш добре серце мусить наказати вам годувати і вдягати її. Але чоловік цього ніколи не зрозуміє. Послухайте-но! Ви обоє змусили б мене ходити містом у самій сорочці, якби я на те погодилася!

Октав, виснажений цією подружньою сценою, вирішив взагалі не відповідати, бо помітив, що Огюст іноді у такий спосіб скараскується її. Він і далі повільно роздягався і давав потоку слів спливати. А ще він думав про нещасливу долю свого кохання. Тим не менш, цю він пристрасно жадав, навіть настільки, що порушив усі свої розрахунки. Тепер вона у його кімнаті, але щоб сваритися з ним, щоб змусити його провести ніч без сну, так ніби у них за спиною вже було півроку шлюбу.

- Лягаймо, хочеш? – зрештою спитав він. – Ми пообіцяла одне одному стільки щастя! Це занадто по-дурному марнувати час на те, щоб перекидатися неприємними словами.

Повний примирення, без бажання, але чемний, він хотів поцілувати її. Вона відштовхнула його і залилася сльозами. Тож він остаточно впав у розпач і розлючено стяг черевики, бо вирішив вклатися до ліжка, навіть без неї.

- Ну ж бо, докоріть мені ще тим, що я виходжу в люди, - белькотіла вона посеред ридань. – Звинуватьте мене у тому, що я вам забагато коштую... Так! Я усе зрозуміла! Усе це – через той клятий подарунок. Якби ви могли зачинити мене у скрині, то так і зробили б. У мене є подруги, я їх відвідую, але ж це не злочин... А щодо матусі...

- Я лягаю спати, - сказав він, кидаючися на ліжко, до стіни. – Роздягайся і облиш маму, котра припасувала тобі до біса капосний характер, якщо дозволиш мені констатувати.

Вона машинально роздягалася і, пожвавлюючись дедалі дужче, підвищувала голос.

- Матінка завжди виконувала свій обов'язок. Вам не личить тут говорити про неї. Я забороняю вам вимовляти її ім'я... Ще не вистачало, щоб ви почали нападати на мою родину!

Мотузок на її нижній спідниці не піддавався, і вона розірвала вузлик, а тоді сіла на край ліжка, щоб зняти панчохи, і вела собі:

- Ах! Пане, як я жалкую про свою слабкість! Якби ми усе обмірковували, якби могли усе передбачити!

Тепер вона була у сорочці, з голими руками та ногами, у затишній наготі пухкенької жіночки. Її груди здіймалися від люті і вистрибували з

мережив. Він, удаючи, що відвернувся носом до стіни, раптово перевернувся на інший бік.

- Як!? Ви жалкуєте, що покохали мене?

- Звісно, бо ви – чоловік, не здатний зрозуміти серце!

І вони подивилися впритул одне на одного. Їхні обличчя були твердими, в них не було кохання. Вона сперлася коліном на край матраца, випнувши груди і зігнувши ногу в гарному русі жінки, яка лягає до ліжка. Але він вже не бачив ні її рожевої плоті, ні м'яких та пливких ліній її спини.

- Ах! Боже мій! Якби ж то можна було усе змінити! – додала вона.

- То ви узяли б іншого, чи не так? – брутально і дуже голосно сказав він.

Вона простяглася коло нього під ковдрою і збиралася відповісти таким само роздратованим тоном, але у двері почали гатити кулаками. Вони завмерли, нерухомі та скрижанілі, і спершу нічого не розуміли. А глухий голос промовляв:

- Відчиняйте, я добре чую, як ви робите свою бридоту... Відчиняйте, інакше я усе перетрощу!

Це був голос зраженого чоловіка. Коханці й далі не рухалися, їм у головах так гуло, що вони не могли міркувати. Вони почувалися дуже холодними, ніби мертвими, поруч одне з одним. Нарешті Берта зіскочила з ліжка в інстинктивній потребі втекти від свого коханця, а Огюст повторював за дверима:

- Відчиняйте!.. Та відчиняйте!

Їх охопило пекельне сум'яття та невимовний переляк. Берта, втративши голову, крутилася по кімнаті і шукала вихід, умліваючи від страху смерті. Октав, у якого серце підстрибувало від кожного удару кулаків, несвідомо

підпер собою двері, буцімто хотів їх зміцнити. Це ставало нестерпним, той телепень розбудить увесь будинок, потрібно було відчиняти. Але коли вона зрозуміла його рішення, то повисла на його руках і молила його нажаханими очима: Ні-ні! Змилюсь! Той накинеться на них з пістолетом чи ножом! Октав, так само блідий, як і вона, перейнявшись її відчаєм, натягнув штани і у півголоса благав її вдягнутися. Але вона нічого не робила і залишалася голою, не могла навіть знайти свої панчохи. А чоловік увесь цей час казився:

- Ви не хочете, ви не відповідаєте... Гарзд, тоді побачите.

Від останньої сплати комірного Октав просив власника зробити невеликий ремонт – замінити два гвинти на замковій коробці, яка стрибала у дереві. І враз двері застрікотіли, замок відскочив, і Огюст, захоплений власним поштовхом, вкотився на середину кімнати.

- К бісовій матері! – вилаявся він.

Він тримав лише ключа, його долоня, яку він зачепив, падаючи, була скривавлена. Він звівся, мертвотно блідий, відчуваючи водночас ганьбу і лють від такої сміховинної появи, замолотив кулаками в повітрі і спробував кинутися на Октава. Але той, незважаючи на замішання через те, що стоїть ось так, босий і у криво защіпнених штанах, схопив його за руки і, значно сильніший, тримав його, волаючи:

- Пане, ви увірвалися до мого помешкання... Це негідно, треба поводитися як шляхетний чоловік.

Він заледве не побив його. Під час їхньої короткої сутички Берта втекла через широко відчинені двері. Вона бачила, як у скривавленому кулаці її чоловіка блищить кухонний ніж, і відчувала його холодне лезо між плечима. Скачучи темним коридором, вона достоту чула звуки ляпасів і не

могла зрозуміти, ні хто їх відважив, ні на кого вони впали. Голоси, які вона не могла навіть упізнати, казали:

- До ваших послуг. Коли забажаєте.

- Гарзд, я повідомлю вас.

Вона вистрибнула на чорні сходи. Але коли спустилася на два поверхи, так ніби її переслідувало полум'я пожежі, то опинилася перед зачиненими дверима кухні, ключ від яких залишився там, нагорі, у кишені її пеньюара. З-під цих дверей, до того ж, не виднілося жодного промінчика від лампи. Безсумнівно, служниця продала їх. Навіть не відсапавшись, вона забігла на горішній поверх, знову проскочила через коридор Октава, де продовжували волати голоси обох чоловіків.

Вони ще торсали один одного, тож, можливо, у неї ще є час. Вона швидко збігла парадними сходами, сподіваючись, що чоловік залишив відчиненими двері до квартири. Вона зачиниться у кімнаті на замок і нікому не відчинить. Але там вона вдруге вдарилася об замкнені двері. Вигнана з власного помешкання, без одягу, вона втратила голову і почала гасати поверхами, мов загнана тварина, яка не знає, де шукати прихистку. Вона нізащо не наважилася б постукати до своїх батьків. Якусь мить вона хотіла було заховатися у консьєржів, але сором змусив її повернутися нагору. Вона прислухалася, звівши голову і спершись на перила, але її вуха нічого не чули в суцільній тиші через удари серця, а її очі були засліплені блиском, що буцімто спалахував у глибокій темряві. Це був ніж – ніж у скривавленій руці Огюста, і вона достоту відчувала на своєму тілі крижане лезо. Враз зачувся шум, вона уявила, що чоловік вже поруч з нею, і її від того пройняв смертельний дроз, до самих кісток. Вона опинилася коло дверей Кампардонів і відчайдушно та розлючено подзвонила, замало не зриваючи шворку.

- Господи! Що таке? Пожежа? – промовив усередині схвильований голос.

Двері негайно відчинилися. Це була Ліза, котра саме виходила від паньки, стишуючи кроки і тримаючи свічник у руці. Вона підстрибнула від дивного дзеленькоту дзвінка саме в ту мить, коли проходила через передпокій. Вона була приголомшена, побачивши Бертю в сорочці.

- Що таке? – спитала вона.

Молода жінка зайшла, з усієї сили штовхнувши двері. Задихаючись, вона сперлася до стіни і пробелькотіла:

- Цить! Умовкніть!.. Він хоче мене вбити.

Ліза не змогла витягнути з неї зрозумілих пояснень, аж тут з'явився глибоко занепокоєний Кампардон. Цей незрозумілий гамір потурбував його та Гаспарін на їхньому вузькому ліжку. Він лише натягнув кальсони, його повне обличчя опухло та змокрило, а жовта борода скуйовдилася і в ній було повного білого пуху з подушки. Засапаний, він намагався віднайти поставу чоловіка, який спав самий.

- Це ви, Лізо? – вигукнув він із салону. – Яке безглуздя! Чому ви у квартирі?

- Пане, я боялася, що погано зачинила двері, і тому не могла заснути, тож спустилася, аби перевірити... Але це мадам...

Архітектор, побачивши під стіною у передпокої Бертю в самій сорочці, також скам'янів. Несвідомим сором'язливим порухом він помацав, чи його кальсони гарно застібнуті. А Берта забула, що вона гола, і усе повторювала:

- О, пане, залиште мене у себе... Він хоче мене вбити.

- Хто він? – запитав Ашіль.

- Мій чоловік.

Але позад архітектора виринула кухня. Вона мала достатньо часу, щоб вдягнути сукню, хоча й була розтріпана, також уся в пуху. Її пласкі груди здіймалися, кістки випирали з-під тканини, і вона була сповнена невдоволення через те, що їй зіпсували насолоду. Побачивши молоду жінку, її повну та ніжну наготу, вона остаточно втратила самовладання і спитала:

- Що ви йому таке зробили, вашому чоловікові?

Почувши це просте запитання, Берта відчула нестерпну ганьбу. Вона усвідомила, що стоїть гола, і густо почервоніла з ніг до голови. Тремтячи від сорому і буцімто ховаючись від поглядів, вона схрестила руки на грудях та пробелькотіла:

- Він мене знайшов... він мене заскочив...

Інші двоє зрозуміли і обмінялися обуреними поглядами. Ліза, освітлюючи свічкою цю сцену, поділяла гнів своїх господарів. Ці пояснення, до речі, довелося увірвати, бо прибігла ще й Анжель. Вона вдавала, що тільки-но прокинулася і терла припухлі від безсоння очі. Вона завмерла, побачивши даму в сорочці, тоді здригнулася і дрібно затремтіла усім худесеньким тілом дівчинки-підлітка.

- О! – тільки й сказала вона.

- Нічого страшного, йди спати! – гукнув їй батько.

Зрозумівши, що необхідна якась історія, він вигадав перше, що спало на думку, але то була справжня дурниця:

- Мадам спускалася сходами і підвернула ногу. Тож вона зайшла, щоб їй допомогли... Ходи спати, бо застудишся!

Ліза стримала сміх, зустрівшись із вибалушеними очима Анжель, котра нарешті вирішила піти до ліжка, дуже рожева і дуже задоволена з того, що побачила таке. Пані Кампарод вже якусь мить гукала зі своєї спальні. Вона ще не гасила світло, цілковито захоплена Дікенсом, тож хотіла усе знати. Що відбувається? Хто там? Чому її не заспокоють?

- Ходіть, пані, - сказав архітектор, ведучи за собою БERTУ. – А ви, Лізо, трохи зачекайте.

Роза так само лежала у спальні посеред широкого ліжка. Вона царювала на ньому в розкошах королеви та непохитному спокою кумира. Читання глибоко розчулило її, вона поклала на себе Дікенса, і томик здіймався від м'яких поштовхів її грудей. Коли кузина одним словом повідомила її, вона також виглядала шокованою. Як то можна ходити з іншим чоловіком, аніж твій власний? Вона відчувала огиду до того, від чого відвикла. Але тепер архітектор кидав неспокійні погляди на груди молодої жінки, і Гаспарін від цього остаточно розпаленіла.

- Це, врешті-решт, неможливо! – скрикнула вона. – Пані, прикрийтеся, бо це неможливо, справді!.. Та прикрийтеся!

Вона сама накинула їй на плечі шаль Рози – велику в'язану шерстяну хустку, що була напoxваті. Хустка заледве спускалася до стегон, і архітектор мимоволі дивився на ноги.

Берта і досі тремтіла. Вона хоч і була у безпеці, але, здригаючись, озиралася до дверей. На очі їй набігли сльози, і вона благала даму в ліжку, котра здавалася такою спокійною, такою врівноваженою.

- О! Пані, залиште мене, врятуйте мене... Він хоче мене вбити.

Запала тиша. Вони втрюх скося презиралися, не приховуючи осуду за настільки злочинну поведінку. До того ж, дійсно, не можна після полуночі

вриватися у сорочці до людей і створювати їм незручності. Ні, так не роблять: це відсутність такту, це створює для них занадто неприємне становище.

- У нас тут дівчина, - нарешті сказала Гаспарін. – Пані, подумайте про нашу відповідальність.

- Вам буде ліпше у ваших батьків, - натякнув архітектор. – Дозвольте мені провести Вас до них...

Жах знову охопив Берту.

- Ні-ні! Він на сходах, він мене вб'є.

І вона благала: їй вистачить і стільця, щоб зачекати до світанку, а зранку вона тихесенько піде собі. Архітектор та його дружина вже було поступилися: він – зачарований її вродливою повнотою, вона – зацікавлена любовною драмою, що розігралася посеред ночі. Але Гаспарін залишалася непохитною. Все ж її гризла цікавість, і вона зрештою запитала:

- То де ж Ви були?

- Там, нагорі, у кімнаті, вглибині коридора, ви ж знаєте.

Кампардон рвучко звів руки і вигукнув:

- Як?! То це з Октавом?! Неможливо!

З Октавом, з цим непоміркою, і така пухкенька жіночка! Він був роздратований. Роза також відчувала розчарування, котре зробило її суворою. Щодо Гаспарін, то вона не тямилася, вражена у саме серце інстинктивною ненавистю до молодого чоловіка. Знову він! Вона ж добре знала, що він має їх усіх! І, звісно ж, вона не буде настільки дурною, щоб потім ще й давати прихисток його полюбовницям у своїй квартирі.

- Уявіть себе на нашому місці, - суворо продовжувала вона. – Повторюю, що у нас тут дівчина.

- До того ж, - промовив, у свою чергу, Кампардон, - є дім, є Ваш чоловік, з яким я завжди мав якнайліпші стосунки... Він матиме право здивуватися. Пані, ми не можемо дозволити собі, аби інші вважали, що ми схвалюємо Вашу поведінку. О! Я не дозволю собі судити Вас за цю поведінку, але вона доволі – як би то сказати? – доволі легка, чи не так?

- Звісно, ми не кидатимемо у Вас каміння, - підхопила Роза. – Ось тільки люди такі злі! Вони розповідатимуть, що Ви влаштуєте у нас побачення... А Ви ж знаєте, що мій чоловік працює на дуже вимогливих осіб. За найменшої плями на його честі він втратить усе... Але дозвольте мені спитати у Вас, пані, чому релігія не змогла Вас стримати? Позавчора абат Модві знову говорив з нами про Вас з батьківською приязню.

Берта крутила головою поміж ними трьома і отупіло дивилася на того, хто говорив. Нажахана, вона починала розуміти і дивувалася тому, що опинилася тут. Навіщо вона подзвонила? Що вона робить посеред цих людей, котрим завдає мороки? Тепер вона їх роздивилася: жінку, яка розляглася посеред ліжка, чоловіка в кальсонах і кузину у спідничині – обидвоє вкриті білим пухом з однієї подушки. Вони були праві: не можна так вдиратися до людей. Архітектор легесенько підштовхував її до передпокою, і вона пішла, навіть не відповідаючи на релігійні бідкання Рози.

- Ви бажаєте, щоб я провів Вас до дверей Ваших батьків? – спитав Кампардон. – Ваше місце у них.

Вона відмовилася, перелякано махнувши рукою.

- Тоді зачекайте, я погляну на сходи, бо я буду у відчаї, якщо з Вами трапиться найменша прикрість.

Ліза і досі стояла зі свічником посеред передпокою. Він забрав у неї свічку, вийшов на сходи і одразу ж повернувся.

- Присягаюся, там немає нікого... Біжіть швиденько.

Берта, котра вже не розтуляла вуст, брутально здерла із себе хустку і кинула її долі, примовляючи:

- Тримайте! Це Ваше... Навіщо воно, коли він мене вб'є?

І зникла у темряві, у самій сорочці, як і прийшла. Кампардон зачинив двері на два оберти і розлючено пробурмотів:

- Иди, беркицяй собі деінде!

Ліза позад нього розсміялася, і він додав:

- Справді, якщо приймеш одну, то потім вони прибігатимуть щоночі... Кожен за себе. Я дав би їй сто франків, але мою репутацію – це вже ні!

У спальні Роза та Гаспарін помалу оговтувалися. Чи ж бачено таку безсоромницю! Прогулюватися сходами цілком голою! Дійсно, є жінки, які вже нічого не шанують, якщо на них нападе сверблячка! Але була майже друга ночі, треба було, врешті-решт, лягати спати. І вони вкотре поцілувалися: добраніч, мій любий, добраніч моя курочко. Га? Як то добре завжди любитися і розумітися, особливо коли бачиш, що у інших подружжях трапляються такі катастрофи! Роза знову взялася за Дікенса, який сповз їй на живіт. З неї досить і його, вона прочитає ще кілька сторінок, потім засне, стомлена від переживань, а він ковзне на ліжко, як і щовечора. Кампардон пішов слідом за Гаспарін, зачекав, доки вона ляже, а

тоді й собі простягнувся. Обоє буркотіли: постіль вихолола, і їм від того зле, треба буде ще з півгодини, щоб зігрітися.

Ліза, перш ніж піти на піддашся, зазирнула до спальні Анжель і казала їй:

- У тої дами підвернулася нога! Покажіть-но, як то з нею трапилося.

- Дивись! Ось так! – відповіла дитина, кидаючись на шию служниці і цілуєчи її в губи.

А Берта дрижала на сходах. Там було холодно – калорифер вмикали тільки першого листопада. Проте, вона погамувала страх. Вона спустилася на поверх і під дверима своєї квартири прислухалася: нічогісінько, жодного звуку. Вона пішла нагору, але не наважувалася підійти до кімнати Октава, тож прислухалася здалека: мертва тиша, жодного слова. Тож вона присіла навпочіпки на килимку перед дверима своїх батьків і примарно сподівалася дочекатися тут на Адель, адже її збурювала думка про те, що доведеться зізнатися матері в усьому, так ніби вона досі була дівчинкою. Але урочистість сходів помалу сповнювала її новим неспокоєм. Вони були чорними і суворими. Її ніхто не бачив, але вона була спантеличена від того, що сидить ось так, у сорочці, посеред порядності золоченого цинку та штучного мармуру. А позаду високі двері з червоного дерева та подружня гідність альковів дихали на неї докором. Ніколи ще цей дім не мав такого цнотливого подиху. Крізь вікна на сходах ковзнув місячний промінь, і довкола стало немов у церкві: зосереджена тиша здіймалася від вестибюля до кімнат служниць, у пільмі парували усі буржуазні чесноти поверхів, а її нагота біліла під тьмяним світлом. Вона відчувала, що ганьбить ці стіни, тож затуляла сорочку і ховала ноги, з жахом очікуючи на появу привида пана Гурда у ярмулці й пантофлях.

Враз вона скочила, зачувши шум, і, божеволіючи, замало не почала гатити кулаками у двері своєї матері, але її стримав поклик:

- Пані... пані...

Вона подивилася донизу, але нічого не побачила.

- Пані... пані... Це я.

І з'явилася Марі, також у сорочці. Вона почула гармидер і втекла з ліжка, залишивши сонного Жюля, а сама прислухалася, сидячи без світла у тісній їдальні.

- Заходьте... Вам справді зле. Я Ваш друг.

Вона тихенько заспокоювала її і розповідала про все. Чоловіки не накоїли одне одному лиха: він, лаючись, присунув комода до дверей, щоб зачинитися, а інший пішов собі, забравши пакунок з речей, які вона залишила – її черевички та панчохи, які машинально, побачивши на підлозі, загорнув у пеньюар. Зрештою, усе скінчилося. Завтра їм напевне перешкодять влаштувати дуель.

Проте, Берта стояла на порозі: залишки страху та ганьби не дозволяли їй зайти до пані, яку вона зазвичай не відвідувала. Марі мусила взяти її за руку.

- Лягайте ось тут, на канапі. Я позичу Вам шаль, я піду до Вашої матері... Господи! Яке нещастя! Якщо кохаєш, то ні про що не думаєш.

- О! Якби ж то ми ще з того мали насолоду! – зітхаючи, мовила Берта, висловлюючи усю безглузду й жорстоку порожнечу цієї ночі. – Він мав рацію, що лаявся. Якщо це як і зі мною, то він повинен мати того під саму зав'язку!

Вони говорили про Октава. Вони замовкли і враз, ридаючи, впали навпомацки одна одній у обійми. Їхні голі руки стискалися з судомною пристрасстю, їхні груди, гарячі від плачу, стогнали під розхристаними

сорочками. Це була остання втома, невимовний смуток, кінець усьому. Вони більш не казали ані слова, їхні сльози текли, текли безкінечно у темряві, посеред глибокого сну будинку, сповненого пристойності.

XV

Того ранку будинок прокинувся з великою буржуазною гідністю. Жодного сліду від нічного скандалу не залишилося ані на сходах, ані на штучному мармурі, у якому відбивалася біганина жінки в сорочці, ані на килимі, з якого випарувався запах її наготи. І тільки пан Гурд, коли пройшовся о сьомій сходами, щоб усе оглянути, то принюхувався до стін. Але те, що його не обходить, його зовсім не обходить. І коли, спустившись, він помітив у дворі двох служниць, Лізу та Жюлі, котрі напевне балакали про катастрофу, настільки вони були розпалені, то кинув на них таким суворим поглядом, що вони одразу ж розбіглися. Потім він вийшов, аби переконатися, що і на вулиці спокійно. Там було тихо, проте служниці мали вже рознести новину, бо сусідки зупинялися, а крамарі виходили на поріг і зводили очі, оглядаючи і обшукуючи поверхи із зацікавленим виглядом, з яким роздивлються будинок, де було скоєно злочин. Попри це, перед багатим фасадом усі вмовкали і чемненько йшли собі.

О пів на восьму з'явилася пані Жюзер у пеньюарі, аби, як сказала, простежити за Луїзою. Її очі блищали, а руки гарячково палали. Вона зупинила Марі, котра поверталася з молоком, і спробувала її розбалакати, проте нічого з неї не витягла, навіть не змогла дізнатися, як матір прийняла грішну дочку. Тож під тим приводом, що трохи зачекає на поштаря, вона зайшла до Гурдів і кінець кінцем спитала, чому Октав не виходить: може, він захворів? Консьєрж відповів, що йому то не відомо. Зрештою, пан Октав ніколи не виходить раніше, ніж о восьмій десять. У цей час повз

двірницьку пройшла інша пані Кампардон – бліда й рівна. Усі привіталися з нею. Пані Жюзер була змушена повертатися до себе, але мала щастя перестріти на майданчику свого поверху архітектора, котрий виходив, вдягаючи рукавички. Спершу обидвоє розгублено поглянула одне на одного, а тоді він знизав плечима.

- Бідні люди! – промуркотіла вона.

- Ні-ні! Так їй і треба! – розлючено сказав він. – Потрібен приклад... Волоцюга, якого я ввів у порядний дім і благав його не приводити сюди жінок, а він, щоб насміятися з мене, спить із зовицею власника!.. Я через це виглядаю негідником!

Це і все. Пані Жюзер зайшла до себе. Кампардон і далі спускався, такий розлючений, що роздер одну рукавичку.

Коли пробило восьму, Огюст з вимученим обличчям, перекривленим від жахливої мігрені, перетнув двір, щоб зайти до магазину. Відчуваючи глибокий сором, він спустився чорними сходами, аби не перестріти когось. Що б там не було, а він не міг полишити справи. Всередині, поміж прилавків, перед касою, де зазвичай сиділа Берта, йому стисло груди від хвилювання. Прислужник відчиняв віконниці, Огюст почав віддавати розпорядження на цей день, як враз його перелякала поява Сатурніна, котрий вигулькнув з підвалу. Очі божевільного палали, а зуби білили, ніби у голодного вовка. Він попрямував простісінько до чоловіка і стис його руки.

- Де вона?.. Якщо ти її торкнешся, то я заріжу тебе, мов порося.

Огюст у відчаї позадкував.

- Тепер ще й цей!

- Замокни, або я тобі горлянку переріжу! – повторив Сатурнін і хотів кинути на нього.

Тож чоловік вирішив поступитися йому місцем. Він страшенно боявся божевільних, адже з ними неможливо говорити. Але коли він виходив у підвороття і гукав прислужникові замкнути Сатурніна у підвалі, то опинився лицем до лиця з Валері та Теофілом. Останній, дуже застужений, закутаний у червоний шарф, кашляв і стогнав. Вони обидвоє мушили усе знати, бо зупинилися перед Огюстом з виразом жалобного співчуття. Після суперечки з приводу спадщини, ці подружжя більш не розмовляли, посварившись на смерть.

- Ти завжди матимеш брата, - відкашлявшись, сказав Теофіл, потискаючи йому долоню. – Я хочу, щоб ти в нещасті згадав про це.

- Так, - додала Валері. – Я могла б радіти, що за мене помстилися, адже вона мені такого наговорила, чи не так? Але ми все ж вам співчуваємо, бо ми, як-не-як, маємо серце.

Огюст, глибоко зворушений їхньою люб'язністю, завів їх до магазину, стежачи краєм ока за Сатурніном, котрий тинявся довкола. І там відбулося остаточне примирення. Ім'я Берти не згадували, ось тільки Валері дала зрозуміти, що увесь розбрат походить від цієї жінки, адже у родині не було чути жодного злого слова, доки вона не увійшла до неї, щоб зганьбити її. Огюст, похнюпившись, слухав і схвально гойдав головою. Під жалісним співчуттям Теофіла проблискувала веселість: він радів, що вже не один такий, і дивився на брата, аби побачити, яка від того буває пика.

- Що ти тепер думаєш робити? – спитався він.

- Викликати його на дуель! – рішучо відповів чоловік.

Радість Теофіла скисла. Він і його дружина зустріли відвагу Огюста холодно. А той переказав їм жахливу сцену і те, наскільки помилявся, що вирішив не купувати пістолет, бо мусив задовольнитися тим, що надавав ляпасів тому панові. Насправді ж той пан повернув йому ляпаса, але однак він отримав своє, та ще й як! Покидьок, який насміхався з нього протягом півроку, вдавав, що підтримує його у сварках з дружиною, навіть доходив у своєму нахабстві до того, що звітувався про неї у ті дні, коли вона перелюбствувала! Що ж до тієї істоти, то оскільки вона сховалася у своїх батьків, нехай там і залишається, він її нізащо не забере назад.

- Ви не повірите, але минулого місяця я видав їй триста франків на убори! – вигукнув він. – Я був таким добрим, таким терпимим, що погодився усе прийняти, аби не робити себе хворим!.. Але на таке не можна погодитися! Ні! Ні! Це неможливо!

Теофіл замислився про смерть. Його злегка тіпало у лихоманці, він задихався, кажучи:

- Це дурість, тебе проштирхнуть. Я б не бився.

Валері зирнула на нього, і він знічено додав:

- Якби зі мною таке трапилося.

- Ах! Нещасна! – пробурмотіла Валері. – Подумати тільки, двоє чоловіків повбивають один одного через неї! Я на її місці не змогла б спати.

Огюст залишався непохитним – він битиметься. До речі, він вирішив, які заявить умови. Він неодмінно хотів, щоб свідком був Дювейріє, тож піде до нього, розповість йому все і негайно відішле його до Октава. Теофіл буде його другим свідком, якщо погодиться. Той мусив погодитися, але його нежить несподівано настільки посилилася, що він набрав злого вигляду хворої дитини, яка потребує, щоб її жаліли. Однак він

запропонував братові провести його до Дювейріє. Нехай ті люди і злодії, але за певних обставин про усе можна забути. У нього та у його дружини прокльовувалося бажання загального примирення, адже обидвоє, безсумнівно, доміркували, що у їхніх власних інтересах припинити дутися. Врешті-решт, Валері дуже запопадливо запропонувала Огюстові посидіти на касі, аби він мав час знайти підхожу продавчиню.

- Ось тільки, - додала вона, - близько другої я мушу відвести Каміля до парку Тюїльрі.

- О! Сьогодні можна пропустити, – сказав її чоловік. – І якраз іде дощ.

- Ні-ні, дитині потрібне свіже повітря... Я мушу піти.

Нарешті обидва брати пішли до Дювейріє. Але напад нестерпного кашлю зупинив Теофіла на першій же сходинці. Він схопився за перила і коли знову міг говорити, хоч і горло ще було повне хрипотіння, то пробелькотів:

- Знаєш, я тепер дуже щасливий, я цілком певен у ній... Ні, цього їй не можна закинути, вона мені навела докази.

Огюст, не зрозумівши, поглянув на нього, такого жовтого, такого змученого, з рідким заростом на бороді, що всихався на його кволій плоті. Цей погляд остаточно спантеличив Теофіла, занепокоєного відвагою свого брата, і він продовжував:

- Я кажу тобі про мою дружину... Ах! Мій добрий старенький! Я жалію тебе від щирого серця! Пригадуєш мою дурість, у день твого весілля? Але щодо тебе немає сумнівів, бо ж ти їх побачив.

- Ото ще! – промовив Огюст, щоб розхрабруватися. – Я зламаю йому лапу... Слово честі! Мені на решту було б начхати, аби лиш не боліла голова.

Вони вже подзвонили до Дювейріє, але Теофіл враз домислив, що радника там може не бути, бо відколи він віднайшов Кларису, то остаточно пустився берега і вже не спав удома. Дійсно, Іпполіт, відчинивши їм, уникав говорити про свого пана, але повідомив, що панове застануть пані, котра саме займається гамами. Вони зайшли. Клотильда, затягнена у корсет, як тільки вставала з ліжка, сиділа за піаніно і рівномірним та безперервним рухом перебігала пальцями клавіатуру. Вона виконувала цю вправу щодня протягом двох годин, аби не втрачати легкість гри, тож водночас займала свій розум і читала розкритий на пюпітрі «Журнал Старого і Нового світу», і при цьому механічний рух її пальців жодним чином не сповільнювався.

- Погляньте! Це ви! – сказала вона, коли брати витягли її з-під зливи нот, котрі відгороджували та засипали її, немовби довкола неї з хмари падав рясний град.

Побачивши Теофіла, вона навіть не виявила подиву. Той, до речі, стояв гордий і прямий, ніби чоловік, який прийшов заради іншого. Огюст загодя наготував побрехеньку, тому що соромився посвячувати сестру у своє лихо і боявся налякати її своєю дуеллю, але вона не залишила йому часу на обман і, позирнувши на нього, спитала зі спокійним виглядом:

- Що ти тепер думаєш робити?

Він здригнувся і почервонів. Тож усі усе знають? І він відповів бравим тоном, яким вже стулив рота Теофілові:

- Як то, що?! Битися!

- Ах! – вигукнула вона, сповнена подиву.

Однак, не висловила незгоди. Це ще збільшить скандал, але честь вимагає того. Вона лиш нагадала, що від самого початку заперечувала проти цього

шлюбу. Не можна очікувати іншого від дівчини, котра вочевидь нехтувала усіма обов'язками жінки. Огюст спитав, де зараз її чоловік, на що вона відповіла без вагань:

- Він мандрує.

Огюст засмутився, бо не хотів діяти, не порадившись із Дювейріє. Клотильда вислухала його, але не розкрила нової адреси, відмовляючись посвячувати своїх родичів у роз'єднаність її подружжя. Врешті-решт, вона вигадала, як йому натякнути, і порадила піти до дядечка Башеляра, на вулицю Анген. Можливо, він дасть корисну пораду. І повернулася до свого рояля.

- Це Огюст попросив мене піти з ним, - знайшов за належне проголосити Теофіл, котрий доти стояв німий. – Клотильдо, хочеш, я тебе поцілую?.. Лихо трапилося з нами усіма.

Вона підставила йому холодну щоку і промовила:

- Мій бідолашний хлопчику, лихо трапляється тільки з тими, хто в нього встрягає. Я ж пробачаю всім... І лікуйся, бо ти виглядаєш дуже застуженим.

А тоді покликкала Огюста:

- Якщо воно не владнається, то попередь мене, бо я дуже хвилюватимусь.

Знову посипалася грозова злива нот, яка вкрила та затопила її, і посеред неї, механічно вистукуючи пальцями гами на усі тональності, вона взялася зосереджено читати «Журнал Старого і Нового світу».

У магазині Огюст якусь хвилю розмірковував про те, чи він має піти до Башеляра. Як йому сказати: «Ваша племінниця зрадила мене»? Зрештою, він постановив отримати від дядечка адресу Дювейріє, не посвячуючи його

в цю історію. Все було владнано: Валері пригляне за магазином, а Теофіл стежитиме за домом до повернення брата. Огюст послав за фіакром і вже рушав, аж тут Сатурнін, котрий зник був на якийсь час, піднявся з підвалу з великим кухонним ножем і, розмахуючи ним, заволав:

- Я його приріжу!.. Я його приріжу!..

Вкотре здійнявся переполох. Дуже блідий Огюст квапливо заскочив до фіакра і хряснув дверцятами, бурмочучи:

- Знову він з ножем! Де він їх знаходить, усі ці ножі?!.. Благаю, Теофіле, відішли його, спробуй спекатися його, доки я повернусь... Наче мені й без того замало горя з тим, що зі мною трапилося.

Прислужник магазину тримав божевільного за плечі. Валері дала візникові адресу. Але той візник, товстий і дуже брудний чоловік з криваво-червоним обличчям, п'яний ще від учора, не поспішаючи облаштовувався, підбирав віжки.

- За прогон, пане? – спитався він хрипким голосом.

- Ні, погодинно і без торгу. А ще будуть добрі чайові.

Фіакр трусонуло. Це було велетенське й загижене старе ландо, що загрозливо розгойдувалося на вимучених ресорах. Кінь – здорова біла шкапа – йшов ступою, надмірно витрачаючи сили – вигинаючи шию та задираючи ноги. Огюст поглянув на годинник: була дев'ята. Об одинадцятій дуель може бути вирішена. Спершу його дратувала повільність фіакра, але помалу на нього спустилася дрімота. Усю ніч він не стуляв очей, і цей жалюгідний екіпаж лиш додавав йому смутку. Коли він залишився на самоті, заколисаний, оглушений брязкотом розбовтаних шибок, то лихоманка, що від рання підтримувала його у присутності

родини, цілком стихла. Яка усе ж дурна авантюра! Його обличчя посіріло, він обхопив руками голову, що його так вимучувала.

На вулиці Анген трапилася нова прикрість. Спершу ворота до торгівельних складів були настільки перегороджені важкими возами, що його замало не розчавили. Потім він натрапив посеред двору на юрму пакувальників, які завзято зацвяховували ящики, але жоден не міг сказати, де мав перебувати Башеляр. Удари молотків роздовбували йому череп, але він однак вирішив було чекати на дядечка, як тут один з хлопчаків, розчулений його стражденним виглядом, прошепотів йому на вухо адресу: панна Фіфі, вулиця Сен-Марк, четвертий поверх. Татусь Башеляр має бути там.

- Куди, кажете? – перепитав візник, який вже закуняв.

- Вулиця Сен-Марк, і трохи швидше, якщо можливо.

Фіакр знову покотився, ніби під час похорону. На бульварі його зачепив омнібус. Стінки екіпажа тріскотіли, ресори жалісно стогнали, і чорна меланхолія дедалі сильніше заповнювала зрадженого чоловіка, який шукав собі свідків для дуелі. Нарешті приїхали на вулицю Сен-Марк.

На четвертому поверсі двері відчинила біленька й пухкенька бабця. Вона виглядала вкрай схвильованою і одразу ж впустила Огюста, коли він спитався пана Башеляра.

- Ах, пане! Звісно, Ви один з його друзів. Тож спробуйте його заспокоїти. Йому, цьому бідолашному милому чоловікові, тільки-но трапилася прикрість... Ви, безсумнівно, мене знаєте, він мав говорити про мене: я панна Меню.

Спантеличений Огюст опинився у тісній кімнаті вікнами у двір, що мала чистоту та глибокий спокій провінційних помешкань. Тут віяло працею, порядком та чистотою щасливого існування маленьких людей. Перед

вишивальними п'яльцями, на яких була розтягнена священницька стола, плакала гарячими слізьми вродлива білява дівчина з простодушним обличчям, а поруч стояв дядечко Башеляр з полум'яним носом та кривавими очима і пускав слину від люті та відчаю. Він був такий пригнічений, що поява Огюста, схоже, його зовсім не здивувала. Він одразу ж узяв його за свідка, і сцена продовжилася.

- Послухайте-но, Ви, пане Вабре, Ви чесний чоловік, тож що б Ви сказали на моєму місці?.. Сьогодні зранку я приходжу сюди раніше, ніж зазвичай. Я заходжу до спальні з цукром від кави та трьома монетами у чотири су, щоб зробити їй сюрприз, і я бачу, як вона лежить з цим свинюкою Гьоленом!..

Щире хвилювання стисло йому груди, голос його зривався на крик глибокого болю. Все зруйновано, і він оплакував втрату ідеалу, гикаючи від залишків сп'яніння.

- Я не знала, дядечку, - белькотіла Фіфі, ридаючи ще сильніше від цього жалісного видовища. – Ні, я не знала, що це завдасть Вам таких прикрощів.

Справді, вона виглядала так, буцімто нічого не знала. У неї були такі самі довірливі очі, від неї так само пахло цнотливістю та наївністю дівчинки, ще неспроможної розрізнити пана від пані. Тітонька Меню, до речі, присягалася, що в душі вона залишилася невинною.

- Заспокойтесь, пане Нарцисе. Однак вона Вас дуже любить... А я ж передчувала, що Вам з того не буде жодної приємності. Я їй сказала: «Якщо пан Нарцис про це дізнається, то дуже засмутиться». Але ж воно такого ще не пережило. Воно ще не знає, від чого буде приємно, а від чого не буде приємно... Та не плачте вже, бо ж її серце завжди Ваше.

Ні дівчина, ні дядечко не слухали її, тож вона обернулася до Огюста і розповіла йому, наскільки подібна історія непокоїть її через майбутнє племінниці. Так важко прилаштувати дівчину у пристойний спосіб! Вона ж бо сама пропрацювала тридцять років у панів братів Мардєн, власників вишивальної майстерні на вулиці Сен-Сюльпіс, де можна розпитати про неї, тому вона знає, ціною яких злигоднів робітниці у Парижі зводять кінці з кінцями, якщо хочуть залишатися чесними. Незважаючи на добре серце, і хоча вона отримала Фані з власних рук свого брата, капітана Меню, на його смертному ложі, вона нізащо б не змогла утримувати дівчинку на тисячу франків довічної ренти, завдяки яким зараз може полишити голку. Тож вона сподівалася померти спокійно, залишивши племінницю з паном Нарцисом. Але ні, бо ж Фіфі з дураців не догодила своєму дядечкові!

- Ви, може, знаєте Вільньов, неподалік від Ліля, - на завершення сказала вона. – Я звідти. Це доволі велике селище...

Але Огюст почав втрачати терпіння. Він полишив тітоньку і повернувся до Башеляра, гарячий відчай якого помалу вгамовувався.

- Я прийшов, щоб спитати у Вас нову адресу Дювейріє... Ви повинні її знати.

- Адреса Дювейріє, адреса Дювейріє, - белькотів дядечко. – Ви хочете сказати, адреса Клариси? Зачекайте хвилинку.

І він пішов відчинити двері до спальні Фіфі. Дуже здивований Огюст побачив, як звідти вийшов Ѓолен, котрого старий зачинив на два оберти, щоб дати йому час вдягнутися і тримати його напохваті, аби вирішити його долю. Вигляд отетерілого молодого чоловіка з досі розколошканим волоссям знову розпалив його лють.

- Як?! Нещасний! Це ти, мій племінник, і зганьбив мене!.. Ти заплямував нашу родину, ти обляпав багном мою сивину!.. Ось послухай! Ти погано скінчиш, одного дня ми побачимо тебе на лаві підсудних!

Ґьолен слухав, похнюпившись, водночас пригнічений та розлючений.

- Послухайте-но, дядечку, - пробурмотів він, - ви заходите занадто далеко. Прошу вас, стримуйте себе трохи. Га? Якщо ви думаєте, що мені від того також весело!.. Навіщо ви приводили мене до цієї панни? Я вас про це не просив. Це ви мене притягли сюди. Ви усіх сюди тягнете.

Башеляр, знову залившись сльозами, продовжував:

- Ти у мене усе відібрав, у мене залишалася тільки вона... Ти станеш причиною моєї смерті, я тобі жодного су не залишу, жодного су!

І тоді Ґьолен, не тямлячись, вибухнув.

- Та дайте мені чистий спокій! З мене того досить!.. Га?! Що я вам завжди казав? Ось вони, ось ранкові прикрощі! Бачите, чого я досяг, бо єдиний раз мав дурість скористатися нагодою... До дідька! Ніч була казковою, але потім – забирайся під три чорти! Тоді усе життя плакатимеш, немов теля.

Фіфі втерла сльози. Вона одразу ж починала нудьгувати, якщо нічого не робила, тож знову взялася за голку і почала вишивати столу, час від часу зводячи великі чисті очі на чоловіків, приголомшена їхньою люттяю.

- Я дуже поспішаю, - наважився втрутитися Огюст. – Ви можете дати мені ту адресу? Вулиця, номер – і все.

- Адреса? – прохарамаркав дядечко. – Зачекайте, зачекайте секундочку.

Переможений розчуленістю, що перехлюпувала через край, він схопив Ґьолена за обидві руки.

- Невдячний, я беріг її для тебе, слово честі! Я казав собі: якщо він буде чемним, то я її йому віддам... О! Як належить – з посагом у п'ятдесят тисяч франків... Але ти, покидьку, не схотів чекати, ти взяв її ось так, розбоєм!

- Ні, облиште мене! – промовив Гьолен, зворушений добрим серцем старого. – Я передчуваю, що прикрощі тільки починаються.

Але Башеляр підвів його до дівчини і спитав у неї:

- Ну ж бо, Фіфі, поглянь на нього: ти його кохатимеш?

- Якщо це Вам зробить приємність, мій дядечку, - відповіла вона.

Ця правильна відповідь остаточно розбила йому серце. Він втирав собі очі і висякувався, задихаючись. Гарзд! Побачимо! Він завжди хотів одного – щоб вона була щасливою. А тоді він раптово вигнав Гьолена:

- Забирайся геть... Я поміркую.

Увесь цей час тітонька Меню знову тримала Огюста збоку і пояснювала йому свої переконання. Робітник бив би цю дівчинку, а службовець наробив би їй торбу дітей. Чи не так? Навпаки, з паном Нарцисом вона має щастя отримати посаг, який дозволить їй одружитися пристойно. Слава Богам! Вони належать до занадто хорошої родини, тітонька нізащо не пережила б, якби її племінниця почала погано поводитися, падала в обійми одного коханця, а тоді іншого. Ні, вона хоче прилаштувати її серйозно.

Гьолен вже виходив, але Башеляр покликав його.

- Поцілуй її в лоб, я тобі дозволяю.

І сам виправив його за двері. А тоді став перед Огюстом, приклавши руку до серця:

- Це не жарт, присягаюся чесним словом, я хотів її йому віддати, згодом.

- Тож та адреса? – відгукнувся Огюст, якому вривався терпець.

Дядечко виглядав здивованим, боцімто раніш уже відповідав на це запитання.

- Га? Що? Адреса Клариси? Але ж я її не знаю!

Огюст розлючено махнув рукою. Усі вони ніби змовилися, ніби заповзялися виставити його на посміховисько! Побачивши його таким ошелешеним, Башеляр підкинув йому ідею: безсумнівно, Трюбло має адресу, можна пошукати його у конторі, у біржового агента Демарке. Дядечко, із запопадливістю гульвіси, навіть запропонував своєму молодому другові супроводити його. Той погодився.

- Тримайте! – сказав дядечко Фіфі після того, як також поцілував її в чоло. – Ось усе ж цукор від моєї кави і три монети в чотири су, для вашої скарбнички. Поводьтеся добре, доки не отримаєте від мене розпоряджень.

Скромна дівчина зі зразковою сумлінністю штирхала голкою. Промінь сонця, що ковзав із сусіднього даху, звеселяв невеличку кімнату і золотив цей закуток невинності, куди навіть не долунало торохкотіння екіпажів. У Башелярові сколихнулася висока поетичність.

- Нехай Бог милосердний Вас благословить, пане Нарцисе! – сказала йому коло порогу тітонька Меню. – Тепер мені спокійніше... Слухайте лишень Ваше серце: воно Вас надихатиме.

Візник вкотре закуняв, тож почав буркотіти, коли дядечко дав йому адресу пана Демарке, на вулиці Сен-Лазар. Коняка, безсумнівно, також заснула, бо потрібна була ціла злива ударів батога, щоб розворушити її. Нарешті фіакр спроквола покотився.

- Однак це дуже тяжко, - помовчавши, продовжував дядечко. – Ви не можете собі уявити, яке це на мене справило враження, коли я побачив Гьолена в сорочці... Ні, розумієте, треба пройти через таке.

І він продовжував, зупинявся на подробицях, не помічаючи, що Огюстові стає все більш кепсько. Зрештою той, відчуваючи, що становище стає дедалі хибнішим, розповів, чому так поспішає знайти Дювейріє.

- Берта з тим торгашем! – заволав дядечко. – Пане, Ви мене дивуєте!

Виглядало, що його подив був спричинений переважно вибором племінниці. Згодом, поміркувавши, він обурився. Його сестра Елеонора матиме чим собі докорити. Він полишив свою родину. Безперечно, він не встрягатиме в цю дуель, але вважав, що вона необхідна.

- Ось, скажімо, я, нещодавно, коли побачив Фіфі з чоловіком у самій сорочці, то перше, що мені спало на думку – усе перетроцити... Якби Ви пройшли через таке...

Він мусив замовкнути, бо Огюст болісно здригнувся.

- Ах! Справді! Я й забув! Моя історія не видається Вам веселою.

Запанувала тиша, фіакр меланхолійно розгойдувався. Огюст, чий запал вистигав з кожним обертом колес, забувся у цій хитавиці, лице його стало землистим, а ліве око заплющилося від мігрені. З якого дива Башеляр вважає, що дуель необхідна? Його роль не в тому, щоб підштовхувати до крові, адже він – дядько злочинниці. І Огюстові лунала у вухах фраза його брата: «Це дурість, тебе проштирхнуть.» Ця набридлива і вперта фраза зрештою перетворилася на самий біль його невралгії. Звісно, він буде вбитий, він це передчував, і це пригнічувало його у похмурому розчуленні. Він бачив себе мертвим і оплакував себе.

- Я вам сказав: вулиця Сен-Лазар, - гукнув дядечко до візника. – Це не у кварталі Шайо. Повертайте ліворуч.

Нарешті фіакр зупинився. Задля обачності, вони викликали Трюбло, котрий вийшов, простоволосий, поговорити з ними у підворітті.

- Ви знаєте адресу Клариси? – запитав у нього Башеляр.

- Адресу Клариси... Та до дідька! Вулиця Асса.

Вони подякували йому і збиралися сідати до екіпажа, аж тут Огюст спитав:

- А номер?

- Номер... А! Я його не знаю.

Зраджений чоловік враз проголосив, що воліє облишити пошуки. Трюбло силувався пригадати. Він одного разу вечеряв там, поза Люксембурзьким садом. Але він не міг згадати, чи це було на тому кінці вулиці, і чи праворуч або ліворуч. Що він добре запам'ятав, так це двері. О! Він одразу ж сказав би: «Ось тут!» Тож у дядечка народилася нова ідея: він попросив його супроводжувати їх, незважаючи на протест Огюста, котрий заявив, що не бажає більш нікого тривожити, і сказав, що повертається додому. Трюбло, зрештою, відмовився з кислим виглядом. Ні, він ніколи не повернеться до тієї халупи. Він уникав розкривати справжню причину: дивовижну пригоду – дзвінки ляпас, якого упіймав від нової кухарки Клариси, коли одного вечора прийшов ущипнути її коло плити. Хіба ж таке видано?! Ляпас за знак ввічливості, аби лиш зав'язати знайомство! З ним такого ще ніколи не траплялося, тож він був приголомшений.

- Ні й ні, - казав він, підшукуючи виправдання. – Ноги моєї не буде в тому домі, де можна подохнути з нудьги... Ви знаєте, Клариса стала нестерпною, та ще капосна, мов короста, ще більша буржуазка за усіх буржуазок! До того ж, вона притягла усю свою родину – ціле плем'я перекупок: матуся,

дві сеструні, татусь-злodyга, навіть тітонька-каліка – знаєте, з тих мармиз, які продають свищики на тротуарах... А Дювейріє при тому має такий нещасний та паскудний вигляд!

Він розповів, що у сльотяний день, коли радник перестрів Кларису у підворітті, вона образилася першою і зі сльозами закидала йому, що він її ніколи не поважав. Так, вона залишила вулицю Серізе у відчаї від страждань власної гідності, які тривалий час приховувала. Чому він знімав орден, коли приходив до неї? Чи ж він думав, що вона забруднить на ньому стрічку? Вона залюбки замирилася б з ним, але перш за все він має присягнути їй своєю честю, що залишатиме орден, адже вона хоче, щоб її поважали, вона бажає, аби її не ранили щомиті у такий спосіб. І Дювейріє присягнув, спантеличений цією суперечкою, цілковито переможений, схвильований і розчулений: вона права, він вважав, що у неї висока душа.

- Він більш не знімає того ордену, - додав Трюбло. – Думаю, вона примушує його з ним спати. Це лестить їй, тій дівці, перед її родичами... До речі, той здоровило Паєн схрумав її меблі за двадцять п'ять тисяч франків, і вона змусила цього разу купити їх на тридцять тисяч. О! Тепер кінець! Вона придушила його до землі і тримає під своїм черевиком або ж носом у спідниці. Це ж треба, щоб чоловік закохався у те дохле теля!

- Та годі, я повертаюсь, бо Трюбло не може поїхати з нами, - мовив Огюст, якому всі ці історії додавали прикрості.

Аж тоді Трюбло заявив, що попри усе поїде з ними, але не заходитиме до будинку, а лишень вкаже на двері. Він повернувся за капелюхом, вигадав якусь відмовку і тоді приєднався до них у фіакрі.

- Вулиця Асса, - гукнув він кучерові. – Їдьте вулицею, а я вас зупиню.

Візник лайнувся. Вулиця Асса! Ото ще лихо! Та ці добродії полюбляють прогулянки! Зрештою, приїдемо, коли приїдемо. Здоровенна біла коняка парувала, але не рухалася і з кожним кроком вигинала шию в мученицькому поклоні.

А Башеляр тим часом розповів Трюбло свою лиху придибанку. Його нещастя волало до небес. Так, ця цукерочка – і з цією свинюкою Гьоленом! Він тільки-тільки застукав їх у самих сорочках. Але на цьому розділі своєї оповіді він згадав про Огюста, котрий, похмурий та скорботний, втовкся в куток екіпажа.

- Справді, перепрошую! – пробурмотів дядечко. – Я усе забуваю.

І звернувся до Трюбло:

- У подружжі нашого друга трапилася прикрість, і саме тому ми ганяємося за Дювейріє... Так, цієї ночі він знайшов свою дружину...

Він завершив жестом, а тоді додав навпростець:

- Октав, ви ж знаєте.

Трюбло, у котрого думки завжди були прямолінійні, заледве не сказав, що його це не дивує. Але вчасно зупинився на півслові і замінив цю фразу іншою, сповненою зневажливої люті, пояснення якої зраджений чоловік не наважився у нього запитати:

- Який ідіот цей Октав!

Після такої оцінки адюльтеру запала тиша. Кожен з трьох чоловіків заглибився у власні роздуми. Фіакр вже не рухався. Здавалася, він протягом кількох годин котиться через міст, як враз Трюбло, котрий першим прокинувся із замріяності, ризикнув зробити справедливе зауваження:

- Цей екіпаж їде неквапливо.

Але ніщо не могло прискорити тупотіння коняки, і на вулицю Асса доїхали об одинадцятій. Там було втрачено ще чверть години, бо Трюбло даремно вихвалявся: він не упізнавав двері. Спершу він сказав кучерові їхати до кінця вулиці, не зупиняючись. Потім він звелів проїхати у зворотньому напрямку, і так тричі. Огюст, за його точними вказівками, заходив до кожного десятого будинку, але консьєржі відповідали, що «у них такого немає». Зрештою, двері їм вказала зеленярка. Він пішов нагору з Башеляром, а Трюбло залишив у фіакрі.

Їм відчинив здоровенний бандюга – брат Клариси. До губи у нього прилипла цигарка, і, видихнувши їм в обличчя її дим, він завів панів до вітальні. Коли ж вони спитали пана Дювейріє, він хвисьнув стегном з виглядом дотепника, але не відповів. А тоді зник, може, щоб піти пошукати. Посеред розкішної нової вітальні, обтягненої блакитним атласом, вже заляпанним жиром, одна із сестер, наймолодша, сиділа на килимі і вишкрябувала каструлю, яку притягла з кухні, а інша, старша, грюкала кулаком по чудовому роялю, ключ від якого тільки-но знайшла. Обидві, побачивши панів, звели голови, але не зупинилися і, навпаки, зашкряботіли та загамселили ще енергійніше. Минуло п'ять хвилин, ніхто не виходив. Оглушені відвідувачі презиралися, аж тут їх остаточно нажахав вереск, що долітав із сусідньої кімнати: це вмивали тітоньку-каліку.

Нарешті у прочинені двері вистромила голову стара жінка, вдягнена у таку засмальцовану сукню, що не наважувалася показатися. Це була пані Боке, мати Клариси.

- Чого пани бажають? – спитала вона.

- Пана Дювейріє! – крикнув дядечко, якому увірвався терпець. – Ми це сказали прислужникові... Повідомте, що прийшли пан Огюст Вабр та пан Нарцис Башеляр.

Пані Боке зачинила двері. Тепер старша із сестричок вилізла на ослінчик і грюкала ліктями, а молодша, щоб віддерти увесь накип, скородила каструлю залізною виделкою. Сплинуло ще п'ять хвилин. А тоді посеред цього гармидеру, який, схоже, їй аж ніяк не заважав, з'явилася Клариса.

- А! Це ви! – сказала вона до Башеляра, навіть не поглянувши на Огюста.

Дядечко отетерів: він її не впізнав би, настільки вона погладшала. Довготелеса чортиця, худа, як хлопчисько, і кучерява, мов пудель, перетворилася на повнотілу тітоньку з прилизаним волоссям, що сяяло від помади. Зрештою, вона не дала йому часу підшукувати слова і безцеремонно повідомила, що не потребує у себе подібних мартоплясів, котрі потім переповідатимуть Альфонсові різні жахіття. Саме так, адже він звинуватив її у тому, що вона спить з друзями Альфонса, яких згрібає лопатою за його спиною. І він не може заперечувати, тому що вона дізналася про це особисто від Альфонса.

- Знаєте, мій старенький, - додала вона, - якщо ви прийшли гульбанити, то двері он там... З колишнім життям покінчено. Тепер я хочу, щоб мене поважали.

І вона виклала усю свою пристрасть до благопристойності, що розрослась і перетворилася на манію. Захоплена непереборним нападом ригоризму, вона повиганяла одного за одним гостей свого коханця, забороняла курити, вимагала, щоб до неї зверталися «мадам», вимагала формальних візитів. Її колишня поверхова та позичена дотепність зникла: в ній залишилася тільки перебільшена роль поважної дами, котра іноді вибухала непристойним словами та забіякуватими жестами. Помалу довкола

Дювейріє знову утворилася порожнеча: більш не було веселого помешкання, натомість куток затятої буржуазності, де він віднаходив усю нудьгу свого подружжя поміж сміттям та гамором. Як сказав Трюбло, навіть на вулиці Шуазель не так нудно, до того ж, не так брудно.

- Ми прийшли не задля вас, - відповів, оговтавшись, Башеляр, звиклий до пожвавлених прийомів подібних дам. – Нам треба поговорити з Дювейріє.

Тоді Клариса зиркнула на іншого пана. Їй здалося, що вона упізнає судового виконавця, адже знала, що Альфонс починає заходити на слизьке.

- О! Врешті-решт, мені на те начхати, - сказала вона. – Можете його любенько забирати і залишити собі... З нього мені усієї насолоди, тільки що лікувати йому прищі!

Вона вже навіть не намагалася приховати огиду, до речі, цілком певна, що такі грубощі ще міцніше прив'яжуть його до неї. А тоді відчинила двері і гукнула:

- Агов! Та виходь, бо ці панове вперті.

Дювейріє, котрий буцімто чекав за дверима, зайшов і потис їм руки, силуючись усміхатися. Його колишній молодцюватий вигляд, якого він набував давніше, проводячи вечори у неї на вулиці Серізе, тепер зник. Він був пригнічений втомою, похмурий та змарнілий, час від часу здригався, так ніби позад нього було щось, що його непокоїло.

Клариса залишилася, аби усе почути. Башеляр не хотів говорити у її присутності, тож запросив радника на обід.

- Погоджуйтесь, пан Вабр потребує Вас. Пані буде настільки ласкава, щоб дозволити...

Але та нарешті помітила, що її молодша сестра гамселив по роялю, і відважила їй штурханів та виставила за двері, а за цієї нагоди ще й надавала ляпасів малій та випхала її геть разом з каструлею. Здійнявся пекельний шабаш. В сусідній кімнаті тітонька-каліка, вирішивши, що прийшли її бити, знову почала вищати.

- Чуєш, моя красунечко? - пробурмотів Дювейріє. – Ці панове мене запрошують.

Не слухаючи його, вона обмацувала рояль з переляканою ніжністю. Вже протягом місяця вона вчилася грати на піаніно. Це було потаємне марення усього її життя, давнє устремління, і лишень його втілення могло посвятити її у світські жінки. Переконавшись, що нічого не було зламано, вона вже хотіла затримати свого коханця, аби лиш насолити йому, але тут матуся Боке вдруге встромила голову, ховаючи свою спідницю.

- Твій професор з піаніно, - сказала вона.

Клариса миттєво змінила намір і крикнула до Дювейріє:

- Так-так, забирайся звідси!.. Я пообідаю з Теодором. Ти нам не потрібен.

Учитель музики, Теодор, був бельгійцем з широким рожевим обличчям. Вона негайно сіла за інструмент, а він розставив її пальці на клавіатурі, попередньо розтираючи їх, щоб розім'яти. Якусь мить Дювейріє вагався, вочевидь, дуже засмучений. Але панове чекали на нього, і він пішов взувати чоботи. Коли він повернувся, вона вже бабралася у гамах, здіймаючи бурю фальшивих нот, від яких Огюстові та Башеляру розболілися голови. Проте Дювейріє, котрий божеволів від Моцарта і Бетховена у виконанні дружини, з хвильку постояв за спиною коханки, буцімто смакував звуки, хоча його обличчя нервово сіпалося. Обернувшись до двох чоловіків, він прошепотів:

- У неї дивовижні задатки.

Він поцілував волосся Клариси і тихесенько вийшов, полишивши її з Теодором. У передпокої братець-злodyга з насмішкуватим виглядом попросив у нього двадцять су на тютюн. Доки вони спускалися сходами, Башеляр подивувався на вернення радника до чарів піаніно, і той запрягся, що не було такого, аби він ненавидів цей інструмент, і заговорив про ідеал, повідомив, наскільки простенькі гами Клариси зворушують йому душу, поступаючись своїй одвічній потребі встромляти блакитні квіточки у зажерливі апетити самця.

На вулиці Трюбло пригостив сигарою кучера, який вислуховував усю історію з якнайжвавішим зацікавленням. Дядечко неодмінно хотів піти обідати до знаменитого ресторану «Фойот». Зараз саме час, і їм буде ліпше балакати за їжею. Коли фіакр вкотре поволеньки рушив, він ввів Дювейріє в курс справ, і той глибоко споважнів.

У Клариси хворобливий стан Огюста помітно погіршився, і він досі не вимовив жодного слова. Тепер він забувся, розбитий цією безкінечною прогулянкою, з важкою головою, що краялася від мігрені.

Коли радник спитався у нього, що він збирається робити, то він розплющив очі, мить сидів очманілий, а тоді повторив звичну фразу:

- До дідька! Битися!

Ось тільки голос його розм'як, і він додав, заплющуючи повіки, буцімто хотів попросити, аби йому дали спокій:

- Якщо тільки ви не вигадаете щось інше.

Тож під натужне розгойдування фіакра наші панове влаштували велику нараду. Дювейріє, як і Башеляр, вважав дуель необхідною. Він був цим дуже розчулений через кров, достоту бачачи, як її чорний потік бруднить

сходи в його будинку. Але честь того вимагає, а з честю не торгуються. Трюбло мав ширші погляди: це завелике глупство, пхати свою честь до того, що він, задля пристойності, називав жіночою уразливістю. Огюст схвалював його млявим кліпанням повік, остаточно обурений войовничим запалом двох інших чоловіків, чия роль, навпаки, полягала у тому, аби досягти примирення. Незважаючи на втому, він був змушений вкотре розповісти про нічну сцену, про ляпаса, якого він дав, а тоді про ляпаса, якого отримав. Адюльтер незабаром зник, і дискусія зосередилася виключно на двох ляпасах: їх коментували, аналізували, намагаючись знайти задовільне рішення.

- Ото ще манірності! – врешті зневажливо сказав Трюбло. – Якщо вони дали ляпаса один одному, то – що ж! – вони квити.

Дювейріє та Башеляр приголомшено презирнулися. Але вони доїхали до ресторану, і дядечко заявив, що непогано було б спершу пообідати. Їм від цього провітліє в голові. Він запросив їх і замовив ситний обід з екстравагантними стравами та винами, за якими вони затрималися на три години в окремому кабінеті. Про дуель не було згадано жодного разу. Починаючи від закусок, розмова неухильно зайшла про жінок. Фіфі та Кларису увесь час пояснювали, крутили навсебіч, роздягали. Тепер Башеляр перекладав усю провину на себе, аби не виглядати перед радником так, нібито його огидно кинули. А Дювейріє, беручи реванш за той вечір, коли дядечко побачив, як він плакав посеред порожньої квартири на вулиці Серізе, брехав про своє щастя так, аж сам у те повірив і розчулився. Навпроти них сидів Огюст з каламутними очима, якому невралгія перешкоджала їсти й пити, і буцімто слухав їх, спершись ліктем на стіл. За десертом Трюбло згадав про візника, якого забули на вулиці, і сповнений симпатії, наказав винести йому рештки страв та залишки пляшок, бо, як сказав, за певними ознаками учував у ньому колишнього

священника. Пробило третю годину. Дювейріє скаржився на те, що має бути засідателем під час наступної сесії суду присяжних. Дуже п'яний Башеляр плюнув поруч із собою, але влучив на штани Трюбло, котрий нічого не помітив. День так і завершився б тут, посеред наливки, якби Огюст не пробудився, підстрибнувши.

- То що ж робити? – спитався він.

- Слухай, мій хлопчику, - відповів дядечко, котрий перейшов з ним на «ти», - якщо хочеш, то ми чемненько витягнемо тебе з цієї халепи... Це глупство, ти не можеш битися.

Ніхто не виявив ані найменшого подиву з приводу цього висновку. Дювейріє схвально погойдав головою, і дядечко продовжував:

- Я з цим паном піду до того одного, і та тварюка вибачиться перед тобою, або ж мене вже не звати Башеляром... Тільки-но він мене побачить, як одразу ж позадкує, і саме тому, що моє місце – не у нього. Та мені начхати на усіх!

Огюст потис йому руку, але навіть не виглядало, що він відчув полегшу, настільки нестерпним став головний біль. Нарешті вони пішли з кабінету. Візник ще обідав, сидячі у фіякрі, край тротуара. Геть п'яний, він обтрушував крихти і по-братньому ляпав Трюбло по животу. Ось тільки коняка, яка нічогісінько не їла і не пила, відмовлялася рушати і відчайдушно смикала головою. Її піштовхнули, і вона потюпала вулицею Турнон, наче уві сні. Коли зупинилися на вулиці Шуазель, пробило четверту. Огюст тримав фіякр сім годин. Трюбло залишився у екіпажі і заявив, що забирає його собі і чекатиме на Башеляра, якого хотів запросити на вечерю.

- Диви, скільки часу ти на це витратив! – кидаючись йому назустріч, мовив Теофіл. – Я думав, що ти помер.

І як тільки панове зайшли до магазину, він розповів їм, як минув цей день. Починаючи з дев'ятої години, він шпигував за будинком. Але ніщо не поворушилося. О другій Валері пішла до Тюільрі з їхнім сином Камілем. Близько половини на четверту він побачив, як вийшов Октав. І більш нічого, у Жозеранів навіть не поворухнулися, тож Сатурнін, котрий шукав свою сестру під меблями, пішов нагору спитатися про неї, але пані Жозеран, безсумнівно, щоб скараскатися його, зачинила двері у нього перед носом, сказавши, що Берти у них немає. Відтоді божевільний сновигає повсюди, стиснувши зуби.

- Гарзд, - сказав Башеляр, - ми зачекаємо на того пана. Ми побачимо звідси, як він заходитиме.

Огност, втративши голову, робив зусилля, щоб втриматися на ногах. І Дювейріє порадив йому вкластися до ліжка. Проти мігрені більш ніщо не допоможе.

- Ходіть-но до себе, ви нам вже не потрібні. Ми вам повідомимо про результат... Мій любий, хилування вам нічим не зарадить.

І зраджений чоловік пішов спати.

О п'ятій двоє інших ще чекали на Октава. А той, спершу не маючи певного наміру, бажаючи лиш подихати свіжим повітрям і забути про нічні катастрофи, пройшов повз «Жіноче щастя», де зупинився привітати пані Едуен, яка стояла на порозі в глибокій жалобі. Він повідомив їй, що залишає Вабрів, і вона спокійно запитала, чому б йому не повернутися до неї. І все владнали негайно, навіть не замислюючись. Він пообіцяв їй прийти наступного дня і попрощався, а сам продовжував тинятися

вулицями, сповнений незрозумілого жалю. Завжди якийсь випадок сплутує його розрахунки. Він крокував кварталом протягом години, поглинений різними проектами, і враз, звівши голову, усвідомив, що зайшов до темного коридору пасажу Сен-Рох. Попереду, в найтемнішому закутку, перед дверима задрипаного пансіона, Валері прощалася з дуже бородатим паном. Вона почервоніла і втекла, штовхнувши оббиті сукном двері церкви. Побачивши, що молодий чоловік, усміхаючись, слідує за нею, вона вирішила зачекати його на ганку, де вони сердечно розбалакалися.

- Ви тікаєте від мене, - сказав він. – Тож Ви образилися на мене?

- Образилася? – перепитала вона. – Чому б то я ображалася?.. А! Нехай вони там гризуться між собою, якщо хочуть, а мені до того байдужісінько!

Вона заговорила про свою родину і одразу ж виказала злість до Берти, спершу натяками, промацуючи молодого чоловіка, а коли відчула, що він, досі роздратований нічною драмою, несвідомо нудиться своєю коханкою, то вже не стримувалася і вилила своє серце. Подумати лишень, ця жінка звинуватила її у тому, що вона продається, а вона ж бо ніколи не приймала жодного су, навіть жодного подарунка! Хоча, ні: іноді квіти – букетики фіалок. Тепер усі знають, котра з них двох продається. І вона йому пророкувала, що одного дня стане видно, скільки треба заплатити, аби отримати її.

- Га? Це вам коштувало дорожче, ніж букетик фіалок? – питала вона.

- Так-так, - ницо пробурмотів він.

Він також зронив неприємні слова щодо Берти: казав, що вона лиха, навіть вважав, що вона занадто повна, так ніби мстився за прикрощі, яких вона йому завдала. Він цілий день чекав на свідків її чоловіка, а тепер повертається, щоб переконатися, чи, бува, не прийшов хтось: дурна

авантюра – дуель, якої вона могла б допомогти йому уникнути. Кінець кінцем, він переповів їхнє таке безглузде побачення, їхню сварку, тоді появу Огюста, коли вони ще не встигли бодай попестити одне одного.

- Присягаюся усім, що маю найсвятішого, - сказав він, - між нами цього ще не було!

Дуже пожвавлена Валері засміялася. Вона перейшла до ніжної інтимності довірчої розмови, наближалася до Октава як до друга, якому усе відомо. Час від часу їх уривала богомолка, котра виходила з церкви, а тоді двері м'яко зачинялися, і вони опинялися одні на рундуку, обтягнутому зеленим сукном, немов у глибині потаємного і побожного прихистку.

- Не знаю, чому я живу з цими людьми, - продовжувала вона, повертаючись до своєї родини. – О! Звісно, мені теж можна багато чого закинути. Але, щиро кажучи, я не можу мати докорів, настільки мало вони мене обходять... А ще мушу вам зізнатися, наскільки я нуджуся тим коханням!

- Та ну! Хіба вже й так?! – весело мовив Октав. – Дехто буває не таким дурним, як ми вчора... Бувають щасливі миті.

І тоді вона висповідалася йому. Це зовсім не через ненависть до свого чоловіка, не через постійну лихоманку, яка ним тіпає, не через те, що він кволий і постійно скимлить, наче мале дитя, - ні, не через це вона почала кепсько поводитися за півроку після одруження. Ні, частенько вона робить це навіть без бажання, а виключно тому, що в голову їй втрапляє таке, чого вона не спроможна пояснити. Тоді усе ламається, вона починає хворіти і здатна занепастити себе. Тож, оскільки її ніщо не стримує, ліпше простягати ноги так, а не інакше.

- Що, справді? Ніколи жодної приємної миті? – знову розпитував Октав, ніби його цікавило виключно це.

- Тобто, ніколи такого, про що розповідають, - відповіла вона. – Присягаюся вам!

Він поглянув на неї з симпатією, сповненою жалості. Задарма і без радості: дійсно, воно не варте тієї мороки, якої вона собі завдає у постійному страху бути заскоченою зненацька. Але найбільше він відчував полегшу ображеного самолюбства, тому що в глибині душі досі страждав через її давнішню зневагу. Ось чому вона відмовила того вечора! І він заговорив з нею про це.

- Ви пригадуєте, після кризи?

- Так. Ви мені подобалися, але я того так мало хотіла!.. Послухайте! Адже так ліпше, бо інакше ми зараз ненавиділи б одне одного.

І вона простягла йому свою дрібну долоньку, затягнену в рукавичку. Він потис її, повторюючи:

- Ви маєте рацію, так ліпше... Справді, щиро кохаєш тільки тих жінок, яких не мав.

Поміж ними запанувала безмежна ніжність. Якусь мить вони стояли розчулені, рука в руці. А тоді, не кажучи більше жодного слова, штовхнули м'які двері церкви, де вона залишила свого сина Каміля під наглядом прибиральниці. Дитина заснула. Вона поставила хлопчика на коліна і на хвильку вклякла й собі, обхопивши голову руками, немовби заглиблена у пристрасну молитву. Вона звелася, і абат Модві, виходячи зі сповідальні, привітав її батьківським усміхом.

Октав навпростець пройшов через церкву. Коли він повернувся додому, то увесь будинок був збурений. Тільки Трюбло, який снів у фіакрі, не

побачив його. Крамарі, стоячи у дверях своїх магазинчиків, суворо дивилися на нього. Папірник, що навпроти, досі блукав очима уздовж і впоперек фасаду, буцімто обшукував камені. Але вугляр та зеленярка вже заспокоїлися, і квартал повертався до холодної гідності. Ліза, котра стояла у підворітті і точила лясси з Адель, мусила обмежитися тим, що глипнула на Октава, коли він проходив поруч з ними. І обидві взялися скаржитись на дорожнечу птиці, під суворим поглядом пана Гурда, який привітав молодого чоловіка. Він вже йшов сходами, як пані Жюзер, котра від самого ранку була на сторожі, прочинила двері, схопила його за руки і затигла до свого передпокою, де поцілувала його в чоло, муркочучи:

- Бідолашний хлопчик!.. Йдіть собі, я вас не затримаю. Заходьте побалакати, коли усе скінчиться.

Тільки-но він зайшов до своєї кімнати, як з'явилися Дювейріє та Башеляр. Спершу, вражений тим, що бачить дядечка, Октав хотів дати їм імена двох своїх друзів. Але ті панове, не відповідаючи, заговорили про свій вік і виголосили йому проповідь про його нешляхетну поведінку. А коли він під час цієї розмови висловив намір якомога швидше залишити будинок, то обидвоє урочисто проголосили, що цього доказу тактовності для них достатньо. Усім було досить скандалів, і порядним людям саме час пожертвувати своїми пристрастями. Дювейріє, не закриваючи засідання, прийняв повідомлення про виселення, а Башеляр, за його спиною, запросив молодого чоловіка того ж вечора до ресторану.

- Га? Я на вас розраховую. Ми влаштуємо гулянку, Трюбло чекає нас на вулиці... Та начхати мені на Елеонору! Але я не хочу її бачити, і тому вшиваюся першим, щоб нас не зустріли разом.

Він вийшов. За п'ять хвилин до них приєднався Октав, щасливий з такої розв'язки цієї пригоди. Він заслизнув до фіакра, і меланхолійна конячина,

котра нещодавно протягом семи годин катала зрадженого чоловіка, поволочилася, накульгуючи, до одного з ресторанів на Центральному ринку, де вони поласували дивовижними потрохами.

Дювейріє знайшов Теофіла всередині магазину. Валері нещодавно повернулася, і вони втрюх розбалакалися, як тут прийшла сама Клотильда, котра поверталася з концерту. Вона, до речі, пішла туди цілком спокійна, певна, як сказала, у тому, що буде досягнуто прийняттого для усіх рішення. Тоді запала тиша, обидва подружжя почувалися незручно. Зрештою, на Теофіла напав такий жахливий кашель, що йому замало зуби не повипадали. Оскільки усі були зацікавлені у примиренні, то не проминули нагоди скористатися зворушенням, що напало на них внаслідок нових клопотів у родині. Жінки поцілувалися, Дювейріє заприсягся Теофілу, що зруйнований спадком татуся Вабра, і пообіцяв відшкодування – подарував комірне протягом трьох років.

- Треба піти заспокоїти того бідного Огюста, - під кінець зауважив радник.

Він вже зійшов нагору, як тут зі спальні долинув моторошний вереск недорізаної худобини. Це Сатурнін, озброєний кухонним ножом, підкрався навшпиньки до ліжка і там, з червоними, як жар, очима, з піною на губах, накинувся на Огюста.

- Кажи, куди ти її запхав? – кричав він. – Поверни мені її, або я заріжу тебе, як порося!

Чоловік, гвалтовно прокинувшись із хворобливої дрімоти, хотів утекти. Але божевільний із силою, подвоєною від нав'язливої думки, схопив його за поділ сорочки, вклав ниць на ліжку, звівши йому голову над мискою, що стояла поруч, і тримав так, ніби тварину, яку мають забити.

- Ага! Цього разу я тебе маю!.. Я тебе приріжу, я тебе приріжу, як порося!

На щастя, люди прибігли на допомогу і жертву врятували. Довелося замкнути Сатурніна, заповненого лютим божевільням. За дві години прийшов на виклик комісар поліції і, за згодою родини, вдруге відвіз його до божевільні у Муліно. Але бідний Огюст і досі тремтів. Він сказав Дювейріс, котрий повідомив його про те, як розпорядилися щодо Октава:

- Ні, ліпше б дуель. Проти божевільного неможливо захиститися... Що за сказ напав на того розбійника – хоче мене зарізати, бо його сестра наставила мені роги! О! Друже мій! З мене того вже досить, слово честі!

XVI

Коли у середу вранці Марі привела Берту до пані Жозеран, то остання, задихаючись від цієї авантюри, котра вразила її пиху, стояла дуже бліда й безмовна.

Вона схопила дочку за руку з брутальністю шкільної виховательки, котра запроторює до темної комірки бешкетливу ученицю, відвела її до кімнати Гортензії і, заштовхуючи досередини, нарешті вимовила:

- Сховайтесь і не з'являйтесь... Ви вб'єте свого батька.

Гортензія, котра саме вмивалася, була глибоко здивована. Берта, червона від сорому, кинулася, ридаючи, на розіслане ліжко. Вона очікувала на нехайну та бурхливу суперечку, підготувала свій захист, вирішила, що також кричатиме, як тільки мати зайде занадто далеко. Але ця німа грубість, це поводження з нею, немов з дівчинкою, яка з'їла слоїк варення, знесли її і повернули до дитячих страхів, до сліз, якими вона колись заливалася по кутках, гаряче присягаючись бути слухняною.

- Що таке? Що ти зробила? – питалася у неї сестра, і її подив дедалі зростав, коли вона роздивилася, що Берта загорнена у позичену Марі стару шаль. – Той бідний Огюст захворів у Ліоні?

Але Берта не схотіла відповідати. Ні, згодом, вона про таке не може розповісти, і благала Гортензію вийти, залишити її на самоті, щоб принаймні спокійно виплакати. Так минув день. Пан Жозеран пішов до контори, нічого не підозрюючи. Коли він повернувся увечері, Берта знову сховалася. Доти вона відмовлялася від їжі, але зрештою зголодніло проковтнула невелику вечерю, яку їй потайки принесла Адель. Кухарка залишилася подивитись на неї і зауважила щодо її апетиту:

- Та не марнуйтеся тим, набирайтеся сили... Та ну ж бо, в будинку все спокійно. Знаєте, як то кажуть: окрім убитих та поранених ніхто не помер.

- А! – зронила молода жінка.

І почала розпитувати Адель, котра детально розповіла про увесь день: про невдалу дуель, про те, що сказав пан Огюст, що зробили Дювейріє та Вабри. Слухаючи її, Берта відчувала, як оживає, і пожадиво їла, просила ще хліба. Справді, занадто безглуздо так побиватися, якщо інші, схоже, остаточно втішилися!

Тож близько десятої, коли до неї приєдналася Гортензія, вона зустріла її втішено і з сухими очима. Приглушуючи сміх, вони веселилися, коли Берта спробувала приміряти пеньюар сестри, який був їй завузьким: її груди в шлюбі розрослися, і на них репалася тканина. Байдуже – якщо натягнути гудзики, то завтра вона зможе його вдягнути. Їм обом здавалося, що вони повернулися в юність, до цієї кімнати, де стільки років прожили пліч-о-пліч. Це розчулило і зблизило їх у приязні, якої вони вже віддавна не відчували. Вони мусили спати разом, бо пані Жозеран продала старе

ліжечко Берти. Коли вони вквалися поруч і загасили свічку, то розбалакалися, широко розплющивши очі в темряву, і не могли заснути.

- То ти не хочеш мені розповісти? – знову спитала Гортензія.

- Але ж, моя люба, я не можу – ти не одружена, - відповіла Берта. – Це суперечка з Огюстом. Знаєш, він повернувся...

Вона умовкла, а сестра нетерпляче продовжувала:

- Та ну ж бо! Та ну ж бо! Ото ще придумали! Господи! В моєму віці вже дещо знають!

І тоді Берта висповідалася, спершу підшукуючи слова, але потім вивалила усе, говорила про Октава, говорила про Огюста. Гортензія, лежачи горілиці і дивлячись у п'тьму, слухала і вставалаяла лише короткі фрази, аби запитати чи висловити власну думку: «А що він тобі після цього сказав?.. А ти, що ти відчувала?.. Послухай! Це дивно, мені б це не сподобалося!.. Ах! Справді? То це так відбувається?!» Пробило полуніч, тоді першу годину, тоді другу. Від безсоння і теплої постелі їм починало помалу пекти руки й ноги, а вони і далі ворочали цю історію. Берта достоту поринула в галюцинації, забула про сестру і зрештою почала міркувати вголос, полегшувала своє серце і свою плоть у найінтимнішій сповіді.

- О! У нас із Вердье усе буде дуже просто, - раптово заявила Берта. – Я робитиму так, як він схоче.

Зачувши ім'я Вердье, Берта здивовано поворухнулася. Вона думала, що з цим одруженням покінчено, бо жінка, з якою він жив протягом п'ятнадцяти років, нещодавно народила дитину – якраз тоді, коли він от-от мав полишити її.

- Тож ти попри усе розраховуєш одружитися з ним? – запитала Берта.

- Послухай! А чому б і ні?.. Я скоїла дурницю, бо задовго чекала. Але дитина помре. Це дівчинка, і вона геть золотушна.

Випльовуючи з огидою ці слова про коханку Вердье, вона виявляла ненависть порядної буржуазки на відданні до цього створіння, яке так довго живе з чоловіком. Те пискля – тільки викрутас, і не більше! Так, це привід, який вона вигадала, коли помітила, що Вердье після того, як накупив їй сорочок, аби не викидати її на вулицю голою, хотів призвичаїти її до близької розлуки і дедалі рідше ночував у неї! Зрештою, поживемо – побачимо.

- Бідна жіночка! – зронила Берта.

- Як то?! Бідна жіночка?! – з гіркотою вигукнула Гортензія. – Одразу видно, що і ти також маєш за що просити пробачення!

Але вона одразу ж пожалкувала про свою жорстокість, обійняла сестру, поцілувала її і присяглася, що сказала це ненавмисне. Вони замовкли, але не заснули, а продовжували цю історію, вдивляючись у темряву.

Наступного ранку пан Жозеран почувався кволим. До другої години ночі він знову затявся надписувати конверти, незважаючи на перевтому та повільне знесилення, на яке скаржився протягом кількох останніх місяців. Проте, він звівся з ліжка і вдягнувся, але коли вже збирався йти до контори, то почувся настільки виснаженим, що відправив посильного з листом, аби попередити братів Бернхаймів про свою недугу.

Родина сідала випити кави з молоком. Це був квапливий сніданок без скатертини, у їдальні, що залишилася засмальцьованою після останньої вечері. Дами прийшли в домашніх кофтинках, вологі після вмивання, з просто підібраним волоссям. Побачивши, що її чоловік залишається вдома, пані Жозеран вирішила більше не приховувати Берту, бо й сама вже

нудилася цієї таємничістю і, як-не-як, щохвилини очікувала зіткнутися з Огюстом, котрий заявиться, аби влаштувати сцену.

- Як?! Ти снідаєш тут?! Що сталося? – мовив глибоко здивований батько, побачивши свою дочку з припухлими від сну очима і в затісному пеньюарі Гортензії, який перетискав їй груди.

- Чоловік написав мені, що затримається у Ліоні, - відповіла вона. – Тож мені спало на думку залишитися з вами увесь день.

Сестри вигадали цей обман, а пані Жозеран, досі сувора, як шкільна вихователька, не розвінчувала його. Однак схвилюваний батько, передчуваючи лихо, оглядав Бертю. Ця історія здавалася йому дивною, він вже хотів було спитати, як магазин працюватиме без неї, але вона підскочила до нього, розцілувала в обидві щоки з давнішнім веселим та пестливим виглядом.

- Справді? Ти нічого не приховуєш від мене? – пробурмотів він.

- Що за думки?! Чому ти думаєш, нібито я від тебе щось приховую?

Пані Жозеран лишень дозволила собі знизати плечима. Навіщо стільки пересторог? Воно не варте того, щоб виграти якусь годину: однак батько має отримати цей удар. Проте, сніданок був радісним. Пан Жозеран, тішачись, що знову опинився поміж своїми дочками, уявляв, буцімто повернувся у давнішні дні, коли вони, заледве прокинувшись, звеселяли його, переповідаючи свої дитячі сни. Вони зберегли для нього свіжий аромат юності. Спершись ліктями на стіл, вони вмочували скибочки булки у каву і сміялися з повним ротом. І минуле остаточно постало перед ним, коли він побачив навпроти суворе обличчя їхньої матері, велетенської, що заледве вміщалася у стару зелену шовкову сукню, яку доношувала зранку без корсета.

Але прикра сцена зіпсувала сніданок. Враз пані Жозеран застукала служницю на гарячому.

- Що це ви таке їсте?

Вона вже якийсь час за нею стежила. Адель, у капцях, важко совалася довкола столу.

- Нічого, пані, - відповіла вона.

- Як то?! Нічого?!.. Я не сліпа – ви жуєте. Погляньте! У вас досі рот повен. О! Навіть якщо ви втягуєте щоки, це одразу ж видно... Воно у вашій кишені, те, що ви їсте, чи не так?

Адель занепокоїлася і хотіла позадкувати, але пані Жозеран схопила її за спідницю.

- Ось уже чверть години я бачу, як ви щось витягаєте звідти, ховаєте у долоні і запихуєте до рота... Тож воно таке смачне? Покажіть-но.

Вона попорпалася в кишені служниці і витягла жменю вареного чорносливу, з якого ще стікав сік.

- Це ще що таке?! – розлючено заволила вона.

- Сливки, пані, - відповіла кухарка, раптово знахабнівши після викриття.

- А! То ви їсте сливки! То ось чому вони так швидко зникають і не з'являються на столі!.. Хіба ж таке видано?! Сливки! У кишені!

Вона звинуватила служницю ще й у тому, що вона випиває оцет. Усе зникає, не можна вже залишити картоплину, бо потім її не знайдеш.

- Та ви бездонна бочка, моя дівчинко.

- Дайте мені, що їсти, і я на вашу картоплю і не погляну, - навпростець відрубала Адель.

Це вже перейшло усі межі. Пані Жозеран звелася, велична й грізна.

- Замовкніть-но, ви, плескухо!.. Так, як знаю! То інші служниці розбещують вас. Тільки-но в будинку з'явиться дурепа, котра приперлася з провінції, як одразу ж ті пройдохи з усіх поверхів починають переповідати їй різні жахіття... Ви не ходите до церкви, а тепер ще й крадете!

Адель, котрій, дійсно, Ліза та Жюлі забили баки, не поступалася.

- То потрібно було не зловживати, доки я була, як ви кажете, дурепою... Тепер цьому кінець.

- Забирайтеся геть! Я вас виганяю! – кричала пані Жозеран, драматичним жестом вказуючи на двері.

Вона сіла, збурена, а тим часом служниця, не поспішаючи, волочила капці і проковтнула ще одну сливку, перш ніж повернутися на кухню. Її виганяли у такий спосіб раз на тиждень, тож її це вже не хвилювало. А довкола столу запала гнітюча тиша. Гортензія нарешті сказала, що в тому немає жодного глузду, постійно виганяти її, а потім неодмінно залишати. Звісно, вона краде і стає нахабною, але ліпше ця, аніж інша, бо ця принаймні погоджується їм служити, а інша і тижня їх не терпіла б, навіть якби їй дозволили пити оцет і напихувати кишені чорносливом.

Попри це, сніданок завершився у розчуленій близькості. Дуже зворушений пан Жозеран заговорив про бідного Сатурніна, якого напередодні відвезли геть, доки його самого не було вдома. Він гадав, що на його сина посеред магазину напало люте божевілля – таку історію вигадали для нього. Потім він поскаржився, що дуже давно не бачив Леона, і пані Жозеран, котра сиділа мовчки, сухо заявила, що чекає на нього сьогодні ж. Може, він

прийде на обід. Ще минулого тижня молодий чоловік порвав з пані Дамбревіль, котра, аби дотриматися обіцянки, хотіла одружити його із сухореброю чорнявою удовою. Але він сподівався побратись із племінницею пані Дамбревіль – дуже багатою креолкою, справжньою красунею, котра у вересні переїхала до свого дядька після того, як її батько помер на Антильських островах. Між коханцями відбувалися жахливі сцени: пані Дамбревіль, палаючи ревностями, відмовлялася віддавати племінницю Леонові, неспроможна поступитися перед цією прекрасною юною квіткою.

- То що з тим одруженням? – тактовно спитався пан Жозеран.

Спершу мати відповідала урізаними фразами – через Гортензію. Тепер вона була коло ніг свого сина, успішного хлопця, іноді навіть кидала його у обличчя батькові, кажучи, що – слава Богові! – хоч цей вдався у неї і не залишить свою дружину босоніж. Помалу вона розпалювалася.

- Зрештою, з нього вже досить! Якийсь час це було добре, воно йому не шкодило. Але якщо тітка не віддасть племінницю – до побачення! Він тримає її надголодь... І я з ним згодна.

Гортензія, задля пристойності, узялася пити каву, вдаючи, що зникла за горням. А Берта, котра тепер могла усе чути, злегка скривила губи у відразі перед успіхами свого брата. Родина вставала з-за столу, і збадьорений пан Жозеран, почувуючись значно ліпше, заговорив, що піде таки до контори, аж тут Адель принесла візитну картку. Та особа чекала у вітальні.

- Як?! Це вона?! О цій годині! – вигукнула пані Жозеран. – Та я ж без корсета!.. Тим гірше! Я маю сказати їй правду!

Це була якраз пані Дамбревіль. Батько з дочками залишилися побалакати у їдальні, а мати попрямувала до вітальні. Перед дверима, перш ніж відчинити, вона занепокоєно позирнула на свою стару сукню зеленого шовку, спробувала її защіпнути, струсила підібрані з паркету нитки і ляснула по своїх могутніх грудях, щоб загнати їх до корсажу.

- Даруйте мені, люба пані, - усміхаючись, мовила відвідувачка. – Я проходила поруч і хотіла дізнатися, як Ваші справи.

Вона була туго затягнена у корсет, ніби кобила під сідлом, зачесана й прилизана, у бездоганному туалеті, поводитися з невимушеністю люб'язної жінки, котра зайшла привітатися з подругою. Ось тільки усмішка її тремтіла, а поза її світською вишуканістю відчувалася нестерпна тривога, від якої вона уся дрижала. Спочатку вона заговорила про абищо, уникала вимовляти ім'я Леона, а тоді поволі витягла з кишені лист від нього, який нещодавно отримала.

- О! Цей лист! Цей лист! – прошепотіла вона іншим голосом, заледве стримуючи сльози. – Що він може мати проти мене, моя люба пані? Він вже до нас і на поріг не ступає!

Тремтливою рукою вона простягла той вирішальний лист. Пані Жозеран узяла його і холоднокровно прочитала. Це був розрив – три жорстокі маломовні рядки.

- Господи! – мовила вона, повертаючи папірець. – Може, Леон і правий...

Але пані Дамбревіль одразу ж узялася вихвалити вдову: цій жінці заледве тридцять п'ять років, найвищих чеснот, достатньо багата і настільки дієва, що зробить свого чоловіка міністром. Зрештою, вона виконала свої обіцянки і знайшла для Леона чудову партію. То чому ж він гнівається? Не чекаючи на відповідь, піддавшись нервовій лихоманці, вона згадала

Раймонду – свою племінницю. Справді, чи можливо таке?! Дівчисько шістнадцяти років, дикунка, котра зовсім не знає життя!

- Чому б то й ні? – повторювала пані Жозеран після кожного запитання. – Чому б то й ні, якщо він її кохає?

Ні! Ні! Він її не кохає! Він не може її кохати! Пані Дамбревіль, забувшись, відбивалася.

- Послухайте, - волила вона, - я очікую від нього лишень трошечки вдячності... Це я його зробила, це завдяки мені він став адміністратором, а у шлюбному кошику на нього чекатиме призначення доповідачем Державної ради. Пані, благаю Вас, скажіть йому, щоб він повернувся, скажіть йому, щоб він зробив мені таку приємність. Я звертаюся до його серця, до Вашого серця матері. Так, до усього, що є у Вас шляхетного...

Вона заломила руки, їй забракло слів. Запала тиша, жінки стояли віч-на-віч. І враз вона, переможена і знеможена, гірко розридалася, белькочучи:

- Тільки не з Раймондою! О! Ні! Тільки не з Раймондою!

Це був шал кохання, крик жінки, яка відмовляється старіти, котра чіпляється за останнього чоловіка у пристрасному запалі переламного віку. Вона схопила пані Жозеран за руки, омила їх слізьми, відкриваючи усе перед матір'ю, принижуючись перед нею, повторюючи, що тільки вона спроможна вплинути на свого сина, присягаючись у рабській відданості, якщо вона їй його поверне. Безсумнівно, вона прийшла не для того, щоб висказати усе це. Навпаки, вона обіцяла собі, що нічого не видасть. Але в тому не було її вини – її серце спливало кров'ю.

- Замовкніть, моя люба, мені за Вас соромно, - обурено відповідала пані Жозеран. – У мене тут дочки, вони можуть Вас почути... Я ж нічого нічого...

не знаю і нічого не хочу знати. Якщо у Вас справи з моїм сином, то вирішуйте їх разом. Я ніколи не погоджуся на таку неоднозначну роль.

Однак вона засипала її порадами. У її віці потрібно змиритися. Бог зішле їй порятунок. Але вона повинна віддати племінницю, якщо хоче дарувати Небесам свою самопожертву на знак спокути. Зрештою, та вдова аж ніяк не підходить Леонові, якому потрібна дружина з приємним личком, аби влаштовувати звані вечері. Вона говорила про свого сина із захватом, він лестив її гордості, вона вихваляла його, називала гідним найвродливішої жінки.

- Не забувайте, дорога пані, що йому немає і тридцяти років. Мені прикро Вам робити боляче, але ж Ви могли б бути його матір'ю... О! Я знаю, чим він Вам зобов'язаний, я сама сповнена вдячності. Ви залишитеся його янголом-охоронцем. Ось тільки якщо надходить кінець, то це вже кінець. Сподіваюся, Ви не розраховуєте тримати його довічно!

Нещасна відмовлялася слухати її доводи, лишень хотіла його повернути собі, тож матір одразу ж обурилася.

- Агов! Пані! Коли ви врешті-решт заберетеся звідси?! Я була занадто доброю, що поспівчувала вам... Той хлопчик більше не хоче! Ось і все. Та погляньте на себе! Це вже я мусила б нагадати йому про його обов'язки, якби він знову поступився вашим вимогам. Бо ж знову питаю вас: який тепер може бути в цьому інтерес для вас обох?.. Він якраз має прийти, і якщо ви розраховували на мене...

З усіх цих слів пані Дамбревіль почула тільки останнє речення. Вже тиждень вона переслідувала Леона і ніяк не могла його побачити. Її обличчя просвітлішало, і з її серця вирвався крик:

- Якщо він має прийти, то я залишаюся!

Тож вона влаштувалася у кріслі, вгрузла у нього, ніби довбня, дивлячись у порожнечу і нічого не кажучи з упертістю тварини, котра не поступиться навіть під батогом. Пані Жозеран, жалкуючи, що забагато наговорила, у відчай від цієї появи, котра остовпіла у її вітальні і котру вона все ж не наважувалася виштовхати геть, кінець кінцем залишила її одну. До речі, з їдальні долинув шум, що занепокоїв її: їй здалося, що вона упізнала голос Огюста.

- Слово честі! Пані, такого ще не бачено! – скрикнула вона і хряснула дверима. – Це найвищий ступінь нетактовності!

Дійсно, прийшов Огюст, аби влаштувати з батьками своєї дружини пояснення, слова яких продумував від учора. Пан Жозеран, почуваячись дедалі бадьоріше і відволікшись від роботи думкою про негаданий відпочинок, запропонував дочкам вийти на прогулянку, аж тут Адель повідомила, що прийшов чоловік пані Берти. Це спричинило сум'яття. Молода жінка зблідла.

- Як?! Твій чоловік? – мовив батько. – Але ж він мав бути у Ліоні!.. А! Ви мені збрехали! Трапилося лихо, я це вже два дні відчуваю.

Берта хотіла звестись, але він її стримав.

- Кажи, ви знову посварилися? Через гроші, чи не так? Га? Може, через посаг – десять тисяч франків, які ми йому не заплатили?

- Так-так, через це, - пробелькотіла Берта, а тоді вирвалася і втекла.

Гортензія також звелася. Вона побігла за сестрою, і вони сховалися у її спальні. Їхні спідниці, розлітаючись, залишили по собі панічний трепет, і батько враз опинився самий за столом, посеред мовчазної їдальні. Хворість повернулася йому на обличчя – землиста блідість і втомлений відчай від життя. Настала година, якої він боявся, якої очікував із соромом та

неспокоєм: зять заговорить з ним про страхування посагу, а він муситиме зізнатися у викрутасах безчесного чоловіка, на які погодився з власної волі.

- Заходьте, заходьте, мій любий Огюсте, - сказав він стисненим голосом. – Берта тільки-но зізналася, що ви посварилися. Я почуваюся не дуже добре, тож мене балують... Я в глибокому відчаї, що не можу віддати вам ті гроші. Знаю, моя вина у тому, що я їх пообіцяв...

Він болісно продовжував з виглядом злочинця, який робить зізнання. Огюст здивовано слухав його. Він вже дізнавався про страхування і знав про нищий обман, але нізащо не наважився б вимагати сплати десяти тисяч франків, боячись, що грізна пані Жозерна спершу відправить його на могилу татуся Вабра – забрати у нього десять тисяч франків. Але якщо про це зайшла мова, то він також висловиться. Це буде його перша скарга.

- Так, пане, я усе знаю: ви обвели мене довкола пальця і заморочили мені голову балачками. Та мені було би байдуже, що я не отримав грошей, але ж лицемірство – ось що доводить мене до відчаю! Навіщо було вигадувати страхування, якого не існує? Навіщо було вдавати ніжність та чулість, пропонувати аванси із суми, яку ви буцімто маєте отримати за три роки? А у вас немає і гроша!.. Такі дії в усіх країнах називаються однаково.

Пан Жозеран відкрив було рота, щоб вигукнути «Це не я, це вони!», але йому стало соромно за свою родину. Він похнюпився і приймав докори. Огюст продовжував:

- Усі, до речі, були проти мене, Дювейріє вкотре повівся як покидьок, зі своїм злодюгою-нотаріусом. Адже я просив згадати про страхування у контракті як про гарантію, але мене змусили умовкнути... А якби я добився цього, то ви скоїли б підлог. Так, пане, підлог!

Дуже блідий батько звівся, почувши це звинувачення. Він хотів було відповісти, запропонувати свою працю, купити щастя своєї дочки ціною усього свого життя, яке йому ще залишається, аж тут пані Жозеран, не тямлячись від упертості пані Дамбревіль, вже не зважаючи на свою стару зелену шовкову сукню, на якій її груди, гнівно здіймаючись, доривали корсаж, увійшла, ніби вихор.

- Га? Що? – кричала вона. – Хто тут говорить про підлог? Цей пан?.. Йдіть спершу на цвинтар Пер-Лашез, пане, і подивіться, чи каса вашого таточка ще відчинена!

Огюст очікував на таке, а проте переполохано зніжковів. Зрештою вона додала, гордо здійнявши голову і пригнічуючи своєю величчю:

- Ми їх маємо, ваші десять тисяч франків. Так, вони тут, в шухляді... Але ми їх віддамо вам лиш тоді, коли пан Вабр повернеться і віддасть вам ваше... Ото ще сімейка! Татусь-шулер нас усіх обмахлював, а швагер-грабіжник запхав увесь спадок собі до кишені!

- Грабіжник! Грабіжник! – белькотів доведений до краю Огюст. – Грабіжники тут, пані!

Обидвоє, з полум'яними обличчями, вперлися одне проти одного. Пан Жозеран, розбитий таким насиллям, розвів їх. Він благав їх заспокоїтись, і, тремтячи у лихоманці, був змушений сісти.

- У будь-якому випадку, - продовжував, помовчавши, зять, - я не хочу курви у своєму домі! Залиште собі ті гроші і залиште вашу донечку. Я прийшов сказати вам це.

- Ви переходите на інше питання, - спокійно зауважила мати. – Гаразд, поговорімо про це.

Але батько, не маючи сили звестись, нажахано дивився на них. Він нічого не розумів. Що вони кажуть? Хто та курва? Слухаючи їх, він зрозумів, що це його дочка, і всередині його щось увірвалося, відкрилася глибока рана, через яку вилітали рештки його життя. Господи! То він помре через свою дитину? Він буде покараний за усі її слабкості, бо не зумів її виховати? Його старість вже була зіпсута думкою про те, що вона живе у боргах і постійно свариться зі своїм чоловіком, і в ній проживав удруге колотнечу власного існування. А тепер вона впала до адюльтера, до цього останнього ступеню жіночої ганьби, проти якої повставала його прямодушна чесність порядного чоловіка. Німий, скрижанілий, він слухав суперечку тещі й зятя.

- Я ж вам казав, що вона мене зрадить! – кричав Огюст з виглядом ницого тріумфу.

- А я вам відповіла, що ви робите усе задля цього! – переможно проголосила пані Жозеран. – О! Я не виправдовую БERTУ, усі ці махінерії – це ідіотство. Вона довго не зачекається, я їй скажу все, що думаю... Але зрештою, оскільки її нема, я можу констатувати: винні тільки ви!

- Як то?! Винен!

- Безсумнівно, мій любий. Ви не умієте тримати жінок... Послухайте! Ось приклад. Хіба ж ви зволили хоч раз прийти на мій вівторковий прийом? Ні, ви залишаєтесь не більш як півгодини, і то тричі на сезон. Навіть якщо у тебе увесь час болить голова, однак треба залишатися чемним... О! Звісно, це не великий злочин. Байдуже, ось ваш вирок: ви не умієте жити.

У її голосі свистіла поволі накопичена образа, бо, одружуючи дочку, вона перш на все розраховувала на зятя, аби він умоблював своєю присутністю її салон. Він, до того ж, нікого не приводить, та й сам не з'являється. Це був кінець однієї з її мрій – ніколи вона не зможе боротися проти хорів у Дювейріс.

- Зрештою, - іронічно додала вона, - я нікого не примушую розважатися у мене.

- Правду кажучи, там взагалі нема чим розважитися, - нетерпляче відповів він.

І тоді вона вибухнула.

- Та ну ж бо! Сипте далі образами!.. Знайте, пане, що якби я схотіла, то мала б увесь вищий світ Парижа, і я не потребую вас, аби підтримати свій статус!

Мова вже не йшла про БERTУ, адюльтер цілковито зник у цій особистій сварці. Пан Жозеран і далі слухав їх, буцімто не міг прокинутися від кошмару. Це неможливо, його донечка не могла завдати йому таких прикросців. Нарешті він важко звівся і, не кажучи жодного слова, вийшов, щоб привести БERTУ. Як тільки вона з'явиться, то кинеться на шию Огюстові і вони порозуміються, і все забудеться. Він застав її під час суперечки з Гортензією, котра підштовхувала її благати чоловіка про прощення, бо вже мала того досить і боялася, що їй доведеться ще довго ділити спальню із сестрою. Молода жінка опиралася, але таки пішла за батьком. Коли вони зайшли до їдальні, де на столі залишилися горнята від сніданку, пані Жозеран волала:

- Ні, слово честі! Мені вас не жаль!

Помітивши БERTУ, вона замовкла і повернулася до суворої величності. Огюст, побачивши молоду жінку, відчайдушно махнув рукою на знак протесту, буцімто хотів усунути її зі своєї дороги.

- Ну ж бо, - говорив пан Жозеран тихим тремтливим голосом. – Що з вами усіма сталося?! Я нічого не розумію, я божеволю від ваших історій... Моя

донечко, твій чоловік помиляється. Чи не так? Ти йому поясниш... Майте трохи жалості до старих батьків. Поцілуйтесь, зробіть це задля мене.

Берта, котра, попри усе, поцілувала б Огюста, зупинилася, незграбна і перетиснена у пеньюарі, побачивши, як він позадкував з виглядом трагічної огиди.

- Як то?! Ти відмовляєшся, моя красунечко? – вів далі батько. – Ти маєш зробити перший крок... А ви, мій дорогий хлопчику, заохотьте її, згляньтесь на неї.

Нарешті зраджений чоловік вибухнув.

- Заохотити її! Чудово!.. Пане, я застав її у сорочці! З тим чоловіком! Та ви з мене насміхаєтесь, коли хочете, щоб я її поцілував!.. У сорочці, пане!

Пан Жозеран роззявив рота, а тоді схопив Берту за руку.

- Ти нічого не кажеш, тож це правда?.. На коліна!

Але Огюст поквапився до дверей. Він тікав.

- Даремно! Ваші комедії на мене вже не діють!.. І не намагайтеся вдруге причепити мені її на спину, одного разу забагато. Чуєте, ніколи! Ліпше я піду до суду. Передайте її комусь, якщо вона вам заважає. Ви, до речі, варті не більшого за неї!

Він зачекав, доки дістався до передпокою, і з полегшенням востаннє крикнув:

- Так, якщо ви зробили донечку-хвойду, то не пхайте її чесному чоловікові!

Двері на сходи грюкнули, і запала глибока тиша. Берта машинально повернулася на своє місце за столом і, опустивши очі, дивилася на залишки кави в горнятку. А її мати міряла кімнату широкими кроками, ще

захоплена бурею потужних емоцій. Виснажений батько з блідим передсмертним обличчям сидів самий під стіною у протилежному кутку їдальні. У кімнаті смерділо згірклим маслом – неякісним маслом, придбаним на Центральному ринку.

- Нарешті цей грубіян пішов, і тепер можна порозумітися, - сказала пані Жозеран. – Ось, пане, наслідки вашої неспроможності. Ви хоч тепер визнаєте, що були неправі? Чи ви думаєте, що з такими сварками хтось наважився б припертися до одного з братів Бернхаймів – до одного з власників фабрики Сен-Жозеф? Ні, чи не так? Якби ж то ви мене слухали, якби ж то ви запхали своїх хазяїв собі до кишені, цей грубіян колінкував би перед нами, бо, ясна річ, йому треба тільки грошей... Пане, якщо у вас є гроші, то вас поважатимуть. Ліпше, щоб тобі заздрили, аніж жаліли. Якщо я маю двадцять су, то завжди кажу, що у мене їх сорок... Але вам, пане, вам байдужісінько, якщо я ходитиму босоніж, ви негідно зрадили вашу дружину і ваших дочок, ви влаштували їм жебрацьке життя. О! Не заперечуйте! Усі наші біди від того!

Пан Жозеран, зі згаслими очима, навіть не поворухнувся. Вона зупинилася перед ним, відчуваючи шалену потребу влаштувати сцену, але, побачивши його нерухомим, знову почала міряти кроки.

- Так-так, вдавайте зневагу. Ви знаєте, що мене цим не спантеличити... Ось побачимо, чи ви ще наважитесь казати зле про мою родину після того, що відбулось у вашій. Та дядечко Башеляр проти вас – це орел! Та моя сестра – це сама ввічливість! Послухайте, хочете знати мою думку? Так от! Мій таточко не помер би, якби ви його не доби́ли... А щодо вашого татуся...

Пан Башеляр дедалі блід. Він прошепотів:

- Благаю тебе, Елеоноро... Я віддаю тобі свого батька, я віддаю тобі усю мою родину... Тільки, благаю тебе, дай мені спокій. Я почувуюся зле.

Розчулена Берта звела голову.

- Мамо, облиш його, - сказала вона.

Тож, обернувшись до неї, пані Жозеран продовжила з подвоєною люттю:

- До тебе черга ще дійде, зачекай трохи!.. Так, від учора я для тебе дещо припасла. Але попереджаю, воно от-от вихлюпнеться через край, через край... З тим торгашем – чи ж таке можливо?! То ти втратила останню гордість? Я думала, що ти його використовуєш, що ти з ним люб'язна тільки задля того, щоб він сумлінно ставився до справ у твоєму магазині. Тому я тобі допомагала, тому я заохочувала... Скажи мені, нарешті, який для тебе був інтерес у тому всьому?

- Звісно, жодного, - пробелькотіла молода жінка.

- Тож чому ти його узяла? Це не так зле, як дурне.

- Яка ти дивна, мамо: у цих справах нічого ніколи не знати.

Пані Жозеран знову почала марширувати.

- А! То ніколи не знати! Так ось! Треба знати!.. Послухайте лишень – зле поводитися! Та в тому немає і тіні здорового глузду, ось що мене доводить до відчаю! Хіба ж я тобі казала зраджувати чоловіка? Хіба ж я сама зраджувала твого батька? Він тут, спитайся його. Нехай він скаже, чи застав мене колись з іншим чоловіком.

Її крок сповільнився і ставав величним. Вона навідмаш лякала себе по зеленому корсажу, заганяючи груди аж під пахви.

- Нічого, жодної помилки, жодного забуття, навіть подумки. Моє життя цнотливе... Але Господь знає, що мені довелося перетерпіти від твого батечка! Я мала, чим виправдати себе, не одна жінка скористалася б нагодою помститися. Але я мала розум, і мене це врятувало... Тож, бачиш,

він не може сказати мені жодного слова. Він сидить ось тут, на стільці, і не має що мені закинути. Я чесна, і у мене усі права... А! Макітро! Ти сама не розумієш, яку дурість накоїла!

І вона повчально прочитала практичний курс з моралі, у питанні стосовно адюльтера. Хіба ж тепер чоловік не має над нею влади, щоб ставитися до неї, як хазяїн? Вона дала йому жахливу зброю. Навіть якщо вони зійдуться, вона не зможе влаштувати йому найменшої сварки, бо ж негайно отримає свої манатки. Ну що? Гарне становище! Як то їй буде любенько увесь час коритися! Усе скінчилося, вона може попроситися з тими вигодами, які витягла б з покійного чоловіка, з усіма ніжностями і запопадливостями. Ні, ліпше жити чесною, аніж не мати права на те, щоб горлати у своєму домі!

- Присягаюся перед Богом! – промовляла вона. – Я стрималася б, навіть якби імператор захотів мене збаламутити!.. Через це забагато втрачаєш.

Кілька кроків вона ступила мовчки, буцімто міркувала, а тоді додала:

- Це, до того ж, найбільша ганьба.

Пан Жозеран дивився то на неї, то на дочку і ворухив губами, нічого не кажучи. Усе його змертвіле єство молило їх припинити цю жорстоку розмову. Але Берта, яка корилася насильству, була діткнена уроком від своєї матері. Зрештою вона повстала, адже досі не усвідомлювала свою помилку через давніше виховання дівчини на відданні.

- Мати Божа! – мовила вона, повністю спираючись ліктями на стіл. – Не треба було одружувати мене з чоловіком, якого я не любила... Тепер я його ненавиджу, тому й узяла іншого.

І вона вела далі, переповідала усю історію свого одруження короткими фразами, які кидала шматками: три зими полювання на чоловіка, біляві й чорняві хлопці, в чиї обійми її кидали, невдачі у цьому продажі свого тіла

на дозволених панелях буржуазних салонів. А тоді ще й те, чого навчають матері своїх дочок без посагу, увесь курс пристойної і толерованої проституції: доторки під час танцю, долоні, залишені в долонях за дверима, безсоромність невинності, що спекулює на апетитах простаків. А тоді чоловік, підчеплений одного вечора, достоту як хвойда чіпляє клієнта. Чоловік, спійманий за фіранкою, котрий, розпалений лихоманкою жадання, втрапив у пастку.

- Зрештою, він мене казить і сам від мене казиться, - промовила вона. – І моєї вини в тому немає – ми не розуміємо одне одного... Наступного ж дня після весілля він дивився на мене так, ніби був переконаний, що ми обкрутили його. Так, він охолов, він сумував, як у дні невдалого продажу... Я ж, зі свого боку, також не бачила в ньому нічого цікавого. Справді! Буцімто в шлюбі зовсім немає радощів! І з того усе почалося. Тим гірше! Це мало статися, і моя вина в тому не найбільша.

Вона умовкла, а тоді додала з глибоким переконанням:

- Ах, мамо! Як я тебе зараз розумію!.. Пригадуєш? Коли ти нам казала, що маєш того під саму зав'язку.

Пані Жозеран, стоячи перед нею, якусь мить слухала її з обуреним онімінням.

- Я?! Я це сказала?! – вигукнула вона.

Але Берта, розігнавшись, не зупинялася:

- Ти це казала разів двадцять... До речі, хотіла б я побачити тебе на моєму місці. Огюст не такий добрий, як тато. За тиждень ви билися б через гроші... Саме про нього ти одразу ж сказала б, що чоловіки тільки на те й придатні, щоб їх обкрутити!

- Я?! Я це сказала?! – не тямлячись, вигукнула мати.

Вона так загрозово наблизилася до своєї дочки, що батько простягнув руки у молитовному жесті, благаючи про милосердя. Вибухи голосів обох жінок безперервно вдарили його у саме серце, і з кожним ударом він відчував, як його рана поглиблюється. Сльози текли з його очей, і він белькотів:

- Припиніть, пожалійте мене!

- Е, ні! Це жахливо! – продовжувала пані Жозеран ще голосніше. – Тепер ця нещасна приписує мені безсоромність! Ось побачите, незабаром виявиться, що це я зрадила чоловіка! Тож це з моєї вини? Бо, зрештою, це те ж саме... Це з моєї вини?

Берта і далі спиралася обома ліктями на стіл, дуже бліда, проте рішуча.

- Звісно, якби ти виховала мене інакше...

Вона не договорила. Мати навідмаш відважила їй ляпаса, і такого сильного, що її голова впала на церату. Ще від учора вона тримала цей ляпас у долоні, аж пальці їй свербіли, немов у далекі дні, коли дівчинка, заледве прокинувшись, починала пустувати.

- Тримай! – волила вона. – Ось за твоє виховання!.. Твій чоловік мав би прибити тебе.

Молода жінка ридала і, не зводячись, притискала долоню до щоки. Вона забула, що їй двадцять чотири роки, цей ляпас повернув її до колишніх ляпасів, до її минулого боязкого лукавства. Її рішучість дорослої незалежної особи розтанула у пекучому болю маленької дівчинки.

Від її гірких ридань батька охопило нестерпне хвилювання. Нарешті він звівся, глибоко збентежений, і відштовхнув матір, кажучи:

- То ви обидві хочете мене добити?.. Чусте? Ви хочете, щоб я став перед вами навколiшки?

Панi Жозеран сказала усе, що хотiла, i вже не мала чого додати, тому пішла собі, у королівській мовчанці, як тут, раптово прочинивши двері, побачила Гортензію, котра підслуховувала. Це спричинило новий вибух.

- А! То ти слухала цю гидоту?! Одна коїть жахіття, а інша ними ласує – гарна парочка! Боже милосердний! Та хто вас таких виховав?!

Гортензія, ні на крихту не зворушившись, зайшла, кажучи:

- Не було потреби підслуховувати – вас було чути навіть на кухні. Служниця хапається за боки... Я, до речі, у шлюбному віці, я можу таке знати.

- З Вердьє, чи не так? – підхопила мати з гiркотою. – Ось яке задоволення я маю з тебе – аж ніяк не ліпше... Тепер ти чекаєш на смерть пискляти. Можеш чекати: мені сказали, що воно здоровеньке і повненьке. Так тобі й треба!

Худе обличчя дівчини зблідло від притоку жовчі, і вона відповіла крізь зуби:

- Навіть якщо воно здоровеньке і повненьке, однак Вердьє може його кинути. І я змушу його це зробити ще раніше, ніж ви думаєте, аби усім вам втерти носа... Так-так, я одружуся сама. Бо ж вони такі міцні, ті шлюби, що ти наорудувала!

Мати наблизилася було до неї, але Гортензія вигукнула:

- Агов! Знаєш, мені ти не даси ляпаса!.. Стережись!

Вони впритул дивилися одна на одну, і пані Жозеран поступилася першою, приховавши свій відступ під виглядом зневажливої зверхності. Але

батькові здалося, що розпочинається нова битва. Затиснений між трьома жінками, бачачи, що мати і дочки – усі, кого він любив – тепер починають пожирати одна одну, він відчув, як земля розверзається у нього під ногами, тож пішов собі геть і сховався вглибині спальні, так ніби був смертельно поранений і бажав умерти там на самоті. Він повторював, ридаючи:

- Я вже не можу... Я вже не можу...

У їдальні знову запала тиша. Берта, притискаючи руку до щоки, і досі здригалася від довгих нервових зітхань, але заспокоювалася. Гортензія спокійно сіла по іншій бік столу, намастила масло на підсмажений хліб, щоб опанувати себе, і почала доводити сестру до відчаю сумними розмірковуваннями: у їхній господі вже неможливо жити; на її місці, вона воліла б отримувати ляпаси від чоловіка, а не від матері, бо це природніше; до слова, коли вона одружиться з Вердье, то негайно виставить матір за двері, аби не бачити у власному подружжі подібних сцен. Тим часом прийшла Адель, щоб прибрати зі столу, але Гортензія не вмовкала і казала: якщо так триватиме і далі, то власник будинку відмовить їм у помешканні. Служниця була такої ж думки, адже мусила зачинити вікно на кухні, тому що Ліза і Жюлі вже повистромляли свої носи. Попри усе, це здавалося їй кумедним, і їй було досі смішно. Пані Берта отримала як слід. Окрім убитих і поранених, їй дісталось найгірше. Ворочаючи товстими крижками, Адель закинула глибоку філософську думку: зрештою, будинкові на те начхати, тож треба жити, а за тиждень про пані та двох її панів навіть не згадають. Гортензія схвально погойдала головою і увірвала служницю, щоб поскаржитися на масло, від якого їй смердить у роті. Мати Божа! Масло за двадцять два су – це може бути тільки трутизна. Кухарка пояснювала, що у тому навіть немає економії, бо ж від нього на дні каструль лишається бридкий накіп, аж тут глухий звук – віддалене гупання на підлогу – змусило їх враз нашорошитись.

Кінець кінцем, стривожена Берта звела голову.

- Що це таке? – спитала вона.

- Може, це пані і та, інша пані, у вітальні, - мовила Адель.

Пані Жозеран, проходячи через вітальню, підстрибнула від здивування: там сиділа жінка, цілком одна.

- Як?! Це знову ви?! – крикнула вона, упізнавши пані Дамбревіль, про котру геть забула.

Але та не поворухнулася. Родинна сварка, вибухи голосів, ляскання дверей буцімто ковзнули її тілом, а вона й не відчула їхнього подиху. Вона сиділа нерухомо, з відсутнім поглядом, занурена в любовний шал і переповнена ним. Але всередині її точилася затята боротьба, поради матері Леона збурили її, і під їхнім впливом вона вирішила купити дорогою ціною дрібні уламки щастя.

- Та ну ж бо! – брутально продовжувала пані Жозеран. – Ви не можете тут спати... Мій син мені написав, я на нього вже не чекаю.

І тоді пані Дамбревіль заговорила, після тривалої мовчанки важко ворочаючи язиком, немов зі сну:

- Я вже йду, прошу мені дарувати... Перекажіть йому від мене, що я помірковувала. Я згодна... Так, я ще поміркую, можливо, я одружу його з цією дівчиною, якщо так треба... Але це я її йому віддам, і я хочу, щоб він прийшов просити її саме до мене, тільки до мене, чуєте?.. О! Нехай він повертається! Нехай він повертається!

Її голос пристрасно благав, і вона додала тихіше, з упертим виглядом жінки, котра, пожертвувавши усім, чіпляється за останню втіху:

- Він одружиться з нею, але житиме з нами... Інакше нічого не буде. Ліпше я втрачу його.

І вона зібралася йти. Пані Жозеран знову стала чарівною. У передпокої вона знайшла слова втіхи і пообіцяла цього ж вечора відправити свого сина покірного й ласкавого, ще й стверджувала, що він буде радий мешкати у доброї тітоньки. Зачинивши двері за пані Дамбrevіль, вона подумала, сповнена розчуленої ніжності:

- Бідний хлопчик! Вона недешево продає йому це!

Але в ту мить вона також почула глухий гуркіт, від якого задрижала підлога. Га? Що таке? Тепер вже кухарка взялася бити посуд? І вона поквапилася до їдальні, де кинулася розпитувати дочок:

- Що сталося? Це цукерничка упала?

- Ні, мамо... Ми не знаємо.

Вона озирнулася, шукаючи Адель, і побачила, що та стоїть під дверима спальні і прислухається.

- Що це ви там робите? – крикнула вона. – На вашій кухні усе перетрощено, а ви тут нюшкуєте за паном. Так-так, усе починається зі сливок, а закінчується рештою. Вже деякий час ви поводитеся так, що мені це не подобається: від вас пахне чоловіком, моя дівчинко...

Служниця подивилася на неї, вибалушивши очі, і увірвала її:

- Це не те... Я думаю, що пан упав, он там.

- Господи! Вона права, - мовила, бліднучи, Берта. – Було схоже, ніби упала людина.

Тож вони зайшли до спальні. Перед ліжком лежав долі зомлілий пан Жозеран. Його голова вдарилася об стілець, і з правого вуха витікала тоненька цівочка крові. Мати, обидві дочки, служниця обступили його і роздивлялися. Тільки Берта плакала тим само гучним риданням, яке вибив із неї ляпас. Коли вони спробували вчотирьох вкласти його до ліжка, то почули, як він прошепотів:

- Кінець... Вони мене вбили.

XVII

Минули місяці, надійшла весна. На вулиці Шуазель говорили про близьке одруження Октава та пані Едуен.

Проте, усе просувалося не так швидко. Октав повернувся у «Жіночому щасті» до колишньої роботи, якої щодня ставало дедалі більше. Пані Едуен після смерті свого чоловіка вже не могла впоратися зі справами, які безперервно зростали. Її дядечко, старий Дельоз, прикутий до крісла ревматизмом, вже нічим не займався. Природно, дуже дієвий молодий чоловік, яким рухала потреба у великій торгівлі, за короткий час зумів набути у закладі вирішальної ваги. Зрештою, досі дратуючись через безглузде кохання до Берти, він вже не мріяв використовувати жінок, навіть сторонився їх. Він вважав, що найліпше спокійненько стати компаньйоном пані Едуен, а тоді розпочати гонитву за мільйонами. Пам'ятаючи про сміховинну поразку, котрої зазнав від хазяйки, він ставився до неї мов до чоловіка, як вона і бажала, щоб до неї ставилися.

Відтоді їхні стосунки стали дуже близькими. Вони протягом кількох годин зачинялися у кабінеті вглибині магазину. Давніш, коли він запрягся спокусити її, то втілював хитромудру тактику, намагався зловживати

комерційними ніжностями, дихав їй у шию, шепочучи цифри, вичікував на вдалий продаж, щоб скористатися її забуттям. Тепер він поводився добродушно і без жодного розрахунку, цілковито поглинений своєю справою. Він вже навіть не жадав її, хоча й зберігав спомин про легесеньке тремтіння у день Бертиного весілля, коли вона вальсувала, припавши до його грудей. Може, вона і кохала його. У будь-якому випадку, ліпше залишатися так, як є, бо, справедливо зазначала вона, дім потребує бездоганного порядку, і тому неприпустимо допускати у ньому речі, котрі турбували б їх від ранку до вечора.

Сидячи разом за вузьким письмовим столом, вони частенько забувалися після того, як переглядали рахункові книги і вирішували, що потрібно замовити. І тоді він повертався до мрій про розширення магазину. Він розвідав про власника сусіднього будинку: той радо його продасть. Вони виселять продавців іграшок та парасольок і влаштують окремий відділ шовкових тканин. Вона дуже поважно слухала його, але ще не наважувалася діяти. Водночас вона відчувала дедалі глибшу приязнь до комерційних здібностей Октава і віднаходила у ньому свою власну волю, свій смак до справ, серйозну і практичну підвалину свого характеру під галантною зовнішністю люб'язного продавця. А він, зі свого боку, виявляв запал і зухвалість, яких їй бракувало і які хвилювали її. Це була її комерційна фантазія – єдина фантазія, що її будь-коли непокоїла. Він ставав її господарем.

Зрештою, одного вечора, коли вони сиділи пліч-о-пліч за рахунками під пекучим полум'ям газового ріжка, вона поволі мовила:

- Пане Октаве, я поговорила з дядечком. Він згоден: ми купуємо будинок. Ось тільки...

Він увірвав її веселим вигуком:

- Тож Вабрам кінець!

Вона усміхнулася і прошепотіла з відтінком докору:

- То Ви їх ненавидите? Це недобре, адже Ви останній, хто мав би бажати їм зла.

Вона ніколи не говорила йому про його любові з Бертою. Хлопець, не розуміючи чому, глибоко знітився від цього раптового натяку, почервонів і почав белькотіти пояснення.

- Ні-ні, мене це не обходить, - вела вона, так само усміхнена і дуже спокійна. – Перепрошую, я сказала це мимоволі, адже пообіцяла собі ніколи не говорити Вам про це жодного слова... Ви молодий. Тим гірше для жінок, які самі йдуть на таке, чи не так? Нехай чоловіки стережуть своїх дружин, якщо ті не можуть стерегтися.

Він відчув полегшу, зрозумівши, що вона на нього не гнівається. Він частенько побоювався холодного ставлення з її боку, якби мова зайшла про його колишній зв'язок.

- Ви увірвали мене, пане Октаве, - поважно повернулася вона до своєї думки. – Я хотіла додати: якщо я куплю сусідній будинок і у такий спосіб подвою обсяг своїх справ, то вже не зможу залишатися сама... Я буду змушена одружитися вдруге.

Октав завмер. Як?! Вона вже нагледіла собі чоловіка, а він про це не знає! Він одразу ж відчув, що його становище похитнулося.

- Мій дядечко, - продовжувала вона, - сказав мені те саме... О! Це поки що не спішно. Я лишатимусь у жалобі ще вісім місяців, я зачекаю до осені. Ось тільки у торгівлі треба сховати серце до скрині і думати про нагальні потреби... Тут вкрай необхіден чоловік.

Вона розмірковувала про це невимушено, як про комерційну справу, і він дивився на неї, на її класичну і здорову вроду, на білосніжне обличчя під рівними хвильками чорних пасем, і жалкував, що відколи вона овдовіла, ще не намагався стати її коханцем.

- Це завжди серйозна річ, - пробелькотів він. – Необхідно усе продумати.

Безсумнівно, вона поділяла його думку і заговорила про його вік.

- Я вже стара, я на п'ять років старша за Вас, пане Октаве...

Він починав розуміти і, глибоко зворушений, увірвав її, схопив її долоні і повторював:

- О! Пані!.. О! Пані!

Але вона звелася і забрала свої руки, а тоді прикрутила газовий ріжок.

- Ні, цього досить, на сьогодні... У Вас дуже гарні наміри, тож природно, що я подумала про Вас, аби втілити їх. Ось тільки є клопоти, треба напрацювати цей проєкт. Я знаю, що в душі Ви дуже серйозний. Вивчіть це з Вашого боку, а я вивчу зі свого. Ось чому я заговорила з Вами про це. Ми поговоримо згодом.

І так тривало протягом кількох тижнів. Магазин працював як зазвичай. Пані Едуен залишався поруч з Октавом усміхнено спокійною, без жодних натяків на можливу ніжність, тож і він спершу вдавав такий само спокій, і зрештою, за її прикладом, довірився логіці речей і відтоді почувався щасливим та здоровим. Вона залюбки повторювала, що розумні речі приходять самі собою, і тому ніколи не квапилася. Вона зовсім не зважала на те, що почали ширитися пересуди про її близькість з молодим чоловіком. Вони чекали.

Тож на вулиці Шуазель увесь будинок присягався, що той шлюб вирішено. Октав залишив свою кімнату і переселився на вулицю Нью-Сент-Огюстен, поруч з «Жіночим щастям». Він вже ні до кого не ходив – ні до Кампардонів, ні до Дювейріє, котрі обурювалися його скандальним коханням. Навіть пан Гурд, побачивши його, вдавав, що не упізнає, аби не бути змушеним привітатися. Тільки Марі та пані Жюзер, перестриваючи його зрання у кварталі, на мить заходили до підворіття погомоніти: пані Жюзер пристрасно розпитувала його про пані Едуен і намагалася переконати його зайти до неї, щоб мило погомоніти про це, а Марі у відчаї скаржилася, що знову вагітна, переповідала йому ошелешеність Жюля і жахливу лють її батьків. Коли ж чутки про його одруження стали серйозними, Октав зі здивуванням отримав від пана Гурда глибокий уклін. Кампардон ще не замирився з ним, але з протилежного тротуару сердечно кивав головою. А Дювейріє, коли одного вечора зайшов купити рукавички, повівся вкрай люб'язно. Увесь будинок почав пробачати.

Будинок, до речі, знову набув вигляду буржуазної порядності. За дверима з червоного дерева знову розверзалися прірви чеснот. Пан з четвертого поверху приходив працювати раз на тиждень, інша пані Кампардон крокувала, прямісінька від непохитних принципів, служниці вдягали сліпучо білі фартухи. У теплій тиші сходів, піаніно на усіх поверхах награвали однакові вальси – віддалену і достоту релігійну музику.

Тим не менш, адюльтер продовжував гнітити – непомітно для людей без гарного виховання, але нестерпно для осіб з витонченою моральністю. Огюст уперто не бажав забирати свою дружину, але ж доки Берта мешкатиме у своїх батьків, доти скандал не буде змито, адже залишатиметься матеріальний доказ. Зрештою, жоден мешканець не переповідав прилюдно справжню історію, котра спантеличила б усіх. За спільною згодою, навіть не змовляючись, було вирішено, що напруження

між Огюстом і Бертою було спричинене десятьма тисячами франків – звичайна сварка через гроші. Так значно пристойніше. Відтепер про це можна було говорити перед паннами. Батьки заплатять чи не заплатять? І драма стала простісінькою, бо жоден мешканець кварталу не дивувався і не обурювався на думку про те, що грошове питання може спричинити ляпаси у подружжі. Хоча, нема чого таїти, така добросусідська умова не могла змінити порядку речей, і будинок, незважаючи на удавано спокійне ставлення до цієї біди, насправді жорстоко страждав від ураженої гідності.

Дювейріє, як власник, ніс найважчий тягар цього незаслуженого і постійного лиха. Вже певний час Клариса катувала його настільки, що він іноді приходив плакатися до своєї дружини. Але скандал з адюльтером вразив його також у саме серце. Він казав, що бачить, як перехожі з висока позирають на його дім – дім, у якому його тесть та й він сам заповзято плекали найрізноманітніші сімейні чесноти. Так далі не могло тривати, він обіцявся очистити дім задля власної честі. Тому, від імені громадської пристойності, він підштовхував Огюста до примирення. На біду, той опирався через затяті підбурювання Теофіла та Валері, яка остаточно влаштувалася за касою, радіючи із занедбаня. Оскільки справи у Ліоні йшли дедалі гірше, а магазин шовків занепадав через брак кредиту, Дювейріє намислив практичний план. Жозерани мусять гаряче прагнути скараскатися своєї дочки, тож потрібно запропонувати забрати її, але за умови, що вони сплатять посаг у п'ятдесят тисяч франків. Можливо, під їхніми наполяганнями дядечко Башеляр зрештою дасть ту суму. Огюст спершу запекло відмовлявся від такої комбінації: навіть якщо йому дадуть сто тисяч франків, то його цим обікрадуть. Потім, вкрай стурбований квітневими виплатами, він піддався на увіщуння радника, який виступив захисником моралі і говорив виключно про те, що буде укладено вдалу справу.

Коли дійшли згоди, Клотильда обрала для перемовин абата Модві. Це настільки делікатно, що лише священник може втрутитись і не скомпрометувати себе. Абат якраз відчував глибокий жаль через плачевні катастрофи, що обрушилися на один з найвигідніших будинків його парафії. Він уже пропонував свої поради, свій досвід, свій авторитет, аби покласти край скандалу, з якого можуть радіти вороги релігії. Тим не менш, коли Клотильда заговорила з ним про посаг і благала його передати Жозеранам висунені Огюстом умови, він похнюпився і болісно умовк.

- Мій брат вимагає гроші, що йому належать, - повторювала молода жінка.
– Прошу, зрозумійте, це не торг. Мій брат, до речі, вперся на тому.

- Я піду. Так треба, - нарешті мовив священник.

Жозерани з дня на день очікували на пропозицію. Безсумнівно, Валері пробалакалася, і мешканці вже обговорювали їх: чи вони дійсно у такій скруті, що змушені залишити собі дочку? Чи знайдуть вони п'ятдесят тисяч франків, щоб скараскатись її? Відколи постало це питання, лють пані Жозеран не вистигала. Як?! Після того, що довелось перетерпіти, аби одружити БERTУ вперше, тепер її треба одружувати вдруге! Жодного успіху! Той посаг знову вимагають, клопоти з грошима повертаються! Ніколи ще жодній матері не доводилося переробляти таку тяжку працю. І все з вини тієї товстої макітри, яка настільки дурна, що забула про свої обов'язки! Дім перетворився на пекло, і БERTА безперервно зазнавала катувань, бо навіть її сестра Гортензія, люта через те, що не може спати одна, не вимовляла жодної фрази, не додавши до неї принизливого натяку. Їй навіть почали докоряти хлібом, який вона їла. Якщо ти десь маєш чоловіка, то принаймні дивно об'їдати і без того замалі тарілки своїх батьків. Тож молода жінка у відчаї плакала по кутках, називала себе боягузкою, хоча й не знаходила у собі сили спуститися на поверх, кинутися до ніг Огюста і волати до нього: «Ось я! Бий мене! Я не можу

бути нещаснішою!» І тільки пан Жозеран виявляв ніжність до своєї дочки. Але він помалу помирав від гріхів та сліз цієї дитини, він конав у муках від жорстокості в родині і ніяк не міг повернутися до роботи, бо майже увесь час залишався у ліжку. Доктор Жюєра, котрий лікував його, говорив про розкладання крові: то була зношеність усього тіла, що вражала усі органи, одні за одним.

- Коли ти доконаєш батька і він помре від смутку, то будеш втішена, чи не так? – верещала мати.

Берта вже не наважувалася зайти до кімнати хворого. Тільки-но батько й дочка бачили одне одного, як удвох починали плакати і завдавали собі болю.

Нарешті пані Жозеран вирішила поставити на кін усе: вона запросила дядечка Башеляра, змирившись із тим, що муситиме вкотре принизитися. Вона віддала б п'ятдесят тисяч франків із власної кишені, якби їх мала, аби не тримати у себе цю дорослу одружену дочку, чия присутність неславила її вівторкові прийоми. До того ж, вона дізналася про дядечка жахливі речі, і якщо він буде нечемним, то вона вискаже йому раз і назавжди усе, що про нього думає.

За столом Башеляр поводився надзвичайно огидно. Він прийшов уже добряче п'яний, бо відколи втратив Фіфі, його роздирали глибокі пристрасті. На щастя, пані Жозеран нікого не запрошувала, аби не ганьбити себе ще дужче. За десертом він заснув, оповідаючи сплутані історії розбещеного гульця, і потрібно було його розбудити, щоб відвести до спальні пана Жозерана. Там була ретельно влаштована мізансцена, аби вплинути на чутливість старого п'яниці: перед батьківським ліжком стояли два крісла – одне для матері, а інше для дядечка. Берта і Гортензія лишалися навстоячки. Побачимо лишень, чи дядечко наважиться знову

брехати про свої обіцянки перед вмирущим у цій смутній кімнаті, слабко освітленій кіптявою лампою.

- Нарцисе, - промовила пані Жозеран, - становище складне...

Повільним та урочистим голосом вона пояснила це становище: прикре нещастя своєї дочки, обурливу продажність її чоловіка, вимушене болісне рішення віддати п'ятдесят тисяч франків, аби покласти край скандалу, що вкриває родину ганьбою. А тоді суворо завершила:

- Нарцисе, згадай про те, що ти обіцяв... Ввечері, коли підписували шлюбний контракт, ти вкотре бив себе в груди і клявся, що Берта може розрахувати на серце свого дядечка. І що? Де воно, те серце? Саме час його показати... Пане Жозеране, долучіться до нас, вкажіть йому на його обов'язок, якщо ваш хворобливий стан дозволяє вам це.

Незважаючи на глибоку відразу, батько пробурмотів з любові до своєї дочки:

- Це правда, ви обіцяли, Башеляре. Ну ж бо, доки я не відійшов, зробіть мені таку приємність і поведіться порядно.

Але Берта і Гортензія, сподіваючись розчулити дядечка, занадто часто наливали йому пити. Він був у такому стані, що з нього вже нічого не можна було витягнути.

- Га? Що? – белькотів він, навіть не потребуючи перебільшувати сп'яніння. – Ніколи не обіцяв... Нічого не розумію. Повтори, Елеоноро.

Вона повторила, змусила заплакану Бертю поцілувати його, благала його во ім'я одужання її чоловіка, доводила йому, що віддавши п'ятдесят тисяч франків, він виконає священний обов'язок. Але він заснув, буцімто його ані

на крихту не зворушив вигляд хворого і ця скорботна кімната, тож вона враз вибухнула грубими словами.

- Послухай! Нарцисе! Це вже триває занадто довго, ти злодюга!.. Я знаю про усі твої свинства. Ти нещодавно одружив свою коханку з Ѓолоном і дав їм п'ятдесят тисяч франків – якраз ту суму, що пообіцяв нам... Еге! Гарно влаштовано! І гарну роль зіграв у тому той малий Ѓолоен! А ти – ти ще гидкіший: ти крадеш хліб з нашого рота, ти розтринькуєш з курвами свої статки. Так, ти їх розтринькав з курвами, ти задля тієї шльондри вкрав у нас гроші, що нам належали!

Ніколи ще вона не виливала так свою душу. Знічена Гортензія почала поправляти постіль батька, аби надати їй підтримку. А батько, палаючи у лихоманці через цю сцену, кидався на подушці і повторював тремтливим голосом:

- Прошу, Елеоноро, замовкни, він нічого не дасть... Якщо хочеш йому все сказати, то виведи його, аби я вас не чув.

Берта, плачучи ще дужче, приєдналася до батька:

- Ну ж бо, мамо, зроби татові ласку... Господи! Яка я нещасна! Це через мене усі ці сварки! Ліпше я піду і помру десь.

І тоді пані Жозеран поставила перед дядечком питання руба:

- Так ти даси чи ні п'ятдесят тисяч франків, аби твоя племінниця могла ходити, піднявши голову?

А він спантеличено вдався до пояснень:

- Послухай-но, я застав Фіфі і Ѓолоена разом... Що робити? Треба було їх одружити... Це не з моєї вини.

- Так ти даси чи ні посаг, який пообіцяв? – розлючено повторила вона.

Він на це лишень розгойдувався – його сп'яніння посилилося настільки, що він вже не знаходив слів.

- Не можу, слово честі!.. Повністю зруйнований. Інакше одразу ж... Зі щирим серцем, ти ж знаєш...

Вона увірвала його грізним жестом і промовила:

- Гаразд, я зберу родинну раду і відберу у тебе дієздатність. Коли дядечки стають гульвісами, то їх треба відправляти до лікарні.

Дядечко враз глибоко схвилювався. Він озирнувся по кімнаті: у підсліпуватому світлі лампи вона здалася йому зловісною. Він подивився на вмирущого, котрий, підтриманий дочками, ковтав з ложечки чорну рідину. Його серце було розбите, він розридався, звинуватив сестру в тому, що вона його ніколи не розуміла. А він і без того такий нещасний через зраду Гьолена. Усі знають, який він чутливий, тож навіщо його запрошують на вечерю, аби ще гірше засмутити? Зрештою, замість п'ятидесяти тисяч франків він запропонував усю свою кров.

Виснажена пані Жозеран полишила його, аж тут служниця повідомила, що прийшли доктор Жюєра і абат Модві. Вони зустрілися на сходах і зайшли разом. Лікар зробив висновок, що панові Жозерану значно погіршало, зокрема через удар, завданий йому сценою, в якій він мусив відіграти свою роль. Коли ж абат, в свою чергу, хотів вивести пані Жозеран до вітальні, аби, як сам сказав, передати їй повідомлення, то вона унюхала, до чого він хилить, і велично відповіла, що вони зараз у родині, котра має усе почути. Навіть доктор не буде зайвим, бо ж лікар також є сповідником.

- Пані, - мовив священник, з дещо зніченою лагідністю, - прошу розглядати моє втручання як пристрасне бажання примирити обидві родини...

Він говорив про Боже прощення, наголошував на радості, котру відчуватиме, надавши підтримку чесним серцям, і якщо вдасться припинити нестерпне становище. Він називав БERTУ нещасною дитиною, від чого вона знову розплакалася. І все це він говорив з таким батьківським почуттям, такими добірними словами, що Гортензії не потрібно було виходити. Тим не менш, він мусив дійти до п'ятдесяти тисяч франків: здавалося, подружжю залишається тільки поцілуватися, аж тут він виклав непохитну умову сплати посагу.

- Пане абате, дозвольте увірвати Вас, - сказала пані Жозеран. – Ми глибоко зворушені Вашими зусиллями. Але ніколи – чуєте? – ніколи ми не торгуватимемо честю нашої дочки... Ці люди вже примирилися за спиною нашої дитини! О! Я усе знаю: вони були на ножах, а тепер нерозлучні. З ранку до ночі вони їдять нас поїдом... Ні, пане абате, торгувати таким – це ганьба...

- Проте, мені здається, пані... – наважився священник.

Вона заглушила його і зверхньо продовжувала:

- Погляньте! Ось мій брат! Можете його розпитати... Він мені тільки-но повторював: «Елеоноро, я принесу тобі п'ятдесят тисяч франків, тільки владнай це прикре непорозуміння.» І що? Пане абате, спитайте у нього, якою була моя відповідь... Встань, Нарцисе. Скажи правду.

Дядечко уже закуняв у своєму кріслі, вглибині кімнати. Він поворушився і прохарамаркав незв'язні слова. Але його сестра наполягала, тож він приклав руку до серця і пробелькотів:

- Коли обов'язок накаже, треба рушати... Родина – понад усе.

- Чуєте? – переможно вигукнула пані Жозеран. – Жодних грошей – це нищість!.. Повторіть як слід тим людям, що ми, ми не помираємо, аби лиш не платити. Посаг тут, і ми його віддали б. Але якщо його вимагають як викуп за нашу дочку, то це занадто гидко... Нехай Огюст спершу забере Берту, а тоді ми побачимо.

Вона підвищила голос, і лікарю, котрий оглядав хворого, довелося змусити її умовкнути:

- Тихіше, пані! – сказав він. – Вашому чоловікові зле.

Абат Модві, ніяковіючи ще дужче, наблизився до ліжка і знайшов добрі слова. Він пішов, не повертаючись до справи і приховуючи замішання від невдачі під звичною люб'язною усмішкою, що кривила йому губи огидою та болем. Лікар теж мав іти, але спершу відверто повідомив пані Жозеран, що хворий приречений: необхідні найбільші перестороги, бо найменше хвилювання може забрати його. Вона від цього остовпіла, а тоді перейшла до їдальні, куди пішли також її дочки і дядечко, щоб дати панові Жозерану відпочити, бо він, схоже, хотів спати.

- Берто, - пробурмотіла вона, - ти добила свого батька. Доктор сказав мені це.

І вони втрюх скорботно сіли довкола столу, а дядечко Башеляр, також переповнений слізьми, узявся робити собі грог.

Коли Огюстові передали відповідь Жозеранів, то він знову запалав люттю супроти своєї дружини, присягався, що відштовхне її чоботом того дня, коли вона прийде благати про милосердя. Щиро кажучи, йому її бракувало: він страждав від порожнечі, він почувався розгубленим посеред нових прикрощів своєї самотності, не менш тяжких, аніж подружні

прикрощі. Рашель, котру він залишив, щоб допекти Берті, обкрадала його і навіть наважувалася сварити зі спокійним нахабством дружини. Він почав жалкувати за дрібними перевагами життя удвох, за вечорами, які минали у взаємній нудьзі, а тоді за тривалими примирливими розмовами у теплій постелі. А, головне, він вже мав досить Теофіла та Валері, котрі влаштувалися в його магазині і поважно розпоряджалися ним. Він підозрював їх навіть у тому, що вони іноді без жодних церемоній прибирають до рук дрібні гроші. Валері була не така, як Берта: вона любила царювати на ослінчику за касою, ось тільки йому здавалося, що він помічає, як вона приваблює чоловіків, сидячи поруч зі своїм чоловіком-бовдуром, у якого від постійної нежиті очі були заслані сльозами. То вже ліпше Берта. Принаймні, вона ніколи не пропускала цілу вулицю через прилавок. Зрештою, його непокоїло й інше: «Жіноче щастя» процвітало і почало становити загрозу для його магазину, обороти якого падали щодня. Звісно, він не жалкував за тим капосним Октавом, але, задля справедливості, він визнавав за ним непересічні здібності. Дійсно, все йшло б на краще, якби вони могли порозумітися! Його обсідало розчулене каяття, бували години, коли він, хворий від самотності, відчував, як усе його життя валиться, і він був згоден піти до Жозеранів і просити у них Берту, задарма.

Дювейріє, до речі, не впадав у відчай і продовжував підштовхувати його до примирення, страждаючи дедалі сильніше через моральну опалу, яку подібна історія кидала на його дім. Він навіть вдавав, що повірив у слова пані Жозеран, які переказав священник: якщо Огюст забере дружину без жодних умов, то йому напевне наступного ж дня відрахують посаг. Але той шалів від подібних тверджень, тож радник звертався головним чином до його серця. Він водив його набережними, коли йшов до Палацу правосуддя, і викладав йому пробачення образ, а в голосі його бриніли

сльози. Він годував його невітійною філософією боягузтва, відповідно до якої єдиним можливим щастям є терпіти жінку, оскільки чоловік її потребує.

Дювейріє занепадав, непокоїв вулицю Шуазель смутним виглядом та блідим обличчям, на якому ширилися подразнені червоні плями. На нього ніби обрушилося невомовне лихо. Річ у тім, що Клариса дедалі товстішала, могутнішала і катувала його. Чим більше вона розквітала буржуазною повнотілістю, тим нестерпнішою він вважав її з її удаваним гарним вихованням та шляхетним ригоризмом. Тепер вона забороняла йому звертатися до неї на «ти» в присутності її родичів, у нього на очах кидалася на шию учителеві музики і відпускала фамільярні словечка, від яких він ридав. Двічі він заставав її з Теодором, лютував, а тоді навколішки просив пробачення, погоджуючись ділити її з будь-ким. До того ж, аби тримати його в смиренності та покорі, вона без перестанку говорила з огидою про його прищі. Їй навіть спало на думку передати його одній зі своїх кухарок – товстій дівці, звиклій до брудної роботи. Але кухарка не схотіла пана. Тож для Дювейріє з дня у день життя ставало дедалі нестерпнішим у цієї коханки, де він віднаходив своє подружжя, що провалилося до пекла. Зграя перекупок – мати, брат-злодюга, дві сестрички, навіть тітонька-каліка – нахабно обкрадали його, неприховано жили з нього, а вночі, доки він спав, підчищали його кишені. Становище погіршувалося й з іншого боку: гроші добігали кінця, тож він тремтів, що може бути скомпрометований на суддівській посаді. Звісно, його не позбавлять звання, ось тільки молоді адвокати поглядали на нього так глузливо, що він знічувався, відправляючи правосуддя. І коли він, вигнаний брудом та гармидером, відчуваючи огиду до себе самого, тікав з вулиці Асса, щоб знайти прихисток на вулиці Шуазель, то там його добивала холодна ненависть дружини. Тоді він втрачав голову і,

повертаючись із засідання, дивився на Сену з думкою кинутися до неї одного вечора, коли найвище страждання надасть йому відваги.

Стурбована Клотильда, звичайно ж, помітила розчуленість свого чоловіка і гнівалася на ту коханку, котра через погану поведінку вже не спроможна забезпечити щастя своєму коханцю. До того ж вона, в свою чергу, була невдоволена іншою прикрою пригодою, наслідки якої збурювали будинок. Якось вранці Клеманс піднялася до своєї комірчини по хустку і застукала Іпполіта з тим вишкребком Луїзою на її власному ліжку. Відтоді вона відвішувала йому на кухні ляпаса через найменше слово, а це відволікало її від роботи. Гірше було те, що мадам вже не могла заплющувати очі на незаконне становище своєї покоївки та метрдотеля: інші служниці реготалися, скандал ширився крамницями, тож їх неодмінно треба було одружити, якщо вона хоче залишати їх у себе. Оскільки вона була дуже задоволена Клеманс, тому її думки були зайняті виключно цим шлюбом. Перемовини з коханцями, які гамселили одне одного, видавалися їй настільки делікатними, що вона знову вирішила доручити їх абатові Модві, чия моралізаторська роль виглядала цілком відповідною до обставин. Зрештою, останнім часом вона мала доволі прикрощів зі своїми слугами. На селі вона помітила зв'язок свого довготелесого хлопчиська Гюстава з Жюлі. Якусь мить вона хотіла звільнити її, хоч і з жалем, адже любила її кухню. Але, розважливо поміркувавши, вона її залишила, воліючи, щоб хлопчак мав коханку вдома – охайну дівчину, з якою ніколи не буде клопоту. Натомість ніколи не знати, кого юнак може підчепити на вулиці, якщо починає занадто рано. Тож вона стежила за ними і нічого не казала. А тепер ті двоє інших заповзялися морочити її своєю історією!

Якраз уранці пані Дювейріє збиралася піти до абата Модві, аж тут Клеманс повідомила, що священник поніс останнє помазання панові Жозерану.

Покоївка, зіткнувшись на сходах зі Святими Дарами, повернулася на кухню і вигукнула:

- А я ж казала, що він повернеться цього року!

І додала, натякаючи на катастрофи, від яких потерпав будинок:

- Це нам усім принесло горе.

Цього разу Святі Дари не спізнилися, і то була чудова прикмета на майбутнє. Пані Дювейріє поквапилася до церкви Святого Роха, де зачекала на повернення абата. Він вислухав її, зберігаючи смутну мовчанку, але не зміг відмовитися просвітити покоївку та метрдотеля щодо аморальності їхнього становища. До речі, ще й інша історія мала змусити його невдовзі повернутися на вулицю Шуазель, адже бідний пан Жозеран, безсумнівно, не переживе цю ніч. І він дав зрозуміти, що вбачає у цьому жорстоку, проте щасливу обставину для примирення Огюста і Берти. Тож він спробує влаштувати обидві справи разом. Вже давно час, щоб Небеса милостиво благословили їхні зусилля.

- Пані, я молився, - сказав священник. – Бог восторжествує.

Ввечері, о сьомій, розпочалася агонія пана Жозерана. Довкола нього зібралася уся родина, окрім дядечка Башеляра – його намарне шукали по кафе, та Сатурніна, котрого і досі тримали у божевільні в Муліно. Леон, якому батькова хвороба прикро відстрочувала весілля, виявляв шляхетний біль. Пані Жозеран і Гортензія трималися мужньо. Лиш Берта ридала так сильно, що втекла на кухню, аби не мучити хворого, а тим часом Адель, користуючись замішанням, пила гаряче вино. Пан Жозеран, до речі, помирав просто. Порядність душила його. Його життя минуло даремно, і він відходив як чесний чоловік, втомлений від життєвих злокапостей і розчавлений зі спокійною несвідомістю тими єдиними істотами, яких він

любив. О восьмій він пробелькотів ім'я Сатурніна, обернувся до стіни і згас.

Ніхто не вірив у те, що він помер, адже очікували на жахливу агонію. Тож усі деякий час потупцяли і пішли, щоб дати йому поспати. До нього повернулися, вже коли він охолов, і пані Жозеран посеред плачів гнівалася на Гортензію, якій доручила піти по Огюста, розраховуючи й собі передати йому до рук Берту під час важкого болю останніх хвилин.

- Та ти ні про що не дбаєш! – промовляла вони, втираючи очі.

- Але ж, мамо, - відповідала дівчина, вмиваючись слізьми, - хіба ж можна було подумати, що тато скінчить так швидко?!.. Ти сказала мені піти попередити Огюста тільки о дев'ятій, аби бути певною у тому, що ми втримаємо його до кінця.

Глибоко пригнічені родичи віднаходили розраду в цій суперечці. Ось ще одну справу прогавили, вони ніколи нічого не досягнуть. На щастя, залишалася нагода похорону, аби поцілуватися.

Похорон виглядав пристойним, хоча і нижчого класу, ніж у пана Вабра. В будинку і у кварталі, до речі, ним переймалися значно менше, адже цього разу не йшлося про домовласника. Небіжчик був сумирним чоловіком, тож навіть не потурбував сон пані Жюзер. Марі, від учора на східних днях, висловила єдиний жаль, що не змогла допомогти нашим дамам спорядити нещасного пана. А знизу пані Гурд обмежилася тим, що звелася, коли виносили труну, і вклонилася всередині двірницької, проте не виходила на поріг. Тим не менш, увесь будинок пішов на цвинтар: Дювейріє, Кампардон, Вабри, пан Гурд. Говорили про весну і про те, що зливи нашкодили урожаю. Кампардон дивувався хворобливому обличчю Дювейріє. І коли радник, дивлячись, як тіло спускають у могилу, зблід і мало не зомлів, архітектор пробурмотів:

- Він відчув запах землі... Захисти нас, Боже, щоб у нашому будинку знову не сталося спустошення!

Пані Жозеран та її дочок довелося вести до екіпажа попід руки. Леон поквапився до них, дядечко Башеляр також надав допомогу, а Огюст знічено дибав позаду. Він сів до іншого екіпажа – разом з Дювейріє та Теофілом. Клотильда залишила коло себе абата Модві, котрий хоч і не відправляв службу, але прийшов на цвинтар, щоб засвідчити родині підтримку. Коні рушили веселішою ступою, і Клотильда одразу ж попросила священника зайти до них, бо відчувала, що настала слухна година. Він погодився.

Три жалобні екіпажі мовчазно привезли родину на вулицю Шуазель. Теофіл негайно повернувся до Валері, котра залишилася наглядати за великим прибиранням, яке влаштували, доки магазин не працював.

- Можеш збирати свої манатки! – розлючено гукнув він до неї. – Вони усі підштовхують його. Можу закластись, що він ще й проситиме пробачення!

Дійсно, усі відчували невідкладну потребу покінчити з цим. Принаймні горе має чимось прислужитися. Огюст, оточений родичами, чудово розумів, чого вони хочуть. Він був самотній, безсилий, спантеличений. Родина, вдягена у чорне, поволі пройшла вервечкою під склепінням. Ніхто не говорив. Мовчанка тривала і на сходах – мовчанка, сповнена невидимої діяльності. М'які й смутні спідниці з чорного крепу здіймалися сходишками. Огюст, захоплений останнім спротивом, проминув першим, маючи на меті квапливо зачинитися у своїй квартирі. Але коли він відчиняв двері, Клотильда і абат, котрі йшли слідом, зупинили його. Позад них на сходовому майданчику з'явилася Берта у глибокій жалобі, в супроводі матері та сестри. В усіх трьох були червоні очі, особливо на пані Жозеран було тяжко дивитися.

- Ну ж бо, мій друже, - попросту сказав священник, якому на очі набігли сльози.

Цього було досить. Огюст негайно здався, зрозумівши, що за таких поважних обставин ліпше скоритися. Його дружина плакала, він сам плакав і белькотів:

- Заходь... Спробуємо більше не розпочинати.

І тоді уся родина розцілувалася. Клотильда вітала брата: вона не очікувала меншого від його серця. Пані Жозеран виявляла гірке задоволення як удова, котру вже не може зворушити неочікуване щастя. Вона долучила свого бідного чоловіка до загальної радості.

- Ви, мій зятю, виконали свій обов'язок. Той, хто на небесах, вам дякує.

- Заходь, - повторив схвильований Огюст.

Приваблена голосами, у передпокої з'явилася Рашель. Зобачивши німе роздратування, від якого зблідло обличчя цієї дівчини, Берта на мить завагалася, а тоді суворо зайшла, і її чорна жалоба зникла у сутінках квартири. Огюст пішов слідом, двері за ними зачинилися.

Глибоке полегшене зітхання пролетіло сходами і сповнило будинок торжеством. Дами потискали руку священнику за те, що Бог змилостивився. Клотильда вже заводила абата до свого помешкання, аби владнати іншу історію, а Дювейріє, котрий затримався з Леоном та Башеляром, ще важко сунув сходами. Потрібно було пояснювати йому щасливу розв'язку. Але він, хоч і прагнув її протягом кількох місяців, тепер, здавалося, заледве розуміє. Він виглядав дивно, заповнений нав'язливою думкою, катуючись якою, втратив цікавість до решти. Жозерани поверталися до себе, а він зайшов слідом за дружиною та

священником. Вони ще були у передпокої і аж здригнулися від приглушених криків.

- Не турбуйтеся, пані, - люб'язно пояснив Іпполіт. – Це та жіночка, на горішньому поверсі, у неї перейми... Я бачив, як доктор Жюєра побіг до неї.

А коли залишився самий, додав по-філософськи:

- Один пішов, інший прийшов.

Клотильда влаштувала абата Модві у салоні і сказала, що спершу пришле до нього Клеманс. Аби він не нудьгував, вона тицьнула йому «Журнал Старого і Нового Світу», в якому були справді пікантні віршики. Вона хотіла підготувати покоївку, але втрапила на свого чоловіка, котрий сидів на стільці у її туалетній кімнаті.

Від самого ранку Дювейріє конав у тяжких муках. Він втретє застав Кларису з Теодором і коли запротестував, то уся родина перекупок – мати, брат, сестрички – накинулися на нього і носачами та кулаками виштовхали на сходи. А Клариса тим часом обзивала його злидарем і розлючено погрожувала, що викличе комісара поліції, якщо він тільки ступить до неї ногою. Це був кінець: знизу чуйний консьєрж повідомив йому, що вже тиждень як дуже багатий стариган бажає утримувати пані. Вигнаний, не маючи халабуди, щоб у ній тепленько жити, Дювейріє волочився тротуарами, а тоді зазирнув до загубленої крамнички і придбав кишеньковий револьвер. Життя стало занадто сумним, тож він принаймні зможе його залишити, коли знайде підходящу місцинку. Машиналино повертаючись на вулицю Шуазель, щоб взяти участь у похороні пана Жозерана, він був поглинений пошуком цього спокійного закутка. Йдучи за труною, йому враз спало на думку вбити себе на цвинтарі: він зайде віддалік і сховається за склепом. Це тішило його романтичний смак,

потребу в ніжному та романтичному ідеалі, котра сповнювала гіркотою його існування, приховане під суворим буржуазним поведженням. Але побачивши, як домовину спускають у могилу, він задрижав, вражений холодом землі. Безперечно, це місце не годиться, треба шукати деінде. Він повернувся геть хворий, заповонений ідефікс, і, вмостившись на стільці в туалетній кімнаті, обговорював сам із собою найліпший закуток у домі. Може, у спальні, на краю ліжка, або ж на тому самому місці, де він зараз, щоб і не поворухнутися?

- Чи будете ви такі ласкаві залишити мене одну? – звернулася до нього Клотильда.

Він вже тримав револьвер у кишені.

- Чому? – натужно спитався він.

- Бо мені треба бути самій.

Він подумав, що вона хоче перевдягнути сукню і не бажає, аби він побачив бодай її голі руки, настільки він їй огидний. Якусь мить він дивився на неї каламутними очима – таку високу, таку вродливу, з мармурово чистим обличчям, на її волосся, заплетене у золотаво-руді коси. Ах! Якби ж то вона погодилася, то як би усе гарно влаштувалося! Він звівся, похитуючись, розкрив обійми і спробував її схопити.

- Що таке? – здивовано пробурмотіла вона. – Що на вас найшло? Звісно ж, не тут... То у вас уже немає іншої? Тож воно повернеться, те жахіття?

Їй до серця підступила така огида, що він позадкував. Не кажучи ні слова, він вийшов, зупинився у передпокої, мить повагався, а тоді побачив перед собою двері – двері до туалету, штовхнув їх і неквапливо влаштувався на сидінні. Це спокійне місце, ніхто не зайде сюди і не потурбує його. Він вставив дуло невеличкого револьвера собі до рота і натис на гачок.

Тим часом Клотильда, від самого ранку занепокоєна його поведінкою, прислухалася, щоб зрозуміти, чи він буде настільки люб'язним, аби повернутися до Клариси. Зрозумівши за особливим грюкотом дверей, куди він пішов, вона вже не переймалася ним і нарешті подзвонила, щоб викликати Клеманс, як враз її здивував глухий залп вогнепальної зброї. Що це таке? Схоже на тихий постріл спортивного карабіна. Вона вибігла до передпокою і спершу не наважувалася покликати чоловіка. З туалету долинали дивне харчання, тож вона гукнула і, не отримавши відповіді, прочинила двері. Гачок не був заціпнений. Дювейріє, одурілий більше від страху, ніж від болю, і досі чипів на сидінні у зловісній позі, з широко розплющеними очима, зі скривавленим обличчям. Він схибив: куля зачепила щелепу і вилетіла, пробивши ліву щоку. Він вже не мав мужності зробити другий постріл.

- Як?! Що це ви тут робите?! – кричала, не тямлячись, Клотильда. – Га? Йдіть вбивати себе на вулицю!

Вона була обурена. Це видовище, замість того, щоб розчулити, довело її до крайнього роздратування. Вона штурхала чоловіка, зводила на ноги без жодних пересторог, хотіла вивести, аби його не побачили у подібному місці. У туалеті! Та ще й схибив! Це вже занадто!

Підтримуючи, вона повела його до спальні, а він, з повним крові ротом, випльовував зуби і белькотів поміж хрипотінням:

- Ти мене ніколи не кохала!

Він ридав, він страждав через загибель поезії – цієї блакитної квіточки, яку не міг зірвати. Вклавши його на ліжку, Клотильда нарешті розчулилася, захоплена водночас люттю і нервовим тремтінням. Найгіршим було те, що Клеманс та Іпполіт прийшли на її виклик. Звісно, вона спешу розповіла їм про нещасний випадок: пан упав і розбив собі підборіддя. Але вона мусила

полишити цю байку, тому що слуги пішли витерти скривавлене сидіння відхожого місця і знайшли револьвер, який закотився за віник. А поранений і далі втрачав кров, тож покоївка згадала, що доктор Жюєра на горішньому поверсі приймає пологи у пані Пішон. Вона побігла і перестріла його на сходах, коли він виходив після щасливого народження. Лікар одразу ж заспокоїв Клотильду: можливо, щелепа залишиться викривленою, але життю ніщо не загрожує. Він квалливо накладав першу перев'язку поміж мисками з водою і запалюваною кров'ю білизною, аж тут абат Модві, занепокоєний цим гармидером, дозволив собі зійти.

- Що ж таке сталося? – спитався він.

Це питання остаточно збурило пані Дювейріє. Вона вибухнула плачем на перших словах пояснення. Священник і сам усе зрозумів, адже йому було відомо про приховані скорботи його пастви. Вже у салоні, відчуваючи, як йому у голові паморочиться, він майже жалкував про свій успіх – про цю нещасну молоду жінку, яку він тільки-но заштовхнув до її чоловіка, хоча вона не розкалася. Його гриз болючий сумнів: можливо, Бог не з ним? Його неспокій посилювався від вигляду переламаної щелепи радника. Він наблизився і хотів було рішучо засудити самогубство, але дуже заклопотаний лікар відсунув його:

- Після мене, пане абате. Незабаром... Ви ж бачите, він знепритомнів.

Дійсно, Дювейріє від перших доторків лікаря зомлів. Тож Клотильда, щоб спекатися слуг, у яких вже не було потреби і які лиш знічували її своїм витріщанням, прошепотіла, втираючи очі:

- Йдіть до салону з паном абатом... Він хоче вам дещо сказати.

Священник мусив їх вивести. Це була ще одна мерзенна справа. Дуже здивовані Іпполіт і Клеманс пішли за ним. Коли вони залишилися на

самоті, він почав з того, що звернувся до них зі сплутаними напучуваннями: Небеса винагороджують за хорошу поведінку, а єдиний гріх приводить до пекла, хоча ніколи не пізно покласти край скандалу і подбати про своє спасіння. Доки він так говорив, їхній подив перетворювався на ошелешеність. Звісивши руки – вона дрібненька і нашорошена, він широколиций і широкоплечий, мов жандарм – вони занепокоєно презиралися: може, пані знайшла свої серветки там, на піддашші, у скрині? Чи це через пляшку вина, яку вони забирають із собою щовечора?

- Діти мої, - нарешті сказав священник, - ви даєте поганий приклад. Великий злочин полягає у тому, щоб розбещувати інших, вкривати ганьбою дім, у якому живеш... Так, ви живете у розпусті, котра, на жаль, вже ні для кого не є таємницею, тому що ось уже тиждень як ви б'єтеся.

Він червонів, сором'язлива нерішучість змушувала його підшукувати слова. Двоє прислужників полегшено зітхнули. Тепер вони усміхалися і тупцяли на місці зі щасливим виглядом. То й усе?! Справді, навіщо було їх так лякати?!

- Але цьому кінець, пане кюре, - повідомила Клеманс, звертаючи на Іпполіта погляд знову закоханої жінки. – Ми вже помирилися між собою... Так, він мені усе пояснив.

Священник, у свою чергу, виявив подив, сповнений смутку.

- Ви не зрозуміли мене, діти мої. Ви не можете і надалі жити разом, ви ображаєте Бога і людей. Вам потрібно одружитися.

- Але ж я не хочу, - відповіла Клеманс. – Я намислила інше.

Тоді абат Модві спробував умовити Іпполіта:

- Послухайте, сину мій, ви ж бо чоловік, переконайте її, поговоріть з нею про її честь... У вашому житті це нічого не змінить. Одружіться.

Слуга засміявся з виглядом хвацького дотепника, хоча і збентежено. Зрештою, він заявив, дивлячись на носики своїх капців:

- Звісно, я не проти, але я одружений.

Ця відповідь водночас увірвала повчання священника. Не кажучи більше жодного слова, він згріб свої аргументи і поклав до кишені непотрібного Бога, жалкуючи, що наразив його на таке посміховище. Клотильда саме заходила до салону, почувла усе і махнула рукою, полишаючи ту мороку. За її наказом лакей та покоївка вишли одне за одним з серйозним виглядом, в душі дуже веселячись. Абат, помовчавши, гірко поскаржився: навіщо його так підставляти? Навіщо ворочати те, що ліпше полишити у спокої? Тепер становище стало геть непристойним. Але Клотильда знову махнула рукою: тим гірше! Вона має іншу мороку. Вона, до речі, не збиралася звільняти слуг, аби квартал не дізнався того ж вечора про історію із самогубством. Побачимо згодом.

- Цілком абсолютний відпочинок, чи не так? – радив лікар, виходячи зі спальні. – Усе чудово загоїться, але він має уникати будь-якої втоми... Пані, бажаю Вам мужності.

А тоді обернувся до священника:

- Ви зможете його картати пізніше, мій дорогий абате. Я Вас поки що не залишаю... Якщо Ви повертаєтесь до церкви Святого Роха, то можемо пройтися разом.

І вони спустилися сходами.

А будинок тим часом віднайшов свій величний спокій. Пані Жюзер затрималася на цвинтарі, намагаючись звабити Трюбло: вони читали

написи на могилах. Незважаючи на невелику прихильність до кокетування без результату, він мусив відвезти її фіакром на вулицю Шуазель. Сумна авантюра Луїзи сповнила цю бідну даму меланхолії. Вони вже приїхали, а вона ще розповідала про ту нещасну, котру напередодні мусила повернути до сиротинця: це був жорстокий досвід, остаточна втрата ілюзій, що зруйнувала її надію знайти колись порядну служницю. Стоячи у підворітті, вона запросила Трюбло іноді заходити до неї на розмову. Але він виправдав себе зайнятістю на роботі.

В ту ж мить поруч пройшла інша пані Кампардон. Вони привіталися з нею. Пан Гурд повідомив їм про щасливе завершення пологів пані Пішон. Усі вони приєдналися до думки пана та пані Війом: троє дітей для родини службовця – це справжнє божевілля. Консьерж навіть натякнув, що як вони зроблять четвертого, то власник відмовить їм у помешканні, адже завелика родина псує будинок. Але вони умовкли: дама під вуаллю, залишаючи по собі аромат вербени, легко просковзнула крізь підворіття, не зважаючи на пана Гурда, котрий вдавав, що не побачив її. Зранку він приготував усе у кімнаті шляхетного пана з четвертого поверху для ночі праці.

Зрештою, він заледве встиг гукнути двом іншим:

- Стережіться! Вони нас розчавлять, мов собак!

Це був екіпаж людей з третього, котрі їхали на прогулянку. Коні били копитами під склепінням, вглибині ландо батько і мати усміхалися до своїх дітей – двох чудових білявих малюків, які виривали одне у одного букет троянд.

- Ото ще людиська! – пробуркотів розлючений консьерж. – Вони навіть не пішли на похорон, тому що бояться бути ввічливими, як усі... Вони вас обляпають, але спробуйте-но про це сказати!

- Що таке? – перепитала дуже зацікавлена пані Жюзер.

І пан Гурд розповів, що приходила поліція – так, поліція! Той чоловік з третього написав такий бридкий роман, що його можуть кинути до тюрми.

- Жакіття! – продовжував він з огидою. – Там повно свинства про пристойних людей. Він навіть каже, що і наш власник у тому по самі вуха. Точнісінько так – сам пан Дювейріє! Ото нахаба!.. О! Вони цілком мають рацію, що ховаються і не відвідують нікого з мешканців! Тепер ми знаємо, що вони намоторили, вдаючи, що увесь час сидять вдома. Але ж погляньте! Воно їздить коляскою, воно продає своє сміття на вагу золота!

Ця думка найбільше доводила пана Гурда до відчаю. Пані Жюзер читала виключно вірші, Трюбло заявив, що не розуміється на літературі. Проте, обидвоє засудили того пана за те, що він у своїй писанині спаплюжив дім, у якому мешкає його родина. Але враз із глибини двору залунали скажені крики та огидні слова.

- Товста суко! Ти була раденька, коли використовувала мене, щоб я допомагала твоїм чоловікам тікати!.. Чуєш, клята лярво?! Слухай сюди!

Це була Рашель: Берта виганяла її, і вона відводила душу на чорних сходах. Із цієї мовчазної та шанобливої дівчини, котру навіть інші кухарки не могли витягнути на найменшу відвертість, раптово вихлюпнувся нестримний потік, буцімто прорвало вигрібну яму. Вона не тямилася вже від того, що пані повернулася до пана, якого вона любенько обкрадала після розпаду подружжя, а тепер вона ошаліла, отримавши наказ викликати посильного, котрий мав винести її скриню. Стоячи на кухні, спантеличена Берта слухала, а у дверях Огюст, бажаючи зробити вольовий вчинок, отримував прямисінько у обличчя бридкі вислови та жахливі звинувачення.

- Так-так! – продовжувала розлючена служниця. – Ти не викидала мене на вулицю, коли я ховала сорочки за спиною у твого рогоносця!.. А того вечора, коли твій коханець мусив вдягати шкарпетки посеред моїх каструль, доки я не давала твоєму рогоносцеві зайти, і щоб ти мала час охолонути!.. Ото ще курва!

Берта, задихаючись, сховалася всередині квартири, але Огюст гордо тримав голову: він блід, тремтів від кожного брудного викриття, яке лунало на сходах, і повторював лиш одне слово «Нещасна! Нещасна!», аби висловити своє збурення від того, що дізнався жорстокі подробиці адюльтера якраз в ту мить, коли тільки-но пробачив його. Тим часом, інші служниці вийшли на сходи біля своїх кухонь. Вони перехилилися донизу і ловили кожне слово, але навіть їх шокувала лють Рашель. Вони помалу збентежено відступали. Це вже почало переходити будь-які межі. Ліза узагальнила спільне почуття, промовивши:

- Еге! Ні, ми собі балакаємо, але ж не нападаємося ось так на хазяїв.

Жінки почали розходитися, і ця дівчина зосталася сама вибалакуватися, бо інші соромилися слухати речі, котрі для будь-кого є неприємними. Тим паче, тепер вона напала на увесь будинок. Пан Гурд першим зайшов до двірницької і зауважив, що від розлюченої жінки не можна очікувати іншого. Пані Жюзер, глибоко діткнена у свої делікатності таким жорстоким розвінчуванням кохання, виглядала глибоко враженою, тож Трюбло, побоюючись неприємності, мимоволі сказав, що проведе її до помешкання. Хіба ж це не прикро? Усе так гарно владналося, не залишилося найменшого приводу для скандалу, будинок повертався до зосередженої цнотливості, а ця паскудна істота почала ворочати історії, котрі усі поховали і більш ними не переймалися!

- Я усього лиш служниця, але я чесна! – кричала Рашель, вкладаючи у це волення останні сили. – Жодна з ваших дам-шльондр у цій триклятій халупі не варта мене!.. Звісно, я піду, мені від вас блювати хочеться!

Абат Модві та лікар Жюєра поволі спускалися. Вони усе чули. Тепер запанував глибокий спокій: двір був порожній, сходи пустельні. Двері буцімто замурували, на вікнах не ворушилася жодна фіранка. Із зачинених квартир долунала тільки тиша, сповнена гідності.

Під склепінням священник зупинився, ніби розбитий втомою.

- Скільки горя! – сумно прошепотів він.

Лікар погойдав головою та відповів:

- Таке життя.

Вони робили подібні зізнання, коли пліч-о-пліч виходили від передсмертної агонії або народження. Незважаючи на протилежні переконання, іноді вони доходили згоди щодо людської слабкості. Обидвоє знали однакові таємниці: священник вислуховував сповіді дам, а лікар протягом тридцяти років приймав пологи у матерів та лікував їхніх дочок.

- Бог нас полишив, - продовжував перший.

- Ні, - заперечив другий, - не пхайте туди Бога. Вони погано почуваються або погано виховані – ось і усе.

Не зволікаючи, він загострив свої погляди і завзято звинувачував Імперію: звісно, за республіки все буде значно ліпше. Але посеред висновків посередньої людини виринали справедливі зауваження старого практика, який знає до самого споду зворотній бік свого кварталу. Він напосідав на жінок: одні розбещені або отупілі від лялькового виховання, іншим

спадковий невроз збочив почуття та пристрасті – і усі вони падають ницо, безглуздо, без бажання і без насолоди. До речі, він не мав ніжності і до чоловіків – великих дітиськ, які остаточно псують собі життя поза лицемірством вишуканих манер. У яacobінському запалі він уперто видзвонював поховальний дзвін за цим класом, за розкладом та занепадом буржуазії, підвалини якої прогнили і вже тріскотять. Тоді він знову схибив і заговорив про варварів та віщував всезагальне щастя.

- Я вірю в Бога більше за Вас, - таким був завершальний висновок.

Священник нібито мовчки слухав, але нічого не чув і цілком поринув у скорботні марення. Помовчавши, він прошепотів:

- Якщо вони несвідомі того, то нехай Небеса змилосярдяться до них!

Вони вийшли з будинку і тихцем попрямували вулицею Нью-Сент-Огюстен. Вони мовчали, побоюючись, що наговорили забагато, адже у їхньому становищі мусили дотримуватися численних умовностей. Дійшовши до кінця вулиці, вони, звівши голови, побачили пані Едуен, котра усміхалася на порозі «Жіночого щастя». Октав, стоячи позад неї, також усміхався. Сьогодні вранці, після серйозної розмови, вони спільно вирішили одружитися. Вони чекатимуть до осені, а зараз раділи тому, що уклали цю угоду.

- Доброго дня, пане абате! – весело гукнула пані Едуен. – У Вас, докторе, увесь час справи?

Той привітав її з тим, що вона має здоровий вигляд, а жінка додала:

- О! Якби ж то була тільки я, то у Вас не було б справ.

Якусь мить вони балакали. Лікар згадав, що Марі народила дитину, і Октав виглядав радісним від того, що дізнався про щасливі пологи колишньої сусідки. Почувши, що вона народила третю дівчинку, він вигукнув:

- То її чоловік не уміє робити хлопчиків?!.. Вона сподівалася, що пан та пані Війом ще зможуть проковтнути хлопчика, але дівчинку вони нізащо не перетравлять.

- Я теж так вважаю, - сказав лікар. – Вони обидвоє у ліжку, настільки їх збурила новина про вагітність. І вони покликали нотаріуса, щоб їхній зять не успадкував від них бодай меблі.

Усі жартували, тільки священник мовчав і дивився долі. Пані Едуен спитала, чи йому часом не зле. Так, він відчувається дуже стомленим, він трохи спочине. Обмінявшись сердечними прощаннями, він пішов вулицею Сен-Рох, і далі у супроводі лікаря. Коло церкви останній раптово промовив:

- Га? Погана клієнтка?

- Хто? – здивовано перепитав священник.

- Ця пані, що продає ситець... Їй начхати на Вас і на мене. Їй не треба ні Бог, ні ліки. Байдуже, якщо добре відчуваєшся, то це вже не цікаво.

І він попрямував собі, а священник зайшов до церкви.

Крізь широкі вікна, крізь білі вітражі, обрамовані жовтим і блакитним, лилося яскраве проміння. Жоден звук, жоден порух не турбував пустельну наву, де мармурове обличкування, кришталеві люстри та золочена казальня куняли у спокійному світлі. То була усамітненість і затишна м'якість буржуазного салону, в якому з меблів познімали чохли з нагоди великого вечірнього прийому. Тільки одна жінка перед капицею Болісної Богоматері дивилася, як на свічнику горять численні свічки, сяючи дрібними вогниками і ширячи запахом гарячого воску.

Абат Модві хотів було піднятися до своєї квартири, але глибокий неспокій та палка потреба, котрі змусили його зайти до церкви, продовжували

тримати його тут. Йому здавалося, що Бог кличе його далеким і нечітким голосом, і він не міг розчути його накази. Він повільно пройшов крізь церкву і намагався прочитати власне серце, заспокоїти в собі тривогу, як враз, коли проходив за хором, усе його єство здригнулося від надлюдського видовища.

Поза лілейно білим мармуром каплиці Богородиці, поза коштовностями каплиці Поклоніння Святим Дарам, де сім золотих ламп, золоті канделябри і золотий вітвар сяяли у рудуватому затінку золотавих вітражів, вглибині цієї містичної ночі, понад цим далеким капищем повстала в усій трагічності проста й невимовна драма: Христос, прицвяхований до хреста, поміж Марією та Магдалиною, котрі невтішно ридали. Невидимий промінь, що падав згори, виокремлював на голій стіні білі статуї, які наближалися, зростали та перетворювали скривавлену людську плоть цієї смерті і ці сльози на божественний символ довічного страждання.

Приголомшений священник упав навколішки. Він сам відбілів цей тиньк, облаштував це освітлення, приготував цей удар грому, і коли дощану огорожу прибрали, коли архітектор та робітники пішли, він перший був уражений блискавкою. Грізна суворість Голгофи ширила подих, від якого йому переверталось серце. Йому здавалося, що він відчуває, як Бог ковзнув його лицем, і він згинав спину під цим повітом, роздирався у ваганнях, катувався жахливою думкою, що він, мабуть, поганий душпастир.

О, Господи! Невже пробила година, коли не потрібно буде ховати під покровом релігії виразки цього отруєного світу? Невже він мусить припинити надавати поміч лицемірству своєї пастви? Невже він більше не мусить бути постійно напихваті як церемоніймейстер, аби відміряти налагоджений порядок глупоти і гріха? Невже слід дозволити усьому завалитися, ризикуючи тим, що стіни Церкви також розпадуться на друзки? Так, безсумнівно, саме таким є наказ, бо йому вже забракло сил

рухатися далі вперед поміж людській мізерії, він мучився від безсилля та відрази. Усі бридоти, в яких він порпався від самого ранку, тепер душили його серце. Пристрасно простягаючи руки, він благав зіслати прощення – прощення за облуду, прощення за боягузливу запопадливість та ганебну терпимість. Страх Божий охопив його нутро, він бачив Бога, котрий його зрікався, котрий забороняв йому надалі зловживати Його іменем, розгніваного Бога, котрий постановив знищити злочинне плем'я. Уся світська толерантність злетіла під шаленими докорами совісті і залишилася тільки щира перестрашена віра, котра борсалася у непевності спасіння. О, Господи! Яку дорогу слід обрати, що слід робити посеред цього суспільства, що суцільно конає і гниє, навіть його священнослужителі?

І абат Модві, не зводячи очей від Голгофи, розридався. Він плакав, як Марія та Магдалина, він оплакував померлу істину та порожні небеса. Поза мармуром та коштовностями, велетенський гіпсовий Христос вже не мав і краплини крові.

XVIII

У грудні, на восьмому місяці жалоби, пані Жозеран вперше прийняла запрошення на вечерю. Це було, до речі, у Дювейріє – майже сімейна вечеря, якою Клотильда відкривала суботні прийоми нового зимового сезону. Адель напередодні попередили, що вона має прийти на допомогу Жюлі мити посуд. Наші дами у дні прийомів позичали у такий спосіб свою прислугу.

- Головне, спробуйте бути міцною, - радила пані Жозеран служниці. – Не знаю, що сталося з вашим тілом, але вас наче з клоччя зроблено... Хоча ви така повна і кругла.

Адель попросту була на дев'ятому місяці вагітності. Вона й сама тривалий час вважала, що набирає жиру, що її, однак, дивувало. Вона, котра мала порожній шлунок і постійно голодувала, казилася у ті дні, коли пані переможно показувала її іншим: ну як?! Ті хто звинувачує її у тому, що вона урізає хліб своїй служниці, можуть поглянути на цю товсту ненажеру, у якої барило, звісно ж, розрослося не від того, що вона вилузує тарілки! Коли ж Адель, хоч яка і не була дурна, усвідомила нарешті свою біду, то разів двадцять стримувалася, щоб не кинути правду в очі хазяйці, котра неприховано зловживала її станом, аби переконати увесь квартал у тому, що тепер почала її добре годувати.

Але відтоді вона одуріла зі страху. В її тупій голові проросли уявлення, які вона принесла зі свого села. Вона бачила себе проклятою і намислила, що за нею прийдуть жандарми, якщо вона розкриє свою вагітність. Тож уся її хитрість дикунки була спрямована на те, щоб приховати свій стан. Вона крилася з нудотою, таїла нестерпний головний біль та жахливі закрепи, від яких тяжко страждала. Двічі, розмішуючи соуси перед гарячою плитою, їй здавалося, що вона помре. На щастя, її живіт був низьким і пласким, тож розширювався, не випираючи уперед. А пані геть нічого не підозрювала, настільки пишалася цією дивовижною повнотою. До того ж, нещасна перетягувала себе так, що мало не задихалася. Живіт здавався їй пристойним, ось тільки він ставав таким важким, коли вона мусила мити кухню. Два останні місяці були жахливими через постійний біль, який вона терпіла з упертістю героїчного мовчання.

Того вечора Адель пішла спати близько одинадцятої. Її страшила думка про завтрашній прийом: знову горбатитися, знову Жюлі її штурхатиме! Вона вже заледве ходила, увесь її низ був як драглі. Тим не менш, пологи для неї залишалися далекими та непевними. Вона воліла не думати про них і прагнула залишати усе так, як є, ще тривалий час, сподіваючись, що воно

якось владнається. Тож вона нічого не приготувала, нічого не знала про симптоми, не була спроможна ні пригадати, ні вирахувати строк – не мала ані думок, ані планів. Їй було добре тільки в ліжку, простягшись горілиць. Від учора прийшли морози, тож вона лягла спати в панчохах, задула свічку і чекала, доки зігріється. Нарешті вона заснула, але мусила розплющити очі через легкий біль: їй ніби щипали шкіру. Спочатку вона подумала, що якась муха кусає її в живіт, довкола пупа. Укуси невдовзі припинилися, і вона більш ними не переймалася, звикши до дивних та незбагнених речей, що відбувалися з нею. Однак, пролежавши заледве півгодини у важкому сні, вона враз прокинулася від різкого і незрозумілого болю. Цього разу вона розлютилася. То тепер у неї почалися кольки? Ото свіженькою вона буде назавтра, якщо їй доведеться цілу ніч бігати на горщик! Ще з вечора вона носилася з думкою про розлад кишківника, відчувала важкість у нутрощах і очікувала на побоїсько. Але вона вирішила стриматися, терла собі живіт, і їй здалося, що біль вщух. Минуло з чверть години, і біль повернувся, тепер сильніший.

- К такій сучій матері! – у півголоса лайнулася вона і цього разу вирішила встати.

Вона у темряві витягла горщика, присіла навпочіпки і вимучувала себе марними зусиллями. Кімната була крижаною, і жінка почала тремтіти. Хвилин за десять кольки зникли, і вона вклалася до ліжка. Але не минуло і десяти хвилин, як вони повернулися. Вона звелася, знову даремно тужилася, повернулася до ліжка геть змерзла і ненадовго закуняла. А тоді її скрутило так сильно, що вона мусила стримувати перший стогін. Ото ще дурниця! То вона хоче чи не хоче? Тепер перейми були тривалими, майже безперервними, вони трусили нею дедалі сильніше, так ніби в її животі брутальна рука перетискала усі нутрощі. Вона зрозуміла, нажахано здригнулася і белькотіла, сховавшись під ковдрою:

- Господи! Господи! То це воно!

Її заповнив неспокій, потреба ходити, заколисувати свій біль. Вона вже не могла залишатися у ліжку, тож запалила свічку і почала писати кола по кімнаті. Язик її пересох, її мучила пекуча спрага, а на щоках палали червоні плями. Коли її раптово скручували перейми, вона спиралася на стіну чи хапалася за меблі. Години спливали в цьому жорстокому тупцянні, а вона не наважувалася бодай взутися, щоб не наробити шуму. Від холоду її захищала тільки накинена на плечі стара шаль. Пробило першу годину, тоді другу.

- То немає Бога на небі! – тихесенько бурмотіла вона, потребуючи говорити і чути себе. Це занадто довго, воно ніколи не скінчиться.

Поміж тим, підготовчі перейми просувалися, тепер вага спускалася у сідниці та стегна. Коли живіт давав їй перепочинок, тоді вона мучилася там, і так без упину, зосередженим і впертим стражданням. Аби віднайти полегшу, вона стискала пальцями сідниці, підтримувала їх, а тим часом усе ходила, погойдуючись, босоніж, вкрита до колін товстими панчолами. Ні, немає Бога на небі! Її побожність повставала, її помалу залишала приреченість робочої худобини, котра змусила її погодитися на вагітність як на додаткове ярмо. Тож не досить жити надголодь, бути брудною та незграбною нечупарою, яку довбе цілий будинок – тепер хазяї ще й зробили їй дитину! Ах! Покидьки! Вона не могла навіть сказати, від молодого це чи від старого, тому що старий ще добивав її після Масляної. І одному, і другому, до речі, було на те начхати звисока, бо ж вони мали насолоду, а вона тепер має біль! Вона мусила б піти і народити на килимку у них під дверима, щоб побачити їхні пики. Але страх повернувся до неї: її кинуть до тюрми, тож ліпше усе проковтнути. Стисненим голосом вона повторювала між двома нападами:

- Покидьки!.. Хіба можна витворяти таке?!.. Господи! Я помираю!

Скоцюрбленими пальцями, вона обіруч ще дужче стискала собі сідниці, свої бідолашні жалюгідні сідниці, стримувала крики і усе хилиталася, така зболіла та бридка. А довкола ніхто не поворухнувся, усі хропли. Вона чула дзвінке зумкотіння Жюлі, а від Лізи долітав посвист – тонка музика сопілки.

Пробило четверту, і враз їй здалося, що її живіт роздерся: посеред болю щось увірвалося, задзюркотіла вода, і її панчохи намокли. Мить вона стояла нерухомо, нажахана і здивована, подумавши було, що звідти з неї усе витече. Може, вона ніколи і не була вагітна. У страху перед іншою хворобою, вона озирала себе і хотіла побачити, чи з неї, бува, не витекла уся кров. Попри це, вона відчула полегшу і на кілька хвилин присіла на скриню. Її непокоїла загіджена кімната, а свічка мала от-от згаснути. Вона вже не могла ходити і відчувала, що наближається кінець, тож іще мала сили розіслати на ліжку стару круглу церату, яку віддала їй пані Жозеран, щоб класти перед туалетним столиком. Як тільки вона лягла, одразу ж розпочалися потуги.

Протягом майже півтори години її терзав біль, сила якого невпинно наростала. Внутрішні перейми припинилися, тепер вона тужилася усіма м'язами живота і крижів, потребуючи звільнитися від нестерпної ваги, що давила її тіло. Ще двічі вона зводилася у примарних позивах і рукою, що дрижала в лихоманці, навпомацки шукала горщика. Вдруге вона заледве не лишилася долі. З кожним новим зусиллям вона здригалася від тремтіння, її обличчя палало, її шия спливала потом, і вона гризла простираadlo, щоб заглушити стогони – жахливе та мимовільне «а-а-а!» лісоруба, який валить столітнє дерево. Коли зусилля завершувалося, вона белькотіла, буцімто розмовляючи з кимось:

- Це неможливо... він не вийде... він завеликий...

Вигнувши груди, розчепірівши ноги, вона чіплялася обома руками за залізне ліжко, що тремтіло від її здригань. На щастя, це були чудові пологи – дитина виходила голівкою вперед. Час від часу та голівка вигулькувала, а тоді немовби хотіла повернутися, засмоктана еластичними тканинами, котрі розтяглися так, що замало не репалися. Пекельні судоми душили її з кожною новою потугою, тяжкий біль сковував її залізним обручем. Нарешті кістки скрипнули, і буцімто усе припинилося. Йй, нажаханій, здавалося, що її зад і перед вибухнули і тепер на їхньому місці утворилася діра, через яку витікає її життя. Дитина викотилася на ліжко, між її ногами, посеред калюжі екскрементів та кривавого слизу.

І тут вона випустила із себе гучний крик – лютий і переможний крик матері. В сусідніх кімнатах негайно заворушилися, розпухлі зі сну язики белькотіли: «Га? Що таке? Когось вбили?!.. Тут когось беруть силою?!.. Та не верещіть так уві сні!» Занепокоєна, вона стисла простирадло між зубами, зсунула ноги і прикидала ковдрою дитину, яка пискотіла, мов кошеня. Вона почула, як Жюлі перевернулася і знову захропіла, а Ліза, засинаючи, вже навіть на посвистувала. Протягом чверті години вона насолоджувалася безмежною полегшею, безкінечною лагідністю спокою та відпочинку. Вона ніби померла і тішилася з того, що її більш немає.

А тоді знову почалися кольки. Вона прокинулася у страху: то у неї буде ще й друге? Найгіршим було те, що, розплющивши очі, вона побачила довкола суцільну пільму. Не залишилося і недопалка свічки! А вона тут, цілком самотня, у чомусь мокрому, з чимось слизьким між ногами, і вона не знала, що з тим робити! Є ж лікарі для собак! Але для неї нема! Тож подихай зі своїм писклям! Вона пригадувала, як допомагала у пані Пішон – дами, що навпроти, коли та народжувала. Як із нею цяцькалися, щоб її не зламати! Тим часом дитина припинила нявкотіти, тож вона простягла руку,

помацала і натрапила на якусь кишку, що вилазила з її живота. Їй пригадувалося, що вона бачила, як те відрізають та перев'язують. Її очі звикли до темряви, а ще зійшов місяць і тьмяно освітлював кімнату. Частково навпомацки, частково керована інстинктом, вона, не зводячись, узялася за довгу і важку працю: позад себе зняла з цвяха фартух, відірвала від нього торочку, тоді обв'язала ту кишку і перерізала її ножицями, які витягла з кишені спідниці. Вона змокрила від поту і знову лягла. А те бідне маля – звісно, вона не хотіла його вбивати.

Але кольки тривали, щось іще тривожило її, і перейми звільняли її від того. Вона потягла за кишку, спершу помалу, тоді дуже сильно. Воно відірвалося і з неї вивалився цілий оберемок, і вона спекалася його, викинувши до горщика. Цього разу – слава Богові! – вже був кінець, вона вже не мучилася. Тільки тепла кров цебеніла уздовж її ніг.

Вона куняла приблизно годину. Пробило шосту, і вона, усвідомивши своє становище, знову прокинулася. Час підганяв, тож вона важко звелася, помалу робила те, до чого поступово домірковувалася, хоча нічого не продумувала наперед. Холодний місяць зазирає до кімнати. Вдягнувшись, вона загорнула дитину в старе шмаття, а тоді ще обкрутила двома газетами. Воно мовчало, але його сердечко стукотіло. Вона розгорнула газети, адже забула подивитися, хлопчик це чи дівчинка. Це була дівчинка. Ще одна безталанна! М'ясо для візників та лакеїв, як та Луїза, котру знайшли під ворітьми! Слуги й досі спали, тож вона змогла вийти. Заспаний пан Гурд смикнув за мотузку, щоб їй відчинити, і вона пішла до пасажу Шуазель, на якому вже відчиняли ґрати, залишила там свій пакунок і спокійненько повернулася до себе. Вона нікого не перестріла. Нарешті, хоч раз в житті, щастя було на її боці!

Вона одразу ж узялася порядкувати у кімнаті: згорнула церату і запхала її під ліжку, винесла горщик, повернувшись, витерла губкою підлогу.

Виснажена, біла, ніби воск, стікаючи кров'ю між ногами, вона підтерлася рушником і вклалася до ліжка. Так і застала її пані Жозеран, коли близько дев'ятої, здивована тим, що служниця досі не спустилася, вирішила сама піднятися до неї. Кухарка поскаржилася на жахливу бігунку, що виснажувала її цілу ніч, і пані вигукнула:

- Та звісно! Ви знову переїли! Ви думаєте тільки про те, щоб напхатися.

Стурбована її блідістю, вона запропонувала запросити лікаря, але була втішена заощадити три франки, бо хвора запевнила, що потребує виключно відпочинку. Після смерті чоловіка пані Жозеран жила з дочкою Гортензією на пенсію, яку їй сплачували брати Бернхайми, що не перешкоджало їй з гіркотою називати їх експлуататорами. Тепер вона харчувалася ще гірше, аби не втратити статусу і не залишати квартиру та не відмовлятися від вівторкових прийомів.

- Так, поспіть, - сказала вона. – Ми маємо на обід холодну яловичину, а ввечері ми їмо в гостях. Якщо ви не зможете спуститися, щоб допомогти Жюлі, то вона впорається і без вас.

Вечеря у Дювейріє була сердечною. Зібралася уся родина: два подружжя Вабрів, пані Жозеран, Гортензія, Леон, навіть дядечко Башеляр, який цього разу поведився чемно. Аби затулити діру, запросили ще й Трюбло, а пані Дамбревіль – щоб не розлучати її з Леоном. Він, одружившись з племінницею, знову впав у обійми тітоньки, якої досі потребував. Вони відкрито приходили разом до усіх салонів і вибачалися за молоду жінку, котра, як вони казали, через грип або лінощі залишається вдома. Того вечора усі за столом бідкалися, що заледве знають її, хоча її так люблять, і вона така красуня! Потім заговорили про хор, який Клотильда змусить заспівати під кінець вечора. Це буде знову «Освячення ножів», але цього разу з п'ятьма тенорами – щось довершене і неперевершене. Протягом двох

місяців сам Дювейріє, котрий знову став чарівним, збирав друзів дому за допомогою однакової формули, яку повторював під час кожної зустрічі: «Ми Вас давно не бачили, тож обов'язково приходьте – моя дружина відновлює хорівий спів.» Тож починаючи від закусок усі говорили виключно про музику. Найщасливіша добродушність та найвідвертіша веселість панували до шампанського.

Після кави, допоки дами zostалися довкола каміну у великому салоні, у малому зібрався гурток чоловіків, котрі розпочали обмін поважними думками. До речі, продовжували заходити нові гості. Невдовзі там були Кампардон, абат Модві, доктор Жюєра, не рахуючи запрошених на вечерю, окрім Трюбло, котрий зник, тільки-но вийшов з-за столу. Вже з другого речення, розмова зайшла про політику. Дебати у палатах Парламенту захоплювали цих панів, і вони довго обговорювали успіх списку від опозиції, котрий повністю пройшов у Парижі під час травневих виборів. Вони приховано непокоїлися через цей тріумф бунтівничої буржуазії, хоча назовні раділи.

- Господи! – проголосив Леон. – Пан Тьєр, безсумнівно, талановита людина, але у його виступах щодо інтервенції до Мексики стільки уїдливісті, що вони цілком втрачають зміст.

Його, за протекцією пані Дамбревіль, нещодавно призначили доповідачем, і від цього він враз перетворився на прибічника більшості. В ньому не залишилося нічого від зголоднілого демагога, окрім затятої нетерпимості до доктрини.

- Ви звинувачуєте уряд в усіх гріхах, - усміхнувшись, сказав лікар. – Сподіваюсь, Ви принаймні проголосували за пана Тьєра?

Молодий чоловік уник відповіді. Теофіл, у якого шлунок вже не працював і якого знову непокоїли сумніви щодо вірності дружини, вигукнув:

- А ось я голосував за нього!.. Якщо люди відмовляються жити як брати, то тим гірше для них!

- І тим гірше для вас, чи не так? – зауважив Дювейріє, котрий говорив мало, але кидав глибокі слова.

Спантеличений Теофіл поглянув на нього. Огюст вже не наважувався зізнатись у тому, що він також голосував за Тьєра. А тоді на них очікував сюрприз: дядечко Башеляр виголосив легітимістський «символі віри» - до правди, він вважав це шляхетним. Кампардон гаряче схвалив його: він сам утримався, тому що пан Девінк, офіційний кандидат, не надав достатніх гарантій у релігійному питанні. І він вибухнув розлюченими словами супроти нещодавно оприлюдненого «Життя Ісуса».

- Це не книжку треба спалити, а її автора! – повторював він.

- Ви, мій друже, вочевидь занадто радикальний, - увірвав абат примирливим голосом. – Але, дійсно, симптоми стають загрозливими... Подейкують, що папу виженуть – ось революція у Парламенті. Ми прямуємо до прірви.

- Тим ліпше! – попросту сказав лікар Жюєра.

Усі обурилися. Знову він нападає на буржуазію, обіцяє їй велике прибирання в ту годину, коли народ також захоче панувати. Його затято уривали, волали, що буржуазія – це чесноти, праця і капітал нації. Нарешті Дювейріє перекричав інші голоси і зверхньо зізнався, що голосував за пана Девінка не тому, що пан Девінк точнісінько відповідає його переконанням, а тому, що він є прапором порядку. Так, сатурналії Терору можуть повернутись. Пан Руер, цей видатний державний муж, котрий нещодавно заступив Бійо, відкрито проповідував це з трибуни. І він завершив барвистими словами:

- Триумф вашого списку – це перша провалина в мурах цієї фортеці. Стережіться, щоб і вас не завалило!

Панове умовкли, приховано побоюючись, що захопилися настільки, аж створили загрозу для власної безпеки. Вони бачили, як чорні від пороху та крові робітники вриваються до їхніх помешкань, гвалтують їхніх кухарок і п'ють їхнє вино. Безсумнівно, імператор заслуговує на урок, ось тільки вони починали жалкувати, що урок той виявився занадто болючим.

- Та не бійтесь! – глузливо підсумував лікар. – Вас знову врятують пострілами з рушниць.

Він зайшов надто далеко, і його назвали оригіналом. Зрештою, саме завдяки репутації оригінала він не втрачав клієнтів. Він продовжував, заводячи з абатом Модві їхню одвічну суперечку щодо близького зникнення Церкви. Тепер Леон став на бік священника: він говорив про Боже Провидіння, а щонеділі, о дев'ятій ранку, супроводжував пані Дамбревіль на месу.

Тим часом гості і далі збиралися, великий салон був переповнений дамами. Валері з Бертою, як добрі подруги, вели довірчу розмову. Інша пані Кампардон, яку архітектор привів, безперечно, щоб замістити бідолашну Розу, котра вже вклалася спати, читаючи Дікенса, наводила пані Жозеран економний рецепт відбілювання тканини без мила. А Гортензія, стоячи самотньо навідалі, чекала на Вердьє і не зводила погляду від дверей. Але враз Клотильда, котра балакала з пані Дамбревіль, звелася і простягла руки. Це прийшла її подруга, пані Муре. Весілля відбулось після завершення жалоби, у перших числах листопада.

- А твій чоловік? – питала господиня дому. – Сподіваюсь, він дотримається слова?

- О, так, - відповідала усміхнена Кароліна. – Він прийде незабаром, в останню мить його затримали справи.

Довкола перешіптувалися і зацікавлено дивилися на неї, таку вродливу і таку спокійну, завжди однакову, завжди з привітною впевненістю успішної жінки, яка в усьому досягає успіху. Пані Жозеран потисла їй руку, буцімто була втішена її побачити. Берта і Валері припинили балачку і тихцем розглядали її, вивчали її туалет – вкриту мереживами блідо-жовту сукню. Але посеред цього спокійного забуття минулого, Огюст, котрого зовсім не зворушила політика, стоячи на порозі малого салону, почав виявляти ознаки обуреного подиву. Як?! Його сестра приймає подружжя колишнього коханця його дружини?! До його образи зрадженого чоловіка додалася ревність комерсанта, зруйнованого переможним конкурентом, тому що «Жіноче щастя» після того, як розширилося і відкрило відділ шовкових тканин, настільки виснажило його ресурси, що він був змушений взяти компаньйона. Він підійшов до Клотильди і, доки вітали пані Муре, сказав їй на вухо:

- Ти ж знаєш, що я такого нізащо не потерплю.

- Що таке? – спитала вона з глибоким подивом.

- Жінка – гаразд! Вона мені нічого не зробила... Але якщо прийде її чоловік, то я схоплю Берту за руку і вийду перед усіма.

Клотильда поглянула на нього і знизала плечима. Кароліна була її найдавнішою подругою, звісно, вона не відмовиться з нею зустрічатися, аби задовольнити його капризи. Хіба хтось іще пам'ятає про цю справу? Ліпше не ворушити те, про що він єдиний досі думає. Вкрай схвильований, він шукав підтримки з боку Берти, розраховуючи, що вона зведеться і одразу ж піде за ним, але та, нахмуривши брови, закликала його до

спокою: чи він збожеволів? Невже він хоче виставити себе на таке посміховисько, якого ще ніколи не бувало?

- Але ж це саме задля того, щоб не бути посміховиськом! – у відчаї вигукнув він.

Тоді пані Жозеран схилилася до нього і промовила суворим голосом:

- Це стає непристойним, на вас дивляться. Поводьтесь хоч одного разу порядно.

Він замовк, але не скорився. Від тої миті поміж нашими дамами запанувала ніяковість. І тільки пані Муре, сівши зрештою навпроти Берти, поруч з Клотильдою, зберігала усміхнений спокій. Вони стежили за Огюстом, котрий зник у віконній ніші, де колись було вирішено його шлюб. Від люті у нього розпочалася мігрень, і він час від часу притуляв лоба до вкритої памороззю шибки.

Октав, до речі, прийшов досить пізно. На прогоні другого поверху він перестрів пані Жюзер, котра спускалася, закутана у шаль. Вона поскаржилася на біль у грудях і, взагалі, встала з ліжка лиш тому, що не хотіла порушити слово, дане Дювейріє. Знеможеність не стала їй на заваді впасти у обійми молодого чоловіка, аби привітати його з одруженням.

- Мій любий! Яка я щаслива з цього прекрасного результату! Справді! Я вже втратила було надію щодо вас, я ніколи б не подумала, що ви досягнете успіху... Скажіть, ви, злий хлопчику, що ви такого зробили цій одній?

Октав, усміхаючись, цілував її пальчики. Але хтось потривожив їх, біжучи вгору сходами з легкістю сарни. Він був дуже здивований, коли нібито упізнав Сатурніна. Це був дійсно Сатурнін, котрого тиждень тому випустили з притулку в Муліно: лікар Шасань вдруге відмовився довше

тримати його там, оскільки так і не знайшов у ньому достатньо вираженого божевілля. Безсумнівно, він, як і давніш, проводив вечори у Марі Пішон, коли його родичі влаштовували прийоми. І враз постали минулі дні. Октав почув, як згори долунає кволий голосочок – романс, яким Марі присипляла порожнечу годин. Він бачив, як вона, завжди самотня, сидить біля колиски, де спить Ліліт, і чекає на повернення Жюля із запопадливістю непотрібної лагідної жіночки.

- Я бажаю вам усього можливого подружнього щастя, - повторювала пані Жюзер, ніжно стискаючи йому долоні.

Аби не заходити разом з нею до салону, він навмисне поволі знімав пальто, аж тут у кухонному коридорі вигулькнув Трюбло – у фрак, простоволосий і спантеличений.

- Ви знаєте, їй дуже кепсько! – пробурмотів він, доки Іпполіт супроводжував пані Жюзер.

- Кому? – перепитав Октав.

- Та Адель, служниці, що нагорі.

Дізнавшись про її недугу, він, тільки-но вийшов з-за столу, по-батьківськи зазирнув до неї. Це має бути сильна холерина. Їй потрібна добра склянка гарячого вина, а у неї немає навіть цукру. Але помітивши, що його друг усміхається, він додав з байдужим виглядом:

- Еге! Справді! Ви тепер, дотепнику, одружений! Вас таке вже не цікавить... А я заледве не забув про це, перестрівши вас по кутках з пані Усе, що забажаєте, але не це!

Вони зайшли разом. Дами якраз говорили про своїх слуг і захопилися так, що їх спершу не побачили. Усі люб'язно погоджувалися з пані Дювейріс, котра знічено пояснювала, чому залишає Іпполіта і Клеманс: він грубий,

проте вона так гарно вдягає хазяйку, що на решту можна залюбки заплющити очі. Берта і Валері ніяк не могли знайти підходящу дівчину і навіть зреклися цієї думки, бо вже перебрали усі контори з працевлаштування, і розбещені служниці галопом пробігали через їхні кухні. Пані Жозеран затято напалася на Адель, розповідаючи нові надзвичайні подробиці про її неохайність і глупоту. Але вона її не звільнить. Щодо іншої пані Кампардон, то вона засипала Лізу похвалами: справжній діамант, їй нічого не можна закинути, загалом, одна з тих поштивих служниць, яким видають нагороди.

- Вона вже як член родини, - казала Гаспарін. – Наша крихітка Анжель ходить на уроки неподалік від мерії, і Ліза її супроводжує... О! Вони могли б цілий день залишатися разом на вулиці, і ми не хвилюємося.

І саме в цю мить дами помітили Октава. Він підійшов привітати Клотильду. Берта поглянула на нього, а тоді невимушено повернулася до розмови з Валері, котра обмінялася з ним приязним поглядом безстороннього друга. Решта – пані Жозеран, пані Дамбrevіль – не кидаючись до нього, поглянули на нього з чулою зацікавленістю.

- Ось нарешті і Ви! – дуже люб'язно мовила Клотильда. – Я тремтіла за наш хор.

Пані Муре почала було лагідно картати чоловіка за те, що він змусив на себе чекати, і він навів виправдання.

- Але ж, моя люба, я не міг... Пані, я у відчаї. Але ось я до Ваших послуг.

А дами тим часом занепокоєно стежили за віконною нішею, де сховався Огюст. На якусь мить їм стало лячно, коли вони побачили, як він обернувся, зачувши голос Октава. Безсумнівно, його мігрень посилюлася,

його очі, ще заповнені вуличною темрявою, скаламутніли. Однак він вирішився, підійшов ззаду до сестри і промовив:

- Вижени їх, інакше ми підемо.

Клотильда вкотре знизала плечима. Тоді Огюст буцімто вирішив дати їй час для роздумів: він зачекає ще кілька хвилин, тим паче, Трюбло вивів Октава до малого салону. Дами і після цього не заспокоїлися, бо почули, як він прошепотів дружині на вухо:

- Якщо він сюди зайде, ти встанеш і підеш за мною... Інакше можеш повертатися до своєї матері.

У малому салоні прийом з боку наших панів був також дуже сердечним. Хоча Леон вдавав холодне ставлення, проте дядечко Башеляр і навіть Теофіл, простягаючи руки Октаву, буцімто проголошували, що родина забула усе. Він привітав Кампардона, котрий позавчора отримав орден і тепер носив широку червону стрічку. Архітектор, сяючи, насварив його за те, що він більше не заходить час від часу на годинку до його дружини: хоча ти і одружився, але геть не люб'язно забувати друзів, яких знаєш вже протягом п'ятнадцяти років. Але молодий чоловік був здивований та занепокоєний виглядом Дювейріє. Вони не бачилися після його одужання, і він знічено дивився на його перекособочену щелепу, викривлену ліворуч, від чого його обличчя стало зизооким. А коли радник заговорив, молодий чоловік здивувався ще дужче: його голос став нижчим на два тони і лунав ніби із льоху.

- Ви не вважаєте, що йому так значно краще? – спитав Трюбло у Октава, повертаючи його на поріг великого салону. – Нема що казати, він від цього набув величності. Позавчора я бачив, як він головував у суді присяжних... Послухайте! Вони про це говорять.

Дійсно, панове перейшли від політики до моралі. Вони слухали, як Дювейріє наводив подробиці справи, у якій була помітна його глибока зацікавленість. Його навіть мали невдовзі призначити головою судової палати і офіцером Почесного легіону. Йшлося про дітовбивство, що трапилося більш як рік тому. Збочена мати, як він казав, справжня дикунка, була тією самою робітницею шевської майстерні, його колишньою наймачкою – високою блідою і смутною дівчиною, чий велетенський живіт обурював пана Гурда. А до того ще й дурепа! Бо вона геть не усвідомлювала, що живіт видасть її, і все ж узялася розрізати свою дитину навпіл, щоб потім сховати її у коробці з-під капелюха. Звісно, вона переповіла присяжним увесь свій сміховинний роман: про спокусника, котрий її полишив, про злигодні, голод і напад божевільного відчаю перед малям, яке вона не могла прогодувати – словом, те, що вони усі розповідають. Але потрібен приклад. Дювейріє вітав себе з тим, що підбив підсумки дебатів із захоплюючою ясністю, котра іноді є вирішальною для вердикту присяжних.

- І Ви її засудили? – спитав лікар.

- На п'ять років, - відповів радник новим застуженим і замогильним голосом. – Слід покласти край розгулу, який загрожує поглинути Париж.

Трюбло підштовхнув Октава ліктем. Вони обидвоє, до речі, були в курсі невдалого самогубства.

- Га? Чуєте його? – пробурмотів він. – Без жартів, йому від цього покращав голос: тепер він зворушує дужче, чи не так? Тепер він дістає до самого серця... А якби ви побачили його навстоячки, загорненого у широку червону мантию, з перекривленою мордякою! Слово честі! Він мене перелякав, він був надзвичайним. О! Знаєте, такий величний шик, від якого я помертвів!

Але він умовк і почав прислухатися до розмови дам у салоні, котрі повернулися до своїх слуг. Пані Дювейріє цього ж ранку повідомила Жюлі, що звільняє її: безсумнівно, вона не має підстав скаржитися на кухню цієї дівчини, ось тільки, на її думку, хороша поведінка – перш за все. Насправді ж, отримавши попередження від доктора Жюєра і стурбована здоров'ям свого сина, якому дозволяла розваги у себе вдома, щоб було зручніше стежити за ним, вона мала серйозну розмову з Жюлі, котра вже деякий час хворіла. І та, як шляхетна кухарка, котра не принижується до того, щоб сперечатися з хазяями, погодилася на звільнення і навіть зневажливо відповіла, що хоч вона і поводитися погано, проте їй не довелося б терпіти те, що вона терпить через неохайність пана Гюстава, сина пані. Пані Жозеран миттю приєдналася до обурення Клотильди: так, слід бути непохитною в питанні моралі. Скажімо, якщо вона тримає ту нечупару Адель, незважаючи на її задрипаність та дурість, то саме через глибоку порядність цієї макітри. О! В цій справі їй нема чого закинути!

- Бідолашна Адель! Подумати лишень! – пробурмотів Трюбло, переймаючись розчуленням на спогад про нещасну, що замерзає там, на піддашші, під тонесенькою ковдрою.

Схилившись до вуха Октава, він додав із дотепом:

- Послухайте, Дювейріє міг би принаймні віднести їй пляшку бордо!

- Так, панове, - вів радник, - ось статистичні дані: дітовбивство зростає у жахливій прогресії... Ви зараз надаєте завеликої ваги мотивам почуттів. Особливо ви занадто зловживаєте наукою, вашою так званою фізіологією, через яку незабаром не буде ані добра, ані зла... Розпусту не лікують, її рубають під корінь.

Це спростування було адресоване докторові Жюєра, котрий хотів пояснити з медичної точки зору випадок робітниці шевської майстерні.

Зрештою, наші панове також виявили огиду та суворість: Кампардон не розумів гріха, дядечко Башеляр захищав дитинство, Теофіл вимагав розслідування, Леон розглядав проституцію у її співвідношенні з державою. А тим часом Трюбло, відповідаючи на запитання Октава, розповідав йому про нову коханку Дювейріє, цього разу дуже пристойну жіночку, дещо зрілу, але романтичну, з широкою душею та ідеалами, яких потребував радник, щоб очистити кохання – зрештою, особа, яку можна порекомендувати і яка повернула мир у його подружжя, експлуатуючи його і валяючись у ліжку з його друзями без непотрібного гармидеру. І лиш абат Модві умовк і опустил очі долі, бо його душа була збурена глибоким смутком.

Надійшов час проспівати «Освячення ножів». Салон був повен, до нього стікався потік суконь. Під яскравим світлом люстри і ламп, уздовж вишикуваних рядами стільців пробігав сміх. І посеред цього гамору Клотильда тихесенько сварила Огюста, котрий, побачивши, що зайшов Октав з панамі хористами, вже схопив було Бертю за руку, аби змусити її звестись. Але він починав слабшати, його голова була повністю захоплена переможною мігренню, він дедалі знічувався під несхвальними поглядами наших дам. Суворі очі пані Дамбревіль доводили його до відчаю, навіть інша пані Кампардон була не на його боці. А добила його пані Жозеран. Вона втрутилася несподівано, погрожувала, що забере свою дочку і ніколи не віддасть йому п'ятдесят тисяч франків посагу, адже вона і надалі продовжувала гордовито обіцяти той посаг. Обернувшись до дядечка Башеляра, котрий сидів позад неї, біля пані Жюзер, вона змусила його повторити обіцянки. Дядечко приклав руку до серця: він знає свій

обов'язок – родина понад усе. Побитий Огюст відступив і знову пішов ховатися у віконній ніші, де притулив пекучий лоб до промерзлої шибки.

Октава охопило дивне почуття, що усе повторюється, так ніби два роки, які він прожив на вулиці Шуазель, тільки-но замкнулися на собі. Тут була його дружина, вона усміхалася до нього, але йому однак здавалося, буцімто в його існуванні нічого не сталося: сьогодні повторювало учора, не було ані зупинки, ані розв'язки. Трюбло показав йому коло Берти нового компаньйона – низенького дуже кокетливого блондина, який, подекують, засипає її подарунками. Дядечко Башеляр, впавши у поезію, відкривався перед пані Жюзер у сентиментальному світлі і розчулював її інтимною сповіддю про Фіфі та Гьолена. Віддалік Теофіл, якого гризли сумніви, згинаючись навпіл від нападів кашлю, благав доктора Жюєра дати щось його дружині, аби змусити її триматися спокійно. Кампардон, не зводячи очей з кухні Гаспарін, говорив про свою діоцезію у Евре, перестрибував на великі роботи на вулиці Десятого Грудня, захищав Бога та мистецтво і відправляв усіх куди подалі, бо в душі йому на все начхати – він митець! За жардінєркою навіть вигулькнула спина пана, яку всі дівчата на відданні розглядали з глибокою цікавістю: це була спина Вердье, котрий балакав з Гортензією. Вони були занурені у прикру суперечку і вкотре відкладали шлюб до весни, аби не виставляти жінку з дитиною на вулицю посеред зими.

А тоді розпочався хорівий спів. Архітектор, округливши рота, пробубонів першу строфу. Клотильда грюкнула акорд і добила криком. Вибухнули голоси, гармидер помалу наростав, ширився з нестримною силою, від якої дрижали свічки і блідли дами. Трюбло визнали незадовільним басом і спробували вдруге як баритон. Водночас, п'ять тенорів отримали дуже високу відзнаку, особливо Октав, і Клотильда жалкувала, що не може довірити йому сольну партію. Коли голоси умовкли і вона задіяла сурдину,

щоб видзвонювати рівномірні й загублені кроки патруля, що віддаляється, то здійнявся шквал аплодисментів, її, а також панів хористів, засипали похвалами. А вглибині сусідньої кімнати, за потрійним шерегом чорних фраків, ховався Дювейріє з перекособоченою щелепою і запаленими кривавими прищами: він стискав зуби, щоб не завити у тузі.

А потім чаювання розгорталося своїм чередом, з кружлянням тих самих чашок та канапок. На хвильку абат Модві опинився на самоті посеред порожнього салону і крізь широко відчинені двері дивився на штовханину гостей. Переможений, він усміхався і вкотре кидав запинало релігії на цю розбещену буржуазію, мов церемоніймейстер, який приховує шанкр, аби відстрочити остаточне гниття. Було вкрай необхідно врятувати Церкву, адже Бог не відповів на його крик відчаю та недолі.

Зрештою, як і щосуботи, коли пробило полуніч, гості почали помалу розходитися. Кампардон разом з іншою пані Кампардон попрощалися одними з перших. Невдовзі за ними пішли, мов подружжя, Леон та пані Дамбревіль. Спи́на Вердьє вже давно зникла, і пані Жозеран, виводячи Гортензію, сварила її за те, що називала романтичною упертістю. Дядечко Башеляр, дуже хмільний від того, що упився пуншем, на мить затримав у дверях пані Жюзер: її сповнені досвіду поради освіжали його. Навіть Трюбло, вкравши цукру, щоб віднести його Адель, збирався тікати кухонним коридором, але йому стали на заваді Берта і Огюст, котрі вийшли до передпокою, тож він удав, що шукає свого капелюха.

Якраз у цю хвилину зайшли Октав і його дружина в супроводі Клотильди і попросили свій одяг. Замішання тривало кілька секунд, адже передпокій був не дуже просторим: доки Іпполіт перевертав вішалки, Берта і пані Муре були притиснені одна до одної. Вони обмінялися усмішками, а коли двері відчинилися, двоє чоловіків, Октав і Огюст, опинившись лицем до лица, ввічливо відступили на крок. Вони промовили короткі прощання, і

Берта погодилася пройти першою. А Валері, котра також виходила разом з Теофілом, знову поглянула на Октава приязним поглядом безстороннього друга. Тільки він та вона могли сказати одне одному все.

- До зустрічі, чи не так? – привітно повторила пані Дювейріє обом подружжям, перш ніж повернутися до салону.

І тут Октав раптово зупинився: він саме побачив на антресолях компаньйона, пещеного блондина, котрий також йшов сходами і котрому Сатунін, який спустився від Марі, стискав долоні у пориві дикунської ніжності і белькотів одне слово: «Друг... друг... друг...» Спершу він відчув дивний і болісний дотик ревнощів, а тоді усміхнувся. Перед ним постало минуле, він знову бачив свої любовні пригоди і свою кампанію завоювання Парижа: запопадливість доброї жіночки Пісона, поразку з Валері, про яку зберіг приємний спомин, безглуздий зв'язок з Бертою, про який жалкував як про згаяний час. Тепер він досяг свого – Париж було підкорено. І він галантно пропустив поперед себе ту, котру в душі досі називав пані Едуен, і схилився, слідкуючи, аби шлейф її сукні не зачепився за стрижні, що тримали килим.

Будинок і цього разу поринув у величну буржуазну гідність. Октавові здалося, що він чує далекий і кволий романс Марі. У вестибюлі він перестрів Жюля, котрий повертався додому: пані Війом почувалася вкрай зле і відмовлялася бачити свою дочку. І це було все: лікар і абат вийшли останніми, сперечаючись, а Трюбло квапливо підняв до Адель, щоб глядіти її. Пустельні сходи засинали у задушному теплі, спали цнотливі двері, що ховали порядні алькови. Пробило першу. Пан Гурд, якого пані Гурд чекала у затишному ліжку, вимкнув газ. Будинок поринув в урочисту пітьму, ніби потонув у пристойному сні. Нічого не залишилося, життя поверталася на круги своя байдужості та глупоти.

Наступного ранку, після того як пішов Трюбло, котрий гледів Адель з батьківською ніжністю, вона поволочилася на свою кухню, аби відвести підозри. Вночі почалася відлига, тож вона, задихаючись, відчинила вікно, аж тут з глибини вузького двору пролунав розлючений голос Іпполіта:

- Кляті курви! Хто знову вилив помий?!.. Пропала сукня пані!

Він вивісив назовні сукню пані Дювейріє, щоб вичистити її від бруду, а її облили кислим бульйоном. Тож від гори до низу з вікон повистромлялися служниці і почали затято виправдовуватися. З клоаки вихлюпнувся потік огидних слів, ніби прорвало греблю. Під час відлиги зі стін струменіла волога, а з тісного темного двору здіймався сморід, буцімто гнилизна, прихована по усіх поверхах будинку, танула і випаровувалася через цю вигрібну яму.

- Це не я, - сказала Адель, перехившись з вікна. – Я тільки-но прийшла.

Ліза раптово звела голову.

- Диви! То ви уже знову на своїх двох... Га? Що таке? Ви мало ноги не простягли?

- О! Я мала кольки, та ще й які кольки, кажу це вам!

Це увірвало сварку. Нові служниці Валері та Берти – як на них казали, здоровенна кобила та мала шкапа – зацікавлено розглядали бліде обличчя Адель. Навіть Віктуар та Жюлі хотіли побачити і вивертали собі шиї та викручували голови. Усі щось підозрювали, бо це неприродно, так мучитися і кричати.

- Ви, мабуть, поїли скойок, - припустила Ліза.

Інші вибухнули сміхом, знову полився потік помий, а приголомшена горопаха белькотіла:

- Замовкніть з вашою бридотою! Я й без того хвора. Ви ж не будете мене добивати, чи не так?

Звісно, ні. Хоч вона і дурна, мов з-за рогу мішком прибита, і така брудна, що й свині повтікали, але ж вони тримаються одна одної і не бажають завдавати їй клопотів. Звісно, вони напалися на хазяїв і судили вчорашній прийом з глибокою огидою на пиках.

- Тож вони вже позлипалися докупи? – питала Віктуар, цмулячи вишнівку вперемішку з горілкою.

Іпполіт, відмиваючи сукню своєї пані, відповів:

- У них не більше серця, ніж у моїх черевиках... Спершу вони наплюють одне одному в мордяку, а тоді тим самим умиються, аби інші подумали, що вони чистенькі.

- Та їм треба порозумітися, - мовила Ліза. – Інакше воно не забариться і прийде наша черга.

Але почалася паніка: відчинилися двері, і служниці пірнули до своїх кухонь, аж тут Ліза повідомила, що це крихітка Анжель. Від цієї дитини не буде шкоди, вона усе розуміє. І знову, посеред тьмяної трутизни відлиги, із чорної кишки потекла злоба прислуги. Почалось велике перевертання брудної білизни за останні два роки. Це була розрада за те, що вони не є буржуазією: погляньте лишень на хазяїв, котрі живуть, встромивши туди носа, ще й радіють, ба навіть не чхають від смердоти.

- Агов! Скажи-но, ти, там, нагорі! – враз гукнула Віктуар. – Ти їла ті скойки з тим косомордим?

Від злої веселості затремтіли стіни сморідної помийниці. Іпполіт аж роздер сукню своєї пані, але йому було на те начхати з високого даху – для неї і так добре! Здоровенна кобила та мала шкапа корчилися і хапалися за

підвіконня, зсудомлені нападом божевільного реготу. А спантеличена Адель, хоч і засинала на ходу від слабкості, проте затремтіла і відповіла поміж галайкання:

- Та у вас серця немає... Коли ви повмираєте, я станцюю на ваших поминках.

- Агов, панно! – продовжувала Ліза, перехилиючись, щоб звернутися до Жюлі. – Ви маєте тішитися, що за тиждень підете з цієї зачучвереної халупи!.. Слово честі! Тут поневолі станеш непорядною. Бажаю вам втрапити у щось ліпше.

Голі руки Жюлі були скривавлені – вона чистила камбалу для вечері. Кухарка полишила роботу і сперлася на підвіконня поруч з лакеєм. Знизавши плечима, вона підбила підсумок філософською відповіддю:

- Господи! Чуєте, панно? Ця халупа чи інша – усі вони однакові. Як на сьогодні, то хто наварганив одну, той наварганив й іншу. Все це свинство і компанія.